Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

KARL XII
OCH
DEN RYSKA SJÖMAKTEN

KARL XII

OCH

DEN RYSKA SJÖMAKTEN

AV

ARNOLD MUNTHE

FÖRRA DELEN

STOCKHOLM 1924

IVAR HÆGGSTRÖMS BOKTRYCKERI & BOKFÖRLAGS A. B.

Företal.

Det världspolitiska resultatet av det stora nordiska kriget är Rysslands inträngande i den västeuropeiska kulturvärlden, sedan det genom erövringen av de svenska Östersjöprovinserna över deras hamnar kommit i beröring med västra Europas länder. Början härtill skedde redan under kriget genom de handelsförbindelser, som av främmande nationer inleddes på nämnda hamnar med Ryssland, men snart även på annat sätt, tack vare den under kriget skapade ryska flottan.

Att tsar Peter redan två och ett halvt år efter katastrofen vid Narva, Sveriges största seger, lyckas framtränga till Nevamynningen, är en händelse värd vårt synnerliga beaktande. Den blir det ännu mer, om man besinnar, att tsaren därigenom klöv det svenska väldet i öster mitt itu och sålunda även sprängde de svenska försvarskrafterna i öster i tvenne från varandra isolerade grupper samt slutligen, att denna klyvning skedde genom erövringen av området kring Nevafloden, den ur strategisk synpunkt utan jämförelse viktigaste delen av vårt välde i öster, vars besittning Gustaf Adolf ansett vara av så utomordentligt stor betydelse. Att detta oaktat också åt tsaren lämnas tillfälle att där, i Nevas deltaland, på svensk mark, befästa sig i en redan av naturen ypperlig defensivposition — oåtkomlig för svenska flottan — och bakom denna position upprätta och även

för anfall från landsidan delvis trygga en örlogsbas. där en rysk flotta kan växa upp, allt under den svenska huvudarméns ständigt segerrika operationer, äro händelser, som torde sakna motsvarighet i något annat lands historia och vilkas förlopp förtjäna att från vår sida närmare undersökas.

Oerhört mycket har skrivits både om Karl XII:s och tsar Peters märkliga personligheter och om det stora nordiska kriget. Den nyare Karl XII:sforskningen har också genom en rad utmärkta arbeten i hög grad ökat vårt vetande om detta till sina följder för hela den gamla världen så viktiga krig. Men författarna hava, några få undantagna, naturligt nog i första hand intresserat sig för de skeden av kriget, där konungen själv och den svenska huvudarmén uppträdde. Detta förklarar i viss mån, att den ryska sjömaktens hastiga uppväxande jämte orsakerna härtill hava så föga beaktats. Och dock borde just detta spörsmål vara för oss svenskar av lika stort intresse som konungens polska och turkiska politik, då en fara från öster synes hota den europeiska civilisationen, då Sverige nu liksom på Karl XII:s tid innehar den ansvarsfulla platsen att vara denna civilisations viktigaste utpost i norra delen av vår världsdel. Ty något som liknar vad Ryssland då företog sig på svenskt område kan tänkas återkomma, men svårligen att en svensk konung driver politik i Polen eller i Turkiet.

De senaste decenniernas intensiva Karl XII:sforskning, representerad av Hjärne, Hallendorff och Stille m. fl. historiker samt av förf. till det inom generalstabens krigshistoriska avdelning utarbetade monumentala verket "Karl XII på slagfältet", har bildat en ny Karl XII:såskådning, helt olik den äldre uppfattningen av hjältekonungen såsom statsman och fältherre och av hans insats i vår historia. Denna nya åskådning förfäktar en skärpt fordran på större kännedom

om det intima sambandet mellan Karl XII:s politik och krigföring å ena sidan, "det österuropeiska problemets lösande", och Polens, Rysslands, Turkiets och kosackernas historia å andra sidan: med andra ord, ett vida mer omfattande kunskapsmått och en större vidsynthet än den föregående vetenskapliga forskningen mäktat åstadkomma, vilken icke nog frigjort sig "från de snäva inrikespolitiska måtten" vid bedömandet av Karl XII och hans livsverk.

Utöver denna fordran på vidgad källforskning har den nya åskådningen gjort till sin vackra uppgift att i varje särskild åtgärd av Karl XII söka utfinna en för honom såsom statsman och fältherre så tillfredsställande förklaring som möjligt. Men kunna sådana förklaringar, i betraktande av Karl XII:s förtegenhet och hans vana att aldrig sätta sina planer på papperet, bliva något annat än hypoteser, och hava icke dessa försök stundom övergått rent av till försvar? Hava icke den nya åskådningens ivrigaste förkämpar — med allt erkännande åt deras många nya synpunkter och nya uppslag — visat väl stor benägenhet att tillerkänna Karl XII bevekelsegrunder, både politiska och strategiska, som sakna stöd i urkunderna? Behöver man verkligen tillgripa underlydandes upprepade fel och försummelser, oförståelse eller bristande goda vilja, vidriga naturomständigheter, olycklig slump, krigshasard eller ett oblitt öde, för att förklara det olyckliga resultatet av det långa kriget?

Borde man icke även taga i betraktande det osäkra i Karl XII:s egna beräkningar, förklarligt nog på grund av hans allt för optimistiska syn på tingen efter hans tre första stora, lätt vunna framgångar, då han ännu blott var en yngling? Var det ej så, att hans mest framsynta och snillrika planer d ä r e f t e r som oftast strandade, då de skulle sättas i verket eller under genomförandet, av den anledningen, att han räknade med faktorer, vilka han såsom fältherre icke behärskade

eller vilka icke läto sig kommenderas av envåldskonungens vilja?

Men ehuru den nya åskådningen framkallat en vidgad källforskning, gående ut på en mångsidigare kännedom om Karl XII:s hela samtid, har dock denna vidgade forskning som sagt lämnat spörsmålet om uppväxandet på svenskt område av en rysk örlogsbas och under dennas betäckning en hel flotta, allt under kriget, så gott som ur räkningen. Jag har försökt att visa en av orsakerna härtill. Materialets svårtillgänglighet — ej minst det ryska — dess sovrande och bearbetande samt vår ringa kännedom om dåtidens hydrografiska förhållanden i Ladogasjön, Nevafloden och Finska viken, hava även gjort sitt till. Men den främsta anledningen torde väl vara, att den nya åskådningen ställt sig på samma ståndpunkt som konungen själv i hans benägenhet att bagatellisera händelserna i Östersjöprovinserna, icke blott ryssarnas inkräktande av dessa provinser, utan även den ryska sjömaktens organiserande och allt starkare tillväxt i farvattnen kring Nevan. Man finner nämligen yttranden hos flera författare, som visa bra ringa kännedom om huru händelserna där utvecklade sig, såsom t. ex. då uppförandet av *Kronslotts fästningstorn*, söder om Retusaari (1703—1704) sammanblandas med anläggandet av örlogshamnen på denna ö (efter Poltava), ehuru det förra, "Kronslott", betecknar den ryska sjömaktens danande, och den senare, örlogshamnen, vilken såsom hamn snart utbyttes mot Reval, och som fästning först efter kriget fick namn av "Kronstadt", betecknar den ryska östersjöflottans uppträdande på havet såsom en faktor att räkna med. Även andra uttalanden kunde anföras, som tyda på bristande förståelse för det militära läget gentemot Ryssland, sedan tsaren kluvit det svenska väldet i öster och därigenom sprängt de svenska försvarskrafterna där i tvenne från varandra isolerade grupper. Men det sagda må vara nog.

Tsar Peters erövring av Nevalinjen och hans flottas organiserande där stå i intimt samband med den ryska maktens framträngande i Östersjöprovinserna. Om krigshändelserna i dessa provinser äga vi flera kända arbeten. Men någon framställning av den ryska sjömaktens upprättande på svenskt område äga vi icke. Att söka fylla denna lucka i vår historiska litteratur och därjämte utreda de orsaker som möjliggjorde ett så väldigt och ovanligt företag som det nu nämnda ryska är avsikten med föreliggande arbete.

För att närmare åskådliggöra detta spörsmål skall jag i samband med framställningen av tsarens erövringar i Östersjöprovinserna och hans arbeten på byggandet av en flotta söka lämna en parallell översikt av Karl XII:s operationer med huvudarmén i Polen och hans åtgöranden i övrigt samt belysa i vad förhållande dessa stodo till försvarandet av nämnda provinser, vilket i hög grad var beroende av att huvudarméns operationer i Polen bragtes till ett snart slut. Samtidigt skall jag bemöta några angrepp, som riktats mot flottans myndigheter för att de icke hindrade organiserandet av den ryska flottan och dennas framträngande till havet. Härvid är det icke tillfyllest att hänvisa till underlydandes fel och försummelser, vare sig det gäller flottans män eller befälhavarna i Östersjöprovinserna eller rådet, interimsregeringen hemma. Händelserna tima ju icke under en svag konungamakt utan under en enväldig konung, som till sitt förfogande äger utmärkta underbefälhavare och vilkens krigsmedel stå på höjden av sin tids fordringar. Spörsmålet i fråga har djupare rötter. Det bör ses även från andra, hittills föga eller ej alls beaktade synpunkter. Dessa äro till en början:

Hade tsar Peter satt som sitt mål att, så snart tillfället syntes gynnsamt, söka förvärva *en hamn vid Finska viken?*

Om så var förhållandet, ägde de svenska statsmännen kännedom härom?

Varest och när byggdes *den första ryska östersjöflottan?*

Vilken betydelse hade tsarens förvärv och befästande av *Nevamynningen — Retusaari* för den ryska sjömaktens uppväxande och organiserande?

Varför tillsatte icke Karl XII en *högste befälhavare* i Östersjöprovinserna och utrustade denne med nödig myndighet och tillräckliga maktmedel för att förstöra tsarens position i Nevamynningen genom ett anfall *från Viborg?*

Varför gjorde icke Karl XII slut på kriget i Polen 3 eller 4 år tidigare än som skedde, genom en *inryckning i Sachsen?*

Föreliggande arbete är sålunda icke ämnat att vara en historia över kriget — att skriva en sådan står icke i en mans förmåga — ej heller är det avsett att utgöra en redogörelse för själva krigshändelserna, endast en översikt av de viktigaste, för att kunna påvisa sammanhanget mellan tsar Peters inkräktande av Östersjöprovinserna och den ryska sjömaktens uppväxande och tryggande på ännu icke avträtt svenskt område, jämnsides med svenska huvudarméns operationer i Polen, vilkas snara slutförande var av så stor vikt i och för försvarandet av vårt välde i öster.

Om jag i samband härmed anser mig böra påpeka de sannolika fall, de rika möjligheter, som stått Karl XII till buds, att hindra förverkligandet av tsarens planer, skall detta måhända anses alltför dristigt av dem, vilka i Karl XII se en av Sveriges största konungar och statsmän, vilka i honom såsom ledare av kriget se en jättegestalt mellan Hannibal och Napoleon. Väl inser jag, att man icke kan skriva krigshistoria, utgående från krigs- och operationsplaner, som icke kommit till utförande, lika litet som man kan med full visshet säga att en annan krigs- eller operationsplan, än den som utförts, hade varit ändamålsenligare. Men studiet, begrun-

dandet av de strategiska problemen under de år, då tsar Peter på svenskt område byggde fästningar och upprättade en örlogsbas m. m., medan Karl XII fjättrade sig vid ett armébefäl i Polen-Sachsen, är dock av så stort intresse, att det svårligen kan lämnas ur räkningen Det har sin stora betydelse, enär det närmare belyser arten av vad som skedde och vidgar blicken för de möjligheter, som synas förelegat för att något helt annat, något för Sverige mera gagneligt, borde kunnat ske. Och i föreliggande fall kan man ju även stödja sig på uttalanden av samtida framstående personer, vilka insågo faran av konungens politik och hans sätt att leda kriget och varnade för följderna därav. Att en framställning av dylikt slag icke skall gå fri från anmärkningar eller vara utan fel, därpå är förf. beredd, men han vågar hoppas, att felen icke skola beröra de ledande grundtankarna i arbetet.

För av mig använda källor hänvisas till efterföljande förteckning. Beträffande de till Riksarkivet överflyttade urkunderna från Flottans arkiv på Skeppsholmen, där jag under tidigare år gjort excerpter, har den då använda benämningen på samlingen bibehållits. Vad åter angår den tryckta litteraturen anser jag mig böra i några fall lämna närmare upplysning än som kunnat ske i källförteckningen.

Jag känner icke till någon författare, som med sådan grundlighet och saklig noggrannhet sökt klargöra Karl XII:s syftemål med sitt kvarstannande på den polska krigsskådeplatsen efter år 1703 som docenten *Nils Herlitz* i hans gradualavhandling (1916) Från Thorn till Altranstädt, Studier över Carl XII:s politik 1703—1706. I (1703—1704). Det är också den mest intressanta perioden — enligt min åsikt även den viktigaste — av hela det stora kriget, som författaren här behandlat: hösten 1703 har Karl XII ännu fria händer att göra slut på kriget i Polen

för att sedan vända sig mot Ryssland, ett år därefter är det för sent med den politik han slagit in på. Förutom att Herlitz lyckats sprida ökat ljus över åtskilligt, särskilt den preussiska politiken, innehåller hans arbete så mycket annat av stort värde, såsom upplysningar om de i det spanska tronföljdskriget deltagande makterna och Karl XII:s ställning till dessa och till själva kriget, om vissa händelser i Östersjöprovinserna, Ukraina och Turkiet, om handeln och kaperier m. m. I krigshistoriska frågor uttalar sig förf. i allmänhet med försiktighet. Jag har haft stor nytta av detta arbete på grund av dess många faktiska upplysningar och jag har rikligt öst därur. Detsamma vill jag även hava sagt om Herlitz' arbeten: Det stora nordiska krigets förhistoria och första år 1697—1700 samt Karl XII:s polska politik 1701—1707 (Karl XII. Till 200-års minnet av hans död, utgivet av Samuel E. Bring, cit. Bring). Herlitz påvisar de svenska statsmännens fruktan för varje inblandning i Polens inre angelägenheter; när en sådan det oaktat skedde, ser han grunden till Karl XII:s avsättningsplan i dennes djupa misstro till August II:s sällsynt opålitliga karaktär. Men han anser tillika, att man av Karl XII:s envisa fasthållande vid denna plan icke får draga den slutsatsen, att avsättningen från det den först framkastades till dess den slutligen genomfördes, utgjorde det huvudsakliga målet för Karl XII:s strävanden i Polen. Som stöd för denna sin åsikt anför han den ringaktning för den polska nationens handlingskraft, som Karl XII tillägnade sig, då han fick lära känna den på närmare håll, och att den samling av Polens nationella krafter, som han i början påräknat som en självklar och lätt vunnen följd av detronisationen, var ett alltför avlägset mål att sträva efter. — Ja, detta må vara sant, men följden blev, som vi få se, att Augusts avsättning var knappast genomförd (1704), förrän Karl XII:s krigföring

i Polen kom att gå i motsatt riktning mot hans p o l i t i k — ett allvarligt gravamen, då i varje större krig krigföring och politik böra arbeta tillsammans.

Någon avgjord ståndpunkt för eller emot Karl XII:s politik och hans sätt att leda kriget intager Herlitz icke, och det är ej säkert att hans arbeten skulle vunnit därpå. Han framhåller likvisst, att Karl XII, sedan han hösten 1703 i grund besegrat August och krossat den sachsiska hären, icke kunde lämna den polska krigsskådeplatsen förrän han alldeles fördrivit August och utestängt det sachsiska inflytandet från Polen, ty i motsatt fall skulle detta land hava utlämnats åt andra makters inflytelser "till obotlig skada för Sverige". — Ja, sådan var utan tvivel Karl XII:s uppfattning av s i n polska politik, då han en gång lovat Polen sitt beskydd. En annan sak är, om denna politik verkligen överensstämde med det svenska statsintresset och med krigsläget på den ryska fronten efter den olyckliga vändning händelserna där tagit åren 1703 och 1704. "Han (Karl XII) hade varit med om att sätta stenen i rullning", säger förf., "men det stod icke i hans makt att hejda den". Huvudmotivet för Karl XII:s kvarstannande i Polen är dock enligt Herlitz' mening ett annat, varom längre fram. Det är emellertid tydligt, att förf. i sitt försök att försvara Karl XII:s polska politik ställer sig på samma ståndpunkt, som han anser att konungen själv intagit. I annat fall skulle han ej kunnat förfäkta den åsikten, att uppgörelsen med Ryssland icke behövde påskyndas, ty efter Dorpats och Narvas fall (1704) var tsar Peters position i Nevamynningen med där varande stationsanläggningar för flottan tryggad för anfall även söderifrån, vilket konungen måste ha insett.

Om jag sålunda icke kan dela alla docenten Herlitz' synpunkter och de slutledningar, till vilka han kommit, hindrar detta icke, att jag hyser den största aktning för hans på omfattande forskning och vidsträckt litteraturkännedom bygg-

da och med konsekvens genomförda arbeten, vilka, som redan är framhållet, hava varit mig till stor nytta på grund av deras rikedom på faktiska upplysningar om nästan allt som berör Karl XII:s politik och händelserna på den polska krigsskådeplatsen åren 1701—1706. Utan att hava grundligt studerat Herlitz' gradualavhandling kan man numera icke skriva om kriget i Polen.

I en högst intressant liten uppsats (14 sidor) har kapten *A. Wattrang* lämnat nya beaktansvärda synpunkter rörande spörsmålet om den ryska sjömaktens tillblivelse: "Vilka voro orsakerna till att tsar Peter under det stora nordiska kriget fick tillfälle att grundlägga och utveckla sin sjömakt i Finska viken? (Hist. tidskr. 1920). Beträffande syftemålet med Karl XII:s långa kvarstannande i Polen ansluter han sig till Stilles åsikt och den i generalstabsverket framställda.

Bland krigshistoriska verk har jag huvudsakligen begagnat mig av *J. G. Wikanders* hösten 1922 utkomna arbete: Det stora nordiska kriget 1700—1721 (Översikt av Sveriges krig under 1700-talet), där förf. tillgodogjort sig resultaten av de nyaste forskningarna. Genom förf:s gedigna kunskaper, erkända noggrannhet och objektiva framställning är detta arbete av högt värde för ett riktigt bedömande av Karl XII:s fältherreegenskaper, hans egen krigföring med huvudarmén och hans sätt att leda kriget i dess helhet.

Andra arbeten på detta område, vilka jag vill särskilt framhålla, äro: *L. W:son Munthe:* Kungl. fortifikationens historia, III:2 (1911), ett till stor del på egna forskningar byggt verk; *Fredrik Hjelmquist:* Kriget i Finland och Ingermanland 1707 och 1708 (1909), där förf. på ett utmärkt sätt skildrar Lybeckers ingermanländska fälttåg och visar, att det icke stod i samband med

Karl XII:s ryska fälttågsplan, varjämte han lämnar uppgifter om handelsspärrningen och de svenska eskadrarna i Finska viken, om den ryska östersjöflottan, om stationsanläggningarna och befästningarna i Petersburg m. m.; *H. E. Uddgren:* Något om Karl XII:s ställning till kriget med Ryssland och försvaret av Östersjöprovinserna under åren 1702—1706 (Karolinska förbundets årsbok 1910), vilket arbete torde utgöra ett av de bästa försöken som blivit gjorda att belysa denna ställning; samt *C. O. Nordensvan:* Sammanfattning av den nyaste Karl XII-forskningens resultat (Svensk Militär Tidskrift 1919), där den erfarne krigshistorikern med kritisk skärpa granskar dessa resultat och bemöter en del uttalanden.

Beträffande sjökriget och därmed sammanhängande spörsmål har jag, vad vidkommer amiralitetskollegium och de svenska eskadrarnas operationer i Ladoga, Neva och Finska viken, nästan uteslutande använt egna forskningar, till en början i flottans arkiv och, sedan handlingarna därifrån överförts till riksarkivet, i detta senare arkiv. Vad åter angår den ryska flottans uppväxande och organiserande samt dess operationer i nämnda farvatten har jag haft att tillgå *F. Vesjålijs* stora utmärkta arbete: Ryska flottans historia under Peter den store (1875), som i lämpliga delar översatts åt mig av kaptenen vid flottan *H. Strömbäck.* Jag har även haft stor nytta av "greve Apraxins papper" och vissa delar av ryska amiralitetskollegii handlingar, av vilka viktiga samlingar nuvarande kommendör *Otto Lybeck* förskaffat mig avskrifter, då han såsom löjtnant för många år sedan vistades i Petersburg, och som han sedan beredvilligt översatte.

Redan då lade jag första hand vid nu föreliggande verk, men insåg snart, att mina kunskaper icke räckte till för ett

arbete av sådan omfattning. Sedan den tiden hava tankarna mognat, och jag har sökt att tränga till botten av problemet.

*

Bland de många arbeten, som utkommo till 200-årsminnet av hjältekonungens död, intager *generalstabens* monumentala verk "K a r l X I I p å s l a g f ä l t e t, karolinsk slagledning, sedd mot bakgrunden av taktikens utveckling från äldsta tider", ett särskilt rum. Avsikten med det i omfång och utstyrsel ovanligt ståtliga verket har varit att skildra Karl XII:s överlägsna egenskaper som fältherre, varvid förf., efter att hava undersökt de särskilt viktigare fältslagens förlopp ända från Miltiades' och Epaminondas' tid, kommer till det resultat, att Karl XII står såsom slagkonstens mästare och fullkomnare i nyare tid, jämnbördig med en Hannibal och en Cæsar. Därjämte söker förf. visa, att Karl XII:s stridsledning var byggd på nationell svensk tradition, som går genom Karl XI:s, Karl X Gustafs och trettioåriga krigets slag tillbaka ända till slaget vid Brunkeberg. "På svensk botten växte organiskt fram den fältherrekonst, som nådde sin fulländning genom sin störste utövare, konung Karl XII", säger förf. redan i början av arbetet (sid. 202). Dahlberghs, Stuarts och Rehnsköld skola fostrade nämligen icke, anser förf., någon lärjunge "i första planet" mer än konungen själv. Häremot kan dock invändas: den gamle Dahlbergh var visserligen en storhet på s i t t o m r å d e, men han har icke inverkat på Karl XII:s krigföring; Stuart, konungens lärare, ogillade hans krigsplan efter slaget vid Düna; Rehnsköld gillade icke marschen till Narva, men genom sin grundliga rekognoscering och sina utmärkta dispositioner före slaget hade han icke dess mindre största förtjänsten av att vågspelet lyckades. "Och Karl XII förblev hela sitt liv, liksom Cæsar, ensam på sin höjd" (sid. 208). Arbetet är huvudsakligen en bataljhistoria,

försedd med ett utmärkt åskådningsmateriel av skisser, slagplaner och över allt beröm stående kartor, varigenom läsaren kan i fantasien förflytta sig till den skildrade handlingens brännpunkter. Det är ett ståtligt monument över hjältekonungen, icke såsom ledare av det stora kriget, men väl såsom slagledare och truppförare. Men trots dessa förtjänster och den vidlyftiga apparat, som tagits i anspråk för verkets utförande, är framställningen icke helt övertygande på alla punkter. Då Karl XII:s planer icke sattes på papperet, måste de framletas ur händelserna, men dessa äro ej alltid klart belysta. Och det kan ej hjälpas, denna historia är, i likhet med andra bataljhistorier, lätt vilseledande för allmänhetens uppfattning av fältherrebegreppet, ty mången tror gärna, att hela detta begrepp innefattas i ledningen av själva striden, med andra ord, att det är nog med att segra på slagfältet för att vara en stor fältherre. Att en sådan även måste — förutom mycket annat — förstå konsten att rätt använda segern, är en sak, som ofta icke tages med i räkningen. Detta gäller särskilt Karl XII:s krig i Polen, där flera författare hava så tilltalats av konungens slagteknik och "förintelseslag" — varåt han syftade men dit han själv aldrig nådde — hans sträckmarscher och andra kraftprov, att de efter dessa bragder på den ena fronten värdesatt konungens egenskaper såsom militär ledare och förbisett, att de samtidiga stora förlusterna på den andra fronten, mot Ryssland, i mycket härledde sig från konungens sätt att leda kriget i dess helhet.

Man får ovillkorligen det intryck, att förf. låtit för mycket hänföra sig av beundran för sin hjälte, som han anser vara en redan från sitt första framträdande fullt utbildad fältherre och i övrigt ofelbar och oöverträfflig i allt vad han företar sig, vilket utesluter ett verkligt sakligt bedömande. Det är att beklaga att hela framställningen skett på bekostnad av konun-

gens utmärkta underbefälhavare, av vilka de flesta framstå mer eller mindre såsom stackare. Ej ens den högt begåvade fosterländske Magnus Stenbock, som under konungens frånvaro räddade hans rike, och vilkens fältherreegenskaper rönt ett så obetingat erkännande i danska generalstabens stora arbete, ej ens han går fri från mycket klander. Och klandret riktas mot hans ledning av slaget — vid Hälsingborg. "Vad Karl XII behövt hade varit, att den i Skåne landstigna fientliga hären till sista man stannat på platsen" (sid. 926). Även Stenbocks ledning av slaget vid Gadebusch, Sveriges sista seger i ett större fältslag, klandras. Och slutligen insinuerar förf. att Stenbock, som velat men efter förrådens slut icke kunnat genomföra befallningen att från Pommern marschera till Polen för att sedan förena sig med konungen och turkarna, varit skulden till — kalabaliken vid Bender och Karl XII:s förflyttning som sultanens fånge till Demotika (sid. 942—943).

Ja, vore det så, att allt vad Karl XII befallt varit praktiskt utförbart, då skulle hans underlydande myndigheter och många av det svenska folket gjort sig skyldiga till fruktansvärda försummelser.

Ingen förf. har väl hyst en mera varm och uppriktig beundran för Karl XII än *Stille*, men det hindrade honom icke från att vara rättvis mot Stenbock, som han kallar för den mest energiske och konungske bland Karls tjänare och anser vara, näst Karl XII, "den karolinska tidens förnämsta personlighet."

Dateringen är, där ej särskilt angives, enligt den då gällande svenska stilen. Några smärre inkonsekvenser vid reduktionen härtill hava knappast kunnat undvikas.

•

Ett hjärtligt tack bringar jag till konteramiralen Sten Ankarcrona, som satt mig i tillfälle att utgiva detta arbete.

Stockholm i september 1924.

Arnold Munthe.

Innehåll.

Sid.

Företal v
Källor och litteratur XXI
Inledning 1

I. Sveriges läge vid 1600-talets slut. Den unge konungen.

1. Den svenska utrikespolitikens riktning under 1600-talet. Den svenska storstaten och dess front mot Ryssland vid århundradets slut 13
2. Vad de svenska statsmännen ansågo sig veta om tsar Peters planer 25
3. Vilka förutsättningar kunde Karl XII genom sin uppfostran äga för sitt kall som konung? 36

II. Tsar Peters och Karl XII:s företag år 1701.

1. Tsarens åtgärder efter slaget vid Narva och hans första offensiv. De svenska stridskrafterna i Östersjöprovinserna. Viceamiral von Numers' uppdrag 61
2. Stuarts plan att förskaffa Sverige en tryggad gräns mot Ryssland. Karl XII fordrar August II:s avsättning och tågar in i Polen, medveten om den livländska kårens nederlag 77
3. Orsakerna till kriget i Polen. Konung August II 95
4. Karl XII. Hans karaktärsdaning och hans karaktärsutveckling 106

III. Nöteborg—Kliszov, 1702.

1. Ställningen i Östersjöprovinserna. Ryska fartygsbyggnader vid Ladogas östra strand och Numers' strider på Ladoga. Tsar Peter erövrar »Nyckeln till Östersjön» 115
2. Karl XII:s företag i Polen medan tsaren förberedde och vann sina framgångar i Östersjöprovinserna. Greve Pipers memorial. 130

IV. Tsaren klyver det svenska väldet i öster mitt itu. Karl XII krossar August II:s krigsmakt, men stannar kvar i Polen, 1703. Sid.

1. Nyenskans' fall och Petersburgs anläggning. Tsarens första sjöseger över svenskarna. Viceamiral von Numers, hans eskader och hans uppgift 152
2. Tsaren inser, att Retusaari kan bliva ett lås för ingången till Nevamynningen. Han börjar uppföra Kronslott. Hans medhjälpare Cruys och Botsis. Ryska fartygsbyggnader vid östra och södra Ladoga 166
3. Några orsaker som försvårade försvaret av Östersjöprovinserna. Vilken ställning intog Karl XII till Nyenskans' fall och Petersburgs anläggning? Hans föreskrifter 179
4. Återblick på Karl XII:s fälttåg i Polen 1702—1703 och resultatet av hans segrar. Behovet av en högste befälhavare i Östersjöprovinserna 195

V. Varför gjorde icke Karl XII slut på kriget i Polen genom en inryckning i Sachsen år 1702 eller 1703?

1. Wienerhovets fruktan för en svensk invasion i Sachsen. Det spanska tronföljdskriget och de båda krigförande parternas ställning hösten 1702, hösten och vintern 1703 202
2. Varför begagnade sig Karl XII icke av koalitionens svaghet för att genom en inryckning i Sachsen hindra August II att därifrån fortsätta motståndet? 215

VI. Tsaren erövrar flankstöd för positionen Nevamynningen—Retusaari. Karl XII:s företag därunder i Polen, 1704.

1. Vad svenska flottan uträttat. Dess uppgift och ställning i kriget 232
2. Pejpuseskaderns undergång och Dorpats fall. De Prous eskader och försöken att undsätta Narva. Maijdels företag mot Petersburg 238
3. Hade ställningen vid Retusaari—Kronslott och Nevamynningen kunnat forceras av flottan? Narvas fall och betydelsen därav 249
4. Karl XII:s företag i Polen medan tsar Peter befäste sig i Nevamynningen och erövrade flankstöd för sin position vid Finska viken 256

VII. Sammanfattning 281

Källor och litteratur.

Otryckta källor.

Riksarkivet.

Riksregistratur och en del av däremot svarande koncepter.

Skrivelser till K. M:t eller Rådet:

Från amiraler: G. von Numers,
J. de Prou,
C. Anckarstierna,
G. Wattrang.

» generaler: W. A. von Schlippenbach,
C. M. Stuart,
G. J. Maijdel.

» amiralitetskollegium.

Defensionskommissionens arkiv:

registratur,
protokoll,
ankomna brev.

Kanslikollegii arkiv:

registratur,
protokoll,
K. M:ts brev till koll.

Kungl. arkiv:

Konung Karl XII. Levnadsförhållanden.
Hyllning och kröning m. m.

Schlippenbachska samlingen:

Schlippenbachs koncept.
Skrivelser till W. A. von Schlippenbach 1702—1703.

Handlingar angående det stora nordiska kriget:

Kriget i Östersjöprovinserna och Ryssland: strödda handlingar och brev i kronologisk ordning. Avisor och brevkopior m. m.

Handlingar rörande flottan:

Sjöexpeditioner: Ryska kriget 1701—1704.

» » » 1703—1713.

Örlogsflottan. Amiraler m. fl. till K. M:t 1702—1707.

Svenska uppbringningar och kaperier.

Biographica och militära meritlistor.

Flottans arkiv.

Amiralitetskollegii

registratur,

protokoll,

kungl. brev,

huvudböcker,

inkomna skrivelser.

Journaler:

de Prous 1704.

Wattrangs 1710.

Rulla över militärstaten.

Krigsarkivet.

Krigskollegii registratur över in- och utgångna skrivelser.

Samling av kartor och bataljplaner:

Planer över S:t Petersburg och Retusaari samt deras befästningar.

Dahlberghs bataljplaner (innehålla Gustaf II Adolfs, Banérs, Torstenssons, Karl X Gustafs och Karl XI:s m. fl:s bataljplaner).

Krigshandlingar. Stora nordiska kriget.

Konung Carl XII:s Etuder (omnämnda i texten).

Carl XII:s Reglemente och böner. Altranstädt d. 2 junij A:o 1707 samt Bendern d. 28 junij 1712.

Fältbok. Hwilken Hans Kongl. Maij:tt Konung Carl XII:te med sig fördt utur Turkiet och städze hos sig haft.

Sjökarteverket.

Hydrografiska kartor

över Ladoga, Neva, Finska viken och Viborgska viken samt vattnen kring Schlüsselburg, Petersburg och Retusaari.

Kungl. Biblioteket.

Samling av historiska planscher.

Dahlberghs bataljritningar.

Källpublikationer och övrig litteratur.

Förutom i företalet nämnda arbeten av Herlitz, Wattrang, Wikander, L. Munthe, Nordensvan, Hjelmquist, Uddgren, Vesjålij och generalstabens krigshistoriska avdelning samt de kända verken av Nordberg[1], Adlerfelt, Fryxell, F. F. Carlson, Fåhræus och Hjärne, har jag begagnat mig av:

Historiska handlingar:

I—IV. Brefvexling mellan Carl XII och Rådet. (1861—1864).

XIX: 2. Handlingar angående konung August den starkes utrikespolitik före hans afsättning år 1704. Utg. genom C. Hallendorff. (1908).

CARLSON, E.: Konung Karl XII:s egenhändiga bref. (1893).

ERIK DAHLBERGHS diarium 1655—1660. De svenska härarnas marschruter under Karl X Gustafs fälttåg. Meddel. fr. kr. ark., utg. af generalstabens kr. hist. afd. III (1923).

QUENNERSTEDT: *Karolinska krigares dagböcker:*

VIII: Sekreteraren vid Karl XII:s fältkansli Josias Cederhielms bref till sin broder Germund juni 1700—1701 samt 1706. (1913).

XI: Bref och skrifvelser från C. G. Rehnsköld till konung Karl XII 1703—1707. (1916).

XII: Journal öfver generalguvernören, friherre Nils Gyllenstiernas marsch med pommerska armén till Polen 1702. (1918).

ROSEN, C. VON: Bref från Olof Hermelin till Samuel Barck (1702—1709. (1913).

Bref från Samuel Barck till Olof Hermelin 1702—1708. I, II. (1914—1915).

Ur friherre CARL MAGNUS POSSES korrespondens. (Hist. tidskr. 1882).

STANISLAUS PONIATOWSKIS berättelse om sina öden tillsammans med Karl XII. (Hist. tidskr. 1890).

---

[1] VOLTAIRES briljant skrivna »Histoire de Charles XII», vilken utkom redan 1731 — alltså före Nordbergs »Konung Carl XII:tes historia» — och översatts på en mängd olika språk, däribland turkiska och arabiska, har lagt grunden till en ytlig och i hög grad överdriven uppfattning om Karl XII:s egenskaper. Efter sina samtal med Fredrik II tyckes Voltaire emellertid hava ändrat åsikt om sin förre hjälte, ty då han på ålderdomen skrev Tsar Peters historia, säger han bl. a.: »Le czar Pierre n'était qu'un sage extraordinaire et Charles XII un fou extraordinaire qui se battait, comme don Quichotte, contre des moulins à vents».

STYFFE, C. G.: Gustaf Adolfs skrifter. (1861).
EXACTE RELATION von der von Sr. Cz. Maj:t Petro Alexiowitz neu erbauten Vestung und Stadt Petersburg. (1713).
AHNLUND, N.: Gustaf Adolf och tyska kriget 1620—1625. (Hist. tidskr. 1917).
Storhetstidens gryning. Gestalter och händelser. (1918).
ALMQUIST, H.: Högtidstal vid Göteborgs högskolas minnesfest på 200-årsdagen af Konung Karl XII:s död den 30 november 1918. (Karol. förb:s årsb. 1919).
ANNERSTEDT, C.: Fältmarskalken Grefve Magnus Stenbock. Minnesteckning. (Svenska akademiens handlingar 1906).
ARNOLD: August der Starke, sein Leben und Lieben. (1908).
AXELSON, G. E.: Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid. (Akad. afh.). (1888).
BERGMAN, B.: Peter der Grosse als Mensch und Regent. II. (1825).
BJÖRLIN, G.: Sveriges krigshistoria i bilder. Med text af G. Björlin, utg. af J. M. Påhlman. (1914—1917).
BRULIN, H.: Sverige och Frankrike under nordiska kriget och spanska successionskrisen åren 1700—1701.
Till belysning af Sveriges utrikespolitik under Karl XII. Akad. afh. (1905).
Österrike och det stora nordiska kriget före Karl XII:s infall i Sachsen (1700—1706). (Hist. tidskr. 1909).
BRÜCKNER, A.: Peter der Grosse. (1879).
CARLQUIST, G.: Karl XII:s ungdom och första regeringsår. (Bring 1918).
CYRUS, A.: Anteckningar om våra äldre och nyare exercisreglementen för armén och marinen. (Marinlitteraturföreningen 1913).
DANSKE GENERALSTAB: Bidrag til den store nordiske Krigs Historie I—V. (1899—1915).
DES FONCTIONS du capitaine de cavalerie. (1670).
FÖRSTER, F.: Friedrich August II, der Starke, Kurfürst von Sachsen und König von Polen, geschildert als Regent und Mensch. (1900).
GALITZIN, N. S, FURST: Allmän krigshistoria. Nyare tiden, II. Översatt af Fritz Lovén. (1879).
GAYA, L. DE: L'art de la guerre et la manière dont on la fait à présent. (1677).
GRAUERS, S.: Arvid Bernhard Horn. Biografisk studie, I, 1664—1713 Akad. afh. (1920).
HAAKE, P.: August der Starke im Urteil seiner Zeit und der Nachwelt. (1922).

HALLENDORFF, C.: August den starke och Karl XII under nordiska krigets första skede. (Hist. tidskr. 1905).
HAMMARSKIÖLD, L.: Den ryska fälttågsplanen 1708. Översättning af Myschlajevski. (Hist. tidskr. 1902).
HISTORY OF THE RUSSIAN FLEET during the reign of Peter the great, by a contemporary englishman. (1899).
JOURNAL DE PIERRE LE GRAND. (1773).
JUEL, J.: En Rejse til Rusland under Tsar Peter. Dagbogsoptegnelser 1709—1710. (1893).
KELCH, CHR.: Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707. (1875).
LAGUS, G.: Ur Viborgs historia, I, II. (1893—1895).
LAURENBERGIUS, P.: Cronius sive historiæ universalis epitome. (1695).
LEIJONHUFVUD, S.: Erik Sparre och Stina Lillie. (1911).
LOENBOM S. S.: Kongl. Rådets och Fältmarskalkens Herr Grefwe Magni Stenbocks Lefwerne. (1757—1765).
MALLET, A. M.: Kriegs-Arbeit oder Kriegs-Kunst, I, II. (1687).
MALMSTRÖM, C. G.: Några ord om riksstyrelsen under de tre första åren af Karl XII:s frånvaro. (Hist. tidskr. 1884).
MANKELL J.: Uppgifter rörande svenska krigsmaktens styrka, sammansättning och fördelning m. m. (1865).
Öfversikt af svenska krigens och krigsinrättningarnas historia. (1890—1903).
NORDENSVAN, C. O.: Karl XII. Synpunkter och betraktelser. (1918), August den starke. En tidsbild från Karl XII:s tid. (1923).
NOORDEN, C. VON: Europäische Geschichte im achtzenten Jahrhundert. Erste Abteilung. Der spanische Erbfolgekrieg I—III. (1870—1882).
OLMER, E.: Om ryssfruktan i Sverige för 200 år sedan. (Hist. tidskr. 1903).
PETRELLI, J.: Striderna kring Finska viken 1706—1710. Referat. (Hist. tidskr. 1904).
PÖNITZ, C. E.: Karl XII, betraktad från krigsvetenskaplig synpunkt. (1858).
ROHAN, H. DUC DE: «Le parfaict capitaine autrement l'abrege des guerres de gaules de commentaires de Cesar». (1643). Även översatt till tyska.
SARAUW, C. VON: Die Feldzüge Karl's XII. Ein quellenmässiger Beitrag zur Kriegsgeschichte und Kabinetspolitik Europa's im XVIII. Jahrhundert. (1881).
SCHIRREN, C.: Zur Geschichte des Nordischen Krieges. (1913).
SCHAFFALITZKY DE MUCKADELL, C.: Haandbog i Nordens Søkrigshistorie. (1911).

SEMENOV, V. P.: Ryssland. Fullständig beskrifning af vårt fädernesland, II. (1900).
SJÖGREN, O.: Försvarskriget i Lifland 1701—1702. (1883).
W. A. von Schlippenbachs lifländska här. (Hist. tidskr. 1896).
STAVENOW, L.: Karl XII och det svenska stormaktsväldet. Högtidstal vid Uppsala universitets minnesfest på 200-årsdagen efter Konung Karl XII:s död den 30 november 1918. (Karol. förb:s årsb. 1919).
STILLE, A.: Studier öfver Danmarks politik under Karl XII:s polska krig 1700—1707. Akad. afh. (1889).
Bengt Oxenstiernas memorial af den 5 mars 1702. (Karol. förb:s årsb. 1914).
Tvåhundraårsminnet af Karl XII:s död. Högtidstal vid Lunds universitets minnesfest på 200-årsdagen efter Konung Karl XII:s död den 30 november 1918. (Karol. förb:s årsb. 1919).
SÖDERQUIST, N.: Le blocus maritime (1908).
UDDGREN, H. E.: Fälttågen 1701—1706 (Bring 1918).
UNGER, G.: Illustrerad svensk sjökrigshistoria. Senare delen (1923).
WALISZEWSKI, K.: Pierre le grand (1897).
WEBER, F. C.: Das veränderte Russland (1721).
VILLARS, L. H. DE: Vie du maréchal de Villars, écrite par lui-même, I, II (1784).
WITTROCK, G.: Recension av N. Herlitz' »Från Thorn till Altranstädt. Studier över Carl XII:s politik 1703—1706. I (1703—1704)».
WRANGEL, FR.: Krigshistoriens grunddrag. Försök till lärobok för krigshögskolan, I—III (1866—1885).

Dessa äro mina förnämsta tryckta källor, dock har jag i fråga om betydelsen av ur dem hämtade fakta, vad sjömakten vidkommer, naturligtvis anlagt egna synpunkter.

Inledning.

Oaktat allt det energiska och upphöjda arbete, som den nyare forskningen nedlagt för att öka vår kännedom om det stora nordiska krigets historia, kan den knappast sägas hava fört oss närmare Karl XII:sproblemets lösning, såvida man därmed menar det mest omstridda i konungens politik och hans sätt att leda kriget: anledningen till hans långvariga kvarstannande i Polen, varunder dels en rysk sjömakt kan växa upp, dels grunden lägges till de kommande olyckorna. Här stå den nya forskningens främsta representanter med motsatta åsikter.

Stille och förf. till generalstabsverket "Karl XII på slagfältet" m. fl. anse, att tsar Peter icke kunde besegras på annat sätt än genom en operation mot hjärtat av Ryssland — en Moskvaoperation —, men att ett så väldigt företag endast kunde utföras med hjälp av Polen som bundsförvant och omfattande bas. För att ordna förhållandena i Polen så, att det kunde uppfylla dessa villkor, nödgades Karl XII stanna så länge på den polska krigsskådeplatsen. Nämnda författare betrakta alltså kriget i Polen såsom utgörande ett av Karl XII avsett led i kampen mot Ryssland.

Herlitz åter hävdar den åsikten, att det var ingalunda på förhand givet, att kriget i Polen skulle utmynna i en offensiv mot hjärtat av Ryssland. Sannolikare tedde sig under de polska krigsåren den möjligheten, att tsar Peter skulle uppsöka

den polska krigsskådeplatsen (vilket han ju också gjorde). Karl XII hoppades därför att i Polen kunna besegra den ryska fälthären och med denna även den ryska makten. Av denna anledning kvarstannade han så länge i Polen, där för övrigt Sveriges stormaktsställning, enligt förf:s mening, bäst kunde värjas åt alla håll. I motsats till de föregående författarna anser Herlitz, att bundsförvantskapet med Polen icke var ledstjärnan för Karl XII:s politik.

Jag har härvid icke berört de nämnda författarnas åsikter beträffande Karl XII:s oryggliga beslut att avsätta konung August, vilket tillika med tryggandet av den nye konungens välde enligt *den äldre åskådningen* utgjorde huvudmotivet för hans långa kvarstannande i Polen.

Men även i andra fall hava den nyare forskningens målsmän helt olika åsikter. Det gäller särskilt spörsmålet om "det österuropeiska problemet", vilket Karl XII skulle lösa. Detta uttryck har blivit ett bevingat ord, som smeker ett okritiskt öra men ofta användes utan att man rätt förstår vad därmed menas. Flera exempel kunna anföras huru olika begreppet tolkas, men det kan vara nog med två arbeten, vilka utkommit samtidigt (1918) till hugfästandet av 200-års-minnet av hjältekonungens död.

Enligt *generalstabens* stora verk "Karl XII på slagfältet" har den 19-årige konungen redan "f ö r e det polska krigets början fattat sitt beslut rörande huvudlinjerna för lösandet av det österuropeiska problemet i d e s s h e l h e t"[1] (sid. 402).

I motsats till denna uppfattning anser *Herlitz*, att det ingalunda var så lätt för den unge konungen att genast veta huru detta problem skulle lösas. Förf. menar, att Karl XII icke kunde hava en klar uppfattning om förhållandena i Polen och att han, utan att äga en föreställning om vidden av det

[1] Spärr. av mig.

företag han inlät sig på, — fördes mitt in i den österuropeiska krisen. "Närmast såg han blott på Augusts bottenlösa opålitlighet". (Karl XII:s polska politik. Bring, sid. 145.)

En bättre förklaring till Karl XII:s helt naturliga obekantskap med det politiska läget i Polen än den Herlitz givit oss i sina arbeten finnes knappast i den svenska litteraturen om det stora nordiska kriget.

Om åsikterna beträffande anledningen till Karl XII:s långvariga kvarstannande på den polska krigsskådeplatsen och hans uppfattning i övrigt om "det österuropeiska problemets lösande" sålunda äro väsentligt olika hos representanterna för den nyare Karl XII:sforskningen, så framträder olikheten i åsikter hos militära författare ej mindre skarpt, när det gäller att bedöma Karl XII:s egenskaper såsom fältherre.

Ehuru någon uppdelning av fältherrekonstens två huvudgrenar i *strategi* och *taktik* strängt taget icke förekommer i den krigsvetenskapliga litteraturen förrän vid övergången till 1800-talet, finner man ofta att båda benämningarna användas av moderna författare för att de skola göra sig bättre förstådda vid bedömandet av olika fältherrars egenskaper före denna tid. Detta gäller i synnerhet vad beträffar Karl XII och hans egenskaper såsom fältherre. Då det emellertid framgår, att begreppen "strategi" och "taktik" ej alltid riktigt uppfattats, torde ett omnämnande av vad dessa krigskonstens båda huvudgrenar egentligen betyda vara på sin plats, innan vi inlåta oss på att betrakta olika författares uppfattning om Karl XII:s fältherreegenskaper.

Ordet strategi är av grekiskt ursprung och betyder "krigförings- eller fältherrekonst"; det är besläktat med ett annat grekiskt ord, som plägar översättas med "krigslist". Ordet taktik kommer likaledes från grekiskan och betyder "konsten att ordna" (nämligen till strid). I själva verket — utan att behöva hämta exempel ur djurens liv, där ju krigslist all-

mänt förekommer — äro begreppen strategi och taktik lika gamla som människosläktet självt.

Hannibal och Cæsar voro strateger. Gustaf II Adolf hade aldrig hört ordet "strategi", men han var strateg, och troligen hade han ej heller hört talas om "basering", men det oaktat försökte han alltid att äga en bas för sina operationer, ja hans fälttåg i Tyskland intill slaget vid Breitenfeld är ett exempel på omsorgsfull basering även i modern mening. Ordet strategi förekommer egentligen först fram på 1800-talet. Napoleon använde aldrig benämningen "strategi"; än begagnade han uttrycket "högre taktik" (grande tactique), än "högre krigskonst" (hautes parties de la guerre).

En skarp gräns mellan strategien och taktiken kan icke uppdragas, allra minst i nutidens krig, där slaget ofta pågår i flera dygn och upptar en så stor yta. För 1700-talets krig med dess små arméer är det lättare att skilja mellan de båda huvudbegreppen, och ur denna synpunkt kan det vara berättigat att vid ett bedömande av en befälhavares krigföring den tiden begagna sig av uttrycken strategi och taktik.

Sammanställer man de mest bekanta militära skriftställarnas definitioner (före världskriget) — skiljaktiga mera till lydelsen än till innehållet — kunna orden strategi och taktik betecknas sålunda:

Strategien är konsten att veta v a r och n ä r (rum och tid) man skall strida (Moltke). Till strategien hör även konsten att kunna p l a n l ä g g a ett fälttåg, att känna allt som berör k r i g s t e a t e r n i dess helhet (Jomini) och slutligen konsten att veta huru striden skall a n v ä n d a s för vinnande av krigets mål (Clausewitz).

Taktiken åter är konsten att veta h u r u (sättet) man skall strida (truppernas, de olika vapenslagens användning i strid).

Strategien är h ä r f ö r a r e k o n s t i stort med allt

vad därtill hör, och taktiken är truppförarekonst med alla anordningar för stridens utkämpande (v. der Goltz).

Hela krigskonsten består i att vinna överlägsenhet på den avgörande punkten (där slaget skall utkämpas), varför hushållning med stridskrafterna till dess är nödvändig (Jomini). Att så använda de härar eller häravdelningar, över vilka högste befälhavaren förfogar, är alltså en av dennes förnämsta uppgifter. Armén bör, så vitt möjligt är, framkomma med obrutna krafter till slagfältet.

En sammanfattning av vad här ovan är sagt ger alltså vid handen: Strategien omfattar de större operationerna och utstakar målet för krigföringen; taktiken begränsar sin verksamhet inom ett trängre område och är oftast medlet för uppnåendet av det strategiska målet — förutsatt att detta mål är klart utstakat.

Detta betraktelsesätt, som tillämpas vid bedömandet av andra fältherrars krigföringskonst, böra även tillämpas, då det gäller att bedöma Karl XII:s krigföring och hans sätt att leda kriget i dess helhet, i synnerhet om man vill ställa honom vid sidan av krigshistoriens mest frejdade namn före och under hans egen tid.

Men även för den, som satt sig in i betydelsen av begreppen strategi och taktik och som studerat olika fälttåg under Karl XII:s tid, är det icke så lätt att avgiva ett bestämt omdöme i vad mån en fältherre från denna tid var strateg, enligt den betydelse, som efteråt givits detta ord. Lättare är att bedöma hans egenskaper såsom taktiker. Det är sant att man icke behöver vara militär för att vara krigshistoriker; det ha åtskilliga utländska författare visat, och hos oss: Stille, Säve, Kobb, Hjelmquist, Wimarson och Steckzén. Men jag tror, att en krigshistoriker, som tillika är militär, äger större förutsättning att rätt förstå förra tiders krigsoperationer och de faktorer, som kunnat inverka på deras genomförande, så

framt denne militär äger, förutom verklig krigshistorisk bildning, även praktisk erfarenhet; har han biträtt vid ledningen av eller själv lett större truppförband eller en armé under fältmanövrer m. m. dylikt, är detta en given sak.

I uppfattningen av Karl XII:s krigföring och hans sätt att leda kriget finnas tvenne skilda läger bland militära författare: nämligen de, vilka anse att konungen såsom fältherre huvudsakligen var en framstående truppförare, i synnerhet inom det taktiska området (på slagfältet, inom fiendens eldområde), och de vilka ställa honom även såsom strateg vid sidan av krigshistoriens största gestalter.

Till de förra författarna höra bland andra generalerna *G. Björlin, L. W:son Munthe* och *J. G. Wikander* i deras förut nämnda krigshistoriska arbeten. Skarpare bedömer general *Nordensvan* Karl XII såsom fältherre. Men alla dessa författare äga — förutom sin krigshistoriska bildning och militära sakkunskap — genom sin militära erfarenhet förutsättningar att bedöma krigföring och det mått av ansträngningar och umbäranden, som en arméchef kan pålägga en armé, innan dennas fysiska och psykiska krafter nå bristningsgränsen, ett ingalunda oviktigt moment, då det gäller att bedöma Karl XII:s krigföring.

Till de senare författarna, vilka anse Karl XII vara en av världshistoriens största fältherrar, höra som sagt förf. till *"Karl XII på slagfältet"*[1] och givetvis en del andra militärer — här kan man tala om "en ny skola". Förf. ser ju idel för-

[1] I detta arbete åberopas bl. a. general Rappes avhandling "Carl XII:s plan för fälttåget mot Ryssland 1708—1709" (1892). Den högt aktade generalen har dock här tillagt sin hjälte en storstrategisk plan — den har sin egen historia —, som avsåg ett samlat anfall mot Ryssland från en båge över halva Europa, vars vänstra ändpunkt låg vid Finska viken och den högra borta i kosackernas land vid Don; men denna plan saknar allt stöd i urkunderna och skulle för övrigt varit

tjänster i konungens egen krigföring och hans sätt att leda kriget samt betraktar dess olyckliga utgång såsom en följd huvudsakligen av underlydandes fel och försummelser eller bristande förståelse och goda vilja. Förf. säger t. o. m., att Karl XII ägde "fältherrens gåva i så högt mått, att ingen ägt den i högre grad än han" — — — (sid. 1004).

Talet om att Karl XII skulle lösa "det österuropeiska problemet", som så ofta upprepas av författarna tillhörande den nya åskådningen, medför lätt en fara för den i Karl XII:slitteraturen mindre väl bevandrade läsaren. Den drar blicken från det spörsmål, som låg närmast, som det svenska statsintresset fordrade av konungen: lösandet av hans eget lands försvarsproblem beträffande Ryssland, där gränsen var, som vi få se, vida ömtåligare än mot Polen. En undersökning av detta spörsmål blir, det kan ej undvikas, ett påpekande av våra nederlag i Östersjöprovinserna vid sidan av Karl XII:s segrar i Polen, men frågan är, om vi icke hava mer att lära av de förra än av de senare.

Det har dock så ofta framhållits, att händelserna i nämnda provinser voro av underordnad betydelse i jämförelse med det långt viktigare kriget i Polen. Men äro icke dessa synpunkter ett underkännande av Gustaf Adolfs stora tanke: att förskaffa Sverige en fullt tryggad gräns mot öster, som han ville realisera i sitt ryska krig, men vari han endast delvis lyckades; och sedan dess hade ju gränsen genom ökad samfärdsel blivit ännu mera ömtålig. Med sådana synpunkter

---

otänkbar med den tidens vägnät och dåliga förbindelser och därav följande outvecklade underrättelseväsende. Över en så väldig strategisk belastning skulle Karl XII med all säkerhet känt sig ganska generad. På helt annat sätt än Rappe uttalar sig Fredrik II i sina "Réflexions sur les talents militaires et sur le caractère de Charles douze, roi de Suède", varom längre fram.

bortser man ju även från den utomordentliga vikt, som Gustaf Adolf fäste vid Sveriges besittning av Nevamynningen.

Det är visserligen sant, att enligt rotfäst uppfattning i Sverige borde Östersjöprovinserna icke få binda mer än en begränsad del av rikets stridskrafter. Och i synnerhet efter utbrottet av det spanska tronföljdskriget, vilket syntes hota Tyska riket med genomgripande omvälvningar, kunde Karl XII icke lämna sina tyska provinser obevakade eller sin södra och västra front ur sikte. Men därför behövde väl icke konungen år efter år binda sig själv och hela huvudarmén i Polen. Förutom detta visade det sig ganska snart, att den härskare, som nu satt på tsarernas tron, var av annat virke än de, med vilka Gustaf Adolf och Karl X Gustaf fört sina ryska fejder.

Vi ha sett, att den nya åskådningens målsmän hysa vitt skilda åsikter beträffande anledningen till Karl XII:s långvariga kvarstannande i Polen och hans uppfattning om "det österuropeiska problemets" lösande. Men därtill kommer också, att den historiska verkligheten — även om man i Karl XII vill se en av världshistoriens största fältherrar — vid ett närmare studium visat sig innebära allvarliga betänkligheter för de nyare teorierna. Det är nämligen svårt att helt förbigå det faktum, att medan Karl XII lyckas genomföra e t t av sina mål, att skaffa Polen en annan konung, medhinner tsaren — förutom att inkräkta och skövla betydande områden av Östersjöprovinserna och utrota en stor del av den kraftigaste befolkningen där — att stärka sitt fasta försvar, reorganisera sin armé, upprätta och från alla håll, utom ett, trygga en sjömakt samt nyskapa flera grenar av den ryska förvaltningen. Det är då en klen tröst för oss att veta, att Karl XII samtidigt på den polska krigsskådeplatsen framstår såsom "slagkonstens mästare i nyare tid". Ty man måste fråga sig om konungen förstått konsten att b e g a g n a sina segrar lika

väl som han förstod att segra på slagfältet, med andra ord, om något "österuropeiskt problem" verkligen existerade för Karl XII.

Det må vara sant, att framgången av ett krigsföretag lika litet som misslyckandet av ett sådant i och för sig får anses utgöra bevis för att det förra varit väl planlagt och väl utfört och att det senare varit illa planlagt och illa utfört, men när det gäller så stora framgångar som tsar Peters, när det gäller den fullständiga tillintetgörelsen av en av de präktigaste härar som hävderna haft att anteckna, ramlandet av ett stormaktsvälde sådant som det av Gustaf Adolf, Axel Oxenstierna och Karl X Gustaf uppbyggda svenska, då torde det få anses berättigat att undersöka huruvida icke djupare liggande orsaker kunna åberopas än underlydandes fel, olyckliga tillfälligheter och vidriga naturomständigheter.

Det kan visserligen vara sant, att den svenska storstatens u n d e r g å n g måhända kunnat förebyggas, om sjömakterna — i den samtidigt pågående allmänna europeiska maktkrisen — hade tänkt på Europas framtid och räckt Sverige en hjälpande hand, i stället för att uteslutande tillgodose sina egna intressen. Men när har en krigförande makt mera sett på Europas framtid än på egna intressen för stunden?

*

De mot Sverige förbundna monarkerna voro till en början Fredrik IV av Danmark, August II av Sachsen-Polen och Peter I av Ryssland. Värdet av detta anfallsförbund var — i likhet med andra förbund under alliansernas tidevarv — ganska ringa. Någon e n h e t l i g p l a n för krigföringen mot Sverige var icke uppgjord mellan de förbundna makterna och ej heller någon viss t i d p u n k t fastställd för fientligheternas samtidiga öppnande. Tsar Peter, som låg i krig med Turkiet och som tveksamt lät sig indragas i kampen mot Sverige,

ville icke gå till anfall förrän han fått fred med turkarna. Slutligen tänkte en var av de förbundna mest på sina egna intressen och föga på att gynna det hela, ett förhållande som ju ofta upprepats under koalitionskrig.

Ingen av de tre monarkerna ansågs äga någon särskild fältherrebegåvning, men alla voro ärelystna män i en kraftfull ålder, mellan 28 och 30 år. Ärelystnad och maktbegär voro också främsta anledningen till deras anfall. Att konungarna av Polen och Danmark voro kusiner till Karl XII, betydde härvid lika litet som en sådan släktskap skulle betytt i våra dagar. Genom Livlands erövring hoppades August II stärka sin vacklande ställning i Polen. Tsar Peter ville förvärva en hamn vid Finska viken för att komma i beröring med västra Europas länder och, när hans planer taga fast form, därigenom befordra sina reformsträvanden i Ryssland. Vid krigsutbrottet ägde han en flottilj på Don och en hamn vid Asovska sjön samt i Arkangel fartyg och en del sjöfolk med viss utbildning. Han inspekterade själv flera gånger sin långa front mellan Vita havet och Svarta havet och han ledde h e l a k r i g e t. I detta avseende, liksom i många andra, var han, som vi få se, raka motsatsen till Karl XII, som hela tiden band sig vid ett armébefäl. Både tsarens och Augusts krigsmål voro sålunda oförtäckt erövring av svenska länder.

Från Fredrik IV:s ståndpunkt åter kunde kriget anses vara berättigat. För honom gällde det att genom å t e r e r ö v r i n g av de från Danmark tagna provinserna, Skåne, Halland och Blekinge, återupprätta det danska väldet i Norden. Det oaktat får man ännu höra hätska uttalanden mot danskarna för att de passade på tillfället att anfalla oss, då vi voro i trångmål. Men Sverige hade ju från Danmark-Norge tagit 7 provinser; att danskarna ville hava tillbaka de tre Öresundsprovinserna, av vilka två tillhört Sverige endast 43 år, var därför helt naturligt. Vad skulle vi gjort, om Danmark tagit

från oss blott en provins, t. ex. Västergötland eller Småland? Och Sverige hade två gånger under en mansålder utan krigsförklaring kastat sig över Danmark.

Allt nog, för Sverige blev kriget ett försvarskrig, ehuru det fördes offensivt överallt där Karl XII uppträdde med sin armé, oftast på bekostnad av försvaret på övriga fronter.

Samtidigt med det stora nordiska kriget fördes ett annat väldigt krig, huvudsakligen i västra Europa, det spanska tronföljdskriget, som började år 1701 och slutade först 1714. Vi återkomma härtill men nämna nu endast att de krigförande makterna voro: å ena sidan England och Holland (sjömakterna), Österrike och de flesta av Tyska rikets övriga stater, samt senare även Portugal och Savoyen, å andra sidan Frankrike och dess bundsförvant Bayern. Anledningen till kriget var nu liksom vid de stora sammanslutningarna mot Ludvig XIV:s Frankrike under 1600-talet att förhindra hans erövringsplaner. Nu var konungens syfte — efter Karl II:s av Spanien död — att åstadkomma en förening av Frankrike och Spanien under en härskare av huset Bourbon.[1] Bleve denna förening en verklighet, skulle den naturligtvis skada Tyska rikets och sjömakternas intressen. Att hindra en så stark maktförskjutning i Europa var den stora koalitionens syftemål. Vid flera tillfällen kommo de båda stora krigen, det nordiska i öster och det spanska tronföljdskriget i väster, att beröra varandra, men endast på diplomatisk väg, oaktat Frankrike i synnerhet men även de allierade makterna sökte förmå Karl XII till ett aktivt uppträdande vid sin sida mot den andra parten.

*

[1] Kort före sin död hade Karl II testamenterat hela den spanska monarkien till Ludvig XIV:s yngre sonson Filip av Anjou (Filip V), vilken 1701 hyllades såsom konung i Spanien.

Jag har nu redogjort för de allmänna utgångspunkterna för min framställning, vilken i denna del av arbetet når fram till vintern 1704—1705. Tsar Peter har då låtit bygga en första flotta. Han har befästat Nevamynningen och där börjat skapa en örlogsbas, som i verkligheten sträcker sig utefter hela Nevafloden ända bort till varven vid östra och södra Ladoga. Denna bas är genom flankstöd och utposter tryggad för anfall från alla håll utom från det närbelägna svenska Viborg.

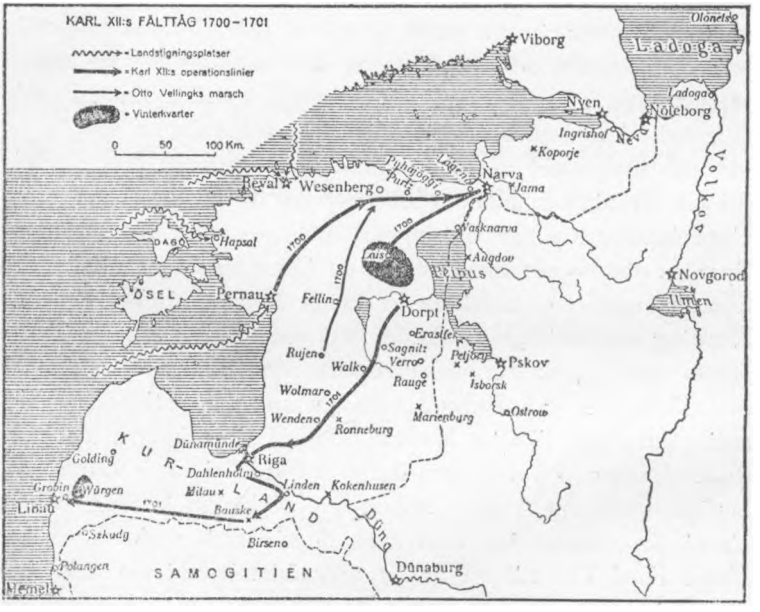

Ur J. G. Wikanders Översikt över Sveriges krig under 1700-talet.

I.

Sveriges läge vid 1600-talets slut. Den unge konungen.

1.

Den svenska utrikespolitikens riktning under 1600-talet. Den svenska storstaten och dess front mot Ryssland vid århundradets slut.

Under århundraden och ända till långt fram på 1600-talet var Danmark den främsta makten i Norden och en ständig fara för vårt nationella oberoende. Sverige låg inklämt mellan Danmark och dess lydrike Norge. Av våra nuvarande provinser tillhörde Skåne, Halland och Blekinge jämte Gotland för det mesta Danmark, medan Bohuslän, Jämtland och Härjedalen voro norska provinser. Våra gränser voro sålunda, i händelse av krig, rent av fördärvbringande. Detta olyckliga förhållande framträdde särskilt under Erik XIV:s och Gustaf II Adolfs krig med Danmark.

För svensk statskonst reste sig således den uppgiften att åt Sverige söka förvärva ovannämnda sju provinser, vilka geografiskt sett borde tillhöra Sverige. Detta kunde icke ske på annat sätt än genom krig, men till följd av våra gränsers beskaffenhet icke genom gränsstrider, utan genom krig på utländsk mark och i främmande farvatten. Danmark kunde icke

betvingas enbart från det egentliga Sverige. Det måste ske även från den tyska sidan.

Att läget var sådant insågs av Gustaf Adolf, troligen redan före hans deltagande i det trettioåriga kriget. Ty hans krav på överlåtandet åt honom av två hamnar vid Nord- och Östersjökusten, helst Bremen och Wismar — vid underhandlingarna 1623—25 om en landstigning i Nordtyskland — voro säkerligen även riktade mot Danmark, om än detta krav grundade sig på behovet av sådana hamnar till landstigningsplatser och baser för de första operationerna i Tyskland. Men att just Bremen och Wismar föreslogos, tyckes visa konungens önskan att därifrån kunna hålla Danmark i schack.[1] När landstigningen 1630 blev en verklighet, skedde den som bekant inom hertigdömet Pommern. En av Gustaf Adolfs första åtgärder var att sätta sig i besittning av detta land, vars militära ockupation fullbordades innan årets slut; och från den stunden var Sveriges konung, trots alla förbund och neutralitetsförklaringar, den verklige härskaren där. Att ockupationen förestavades av kriget i Tyskland, hindrar icke att Gustaf Adolf insåg Pommerns betydelse för Sverige i händelse av ett krig med Danmark. Det har också framhållits efter konungens död av bland andra hans dotter, drottning Kristina, att förvärvandet av Pommern var "den förnämsta anledningen som bragte vår herr fader i vapen mot kejsaren". Men vi ha även av Axel Oxenstierna ett vittnesbörd om Pommerns stora betydelse för Sverige i hans uttalande i rådet under de viktiga majdagarna 1643, då anfallskriget mot Danmark diskuterades och beslöts. "Det är en förborg för Östersjön", men det viktigaste var dock att man kunde därifrån (med hjälp av flottan) på "7 timmar anfalla Danmark".[2]

[1] Ahnlund: Gustaf Adolf och tyska kriget 1620—25. (Hist. tidskr. 1917, sid. 275—277.)

[2] Rådsprotok. 16 maj 1643.

Genom freden vid Brömsebro 1645 erhöllo vi Gotland, Jämtland och Härjedalen samt Halland på trettio år. Den första grunden härtill lades av Gustaf Adolf vid Breitenfeld. Denna grund utvidgades genom Banérs och Torstenssons segrar i Tyskland och den senares inmarsch därifrån i Danmark och slutligen av svenska flottan under Karl Gustaf Wrangel genom segern vid Femern (13 okt. 1644), vilken seger i stort sett avgjorde kriget med Danmark.

Med freden vid Brömsebro var den säkra grunden lagd till den storartade byggnad, som Karl X Gustaf inom tretton år skulle fullborda — efter sitt anfall från Pommern på Danmark — genom freden i Roskilde, då Sverige med sig för evärdelig tid införlivade de återstående fyra provinserna.

Det n u v a r a n d e Sverige har sålunda uppbyggts genom krig på främmande mark och i främmande farvatten samt genom anfall på Danmark från Tyskland.[1]

Den svenska storstaten hade efter Karl X Gustafs död fått sin bestämda form och slutliga begränsning. Från denna tid gick dess politik väsentligen ut på att bevara den stora statsbildningen, vilket även lyckades oaktat de svåra krigen under Karl XI:s första regeringsår och de förvecklingar som därefter följde. Karl XI var icke någon stor konung, men hela hans regering var, utan personliga bevekelsegrunder, en enda lång arbetsdag för vad han ansåg vara Sveriges väl.

Såsom envåldskonung ärvde Karl XII kronan över en stark och väl organiserad storstat. I denna ingick, förutom hela det

[1] Detta kan vara värt att beakta i en tid, då vår stormaktspolitik ofta förhånas och vår krigspolitik bedömes efter nutidsidéer; ty det var genom denna politik och tack vare de män, vilka ledde och utförde den, som dessa landskap kunde förvärvas och sedan behållas. Utan dem skulle Sverige i nuvarande stund vara en av de svagaste bland Europas stater, om det ens skulle äga bestånd såsom en fri stat.

nuvarande Sverige och Finland, de baltiska provinserna (Östersjöprovinserna) i obrutet sammanhang ända ned till Dünafloden med de gamla städerna från Hansans storhetstid, Reval och Riga, den senare näst Stockholm det svenska väldets folkrikaste stad. Hela övre Östersjöbäckenet, Bottniska viken, Finska viken och delvis Rigaviken voro omslutna av länder lydande under Sveriges konung; alla öarna inom detta område tillhörde Sverige; alla de stora floderna utom Njemen och Weichsel hade svenska mynningar. Skilda från de baltiska provinserna lågo de tyska biländerna. Det hela var visserligen icke en fullt sammanhängande stat och utgjorde ej heller en etnografisk enhetlighet, men ingendera spelade någon roll för samtiden. De flesta stater vid denna tid bestodo av vida mer söndrade landområden, delvis till och med sammanblandade med grannarnas, och efter "naturliga gränser" får man ofta förgäves söka på det europeiska fastlandets politiska kartor från denna tid.

I det svenska väldet var emellertid den egentliga kärnan nationellt enhetlig; det germanska elementet var i det hela alltigenom övervägande och kulturellt bärande. Denna svenska stormakt med sina mer än 2½ millioner invånare (kanske nära 3) var Nordeuropas kraftigaste statsorganisation,[1] den fasta och starka makt, som dittills skyddat det mot anstormningen av den stora slaviska världen i öster. Dess bestånd såsom skydd för den västeuropeiska kulturvärlden var djupt berättigat. Icke desto mindre kom Ryssland, som då ofta i Europa sammanställdes med Kina, Abessinien och andra sällsamma barbarriken, att tränga våldsamt in i denna kultur-

[1] Ämbetsmannaorganisationen var säkerligen bättre genomförd än i någon annan samtida stat. Krigsmakten både till lands och sjöss var starkt ökad. Genom reduktionen och indelningsverket hade statsverket vunnit ett fast underlag.

värld för att sedan under århundraden bliva dess värsta gissel och största fara.

Förutsättningen för att barbarerna från öster skulle komma i beröring med Västeuropas folk var, att Ryssland finge en härskare, som förmådde ordna de ryska skarorna och med dem framtränga till Finska viken och där sätta sig fast. Hur var det möjligt, att denne härskare, tsar Peter I, kunde få ett så djupt grepp i den starka svenska storstaten, en av Europas främsta militärmakter?[1]

Den svenska utrikespolitikens riktning under 1600-talet hade, som vi sett, medfört, att Sverige på Danmark-Norges bekostnad blivit ett geografiskt helt. Men denna politik hade lett därhän, att Sverige i militärt avseende kommit att få en allt avgjordare strategisk orientering åt söder.[2] Från Pommern, där Stettin och Stralsund utgjorde liksom ett väldigt strategiskt brohuvud, kunde man som nämnt med lätthet angripa Danmark; en svensk armé kunde härifrån även inträngа i hjärtat av Tyskland och Polen. Gentemot Danmark stärktes ställningen ytterligare genom besittningen av hertigdömena Bremen och Verden och förbindelsen med Holstein-Gottorp samt slutligen genom Wismar, Sveriges maritima bas på tyska kusten, varifrån Danmark lätt kunde oroas. Genom besittningen av Bremen och Verden behärskade

---

[1] "Karl XII:s rike med sina knappa $3^1/_2$ millioner invånare betydde med sin slagfärdiga här av bortåt 100.000 man ett sannskyldigt storvälde, i all synnerhet som motsats till den moskovitiska barbarmakten med sina 12—15, vitt förströdda och svagt organiserade millioner". Hjärne: Karl XII. Hans livsverk från riksförsvarets synpunkt (Bring, sid. 11). I sitt arbete "Karl XII. Omstörtningen i Österuropa", sid. 18, anslår Hjärne folkmängden i hela det svenska väldet till omkring $2^1/_2$ mill., i "Karl XII och tsar Peter" till nära 3 (inom nuv. svenska gränsen omkr. $1^1/_4$ mill.).

[2] Uttrycket har använts av A. Wattrang i hans förut nämnda uppsats.

Sverige även delvis Elbes och Wesers mynningar. Besittningen av Pommern och Wismar var i själva verket av mycket stor betydelse, ty därigenom berövades en eventuell fiende de naturliga stödjepunkterna på Nordtysklands kust för företag över havet mot Sverige, vars örlogsflotta från slutet av 1600-talet hade sin huvudstation i Karlskrona.

Annorlunda var förhållandet på östra fronten. Här innehade Ryssland den östra och södra kusten av Ladoga, likaså östra kusten av Pejpus samt hela den söder därom liggande Pskov-sjön utom en liten sträcka vid dess nordvästra hörn. Att fienden ägde tillträde till dessa tre gränssjöar, kom, som vi få se, att i hög grad underlätta hans anfall. Invid eller nära gränsen hade Ryssland flera stödjepunkter, såsom de befästa städerna Augdov (Gdov) vid östra kusten av Pejpus, Pskov (Pleskov) vid södra ändan av sjön med samma namn och Petjory ändå närmare gränsen, m. fl. Öster om Pskov låg det i strategiskt och handelspolitiskt avseende viktiga stora Novgorod, vid norra ändan av sjön Ilmen och dess utflöde i floden Volchov, som förbinder denna sjö med Ladoga. Pskov och Novgorod, från vilka båda orter man kunde komma åt olika håll,[1] voro belägna i relativt rika trakter och ägde goda vattenförbindelser med Östersjön; Pskov hade det rika spannmålsproducerande Livland bakom sig. På grund härav skulle dessa städer varit särskilt lämpliga såsom stödjepunkter för en svensk offensiv i kriget mot Ryssland. Novgorod jämte flera andra viktiga platser här hade också varit i svenskarnas händer under Gustaf Adolfs ryska krig, och Pskov hade av honom förgäves belägrats. Han insåg värdet av deras besittning, i synnerhet av fästningen Pskov, men nödgades vid freden i Stolbova 1617 återlämna dem till Ryssland. (Se skiss, sid 12.)

[1] Till Nöteborg, Narva, Nyen och Riga. Från Novgorod gick "stora landsvägen" över Tver till Moskva.

Det är tydligt, att försvaret av Östersjöprovinserna måste i hög grad försvåras, då fienden ägde tillträde till gränssjöarna och var i besittning av ovannämnda tätt inpå gränsen belägna fasta platser. Den livländska fälthären försvagades betydligt genom alla de gränsbevakningar och detachement, med vilka dess befälhavare måste skydda stranden av Pejpus.[1] Då sjöarna användes av fienden även för trupptransporter, kom sjömakten här inne i landet att utöva ett stort inflytande på kriget i dessa trakter. Sant är, att det mellan Ladoga och norra ändan av Pejpus belägna Ingermanland med sina ödemarker ansågs erbjuda ett visst skydd mot en större rysk här — vilket tsar Peter, som vi få se, dock förstår att övervinna.

Utan tvivel har Sveriges allt avgjordare strategiska orientering åt söder bidragit till, att man icke medhunnit att tillräckligt förbereda Östersjöprovinsernas försvar. Vid krigsutbrottet år 1700 befunno sig de svenska fästningarna i ett försummat skick. Nöteborg, den ena fästningsnyckeln till Östersjön, var i defensivt avseende även det svenska östersjöväldets yttersta utpost mot Ryssland och tillika stödjepunkt för operationer på Ladoga. Men vid det ryska anfallet 1702 var endast själva kärnfästningen färdig och garnisonen uppgick icke till 300 man. Härav vill det synas, som om den högsta krigsledningen knappast skulle ha insett, vilken stor betydelse Nöteborg kunnat hava för avspärrning av trakterna kring Finska viken. Vid Nyen (Nyenskans), den andra fästningsnyckeln till Östersjön, måste den föga mer än påbörjade befästningen kring själva staden genast övergivas och hela försvaret koncentreras kring den lilla skansen. Narvas befästningar, vilka skulle utgöra en förmur mot öster, befunno sig

[1] Vid Vask-Narva (vid Pejpus' utflöde i Narova) och vid det lätt överfarbara sundet vid Ismen, som förbinder Pejpus med Pskovsjön, m. fl. ställen.

1697 i ett ganska dåligt tillstånd, och ej heller Dorpat var någon stark fästning.[1] Brist på medel hindrade fästningarnas iståndsättande. Nästan alla prestera dock ett glänsande försvar.

Slutligen låg det ryska området på ett par ställen i en farlig närhet till det svenska havet (Finska viken). Öster om Nöteborg gick gränsen endast 75 km. från Finska viken, och avståndet (raka vägen) mellan Nöteborg och Nyen var ej mera än 40 km. Ännu närmare Finska viken låg ryska gränsen i trakten av Narva — icke 20 km. För Sverige, vars Östersjövälde var beroende av dess herravälde över havet, var alltså gränsen mot Ryssland synnerligen känslig. På grund härav och vad ovan är sagt om de ryska stödjepunkterna tätt invid gränsen, var *en gränsreglering mot Ryssland av behovet påkallad* för framtida säkerhet, en omständighet, som länge insetts av de svenska statsmännen.

En vida fördelaktigare gräns hade Sverige mot Polen, vilket framgår av en blick på kartan. Här behövdes ingen gränsreglering.

Den ur strategisk synpunkt utan jämförelse viktigaste delen av hela det svenska väldet i öster var *trakten kring Nevafloden*. Vilken stor vikt Gustaf Adolf fäste vid Sve-

[1] När Erik Dahlbergh (generalguvernör i Riga) den 22 februari 1698 skrev till K. M:t om fördelningen av fortifikationsanslaget, framhöll han att det först och främst borde arbetas på gränsfästningarna, men särskilt vore det av vikt att Narva, "som ännu fast halvparten är öppet och i inga defensioner med all makt slutes och sättes i en fullkomlig motvärn", samt att Nyen, "som så ofta oförsvarligen är vorden negligerat, sammaledes förfärdigas; vilka bägge (äro) övermåttan importanta poster vid Östersjön, *varpå vår granne Ryssen alltid har kastat och ännu kastar ett skelt öga och låter förmärka sin stora appetit*". L. *Munthe*: Kungl. Fortifikationens historia, III: 2, sid. 266.

riges besittning av denna trakt, som han förvärvat, i synnerhet av Nevamynningen, hade han även framhållit i sina riksdagstal efter fredsslutet med Ryssland, då han bl. a. yttrade, att numera kunde Ryssland icke utan Sveriges goda vilja sätta en båt i Östersjön — varom mera längre fram. Den store konungen hade sålunda i ord och handling visat värdet för Sverige icke blott av dess besittning av fästningen Pskov, som han förgäves sökt bemäktiga sig, utan även av dess orubbade besittning av trakten kring Nevafloden. Han ansåg t. o. m., att Sveriges överlägsenhet över Ryssland var beseglad med dess besittning av Nevamynningen.

Vända vi oss nu till *sjöförsvaret,* finna vi att flottans förläggningsort nästan aldrig varit avpassad efter Sveriges strategiska läge — utan att vi därför behöva skjuta skulden på någon. Det var en följd av den historiska utvecklingen för vårt land. Under våra sjökrig med Danmark på 1500-talet och ända till mot slutet av 1600-talet låg svenska flottan med undantag av ett par korta avbrott[1] i Stockholm, därför att den då icke kunde vara förlagd på annat ställe, alltså långt från Öresund. När så Karlskrona blev örlogshamn, dröjde det blott ett par årtionden, innan Ryssland var vår farligaste fiende. Då framträdde olägenheten av Sveriges strategiska orientering åt söder för vårt sjöförsvar ännu skarpare än för lantförsvaret. Att förhållandena blevo sådana, är lätt att förstå.

För Karl XI och Hans Wachtmeister framstod som ett första villkor, att örlogsflottan skulle vara lämpad att uppträda i södra Östersjön med dess skärgårdslösa kuster och för strid mot den danska flottan, vilken i kriget hade visat sin stora överlägsenhet. När så Ryssland framträngt till det inre av

[1] Under Karl X Gustafs danska krig hösten 1658—1660 var flottan mestadels förlagd till Landskrona och mot slutet av 1670-talet låg den i Kalmar.

Finska viken, restes för svenska flottan en uppgift, för vilken denna icke var avsedd.

Till en början var avståndet dit från Karlskrona mycket större än till de danska och tyska vattnen. Vidare var farvattnet i Finska viken obekant för de svenska styrmännen, vilka den tiden — och långt senare — uppburo navigeringskonsten och representerade den nautiska bildningen ombord. För övrigt saknades sjökort.[1] Uppfattningen om värdet av sjökartor hade ej hunnit tränga igenom amiralitetet, och därför uppmuntrades icke sjökartläggningen så som önskligt varit; härtill bidrog även, att man ansåg att goda kustkartor kunde bliva fienden till nytta. Slutligen var amiralitetskollegium under de två sista årtiondena av 1600-talet, då det var något så när lugnt för krigiska förvecklingar, upptaget med att ordna förhållandena för den nya örlogsstationen i Karlskrona, ett mycket omfattande arbete. Vi måste komma ihåg, att den svenska sjömakten under perioden 1679—1697 undergick en fullständig omdaning, för att kraftigt kunna uppträda i södra Östersjön. Under sådana förhållanden kan man icke begära att flottans chef Hans Wachtmeister skulle ha sin uppmärksamhet riktad på anordnandet av sjömätningar i Finska viken eller i farvattnen kring Nevan.[2]

---

[1] Geddas s. k. sjökarta över Finska viken, i hans 1695 utkomna kartatlas, grundade sig på lantmätarekartor. Gedda hade aldrig sjömätt i Finska viken.

[2] Under denna period hotades den uppväxande svenska flottan och den nya anläggningen i Karlskrona mer än en gång av Sveriges hemliga fiender. Sommaren 1683 måste hela flottan, som några få år förut flyttats till Karlskrona, i hast avgå till Kalmar på grund av hotet från den förenade dansk-franska flottan i Kjögebugt, enär Karlskrona hamn, huru utmärkt den än var, icke kunde anses skydda mot fientligt anfall, då befästningsanläggningarna ännu voro långt ifrån färdiga. Ända till fram på året 1684 förde Danmark underhandlingar med Frankrike och Brandenburg om ett angrepp på Sverige. Det var

Det är betecknande, att i den på mitten av 1600-talet utgivna svenska seglingsbeskrivningen över Östersjön förbigås Finska viken och att den i Sverige inrättade lotsorganisationen ännu vid århundradets slut icke sträckt sina verkningar till Finska viken bortom den gamla hansestaden Reval. Privata lotsar och styrmän som lotsade funnos visserligen på viktigare platser, men de voro icke alltid att påräkna för kronans fartyg.

Vid krigsutbrottet var ställningen sådan, att vi beträffande Finska viken, Nevafloden och Ladogasjön ägde varken sjökort eller organiserad lotsinrättning eller befarna styrmän. Att detta oaktat de svenska eskadrarna kunde utan några större missöden manövrera i den på grund rika Finska viken ända fram till Nevamynningen, hedrar flottans män. Det var förenat med svårigheter och faror, om vilka vi knappast hava en föreställning.

Först efter krigsutbrottet påbörjades mätningar i farvattnen kring Nevan. Så uppmättes under åren 1701—1702 nödtorftigt trakten kring Nöteborg, ett stycke av västra Ladogasjön jämte Neva, och några år därefter en del av Viborgska viken.[1] Men vattnet kring Retusaari (där Kronstadt nu ligger), vilken till synes obetydliga ö skulle bliva av så stor betydelse i vårt krig med Ryssland, tyckes icke blivit uppmätt.

Då Finska viken blev krigsteater, framträdde på ett kännbart sätt frånvaron av en örlogsstation i närheten, där flottan

---

de ständigt återkommande tvisterna mellan Danmarks konung (Kristian V) och Sveriges skyddsling hertigen av Holstein-Gottorp. Först sedan sjömakterna hotat att sända en flotta till Östersjön, nödgades Kristian V giva efter. Och i början av 1690-talet krävde ju Sveriges deltagande i den väpnade neutraliteten utrustandet av nya örlogseskadrar. Allt detta tog Wachtmeisters tid och uppmärksamhet strängt i anspråk.

[1] Mätningarna utfördes och kartorna avfattades av överstyrmannen vid flottan Karl Eldberg, en för sin tid framstående hydrograf.

åtminstone kunde få sina förråder ersatta och sin tackling reparerad. Den svenska eskadern i Finska viken måste ju nästan varje höst återvända till Karlskrona; detta hade till följd, att den därunder utsattes för höststormarna, varvid fartyg förlorades, och att den följande vår ej alltid hann att i tid komma tillbaka till operationsområdet. Slutligen hade den uppväxande ryska sjömakten sin förnämsta styrka i små grundgående och lättrörliga roddfartyg, särskilt byggda för strid i skärgårdar och trängre farvatten, raka motsatsen till vad förhållandet var med de stora tunga skeppen i svenska flottan. Denna ställdes därvid inför ett nytt slag av sjökrig, för vilket dess personal ej var utbildad och dess materiel ej avsedd. Men detta kan ej läggas det svenska sjövapnets ledning till last, för så vitt man tar hänsyn till de ovan berörda vid 1600-talets slut i första planet liggande strategiska kraven på svenska flottan. Danmark var ju den enda av strandägarna i Östersjön, som var i besittning av en krigsduglig flotta, varför det för oss var naturligt att till sjöss i främsta rummet rusta oss mot denna makt. Och till byggandet av fartyg, lämpade för uppträdande i Finska viken, fanns knappast anledning, eftersom detta farvatten var helt och hållet svenskt och svårligen kunde påräknas bliva föremål för fientliga operationer. Ty de små grundgående fartyg, vilka, såsom längre fram kommer att påvisas, under senare hälften av 1600-talet blivit av ryssarna byggda på de stora sjöarna, kunde svårligen förväntas komma att taga sig ut till Finska viken förbi de svenska fästningarna vid Nevan och vid Narvafloden.

Den vid flottan nästan allenarådande var generalamiralen Hans Wachtmeister, nu en 58-årig man. Han var ännu i sin fulla kraft, men småningom togo åren ut sin rätt och hans hälsa började avtaga, vilket gjorde honom mindre lämplig att kvarstå på den krävande befälsposten. Trots detta, den självrådighet och det övermod han lade i dagen lovordas dock hans "fasta

mod, insikter och oförlikneliga nit", av hans medbröder, bland annat av Magnus Stenbock, som bättre än någon annan hade tillfälle att iakttaga hans senare verksamhet. Wachtmeister kvarstod på sin post till år 1713, jämte Stenbock den siste representanten för Sveriges döende stormaktstid.

2.

Vad de svenska statsmännen ansågo sig veta om tsar Peters planer.

Vi skola nu se, om de svenska statsmännen voro medvetna om försvarets bristfälligheter på östra fronten och om de det oaktat kände sig säkra för ett ryskt anfall, eller om de befarade ett sådant. Att nå fram till havet var en önskan, som hysts av de ryska härskarna, ända sedan Ivan IV:s (den förskräckliges) horder på 1570-talet översvämmade det svenska Estland; men han måste slutligen uppgiva företaget. Än värre gick det för tsar Mikael, den förste av Romanoverna, då Ryssland genom förlusten av Ingermanland utestängdes från Östersjön (1617). Men förhoppningen att kunna återförvärva Ingermanland fanns alltid kvar hos de ryska härskarna.

I ett föregående arbete har jag omnämnt, hurusom tsar Alexej, banbrytaren för Peter den store, förbättrat och utvidgat de flottiljer av små grundgående fartyg, vilka sedan länge funnos på de stora sjöarna i det ryska riket, samt huru ryssarna 1656, medan Karl X Gustaf stod långt inne i Polen, visade sig utanför Nöteborg med ett stort antal fartyg.[1]

Efter denna händelse, måhända tidigare, hava de svenska statsmännen befarat, att Ryssland, om det finge en kraftig

[1] Munthe: Sjömaktens inflytande på Sveriges historia, andra delen, sid. 438—439.

härskare, skulle försöka att tränga fram till Östersjön, och i Sverige har man vid flera tillfällen, även under djupaste fred, långt ifrån känt sig säker för Ryssland. Detta var särskilt fallet åren närmast före det stora nordiska krigets utbrott. Då anade man icke blott ett ryskt anfall, man fruktade i hög grad ett sådant och man erhöll varningar i mängd från vänskapligt sinnade makter.

Peter I, tio år äldre än Karl XII, var sedan 1689 Rysslands tsar. Biträdd av utlänningar, hade han genast börjat ombilda armén efter europeiskt mönster. Han hade även låtit bygga fartyg på Vita havet och en hel flottilj på det av honom förbättrade och utvidgade varvet vid Voronesch (på en holme i floden Voronesch nära dess utlopp i Don). År 1696 hade han från turkarna erövrat Asov och därmed förvärvat Rysslands första besittning vid Svarta havet. Kort härefter började man i Sverige att ägna större uppmärksamhet åt tsarens förehavanden. Danska regeringen, som tillföljd av den ånyo utbrutna holsteinska konflikten befann sig i ett ganska spänt förhållande till Sverige, avsände nämligen våren 1697 en ambassad till Ryssland, och vid samma tid företog tsaren sin bekanta resa till västra Europa, vilken, ehuru han på sätt och vis färdades inkognito, väckte stort uppseende. De svenska sändebuden i Köpenhamn och Moskva fruktade nu, att avsikten med den danska ambassaden var att söka draga tsaren över på Sveriges fienders sida.[1]

Tsar Peter lämnade Moskva i mars 1697, tog vägen över

[1] "Så kan ock väl hända", skriver Leijonclo från Köpenhamn till K. M:t, "att Danmark, befruktande sig för ruptur med Sverige för holsteinska sakens skull, vill på allt fall söka att hålla sig storfursten till handa" (19 mars 1697), och Knieper i Moskva skrev, att man där ansåg, att den danska ambassadens vistelse i Ryssland hade till ändamål att åstadkomma en allians mot Sverige (Till Piper 20 nov. 1697).

svenskt område till Riga, for sjöledes till Königsberg och stannade i Preussen till midsommartiden för att avvakta utgången av det polska konungavalet. Därefter reste han genom Brandenburg och Hannover m. fl. länder och for utför Rhen till Amsterdam. I Nederländerna dröjde han till i början av år 1698, vistades sedan i England till maj, då han genom Nederländerna och Tyskland över Dresden reste till Wien. I Amsterdam arbetade tsaren som en daglönare på skeppsvarven och tog reda på alla inrättningar och uppfinningar, som hörde till ett fartygs navigering. Från Wien beredde han sig att resa till Venedig, på vars berömda skeppsvarv han ämnade arbeta liksom i Amsterdam, då han omedelbart före sin avresa fick underrättelse om streltsernas (hans livvakts) myteri. Han skyndade då till polska gränsen, fick i närheten av Krakau meddelande om deras nederlag och antog där konung Augusts inbjudan till mötet i Rava.

Vad den svenska förmyndarestyrelsen tänkte om tsar Peters avsikter, framgår av uttalanden i rådet (10 juli 1697), då yrkanden gjordes om truppers sändande till förstärkning av gränsen mot Ryssland. "Om han finge någon maritim ort in", yttrade Kristoffer Gyllenstierna, "bleve han Sverige alltför dyr, och motstånd kunde då ej så lätt göras". Härtill genmälde kanslipresidenten Bengt Oxenstierna: "Visst haver denne tsaren vaste desseiner, som nogsamt synes av alla hans actioner, och tvivlar man ingalunda uppå, det han på allt sätt söker att återvinna de bortmista provinser, som han ock länge sedan haver anlagt råd, huruledes han någon ort vid Östersjön skulle kunna sig bemäktiga" — — —, varför Oxenstierna ansåg, att trupptransporten borde genast verkställas.[1] Dylika åsikter

[1] Det stannade emellertid denna gången vid, att de finska trupper, som förra året kommenderats till fästningsarbete vid Narva, skulle

om tsar Peters planer hystes även av andra svenska statsmän, såsom t. ex. av generalguvernören Nils Bielke i Pommern, vilken ansåg, att orsaken till tsarens utländska resa vore, att han gärna ville ha en hamn vid Östersjön. Det framgår sålunda, att flera svenska statsmän redan 1697, tre år före krigets utbrott, voro fullt på det klara med, att nu hade den härskare kommit på tsarernas tron, som var fullt besluten att, så snart förhållandena bleve gynnsamma, tränga fram till Östersjön för att där skaffa sig en hamn.[1]

Det har icke saknats försök att bortförklara tsarens planer — på förvärvandet av en hamn vid Östersjön — såsom blott och bart inbillningar hos de svenska statsmännen, förorsakade av deras fruktan. Väl är det sant, att ett och annat yttrande av dem kan vara överdrivet, såsom Oxenstiernas, att tsaren "länge sedan haver anlagt råd" etc. Men detta hindrar icke, att tsaren redan vid denna tid d. v. s. under sin europeiska resa hade — så vitt man får draga några slutsatser av källornas uppgifter — fullt klart för sig, att han måste vända sig mot Sverige för att skaffa sitt land tillträde till Östersjön, med andra ord, just det som blev det centrala i hans politik, så snart han hämtat sig från sin första stora motgång i kriget.

Svenska regeringen hade begärt uppgift på fästningarnas tillstånd i de östra provinserna. Erik Dahlbergh, generalguvernör i Riga, svarar härpå bl. a.: "Nyen uti Ingermanland bör billigt ihågkommas, som vid dessa vittutseende och farliga konjunkturer och i anseende till vår mäktige och desafectio-

---

tills andra order ankommo, kvarstanna där. Men snart fingo generalguvernörerna i Ingermanland och Livland befallning att hålla ett vaksamt öga på grannskapet och förse sig med nödiga förråd.

[1] Olmer: Om ryssfruktan i Sverige för 200 år sedan (Hist. tidskr. 1903). Uppsatsen har i huvudsak blivit följd för detta omnämnande av tsarens planer.

nerade granne ryssen, vilken hotat, efter sin egen till sina confidenter gjorda utlåtelse, och med all makt därefter vill trakta att få en fot i Östersjön att därigenom desto bekvämare stabilisera kinesiska, indiska och persiska handeln till sina gunstiga vänner i Holland och England." (1 juli 1697).

Detta Dahlberghs yttrande överensstämmer med vad tsaren enligt ett senare brev från svenska sändebudet Lillieroot i Haag skulle låtit undfalla sig under sin vistelse i Holland, nämligen att han aldrig ville vända igen, innan han bleve mästare av någon hamn vid Östersjön, och att han gärna velat därom överenskomma med Holland. Och på sommaren 1698 berättar franske ambassadören greve d'Avaux i Stockholm, hurusom tsaren, då han var i England, även där skulle ha förklarat, att han ville hava en hamn vid Östersjön. Härtill kan fogas vad svenske residenten Wachschlager i Polen i december s. å. inrapporterade. En polsk minister hade i förtroende meddelat honom, att tsaren flera gånger sagt, att då han bleve fri från andra krig, så ville han planlägga huru han skulle få Narva och andra orter i sitt våld. Rykten̈a om tsarens fientliga avsikter mot Sverige togo sådan fart, att Ludvig XIV lät greve d'Avaux i en personlig audiens hos Karl XII i början av 1699 tillkännagiva, huru man i Paris fått underrättelse därom.

Av ovanstående torde framgå, att tsar Peter — även om hans förnämsta uppmärksamhet ännu var riktad på Voronesch och Asov samt striderna vid turkiska gränsen — hade huvudlinjerna av sin framtida nordiska politik klara för sig långt före krigets utbrott. De svenska statsmännen hade alltså fullt skäl att frukta för hans planer, och denna fruktan blev icke mindre sedan Karl XII bestigit tronen. Detta framgår av flera yttranden i kanslikollegium i början av år 1698, bl. a. av Bengt Oxenstierna, att finge tsaren fred med Turkiet, så torde han sätta den planen i verkställighet, som han senast

haft på sina resor, att få en hamn vid Östersjön. Man ansåg, att tsaren, som så länge i Holland gjorde sig underrättad om skeppsbyggnad och navigationsväsen, traktade efter att bli mäktig till sjöss. Vad som i hög grad bidrog till att de svenska statsmännen fruktade, att tsaren skulle sluta sig till Sveriges fiender, var underrättelsen om en viktig allians, som ingåtts mellan Danmark och Polen med hemliga artiklar angående tsaren. En kopia av detta förbund lyckades svenske ministern Vellingk i Hamburg komma över och översända till Stockholm i början av sommaren. I oktober 1698 skrev danska sändebudet i Stockholm Jens Juel att det icke fanns någon makt, som de svenska statsmännen så mycket hade sin uppmärksamhet riktad på som Ryssland.

Under hemresan till Moskva sammanträffade tsaren några dagar i början av augusti 1698 i Rava (norr om Lemberg) med och på inbjudan av den året förut till konung i Polen valde kurfursten Fredrik August av Sachsen (August II).[1] Mellan gästabuden och dryckeslagen — varunder Peter och August lovade varandra evig vänskap och ömsesidig hjälp samt till tecken därpå enligt gammal riddarsed bytte kläder och vapen — fördes förhandlingar mellan de båda unga härsklystna monarkerna, vilka i första hand rörde bådas krig emot Turkiet, men sannolikt även en gemensam aktion emot Sverige. Som dessa förhandlingar emellertid fördes muntligen, inlåta vi oss icke på några gissningar om till vad man å ömse håll utfäste sig, utan anteckna endast, att då tsaren fortsatte sin hemresa, åtföljdes han av den sachsiske generalen Carlowitz, vilken sedan kom att spela en av de viktigaste rollerna vid förhandlingarna om förbundet emot Sverige.

Vi återgå nu till den danska ambassaden, som 1697 avreste till Moskva. Huvudet för denna var den danske diplomaten

[1] Han blev dock ej allmänt erkänd förrän våren 1698.

Heins. I början av maj s. å. landsteg han i Reval och fortsatte därifrån till Narva. Här fick han veta, att tsaren med sina följeslagare redan hunnit lämna Ryssland på färd till västra Europa. Heins fortsatte efter en tid till Moskva, där han i mer än ett år väntade på tsarens återkomst. I slutet av augusti 1698 kom denne tillbaka till Moskva. Men han var upptagen av en mängd göromål, bl. a. med att bestraffa streltserna — varvid han själv skall ha tjänstgjort som bödel — för deras försök till uppror under hans frånvaro, så att Heins icke fick tala med honom förr än i oktober. Den danska gesanten har således icke ännu, åtminstone ej personligen, kunnat bearbeta tsaren för dennes ovan relaterade planer mot Sverige.

Enligt sin instruktion skulle Heins höra sig för angående tsarens benägenhet för ett förbund med Danmark mot Sverige. Han borde särskilt framhålla, huru viktigt det vore för tsarens anseende, om denne i Arkangel eller annan ort vid Vita havet läte bygga en flotta, som kunde samarbeta med den danska, i vilket fall konungen av Danmark vore villig att skicka honom skeppsbyggare och på allt sätt befordra hans avsikter. Underhandlingarna härom fortsattes i Voronesch, dit tsaren, åtföljd av Heins, reste våren 1699 för att tillse skeppsbyggeriet. Här, långt ifrån alla spejandes blickar, uppgjorde han nu med honom huvudbestämmelserna i förbundet med Danmark, vilket godkändes av danske konungen i mitten av juni 1699, varefter det formliga fördraget avslöts den 24 augusti. I november undertecknade tsaren allianstraktaten med konung August.

Emellertid försökte man både från rysk och dansk sida att på allt sätt nedtysta de oroande ryktena som kommit till Sverige, och detta lyckades för en tid beträffande Ryssland, där tsaren avgav vänskapliga försäkringar. Härtill bidrog avsändandet av den stora ambassaden till tsaren, som skulle noti-

ficera om Karl XII:s regeringstillträde m. m. Denna ankom till Moskva i slutet av juli 1699, alltså vid tiden för avslutandet av det dansk-ryska förbundet, men fick vänta på audiens, enär tsaren först i slutet av september återkom från Asov. Ambassaden utverkade av tsaren en förnyelse av frederna mellan Sverige och Ryssland; men att ånyo besvärja dessa freder och därvid, enligt gammal rysk sed, till en bekräftelse därpå kyssa korset, därtill kunde tsaren icke förmå sig. Något om dennes verkliga planer lyckades ambassaden icke utforska, ty därom visste hans ministrar ännu ingenting. Ambassaden framhöll dock i en skrivelse från Moskva i augusti, att om tsaren finge fred med sultanen, varom underhandlingar inletts, skulle han nog spänna bågen högre än förut.

Vid denna tid hade Karl XII vidtagit en åtgärd, som måste i hög grad förvärra Sveriges förhållande till Danmark. Han hade på sommaren låtit 2.400 man från de tyska provinserna rycka in i Holstein för att hjälpa hertig Fredrik av Holstein-Gottorp med återuppbyggandet av hans skansar. Denna utmanande handling väckte i hela Europa stor uppmärksamhet, emedan den ansågs innebära en anledning till krig, då konungen av Danmark regerade i Holstein lika väl som hertigen. "Jag är varnader", skriver Vellingk härom i slutet av oktober, "att man på Eders Kungl. Maj:ts sida väl torde behöva försiktighet i tid, att icke ryssen sig för hastigt på Danmarks klagomål declarerar." Man kan dock knappast klandra Karl XII för denna åtgärd. Karl XI hade gjort detsamma fyra år tidigare. Men förhållandet till Danmark hade sedan dess blivit ytterligare spänt genom hertig Fredriks av Holstein-Gottorp giftermål med Karl XII:s syster Hedvig Sofia (våren 1698) och hertigens därpå följande utnämning till generalissimus för de svenska stridskrafterna i Tyskland, varigenom konungen på ett onödigt demonstrativt sätt inför Europa tillkännagav, att dessa alltjämt stodo till de holsteinska intres-

senas förfogande. Å andra sidan hade Danmark visst icke avstått från planerna på återerövring av Skåne, vilka även ingingo i Kristian V:s politiska testamente, som av Fredrik IV aldrig ogillades. Man kan förstå, att Karl XII, så ung som han var, följde sin faders och farfars holsteinska politik för att hava en vän i ryggen på Danmark, med vilken makt Sverige enligt hans nedärvda åsikt befann sig i en oförsonlig motsats. Karl XII:s ingripande har icke framkallat kriget, men väl påskyndat dess utbrott.

Den holstein-gottorpska frågan, som varit av så stor betydelse i Nordens historia och i första hand var en tvistefråga mellan hertigen av Holstein-Gottorp och konungen av Danmark, berörde Sverige i dubbel måtto både såsom varande hertigens bundsförvant och såsom garantimakt för dennes suveräna rättigheter över vissa områden i Slesvig, enligt Altonafördraget av 1689. Övriga garantimakter för detta fördrag voro sjömakterna (England och Holland) samt några lüneburgska furstar.

I februari 1700 lät konung August utan krigförklaring en sachsisk här rycka in i Livland för att överrumpla Riga, vilket emellertid misslyckades, tack vare Erik Dahlberghs vaksamhet. Man fruktade nu i Sverige, att tsar Peters vänskapliga försäkringar ej vore mera att lita på än Augusts, ty man visste att dessa voro goda vänner. Med anledning av Augusts försök mot Riga framhöll också franske ministern Torcy för svenske residenten Palmquist i Paris, att faran för Sverige vore stor, om även tsaren anfölle. Han ville därför råda Karl XII att åt öster vända Sveriges största krafter. Även Vilhelm III av England gav Karl XII liknande råd, och i Holland var man mycket bekymrad, fruktande att tsar Peter hade ont i sinnet. Detta besannades snart. Den 19 augusti 1700 utfärdade tsaren, sedan han kort förut fått meddelande om fredens avslutande med Turkiet, sin krigsförklaring mot Sve-

rige. Underrättelsen härom fick Karl XII dock först vid avresan till Livland.

Huru de närmaste händelserna sedan utvecklade sig, är av historien väl bekant. Vi påpeka endast, att tsaren varit nog slug att — med befogenhet för honom att själv välja rätta ögonblicket för sitt anfall — förskaffa sig uttrycklig förpliktelse av sina båda allierade, att de skulle förhjälpa Ryssland att *få fast fot vid Östersjön*.[1]

Vad detta uttryck innebar ha vi sett av föregående redogörelse. Tsar Peter har sålunda som mål för sitt deltagande i kriget mot Sverige ställt förvärvandet av en hamn vid Finska viken. Härvid har han sannolikt tänkt på Nyen på grund av dess svaga befästningar och dess gynnsamma läge nära Nevas utlopp i Finska viken; dit kunde han även jämförelsevis lätt föra en armé dels på floden dels utefter dess strand. Förutsättningen för genomförandet av denna plan var emellertid, att tsaren skulle behärska det gammalmoskovitiska landskapet Ingermanland, vilket han med rysk politik för ögonen med rätta ansåg böra tillhöra Ryssland: dess ryska befolkning hade efter avträdelsen till Sverige (1617) till stor del utvandrat till Ryssland. Därför har han i första hand velat erövra Narva, vår starkaste fästning mot öster, som då även skulle utgöra

---

[1] Den 11 november 1699 hade tsaren beseglat allianstraktaten med August II, enligt vilken denne för att hjälpa tsaren i hans plan att "få fast fot vid Östersjön" skulle icke blott göra en diversion i Livland och Estland, utan även, om så erfordrades, förena sina trupper med de ryska. Den 20 i s. m. hade tsaren även undertecknat en ny ratifikation av alliansen med Danmark, som var nödvändig efter tronskiftet i Köpenhamn. I januari 1700 tillkännagav Fredrik IV i en särskild akt sin anslutning till förbundstraktaten mellan tsaren och August, vilken innehöll en särskild bestämmelse därom. Härigenom iklädde sig Fredrik IV samma garanti som August II för tsarens planer att "fatta fast fot vid Östersjön". Hjärne: Karl XII och omstörtningen i Österuropa 1697—1703, sid. 72—73.

ett värn söderifrån för Nyen. Med förvärvandet av en hamn vid Finska viken har tsaren naturligtvis också avsett att där upprätta en sjömakt och med denna inleda handelsförbindelser med västra Europas länder, ty utan en sjömakt skulle han haft föga glädje av att få "fast fot vid Östersjön".

Men längre hava tsarens planer icke sträckt sig. Någon tanke på att kunna förvärva andra av de svenska Östersjöprovinserna än Ingermanland har han ännu ej haft. Klarhet över sin stora kulturuppgift får han först småningom långt senare och under stark påverkan av de yttre händelserna, vilka på ett av honom — och av andra — oanat sätt kommo att underlätta hans strävanden.

*

I december 1697 hade Karl XII, femton och ett halvt år gammal, blivit krönt till Sveriges konung, då han som bekant själv satte kronan på sitt huvud och underlät att giva ständerna sin konungaed, därmed lämnande ett tydligt bevis på den uppfattning han hade om sin egen ställning.[1] Vi känna huru han ingrep i regeringsärendena, vilken stor arbetsförmåga han utvecklade och huru han sökte inträngа i alla angelägenheter, i synnerhet de militära. De starka farhågor, som de svenska statsmännen hyste, att den uppåtsträvande tsar Peter skulle söka höja Rysslands makt genom att på Sveriges bekostnad skaffa sig områden vid Östersjön, kunna icke ha varit obekanta för Karl XII; de måste ha delgivits honom under den tid av 2¾ år, som förflöto från hans myndighetsförklaring till tsar Peters krigsförklaring. Ej heller kan han ha varit okunnig om Dahlberghs skrivelse angående Nyenskans, om Bielkes skrivelser eller om Vellingks råd. Likaså måste han

[1] Känt är huru kronan föll av hans huvud, då han stigit till häst, och hur ärkebiskopen tappade smörjhornet, då han i Storkyrkan skulle företaga smörjelseakten.

haft kännedom om de vänskapligt sinnade makternas varningar till svenska regeringen beträffande tsarens förmodade avsikter, d. v. s. dennes krigsmål. Att allt detta icke var tomma ord, därpå fick han redan under de första krigsåren ojävaktig bekräftelse.

Dessa förhållanden få icke skjutas åt sidan vid ett bedömande av Karl XII:s politik och hans sätt att leda kriget i dess helhet. Det är av vikt att känna för att kunna utröna i vad mån envåldskonungen bär ansvaret för, att en rysk sjömakt kan organiseras på svenskt område, där utvecklas och delvis tryggas, medan han själv med huvudarmén alltjämt är segrande. För att kunna fatta detta märkliga sakförhållande är första villkoret att äga kännedom om konungens uppfostran som kronprins, i vad mån denna kan anses ha utgjort förberedelse till hans kall som konung.

3.

Vilka förutsättningar kunde Karl XII genom sin uppfostran äga för sitt kall som konung?

Kännedomen om de ledande personerna i stora händelser får väl anses utgöra ett av historiens reella underlag, ty svårligen kan man fatta idéerna, utan att äga nödig kunskap om de personligheter, från vilka de härstamma och om vilka de röra sig. För att i någon mån kunna förstå Karl XII:s märkliga personlighet torde det därför vara lämpligt att belysa några moment i hans uppfostran, särskilt inom det militära området, där meningarna äro delade om hans kunskaper, vid den tid då han framträdde på krigsteatern. Spörsmålet är då: i vad mån kan den kronprins Karl meddelade undervisningen anses ha utgjort förberedelse till hans kall som härförare och statsman?

Karl XII föddes den 17 juni 1682 och var vid faderns död ännu icke femton år gammal. Allmänt bekant är, att Karl XI under hela sin regeringstid djupt kände bristerna i sin uppfostran och att han därför ville giva sin son den bästa möjliga undervisning. Så måste den lille kronprinsen liksom andra förnäma lärjungar från sina spädaste år börja att inhämta kunskaper, en ansträngning som man då för tiden fann ganska naturlig. Efter de instruktioner, som Karl XI härför lät utfärda, den första då prinsen var sex år, anförtroddes denne, utan kamrater, åt många lärare på en gång och efter varandra, de klokaste och lärdaste som funnos att tillgå, professorer, ämbetsmän och militärer, vartill kommo guvernörer — en var diplomat (!) — och kammarherrar, vilkas namn ju äro kända, som var och en i sitt fack talade med honom som med en vuxen person. Bekant är också, att den unge prinsen med sin rika begåvning och stora flit lätt tillgodogjorde sig den undervisning som meddelades honom. Han var ett livligt, vetgirigt barn, som frågade om allt som intresserade honom, i synnerhet det militära. Han inövades tidigt i förståndsmässiga slutledningar från alla de hävdvunna grundsatser, som hövdes en kristen prins. Kroppskonstitutionen var svag.

Vi skola nu kasta en blick på några av de ämnen, i vilka undervisning bjöds kronprins Karl såsom förberedelse till hans kall och börja då med allmänna historien, som han ju måste känna till för att kunna förstå krigshistorien, där han enligt flera författare skall ha visat sig synnerligen väl hemmastadd. Historien skulle ju också utgöra grundvalen för hans kännedom om sitt eget land och grannländerna, med vilka Sverige under den närmast föregående tiden varit i krig.

Ihågkommas bör då, att det rådande åskådningssättet ifrågavarande tid var så fjärran som möjligt från den historiska

uppfattning, som i vår tid framträder inom allt flera områden. Den moderna historiska vetenskapen med dess krav på kritik och inre sammanhang låg då ännu i sin linda; man hade ej lärt sig att rikta blicken på sammanhanget mellan det närvarande och det förflutna, mellan politiska eller sociala orsaker och verkningar. Den tidens historiska läroböcker upptogos i mycket av mer eller mindre fantastiska konungalängder, genealogiska uppgifter och tämligen godtyckligt valda årtal.

Förutom de kronologiska tabeller, som "till dagligt begrundande" skulle hänga på väggarna i kronprinsens kammare och vilka ej kunde vara särdeles lockande, hämtade han sitt vetande i svensk och allmän historia ur Laurenbergs torra och kompendiösa krönika. Låtom oss nu se vad denna bok i huvudsak innehåller.

Petri Laurenbergii Cronius sive historiæ universalis epitome (4:e uppl.) trycktes 1695 i Åbo.[1] Författaren var professor i Rostock, och arbetet, som helt bär prägel av skolbok, synes varit påbjudet till användning i trivialskolorna.[2] Historien uppdelas enligt av gammalt vedertaget bruk i 5 epoker. Den första epoken betecknar tiden före monarkien och de fyra övriga: kaldéernas, persernas, grekernas och romarnas monarkier.[3]

Romarnas monarki ansågs börja år 46 före Kr. med Cæsar

---

[1] Första upplagan utkom 1665 i Tyskland, den andra 1668 i Stockholm och en tredje i Åbo 1687.

[2] Efter dåtidens pedagogiska metod användes trenne sätt för att inpränta kännedom i historien: det dogmatiska, som framställer händelseförloppet och anger kronologien; det polemiska, som uppställer frågor angående viktigare händelser, och det axiomatiska, med anförande av stora mäns utsagor.

[3] Dessa fyra monarkier betraktades sedan under medeltiden sinnebildligade genom en profetia i Daniels bok om en staty, vilkens olika delar ansågos representera nämnda monarkier.

och ännu fortleva. Följden härav blev, att framförallt Tysklands historia, enkannerligen de tyska kejsarnas, framfördes. Övriga länders historia blev endast en bisak.[1] Den danska historien är synnerligen summariskt behandlad. Och om de övriga grannländernas politiska historia på 1600-talet förekomma endast några notiser under Sveriges historia; men det för hela Österuropa och även för Sverige så viktiga fördraget i Andrussov 1667, varigenom Polen tvangs att till Ryssland avträda de östra randstaterna (Ukraina och en del av Litauen m. m.) omnämnes icke ens.

Av arbetets 330 sidor äro 30 ägnade åt Sveriges historia under nyare tiden. De uppgifter som där lämnas äro ofta vilseledande, stundom felaktiga. Så får man beträffande Gustaf Adolfs fruktlösa belägring av Pskov (1615) läsa, att fästningen överlämnade sig i hans våld genom kapitulation (sid. 217—218). Torstenssons beryktade tåg från södra Tyskland till Holstein (1643) är ej ens omnämnt; det står endast, att sedan det till lands och sjöss förda kriget mot Danmark avslutats genom fred(!), segrade T. vid Jankovitz i Böhmen. Något mera får man veta om det polska virrvarret under Karl X Gustafs krig. Så omtalas, att sedan Johan Casimir återvänt med biträde av påven, kejsaren och åtskilliga andra furstar, reste sig polackerna, eller rättare sagt flertalet av den polska adeln, mot Karl Gustaf. Och att Polen befann sig i ett tillstånd av hopplös förvirring, får man alldeles klart för sig (sid. 227). Förhållandet mellan Polen och Ryssland är dock enligt skildringen dunkelt, men att det var spänt framgår av

[1] Jfr t. ex. sid. 173, där de turkiska sultanerna uppräknas med de samtida kejsarna såsom rubriker (2 sidor); sid. 176—179, kyrkohistorien efter samma uppställning och sid. 179—181 den franska historien, där knappt 1/2 sida ägnats åt Ludvig XIV. På sista sidan omnämnas freden i Nimwegen 1679 och några av de föregående krigsrörelserna.

uppgiften, att de litauiska ständerna för att undvika det ryska oket ställde sig under Sveriges beskydd (sid. 227).

Laurenbergs krönika innehåller sålunda huvudsakligen gamla tidens historia, vilken föregås av bibliska historien, börjande med Adam och Eva. Från världens begynnelse anses 5,644 år hava förflutit till år 1695, då boken trycktes.

Men det viktigaste för den blivande konungen, kännedomen om Sveriges och grannländernas politiska historia under den närmast föregående tiden, därom innehåller boken nästan ingenting. Det hela var sålunda icke stort mer än en död och ofruktbar minneskunskap. Av en dylik undervisning har kronprins Karl, även om den enligt instruktionen skulle ske efter "moderna idéer", ej gärna kunnat hava något gagn för sitt kall som konung, då han i en brydsam tid framträdde på den europeiska skådeplatsen. Ej heller har han därav haft någon egentlig ledning för att kunna förstå krigshistorien.[1]

[1] Det fanns även andra nya och större arbeten, men dem har kronprinsen av lätt insedda skäl icke läst. Loccenius' "Historia Suecana", tryckt i Frankfurt 1676 (3. uppl.), 954 sidor, var ett för sin tid utmärkt arbete, fast ännu mera hårdsmält än Laurenbergs krönika; det torde varit avsett för den lärda världen och mera för utlandet än för Sverige. Ej heller han omtalar det ovannämnda viktiga fördraget i Andrussov 1667. Av detta verk är Laurenbergs krönika vad beträffar Sveriges historia ett slarvigt gjort sammandrag. Vidare fanns Pufendorfs "Einleitung zur Historie der vornehmsten Reichen und Staaten in Europa (Frankfurt 1682), vars andra del utkom i svensk översättning 1688. Men ej heller detta ypperliga arbete omnämnes av Polus i hans berättelse; att den översikt av statslära, som han lär hava sammandragit åt kronprinsen, grundar sig härpå, är dock troligt. Och av Widekindis historia om Gustaf Adolf indrogs nästan hela upplagan samma år den utkom (1691); den omfattade för övrigt endast tiden t. o. m. 1617 och var behäftad med svåra fel. Detsamma kan även sägas om W:s föregående arbete över svenskarnas krig i Ryssland (1607—1617). Om Chemnitz' och Pufendorfs arbeten skola vi tala i sammanhang med prinsens militära studier.

Men prinsen fick under sina latinska studier läsa om antikens krig, om Alexander, Hannibal och framförallt om Cæsars fälttåg och om den romerska historien. Denna undervisning borde enligt instruktionen göras så levande och bedrivas med den behagliga lust, att H. K. H. kunde i Cæsar se "en modell till en käck och förståndig generalsperson" ... och "intet annat tycka än marscherade han verkligen i fält under Cæsaris anförande och kommando och lärde under honom sina första grepp och prov uti krigssaker." Det var den utmärkte Andreas Nordenhielm, kronprinsens lärare i latin m. m., som skulle leda en sådan undervisning. Denna hade föregåtts av läsningen av lättare klassiska författare och icke, som vanligt var, börjat med grammatiken; därjämte fick prinsen även inlära och nedskriva kortare sentenser, allt med endast några få korta regler vid sidan.[1]

Men Nordenhielm dog i slutet av 1694, då prinsen var 12½ år gammal. Han efterträddes av den redbare, högt bildade och duglige Tomas Polus, men då denne såsom statssekreterare för utrikes ärenden var strängt upptagen, förordnades kammarherren Gustaf Cronhielm att biträda vid undervisningen. Kronprinsens förste guvernör, den likaledes utmärkte Erik Lindschöld, hade dött fyra år före Nordenhielm; bådaderas frånfälle var till stor skada för den unge prinsens ledning. Till Lindschölds efterträdare hade då utsetts kungl. rådet Nils Gyldenstolpe, en världsman, men med mindre bildningsintresse och auktoritet än sin företrädare. Gyldenstolpe sökte — i likhet med Cronhielm — att påverka prinsen i

[1] Kronprinsen hade — enligt uppgift — läst Phædri fabler och Ciceros brev, Cornelius Nepos, Livius, Curtius och Justinus samt förkovrat sig så i latinsk stilistik med tillhjälp av Glasers Epistolæ, att han skrev sitt latin så lätt och väl, att man på sistone icke haft något synnerligt att korrigera. Allt detta, innan han ännu fyllt 15 år.

franskvänlig riktning, men bådas försök fingo en alldeles motsatt verkan.

Vida bättre ställt än i nyare tidens historia var det med kronprinsens undervisning, förutom i latin, i några andra ämnen. Men i verkligheten fanns det blott en enda utbildad vetenskap, som då ansågs oumbärlig för en upplyst regent, ungefär som nu för tiden nationalekonomien. Det var teologien, framför allt i strängt protestantiska länder.[1] Konungens högsta plikt var att skydda sina undersåtar mot villoläror. Han måste därför själv äga förmåga att skilja mellan ren och falsk uttolkning av Guds ord. Det var dåvarande biskopen i Strängnäs, sedermera ärkebiskop Erik Benzelius, som, när han var i Stockholm, hade denna undervisning sig anförtrodd. Vi skola nu kasta en blick på vad Tomas Polus omtalar i den berättelse han efterlämnat rörande kronprinsens undervisning för åren 1695—1697.[2]

Sedan kronprinsen knäböjande vid sängen förrättat sin morgonbön och ätit frukost, lästes ett kapitel ur Gamla testamentet, vars innehåll han sedan rekapitulerade. Kapitlet genomgicks därefter med diskuterande av de dogmatiska och etiska frågor som det lästa kunde giva anledning till. Början gjordes med Första Mose Bok, och man hade, då undervisningen avbröts, hunnit fram till profeten Jeremias, alltså 4/5 av hela Gamla testamentet. Vi återkomma till denna trägna bibelläsning, där vissa böcker nästan uteslutande handla om krig och Guds straffdomar, för att visa vilket inflytande den torde haft på prinsens karaktärsdaning. Den även i skolorna vid denna tid begagnade Hafenreffers dogmatiska synopsis, som

[1] Hjärne, anf. arb., sid. 6.

[2] Kort berättelse om K. M:s studier, så länge jag den nåden haft att därvid uppvakta. Kungl. arkiv. 19. Konung Karl XII. Levnadsförhållanden. Hyllning och kröning m. m. Jfr Palmskiöldska samlingen, vol. 52, U. U. B.

prinsen tre gånger genomläst, kunde han nästan memorera, och Luthers katekeser hade flera gånger repeterats; även bekännelseskrifterna hade genomgåtts. Av kyrkohistorien tyckes man huvudsakligen lagt an på reformationens historia. Men detta är icke allt. Kronprinsen skulle skriva — och han skrev också i åldern mellan 6 och 12 år regelbundet — kortfattade referat över de för hovet om söndagarna hållna predikningarna, sedan texten lördagen förut genomgåtts för prinsen först på svenska, sedan på latin, tyska och grekiska.[1]

I "historia universalis" hade prinsen, förutom de kronologiska tabellerna, som sagt läst Laurenbergs krönika. Att han läst denna bok och icke någon annan, framgår därav att Polus betecknar boken såsom lämplig, därför att den är sammandragen (succintus) och tydlig. Härtill kom en kort översikt av statsläran, som Polus själv sammandragit och som det vill synas uppställt i tabellarisk form. Han omnämner även en ny tysk geografi såsom lärobok. Vid undervisningen i etiken hade han i prinsen "inpluggat" (inculcerat) läran om manliga dygder.

Så följer en omständlig redogörelse för vad prinsen fått läsa för att fullkomna sin kunskap i latinska språket och huru man "exercerat H. K. H. uti phraseologia et elegantiis linguæ latinæ." Till sist påpekar Polus, att kronprinsen för att icke tröttas med för mycket läsande och stillasittande sysselsatts med allehanda nyttiga discurser samt att han jämte studietimmarna också varit "som oftast" sysselsatt med allehanda "exercitiis" i ridning, fäktning, dans, jakt m. m. dylikt, också uti "fortifikations- och artilleriväsende" samt att han därjämte haft en språkmästare i franska språket. — Så långt Polus. Härav torde framgå, att den mesta tiden av prinsens

[1] Jfr Carlquist: Karl XII:s ungdom och första regeringsår (Bring, sid. 49 ff).

studier ägnades åt teologien och latinska språket. Tyska talade han nästan såsom sitt modersmål.

Enligt instruktionen skulle undervisningen äga rum mellan kl. 8 och 11 fm. samt mellan kl. 2 och 6 em., d. v. s. 7 timmar. Men hade prinsen någon gång lust till att avbryta en liten stund till rekreation, skulle det icke förvägras honom. Och det ser ut som om han ofta fått tillfredsställa en sådan böjelse. Redan som 8-åring sköt han några hjortar på Djurgården och ännu ej 12 år gammal fällde han till faderns stolthet sin första björn. Efter moderns död (1693) var prinsen sin faders ständiga sällskap, utom då dennes mönstringsresor utsträcktes alltför långt. Under sådana förhållanden kunde den tid, som blev över för de militära studierna icke vara synnerligen stor.

I de militära ämnena (matematik och fortifikationsväsende) började kronprinsen undervisas då han var 9 år gammal av generalkvartermästarlöjtnanten Karl Magnus Stuart, som två år tidigare blivit förordnad till hans kammarherre. Stuart var Erik Dahlberghs lärjunge och en av svenska arméns kunnigaste officerare. Då de senaste krigen på den västeuropeiska krigsteatern i mycket varit fästningskrig, så lästes vid denna tid huvudsakligen vad som hörde till fortifikationsväsendet, och häri var Stuart, själv officer vid fortifikationsstaten, en utmärkt lärare; men han var teoretiskt bildad även på andra militära områden. Han berättade vad han kunde känna till om den stora koalitionens krig mot Ludvig XIV mot slutet av 1600-talet, om de senaste fälttågen i Nederländerna och vid Rhen. Men någon i praktiken fruktbärande kännedom om strategien kunde kronprinsen ej gärna inhämta av dessa fälttåg, ty krigföringen hade mot slutet av 1600-talet råkat i förfall. Frankrikes dåvarande "militära geni" prinsen av Luxembourg († 1695) ägde visserligen stor

taktisk förmåga och segrade i alla av honom utkämpade slag, men han kände icke konsten att begagna sig av segern genom fiendens förföljande.[1]

Det som mest av allt tilltalade prins Karls kynne var Erik Dahlberghs präktiga bilder av svenska drabbningar och de bilder av slag på västeuropeiska krigsskådeplatser, vilka visades och förklarades för honom. Han har med stor uppmärksamhet betraktat Dahlberghs planer av sin faders slag vid Lund och Landskrona och sin farfaders tredagars slag vid Warschau och han har även inhämtat kännedom om Gustaf Adolfs slag vid Breitenfeld och vid Lützen.

Av dessa bilder och slagplaner fick kronprinsen insikt om, huru trupper uppställdes till strid och förflyttades under strid. Han kunde se kavalleriets anfall, dess kringgående rörelser och huru svenskarna sökte hugga fienden i ryggen m. m. Härvid har väl Stuart påvisat skillnaden mellan å ena sidan den djärva och rörliga anfallstaktik, som användes av hans far — trots alla misstag — vid Lund och av hans farfar vid Warschau, men som hade sin rot i Gustaf Adolfs och Johan Banérs krigföring, å andra sidan den s. k. lineartaktiken med dess stela former, som allmänt begagnades på de västeuropeiska krigsskådeplatserna. Den förra har i hög grad tilltalat kronprinsen och tänt hans håg för den t a k t i s k a sidan av fältherrebegreppet, i synnerhet för djärva och kraftiga anfall. Då han dessemellan vid sin faders sida bevistade mönstringar och övningar, fick han tidigt sinne även för den praktiska sidan av truppföring. Dessa omständigheter förklara i viss mån, att Karl XII:s förnämsta egenskap som fältherre kom att bliva truppförarens, i synnerhet inom det taktiska området (inom

[1] Man får dock ej glömma, att Luxembourg stod i stort beroende av sitt hov och att han för sina operationer erhöll föreskrifter av krigsministern Louvois.

fiendens eldområde och på slagfältet). Härtill hade han för övrigt rika anlag och var av naturen särskilt gynnad genom sina fysiska sinnens ovanligt starka utveckling, så att han lätt kunde uppfatta allt vad som tilldrog sig på fältet.

Det är möjligt, att Stuart även talat med kronprinsen om fördelen av att, liksom Karl X gjorde i Polen, kunna föda en här av krigsortens tillgångar framför det tunga och släpande magasinsystemet, som använts i de senaste stora krigen i Västeuropa. Men mera kännedom i detta ämne än vad här ovan sagts har Stuart ej gärna kunnat bibringa sin unge lärjunge. Att hans undervisning skulle satt djupa spår i studiet av svensk krigshistoria ur strategisk synpunkt, är föga sannolikt.

Man hade visserligen att tillgå von Chemnitz' för alla tider utmärkta arbete om Sveriges deltagande i trettioåriga kriget,[1] men därav voro ju endast de två första delarna tryckta, omfattande tiden intill juli 1636 (sålunda icke slaget vid Wittstock); härigenom torde kronprinsen fått någon inblick i Gustaf Adolfs fälttåg i Tyskland. Och Pufendorfs bekanta verk om Karl X Gustafs bedrifter[2] utkom icke förrän under det sista året av kronprinsens uppfostran; att han därefter haft tid och tillfälle att studera detsamma är icke troligt.[3] De med-

[1] Königlich Schwedische in Teutschland geführte Krieg, (I, 1648; II, 1653).

[2] De rebus a Carolo Gustavo, Sveciæ rege gestis commentariorum libri septem (Nürnberg 1696; på tyska och franska 1697). Däremot har jag icke sett omnämnt Pufendorfs föregående arbete Commentariorum de rebus suecicis libri XXIV (Utrecht 1686; tysk översättning, Frankfurt 1688).

[3] Av det monumentala, rikt illustrerade verket Theatrum europæum, vars sjätte band (1647—1651) tillägnats Karl X Gustaf, har kronprinsen väl kunnat se truppernas rörelser på fältet men icke inhämta någon kännedom om strategien. Liknande var förhållandet med de rikt illustrerade beskrivningarna över nederländska frihetskriget och andra krig.

delanden om våra krig, som inflöto i avisorna, handlade ju huvudsakligen om bataljerna, om våra segrar, men själva fälttågen berördes föga. Den tidens militärer gjorde, för att tala med Nordensvan, krigshistoria i stället för att läsa sådan. I själva verket voro militärerna då — och icke endast då — djupt okunniga i svensk krigshistoria. Dahlbergh, Stuart, Rehnsköld och måhända Lewenhaupt utgjorde undantag.[1] Många exempel kunna anföras härpå, men det må vara nog med två rörande de mest begåvade och mångsidigaste av Karl XII:s officerare. Magnus Stenbock kände icke till Torstenssons berömda hastiga tåg från Tyskland till Holstein hösten 1643, ej heller hans operationer på Jutska halvön; han hade hört talas om att "Johan Banér" en gång marscherat in i Holstein. Och Arvid Horn hade såsom kungligt råd, så vitt man kan döma av förhandlingarna i rådet, icke reda på stora flottans sjötåg under Klas Fleming 1644. Slutligen var fortifikationsväsendet den tidens och således även kronprinsens militära huvudämne, och det är icke troligt att Stuart, själv fortifikationsofficer, har på bekostnad av sitt vapen undervisat i krigshistorien. Befästningskonsten hade ju för ej länge sedan blivit satt i ett slags system i Frankrike och Nederländerna, och Stuart själv hade innan han blev prinsens lärare, grundligt studerat denna vetenskap utomlands och därunder besett ett mycket stort antal fästningar i olika länder.

För övrigt hade ju kronprinsen flera andra lärare, som en var för sig fordrade det mesta av honom. Och så skulle han lära sig att fäkta, rida, dansa, skjuta till måls med pistol, del-

[1] Rehnsköld var nog den mest teoretiskt skolade av Karl XII:s officerare, icke blott i militärt hänseende; han var allmänt bildad och han var förtrogen med Pufendorfs historia, ty författaren hade varit hans lärare. Dahlbergh tillhörde ju egentligen Karl X:s och Karl XI:s officerare.

taga i jakter och på resor åtfölja fadern vid truppmönstringar och övningar, vid besök i tyghus och kanongjuterier, för att nu ej tala om de täta och långvariga religionsövningarna, där han minsann fick vara uppmärksam. Han skrev ju som sagt referat över de för hovet om söndagarna hållna predikningarna. Man måste komma ihåg att kronprins Karl, huru begåvad han än må ha varit, dock var ett b a r n och att hans undervisning, som var beräknad att fortgå till dess han fyllt 18 år, i verkligheten upphörde tre år tidigare.[1]

Att av den stora mängd utländsk militärlitteratur, avisor och kartor m. m., som införskrevs för kronprinsens räkning, draga några slutsatser för värdesättandet av hans "krigsvetenskapliga bildning", är icke så litet vilseledande, i all synnerhet om med denna bildning menas hans undervisande i strategien. Det hörde ju då — och icke endast då — till vanligheten, att litteratur i mängd anskaffades för furstesöner och andra högborna ynglingar, som borde veta — allt. Att Stuart, som även hade annat att göra än undervisa prinsen, skulle haft tid att sätta sig in i all denna litteratur är otänkbart.

Och hurudan var den krigshistoriska litteraturen mot slutet av 1600-talet? Någon ledning för undervisning i strategien kunde den ej gärna giva. "Krigföringen hade sjunkit så djupt, att fältherrar, som kommenderade stora härar, icke hade något bestämt mål, att de under loppet av hela fälttåg icke visste,

[1] Officiellt avbröts hans uppfostran vid myndighetsförklaringen i november 1697, men sannolikt upphörde undervisningen att verksamt bedrivas redan på våren, innan han fyllt 15 år. Ty efter Karl XI:s död den 5 april 1697 deltog den unge konungen ständigt i alla viktigare regeringsärenden, och slottsbranden en månad senare medförde naturligtvis svårigheter för undervisningen. Han fick emellertid läsa kollegiernas relationer och de dagligen inkommande rapporterna om ett och annat.

vad de skulle företaga, och förblevo i overksamhet, förde det lilla kriget eller endast marscherade från ett ställe till ett annat".[1] Det var ett ständigt manövrerande mellan fasta platser, städer, byar, floder och konstgjorda hinder med ofta förekommande belägringar av fästningar, men få och vanligast oförutsedda fältslag. Sådana voro de tilldragelser, som företrädesvis ådrogo sig den tidens krigshistorikers och skriftställares uppmärksamhet, men författarna fäste sig vid småsaker och förbisågo ofta det väsentliga i kriget. De flesta beskrivningarna utgåvos på franska men även på tyska, engelska, italienska, holländska och spanska språken, ty nästan alla stater, härar och fältherrar i hela västra Europa deltogo i den tidens erövrings- och tronföljdskrig, och nästan varje krigshändelse, även den lumpnaste, beskrevs och offentliggjordes. Vi få ej heller glömma, att den krigshistoriska litteratur, som utkom under senare hälften av 1600-talet, var i allmänhet ganska ytlig och kunde ej vara annat, ty beskrivningarna över fälttågen publicerades oftast redan första året efter fälttågets slut,[2] stundom innan det slutförts. Denna litteratur var sålunda helt annorlunda än den vi nu äga över 1600-talets krig, sedan bearbetningen av densamma utvecklats och fullkomnats under mer än två århundraden. Om vi nu hava ett ganska rikhaltigt förråd av lärorika beskrivningar över krigshändelserna i västra Europa under senare hälften av 1600-talet, var det ingalunda så för de militärer, som levde vid århundradets slut. De förnämsta arbeten, som dessa hade att tillgå, voro nog de som handlade om tidens bästa fältherrar, deras operationer och

[1] Galitzin: Allmän krigshistoria. Nyare tiden, II, sid. 88.

[2] Så var förhållandet med: "Relation de ce qui s'est passé dans les armées du roi en Allemagne et en Flandre depuis le commencement de l'année 1675 jusq'à 1676", tryckt i Köln 1676, samt "Relation de la campagne de Flandre et du siège de Namur, en l'année 1695", tryckt i La Haye 1696.

deras egna memoarer, ty sådana fördes icke blott av nästan alla härförare utan även av underordnade generaler m. fl.; det var ett mod denna tid att skriva memoarer.

Men av de stora fältherrarnas memoarer från senare hälften av 1600-talet hade endast Turennes memoarer utkommit över hans två sista fälttåg.[1] Montecuculis, Villars', Luxembourgs och Eugens memoarer eller levernesbeskrivningar utkommo först långt fram på 1700-talet. Av andra arbeten funnos åtskilliga, som behandla krigskonstens olika grenar, främst fästningskriget och vad därtill hör men även artilleriet och taktiken, samt några, vilka åt en befälhavare giva goda råd och anvisningar, såsom "L'art de la guerre", "L'art militaire français" och "Les fonctions du capitaine de cavalerie" m. fl. Jag har nu framför mig de Gayas i Paris 1681 tryckta arbete: *L'art de la guerre et la manière dont on la fait à present.* Han säger bl. a.: "C'est de la prudence d'un général, que depend le salut d'une armée; et cette qualité, à mon avis lui est plus necessaire que de courage. La bravoure des chefs, qui n'était pas accompagnée de conduite, a reduit quelquefois les affaires à l'extrémité". Det är icke troligt att Karl XII läst detta eller andra liknande arbeten.

Slutligen, om kronprinsens undervisning i krigshistoria, särskilt svensk, skulle varit så grundlig som det påstås, borde väl något spår av denna undervisning kunna märkas i någon av prinsens 15 anteckningsböcker, som ännu finnas kvar från åren 1690—1696, då Stuart var hans lärare. I dessa böcker har Stuart uppställt vissa frågor, som prinsen skriftligen besvarat; Stuart har även själv nedskrivit eller låtit prinsen efter sin diktamen beskriva ett och annat. Men allt handlar

[1] Mémoires sur les deux dernières campagnes du maréchal de Turenne. 1 vol. Paris 1675—78.

om fortifikationsväsendet och fästningskrig med vad därtill hör.[1]

Vad kronprins Karl fått inhämta i militära ämnen är — förutom matematik, för vilken han hade stor fallenhet, och fortifikationsväsende, vari han var mycket hemmastadd — någon kunskap om de olika vapnens användande samt kännedom om taktiska grupperingar och rörelser på slagfälten i Skåne och Polen, vid Breitenfeld och Lützen samt möjligen även i Nederländerna och vid Rhen. Härav har han naturligtvis haft stor nytta för sin utbildning till truppförare inom det taktiska området. Ett prov på sitt goda minne och sin kännedom om bataljens förlopp och slagfältets topografi gav kronprinsen, då han såsom konung i maj 1702 första gången nalkades Warschau och besåg det fält, där hans farfar vunnit sin stora seger. Han utpekade då för officerarna i sin omgiv-

[1] Anteckningsböckerna, som äro märkta med "Cahiere" och numrerade, äro utan ordningsföljd inbundna i tre band. De förvaras i Kr. A. under titel "Konung Carl XII:s Etuder". *Första bandet,* in 8:o, innehåller prinsens uppsatser om gravar, minerande, contreescarpen, ammunition och ammunitionsparker, rekognosceringar, öppnandet av approcher, huru man skall skjuta bresch, attack, Vaubans och andras system, vapenplatser, kommunikationslinjer, om belägringar av fästningar och utfall därifrån, om fältbatterier och profiler av batterier. Detta band avslutas med: "De förnämsta momenten av fortifikationen och vad en konung eller prins bör se uppå, när han skärskådar en fästnings dessein". *Andra bandet,* in 4:o, omfattar prinsens fortifikationsritningar, anteckningar i fortifikationsvetenskapen, om skrivarkonsten, om hydrauliken (1 blad), mekaniken och slutligen åtskilliga figurteckningar, vilka senare ej alla kunna vara av prinsens hand. *Tredje bandet,* in folio, innehåller prinsens arbeten om rekognosceringar, attack och försvar av olika fästningar i Europa samt huru en fästning i hast skall kunna repareras m. m. jämte många ritningar, av vilka dock en stor del äro så vackra, så omsorgsfullt ritade och laverade, att de knappast kunna vara gjorda av prinsen själv. Slutligen använde Stuart ett av honom skrivet "sammandrag av geometri och av fortifikationen med attaquen och defensen så väl av fälteverken, jämte fig.ritn. och kartor".

ning de ställen där anfall företogos och omtalade t. o. m. huru olika regementen och skvadroner varit formerade. Men någon kännedom i svensk eller annan krigshistoria ur strategisk synpunkt har han näppeligen förvärvat sig. Möjligen hade kronprinsen uppfattat, att flera stora fältherrar haft långa operationslinjer, men han hade icke fått klart för sig villkoren för att kunna använda sådana operationslinjer: nödvändigheten av basering, ett välordnat förbindelse- och ersättningsväsende. Och efter sitt tillträde till regeringen torde han icke haft tid att fortsätta sina studier, och då vistades Stuart ej heller i landet. Lika litet som krigföringskonstens hemligheter har han kunnat tillägna sig historiens lärdomar, även om man nu vill förutsätta, att hans lärare tillräckligt behärskade båda-dera för att göra dem tillräckligt tydliga för ett barn under femton år, ett nog så djärvt antagande.

Skulle det verkligen förhålla sig så, att "prins Karl erhöll noggrann kunskap om sin faders och farfaders krig, och han visade sig också hava dragit klara (!) slutsatser ur detta sitt studium",[1] då är det enligt mitt förmenande obegripligt, att Karl XII icke tog lärdom av sin farfaders misslyckade krig i Polen och i stället gjorde allt för att undvika ett krig där.

Karl XII:s anlag och uppfostran voro uteslutande lantofficerens. I olikhet med Gustaf Vasa, som skapade Sveriges första flotta, Erik XIV, som förökade den, Gustaf Adolf, som i egen person förde stora flottan över Östersjön, Karl X Gustaf,

[1] *Karl XII på slagfältet*, sid. 213. I samma arbete, sid. 210, säges: "Prins Karls krigsvetenskapliga utbildning vilade på klassisk grund. På denna lades i sin ordning efter tidens sed specialstudier i krigsbyggnadskonst och fästningskrig, men också en tydligen applikatorisk genomgång av de samtida fälttågen på de västeuropeiska krigsskådeplatserna och kurser i nyare krigshistoria, främst svensk" — för ett barn under 15 år.

vilken i andra danska kriget så överlägset förstod att använda sin flotta, och slutligen Karl XI, som återupprättade den förfallna flottan och lät bygga en alldeles ny örlogshamn, visade Karl XII knappast något intresse för sjövapnet. Han kom att lång tid framåt betrakta flottan uteslutande såsom ett transportmedel för hären och ett blockadmedel. Och likväl hade hans faders krig tydligen ådagalagt att flottans ständiga missöden och nederlag voro en väsentlig orsak till den tillfälliga förlusten av Sveriges tyska besittningar. Att Karl XII alltför sent uppskattade betydelsen av Sveriges herravälde på Östersjön kom att i ej ringa mån inverka på hans sätt att leda kriget i dess helhet. Av allt att döma har prins Karls krigsvetenskapliga utbildning föga sträckt sig utöver vad som tillhörde den ena sidan av fältherrebegreppet, den taktiska sidan, med andra ord fältherrens egenskaper i inskränkt bemärkelse. Och än mindre har hans utbildning berört frågan om den växelverkan, som för ett land med Sveriges geografiska läge uppstår mellan sjökriget och landets näringsliv.

*

Mellan alla de krafter, som skulle inverka på kronprins Karls uppfostran och karaktärsutveckling, synes tillräcklig samverkan icke varit rådande, och åldersskillnaden mellan lärare och lärjunge var i allmänhet för stor för att något förtroligare umgänge dem emellan kunde äga rum. Om man sammanställer dessa förhållanden med prinsens av naturen märkvärdiga anlag och hans mer än de flestas otillgänglighet för andras inflytande, torde man finna åtminstone en förklaring till de många egendomligheter och skenbara motsägelser, som tidigt framträda hos honom. Väsentligen oberoende av sina uppfostrare går han sin egen väg.[1]

[1] Antagandet, som förefaller sannolikt, är av F. F. Carlson: Sveriges historia under konungarna av Pfalziska huset, VI, sid. 94—96.

En verklig brist i kronprinsens uppfostran var, att sinnet för den inre utvecklingen av folk och land så litet odlades. Att Karl XI, som i hög grad ägde just detta sinne och så helt levde i omsorgerna för det inre, icke insåg denna brist, berodde väl därpå, att hans tid var så strängt upptagen av många trägna göromål och att prinsens uppfostran, som skolat fortsättas till dess denne fyllt aderton år, avbröts tre år tidigare. En del punkter i instruktionen innehålla visserligen bestämmelser rörande rikets inre, men de äro av den art, att ett barn — även ett underbarn — knappast skulle kunnat fatta dem.[1] Det hade varit lyckligt, om den unge konungen några år fått deltaga i offentliga ärenden, under det de avgjordes av erfarna män, innan han genom den alltför tidiga myndighetsförklaringen själv skulle fatta beslut.

En verkan av kronprinsens uppfostran till konung tyckes ha varit hans övertygelse om sin egen maktfullkomlighet. Också var den första sats, som inskärptes hos honom, att "överheten är av Gudi" och att de, som fötts till krona och spira, hos Gud allena stå till svars för handhavandet av sina höga uppgifter. Gudi allena var han skyldig räkenskap för sina gärningar. Hans första skrivna mening, då han ännu ej fyllt fem år, var: "Efter Guds rike bör oss först söka, sedan skall oss allt tillfalla". Han tog detta efter bokstaven.

De dialoger, som Nordenhielm förde med prinsen, tillgingo vanligen så, att läraren för att hos lärjungen inpränta goda egenskaper, bland andra barmhärtighet (!), avsiktligt försvarade oriktiga grundsatser, varigenom barnet till sist fick rätt. Och dialogen avslutades av Nordenhielm med utropet: "Alltså behåller herren victorian över mig, efter sin gamla vana!"

---

[1] I den första instruktionen, december 1688 — då prinsen var 6½ år — förekommer, att H. K. H. skall underrättas om vissa riksdagsbeslut, om Sveriges lagbok, rättegångsprocess, kronans rättigheter och "på vad fötter statsverket står" m. m.

Dessa dialoger fördes med prinsen innan han ännu fyllt tolv år. Att sådana resonemang inverkat på Karl XII:s höga tanke om sig själv, är väl sannolikt. Han insåg icke, att även den rikast utrustade ande stundom också kan behöva att rätta sig efter andras mening. Då nu det mest framträdande hos honom var viljans styrka, och då denna egenskap behärskade alla andra, utvecklades hans obenägenhet att begära andas råd; han fordrade att ensam bjuda och befalla över allt och alla. Lägger man så härtill den nästan krypande undergivenhet, som han alltifrån femtonårs-åldern såg hos sina underlydande, från den högste till den lägste, så är det förklarligt, att Karl XII, med det pfalziska blodet i sina ådror och uppvuxen i enväldets luft, inom kort skulle anse sig icke behöva inhämta andras råd utan tro sig vara sig själv nog.

Resultatet av hans uppfostran hade blivit, vad vi skulle kalla en farlig brådmognad; en sällsam och en redan som yngling ovanligt stark personlighet, med knappast någon förberedelse till sitt kall som statsman, men med grundlig kännedom i fortifikationsväsendet och en god skola för en blivande truppförare, särskilt inom det taktiska området.

Men ödet hade velat, att hans utmärkta moder, som kunnat inverka på hans själsutveckling, bortgick efter en långvarig sjukdom, då han var elva år, och hans fader, som kunnat reglera de rika anlagen, innan han fyllt femton.[1] Han fick

[1] Sommaren 1693 fick drottning Ulrika Eleonoras mörka levnadssaga sitt slut, och döden kom som en efterlängtad befriare från ett kroppsligt och andligt lidande. Först på hennes dödsbädd insåg Karl XI tillfullo, att han icke förstått att värdera hennes dygder och vad han i henne förlorat. Hans sorg blev gränslös. "Jag haver mist", skriver han i sin dagbok den 26 juli, "en gudfruktig, dygdesam och kär Drottning och Maka, mig till stor olycka och sorg. Gud tröste mig och bevare Hennes Majestät Änkedrottningen och mina tre barn, i sorg efterlämnade".

sålunda varken tid eller tillfälle att lära känna världen och människorna, innan han bekläddes med makten såsom envåldskonung över Nordeuropas mäktigaste rike.

På dödsbädden hade Karl XI — han dog den 5 april 1697 — låtit uppsätta en hemlig instruktion eller testamente att tillställas kronprinsen, då han blev myndig. Man vet att denna handling överlämnades av änkedrottningen personligen till Karl XII vid det sammanträde i rådet den 27 november, då förmyndarna nedlade regeringen, tre dagar efter Karl XI:s begravning. Om den hemliga skrivelsens innehåll är däremot intet med visshet känt. Utom Karl XI:s förtrogne, greve Wallenstedt, som uppgives hava nedskrivit den, har veterligen ingen annan än Karl XII läst skrivelsen, vilken sedermera antagligen blivit bränd, ty den har aldrig kunnat återfinnas. I de kretsar, som vanligen voro väl underrättade, berättades emellertid, att skrivelsen, näst en förmaning till gudsfruktan och kärlek till freden, givit konungen det rådet att se sig väl före med Frankrike och att vid riksstyrelsens handhavande förtro sig åt kanslirådet och statssekreteraren Karl Piper.

Har detta varit den hemliga handlingens innehåll, så har Karl XII ställt sig densamma till efterrättelse vad angår förhållandet till Frankrike och Piper. På årets sista dag upphöjdes Piper jämte kanslirådet och statssekreteraren Tomas Polus — båda hade adlats av Karl XI — till kungliga råd — eller såsom de i fullmakten benämndes till s t a t s r å d. Den förre blev föredragande för de inrikes ärendena, den senare för de utländska.

Piper var rikt begåvad, en av sin tids dugligaste och mångsidigaste ämbetsmän med en arbetskraft och en förmåga att räcka till för de mångfaldiga grenarna av den inre förvaltningen, som nästan gränsade till det otroliga. Genom hans utnämning till föredragande statsråd kommo alla inrikes ärenden, även sådana som rörde f ö r s v a r e t, att lyda under

honom. I utrikes ärenden var han däremot mindre bevandrad. Genom giftermål hade han kommit i en i ekonomiskt hänseende lysande ställning. Men gunstling i egentlig mening blev han aldrig, ty därtill var skillnaden i ålder och tycken mellan honom och hans herre alltför stor. Han var vid krigsutbrottet 53 år gammal.

Lika tydligt som den unge konungen tillkännagav sin bevågenhet för Piper och Polus, vilka upphöjdes till grevar, lika öppet visade han sin misstro mot den gamla högadeln, en misstro, som var djupt inrotad hos fadern och gått sonen i blodet; och det är föga troligt, att de nya männen gjort något för att mildra denna. Den gamle kanslipresidenten greve Bengt Oxenstierna fick visserligen behålla det officiella ledarskapet av Sveriges utrikespolitik, ty han var oersättlig där, men det privilegium han haft att oanmäld kunna besöka konungen och själv föredraga de utrikespolitiska ärendena upphävdes demonstrativt. Det märkliga inträffade nu, att utrikes ärendena, vilka Polus skulle kontrasignera och föredraga inför konungen, bereddes av kanslikollegium, där Oxenstierna såsom president var Polus' förman — detta blott ett exempel. Det kan ej förnekas att de gamla rådsherrarna onödigt förödmjukades.

Särskilt i ett avseende hade den unge konungen efter sitt regeringstillträde undergått en märkbar förändring. Under förmyndarstyrelsens och rådets sammanträden hade han talat ganska mycket. Han hade yttrat sig i nästan alla slags mål, stundom med god sakkännedom — dock mycket sällan i utrikes angelägenheter — och liksom funnit ett särskilt nöje i att väga skälen för och emot en sak. Nu var han raka motsatsen. Då talet föll på allvarliga ämnen, blev han med ens sluten och fåordig. Däremot hörde han lugnt och med största tålamod på vad som föredrogs för honom. Men märkte han därvid det minsta försök att vinna inflytande över honom, tillbakavisades det promt och obevekligt. I detta fall var han ännu

mera misstänksam än fadern. Men hans tillrättavisningar skedde alltid med en enkel naturlig värdighet utan att rösten höjdes, ja stundom så entonigt och stilla, att det såg ut, som han ej tänkte på vad han sade — i rak motsats till fadern, som var häftig och ofta förgick sig. Måhända har man dels i Karl XI:s obehärskade vredesutbrott mot underlydande, dels i den heroiska självbehärskning, varmed han bar smärtorna i sin sista sjukdom — invärtes kräfta — att söka en förklaring till, att sonen redan som yngling lärde sig den svåra konsten att behärska sig, ett karaktärsdrag, som han behöll hela sin levnad. Sluten, outgrundlig, med ett drag av höghet med Guds nåde, sådant var det intryck som främlingen vid första anblicken vanligen fick av den unge konungen. Ett annat drag helt olika faderns var en överdriven frikostighet under de första regeringsåren, varigenom han inom kort bortslösade de besparingar hans fader med stor möda lämnat efter sig.

Emellertid har den unge konungen genom sitt ständiga och allvarliga deltagande i regeringens överläggningar, alltifrån faderns död, fått tillfälle att inhämta kännedom om åtskilligt, som icke medhunnits i hans upfostran. Så har han genom sysslandet med kanslisaker, genom samtal med Piper, Polus och andra även fått någon inblick i Sveriges politiska historia i vad den rörde mellanhavandet med grannländerna m. m. d. Snart avgjorde han även de flesta regeringsangelägenheterna ensam i samråd med Piper och Polus; av den förre fick han kännedom om de inrikes frågorna och av den senare om de utländska. De år som närmast föregingo krigsutbrottet hava av Karl XII icke använts uteslutande till björnjakter, ystra lekar och galna upptåg[1] — fastän sådana förekommo, i syn-

[1] Dessa inträffade särskilt under hertig Fredriks av Holstein-Gottorp besök i Stockholm våren och försommaren 1698. Mycket av det som berättades man och man emellan var dock utan tvivel förtal. Den förnämste sagesmannen i fråga om konungens tidsfördriv under de

nerhet jakter — utan även till ihärdigt arbete, varunder hans rika anlag, om än ensidigt, märkbart utvecklas. Detta förklarar, att han, när faran kom, kunde med så mycken kraft ingripa i vad som borde göras.

Som chef för fältkansliet åtföljde Piper konungen, när kriget bröt ut. Hans närmaste man blev snart Olof Hermelin, sekreterare vid kansliets tyska expedition, och dennes svåger Josias Cederhielm. Båda voro synnerligen kunniga och dugande ämbetsmän, som i likhet med Piper användes vid underhandlingar och diplomatiska uppdrag.

Av de högre militärer, vilka förutom Stuart kommo att stå konungen närmast, var generallöjtnanten Karl Gustaf Rehnsköld den främste.[1] Han ägde alla en härförares bästa egenskaper, som han också fick i rikt mått visa, särskilt då han förde självständigt befäl. Vid krigsutbrottet var han 49 år gammal, men genom sin starka kroppskonstitution uthållig som en yngling. Hans ofantliga styrka, resliga växt och strängt militäriska väsen torde bidragit till att han vunnit Karl XII:s bevågenhet, redan då denne var kronprins. Den högt begåvade, ovanligt mångsidige Magnus Stenbock var överste och endast 36 år gammal. På såväl fädernet som mödernet härstammade han från rikets yppersta ätter[2] och han var gift med en dotter till kanslipresidenten greve Bengt Oxenstierna. Få hava såsom Stenbock känt konsten att med ringa medel uträtta stora ting,

---

första regeringsåren är ju också en skäligen misstänkt källa, den danske ministern Juel i Stockholm. Han underhöll en livlig brevväxling med hovkretsarna i Köpenhamn och inberättade allt som för dem kunde vara av nöje att erfara om den unge konungen.

[1] Hans namn skrives på olika sätt; själv skrev han sig oftast "Rehnschiöldt".

[2] Magnus Stenbock var son till den olycklige riksamiralen Gustaf Otto Stenbock, som av Karl XI bragtes nästan till tiggarstaven, och hans mor var dotter till riksmarsken Jakob De la Gardie och Ebba Brahe.

eller ägt hans förmåga att kunna skapa, organisera och till seger liva en här. Han förstod att under lägerlivet roa konungen genom sitt kvicka om än stundom grovkorniga skämt. Stenbock satte konungens egenskaper på slagfältet mycket högt, men ogillade hans oförsonlighet mot August II, hans hårda krigföring i Polen och hans sätt att leda kriget i dess helhet. Oförbehållsam, som han var, gav han i brev till sin svärfar och hustru luft åt sina känslor. Den mest framträdande bland Karl XII:s personliga vänner vid hären under de tidigare krigsåren torde emellertid varit Arvid Horn, den tappre drabantchefen, vilkens tjänstgöring också förde honom i daglig beröring med konungen. Men vida mer förbehållsam än Stenbock undvek han slugt nog att ge sig in på ämnen, som han visste vara ömtåliga. En annan av Karl XII:s främsta män var översten Adam Ludvig Lewenhaupt, "den latinske översten", som han av konungen kallades. Han var född 1659 i svenska lägret utanför Köpenhamn och sålunda några år äldre än Stenbock. Såsom självständig befälhavare ledde han — efter Stuart — med stor skicklighet försvaret av Kurland. Lewenhaupt kom dock aldrig att tillhöra konungens krets; därtill var hans lynne för tungt och hans uppfattning om krigföring alltför olika konungens. I likhet med Rehnsköld och Stenbock hade Lewenhaupt deltagit i de stora krigen mot Frankrike på de västeuropeiska krigsskådeplatserna.

II.

Tsar Peters och Karl XII:s företag år 1701.

1.

Tsarens åtgärder efter slaget vid Narva och hans första offensiv. De svenska stridskrafterna i Östersjöprovinserna. Viceamiral von Numers' uppdrag.

Genom landstigningen på Själland och det därpå följande fredsslutet med Danmark (aug. 1700) hade Karl XII besegrat en av sina tre fiender och skilt denne från det stora anfallsförbundet mot Sverige. Följde så härens överskeppande till Livland, den ansträngande marschen till Narva och den lysande segern där (20 nov.), varigenom den ryska makten för en tid bedövades. En offensiv mot det inre av Ryssland var för den lilla hårt slitna svenska hären ännu icke möjlig, även på grund av årstid och förplägnadsskäl, och tyckes ej heller varit meningen, om man än i det svenska lägret trodde så.[1] Sedan de av

[1] "Om kungen blott har hundra man, vill han nog gå in i Ryssland och considererar intet vad folket skall leva av, ej heller aktar han så mycket som en lus, om en blir ihjälskjuten eller dör, aldrig beklagar han någon", skriver C. M. Posse, kapten och sedermera chef för gardet, från lägret vid Narva den 9 dec. 1700.

ryssarna vid Narva anlagda förskansningarna förstörts, fingo trupperna efter mitten av december intaga vinterkvarter i trakten kring Dorpat. Karl XII tog sitt högkvarter inom de nästan halvraserade murarna av den gamla adelsborgen Lais, några mil norr därom. (Se skiss, sid. 18.)

Vi veta att olika krafter arbetade för att begagna den nedslagenhet, som efter katastrofen vid Narva bemäktigat sig både tsar Peter och konung August, till att stämma Karl XII mera fredligt.[1] Sverige behövde också lugn. Efter de tre missväxtåren i slutet av Karl XI:s regering och de därpå följande stora krigsrustningarna hade nöden ökats. Knappast hälften av statsutgifterna kunde täckas av inkomsterna. Nöden var stor i vissa delar av Östersjöprovinserna. Härtill kom att kölden, den dåliga födan, de osunda kvarteren och den otillräckliga beklädnaden förorsakade stor sjuklighet bland trupperna. Snön låg alnsdjup på vägarna och hindrade nästan all samfärdsel. Förråden voro uttömda, och endast med största stränghet lyckades man av allmogen utpressa tillräckligt underhåll åt manskapet. "Vi veta ej råd till spannmål för armén", skriver konungen redan på nyåret 1701. Han sökte nu att förbättra truppernas ställning, men hans hotelser gagnade ej mycket till, då man uraktlåtit att upplägga tillräckligt förråd för arméns behov.

Under sådana förhållanden kunde krigsrörelserna icke bliva av betydenhet. Den av Karl XII anbefallda offensiven med vissa häravdelningar, från Ingermanland och Livland, mot de ryska stödjepunkterna på andra sidan gränsen kom därför att

[1] "Som konungen har kriget så en idée, att han ingenting annat attenderar", skriver Magnus Stenbock julafton, "kan man med H:s Maj:t ej få resonera ..... En un mot, här går underligt till, ingen gäller något mera i råd eller angivande. Det synes som Gud allena giver konungen in vad han skall entreprenera." (Till svärfadern 24 dec. 1700.)

inskränka sig till plundringståg med högst ett par tusen man. Mellan jul och nyår marscherade Magnus Stenbock med 600 man och 4 trepundiga kanoner runt Pejpus' norra strand till Augdov på dess östra sida för att erövra den befästa staden och sätta landet i kontribution. Efter stora ansträngningar lyckades Stenbock verkligen att taga sig fram i den djupa snön, men hans försök att genom ett nattligt anfall överrumpla fästningen misslyckades, och han måste återvända med oförrättat ärende, sedan en stor del av hans folk fått sina lemmar förfrusna i den skarpa vinterkölden. Icke utan skäl anmärkte Stenbock, att "ett trepundigt stycke emot en mur är så ringa att akta, som om man den kullslå ville med en handske".[1] En annan, något bättre utrustad expedition under generalmajor Spens brände i februari 1701 den välmående staden Petjory, några mil väster om Pskov, men det befästa klostret kunde man i saknad av artilleri icke bemäktiga sig.[2] Dessa plundringståg skulle svenskarna dyrt få betala.

Sedan betydande förstärkningar i slutet av maj anlänt från Sverige, bröt Karl XII upp på sin födelsedag, den 17 juni, från Dorpat med huvudhären, 18.000 man, och tågade söderut för att vända sig mot sin tredje fiende, konung August II, vilkens sachsiska här, 9.000 man under fältmarskalken von Steinau, sökte hindra honom att övergå Düna. Övergången skedde som bekant den 9 juli, då den sachsiska hären blev slagen, varefter Karl XII besatte Kurland. Vi lämna nu Karl XII och huvudarmén för att se vad tsar Peter företog sig under tiden.

[1] Före striden hade den lilla truppen, därav 300 man kavalleri "med obeslagna och uttröttade hästar", marscherat bortåt 20 mil och bivackerat 5 nätter under bar himmel. Vägen till Augdov hade tagits helt nära Narva, vilket förklarar dess stora längd.

[2] "En ort med stycken försedd med tvänne murar bakom varann fordrar, att man brukar ceremonier och svåra stycken, vilket oss fattas", skrev Stenbock härom.

Två dagar före slaget vid Narva hade tsaren, liksom om han anat utgången, lämnat belägringshären och, som det påstås förklädd till bonde, skyndat till Pskov för att där vidtaga försvarsåtgärder, för den händelse Karl XII efter en eventuell seger skulle söka erövra denna viktiga plats, vilket ju låg nära till hands att antaga. Den 7 december skrev han till Vilhelm III av England, som tillika var ståthållare i Nederländerna, att han vore villig antaga Englands bemedling. Men när han hunnit lugna sig, återtog han med okuvlig kraft sina krigstankar och reste till Birsen, strax söder om kurländska gränsen, för att personligen sammanträffa med konung August, varom han tillskrivit denne redan från lägret vid Narva. Tsaren fruktade nämligen, att August med sin ombytliga karaktär skulle låta förmå sig till fred, och han ville därför uppmana honom till ståndaktighet. Mötet varade från den 15 februari 1701 till månadens slut.

Tsarens fruktan var ogrundad, ty August misströstade icke om att kunna fullfölja sitt livländska företag, för vilken politik han påräknade understöd av ett par magnatätter och den lägre adeln i Litauen, som till en början skulle utgöra hans operationsbas. Med skicklighet begagnade han sig av tsarens bekymmer och förmådde denne till stora utfästelser för sitt fortsatta deltagande i kriget. Ty i det fördrag, som den 26 februari avslöts mellan båda regenterna, förband sig tsaren att, så snart årstiden tilläte, låta 15 till 20.000 man "dugligt och väl övat infanteri" förena sig med Augusts sachsiska här vid Düna samt att i två års tid till honom betala 200.000 riksdaler i subsidier om året; vidare förband sig tsaren att avstå från alla anspråk på Livland och Estland. Dessa förpliktelser voro ju mycket stora. Antagligen har den i vår historia sorglikt ryktbare livländske agitatorn Johan Reinhold Patkull, som åtföljde August, haft stor del vid fattandet av dessa beslut. Han hade sålunda genomdrivit sin önskan, att Livland icke

skulle tillhöra tsaren. Redan häri låg ett tvistefrö mellan de båda allierade.[1]

Beträffande de militära operationerna för året, fastställdes i krigsrådet (28 febr.), att årets "huvudoperation" skulle företagas av Augusts här och med de ryska hjälptrupperna, så att man i början av augusti kunde skrida till Rigas belägring. Under tiden skulle tsaren göra en "huvuddiversion" vid Petjory eller vid Narva, vilken senare fästning August skulle hjälpa honom att intaga efter Rigas erövring. August lovade även att anordna sina operationer så, att han tillika toge hänsyn till Moskvas skydd och kunde skicka tsaren undsättning, om Karl XII framryckte mot den ryska huvudstaden. Härav framgår, att både tsaren och August hade tänkt sig möjligheten av att Karl XII skulle tåga mot Moskva, men utgående från Östersjöprovinserna. F i e n d e r n a ha sålunda ansett dessa länder duga till bas för ett sådant företag, en omständighet som förtjänar att ihågkommas.

Från mötet i Birsen reste tsaren till Moskva för att pådriva rustningarna, men fortsatte kort därpå till sitt skeppsvarv vid Voronesch — han hade då från Narva rest bortåt 250 mil —

[1] Patkull hade varit den drivande kraften i förbundet mot Sverige och i August II:s överfall på Livland, vilken provins han ville lösrycka från det svenska väldet och förskaffa en sorts självstyrelse. På nyåret 1699 hade han för August framlagt en plan till ett anslag mot Sverige och i maj hade han under namnet Wallendorff besökt Köpenhamn, där han å Augusts vägnar med danska regeringen anknutit de hemliga förbindelser, som ledde till det i september avslutade hemliga förbundet mot Sverige. År 1701 övergick P. från sachsisk tjänst till tjänst hos tsaren, som han verksamt biträdde i dennes organisationsarbete genom att från utlandet anskaffa officerare, ingenjörer och hantverkare. Han användes flitigt i diplomatiska uppdrag och blev i maj 1703 tsarens minister vid kursachsiska hovet. Efter fredsslutet mellan August II och Karl XII blev han på den senares fordran utlämnad och efter verkställd dom rådbråkad 1707.

där han stannade i tre månader på grund av rykten om ett förestående turkiskt fredsbrott, som visserligen icke besannades, men som föreföll helt naturligt efter motgångarna i kriget mot Sverige. Först i mitten av juni återvände han till Moskva. Några dagar därefter härjades staden av en förfärlig eldsvåda, som lade nästan hela Kreml i aska med dess slott och ämbetsverk, kyrkor och kloster jämte ofantliga förråder av krigsförnödenheter, beklädnad och livsmedel, avsedda för den armé som skulle uppsättas. Denna olycka förlamade regeringens företagsamhet och ansågs av allmänheten såsom ett himmelens straff för den avfällige och reformsträvande tsarens synder. I denna händelse och i avsändandet av hjälptrupper till konung August — icke i tsarens brist på förutseende — har man att söka anledningen till att de ryska anfallen mot Livland år 1701 icke blevo av den betydenhet, som man kunnat vänta, sedan Karl XII tågat söderut.

De hinder som Sveriges militära överlägsenhet ställde i tsar Peters väg voro mycket stora. Kort efter krigsutbrottet kunde Sverige uppställa 102.000 man,[1] fördelade förutom i det egentliga Sverige i de tyska biländerna, i Finland, Östersjöprovinserna och i Polen, men alla dessa trupper voro naturligtvis ännu icke utbildade. Vid Narva hade tsaren endast kunnat uppställa 32.000 man något så när utbildade trupper, och nederlaget hade visat deras underlägsenhet även i alla militära egenskaper. Denna Sveriges militära överlägsenhet i såväl kvantitativt som kvalitativt avseende kunde emellertid icke göra sig gällande vid försvaret i Östersjöprovinserna på grund av därvarande truppers beskaffenhet och anordningarna där för övrigt. Härav begagnade sig tsaren.

Såsom oinskränkt härskare över ett vidsträckt, fast ännu

[1] Nordensvan: Svenska armén åren 1700—1709 (Karol. förb:s årsb. 1916).

ociviliserat land, förfogade han över rikliga medel, och tillgången på krigsfolk var nästan outtömlig. Nederlaget vid Narva, huru katastrofalt det i förstone än tedde sig, blev ej heller av den betydelse man i Sverige väntat, då ju bortåt hälften av den besegrade hären — även officerare utom det högre befälet — undkom, tusentals med sina vapen. Det betydelsefulla i nederlaget — om det utnyttjats — låg, förutom i det moraliska intrycket, dels i den stora mängd krigsmateriel och utrustning som föll i segrarens våld, såsom en hel artilleripark om 180 kanoner och mörsare,[1] en dyrbar lägerutrustning och en betydlig krigskassa, dels däri, att ett stort antal högre officerare, därbiland även de utlänningar, som tsaren bäst behövde för att utbilda en ny här, togos till fånga. Det undsluppna manskapet, karlar i sin kraftigaste ålder, fick nu utgöra kärnan i den nya armé som bildades. Till dess övande inkallades allt flera utländska officerare; kyrkklockorna omgötos till kanoner och utskrivningar företogos i stor omfattning. Det första som avsågs var försvarsåtgärder. I synnerhet arbetades på förstärkandet av befästningarna vid Pskov och Novgorod, där två stora huvudläger upprättades. Men då något svenskt anfall icke avhördes, fick tsaren rådrum, just vad han behövde. Tiden var hans bästa bundsförvant och han kunde i lugn samla och stärka sina stridskrafter.

Pskov var icke blott tsarens viktigaste stödjepunkt, det kom — som händelserna utvecklade sig — att bliva den ryska basen för anfallen mot Livland. I arbetena på förskansningarna kring lägret här tvungos även privatpersoner t. o. m. kvinnor att deltaga. Själva fästningen med sin höga ringmur och sina många torn var nog i och för sig stark. Men en del kanoner fattades, och de som funnos voro gammalmodiga. För

[1] Bland dem voro många, som tsaren nyligen fått till skänks av svenska kronan för kriget emot storturken.

att råda bot härför beställde tsaren i kanongjuteriet vid Olonets (nära Ladogas östra strand) 100 kanoner och 1.000 tolvpundiga kulor till varje kanon.[1] Det tog emellertid tid, innan kanonerna blevo färdiga och hunno uppläggas, ty ensamt transporten var ytterligt besvärlig.[2] Till dess berodde försvaret av den viktiga fästningen huvudsakligen av förskansningarna kring lägret och de däri varande trupperna. Att de senare efter nederlaget vid Narva icke skulle motstått ett kraftigt svenskt anfall, har man rätt att antaga.

Pskov och Novgorod hade var sitt varv för småfartyg. I floden Svir, som förbinder Ladoga med Onega, fanns ett större varv, likaså vid Olonets norr därom. Här arbetades oavbrutet. De fartyg, som byggdes vid Pskov, fördes, när antalet blivit tillräckligt stort, över Pskovsjön och in i Pejpus. Fartygen från Novgorod fördes senare nedför Volchov till flodens utlopp i Ladoga, varifrån de tillika med de vid Ladoga byggda lätt kunde föras ut i den stora sjön. Alla dessa fartyg kommo, som vi få se, att utgöra grunden till den sjömakt i Östersjön, som tsaren ämnade skapa.

Emellertid hade den ryska hären börjat sammandragas på sommaren 1701 dels vid Pskov och Petjory, dels vid Augdov, alltså söder och öster om Pejpus, vilken sjö kom att spela en viktig roll i försvarskriget i Livland. Något efter mitten av juli erhöll tsaren, som nu tyckes över Novgorod återkommit till Pskov, underrättelse om att den sachsiska hären och de ryska hjälptrupperna blivit slagna vid Düna. Detta var hans tredje missräkning under kriget. Den första var Danmarks fredsslut, Narva var den andra. Och så eldsvådan i Moskva, *som förstört arméns förråd av krigsförnödenheter och livsme-*

---

[1] *Brückner: Peter der Grosse, sid. 372.*

[2] Denna skedde sjöledes, på Ladoga och Volchov, till Novgorod, varifrån kanonerna fördes på slädar "stora vägen" till Pskov.

del. Och allt detta på mindre än ett år! Om nu Karl XII ämnade förlika sig med konung August och därpå med sin oemotståndliga här vände sig mot honom själv, då kunde han ej ensam bära den tryckande krigsbördan. Sådan var tsar Peters ställning efter mitten av juli 1701.

Han höll sig noga underrättad om allt som föreföll och han följde med uppmärksamhet Karl XII:s förehavanden. Efter några dagar erfor han, att större delen av den sachsiska hären kommit undan, och före mitten av augusti bör han hava känt till, att Karl XII sedan slutet av juli stod stilla i södra Kurland (vid Bauske). Han avbidade nu underrättelse om åt vilket håll den kungliga hären skulle vända sig. Under tiden anlände hans från Düna flyende trupper — oskadda, ty de hade icke deltagit i striden; han behöll dem naturligtvis, därmed förstärkande sin här vid Pskov. Så kom efter mitten av augusti budskapet, att Karl XII drog sig åt västra Kurland. Då ansåg sig tsaren icke behöva befara hans snara återkomst och vidtog förberedelser för sin offensiv. Denna sattes dock icke i verket förrän i början av september, några dagar efter det Karl XII anlänt till trakten av Libau (Grobin).

De trupper, som Karl XII vid uppbrottet från Dorpat kvarlämnade i Finland samt i Östersjöprovinserna, d. v. s. Ingermanland, Estland och Livland, till försvar av den 600 km. långa gränsen, blevo efter hans inryckning i Kurland något förstärkta, så att de mot slutet av år 1701 uppgingo till nära 25.000 man, vartill kom en lantmilis av 8.000 man.[1] Men av dem måste halva antalet nu och framgent tagas i anspråk till

[1] I övrigt voro mot slutet av år 1701 de svenska lantstridskrafterna sålunda fördelade: 21.000 man under konungens eget befäl, 18.000 man i de tyska biländerna, av vilka 11.000 stodo i Pommern, och 14.000 man i det egentliga Sverige. Dessa siffror uttrycka antalet effektiva stridande. Generalstaben: Karl XII på slagfältet, II, sid. 403.

garnisoner i fästningarna i och för dessas iståndsättande och försvar.[1] Härigenom blev själva fältarmén otillräcklig. Denna splittrades i tre delar, en under generalmajor Cronhjort i Ingermanland, en under generalmajor Henning Rudolf Horn, Narvas tappre kommendant, under vilken stod överste Hastfehr med en mindre styrka estländskt folk, samt en under överste Wolmar Anton von Schlippenbach i Livland. Dessa delar voro var och en för sig för svaga att motstå fienden, om han någonstädes koncentrerade sin styrka; ena dagen måste befälhavarna splittra sina krafter för att utmed den långa gränsen motstå fiendens plundrande strövkårer och den andra dagen vara beredda att med samlad kraft bjuda hela hans härsmakt spetsen.[2]

Då Karl XII icke hade utsett någon gemensam överbefälhavare, kommo de tre befälhavarna att mestadels operera var och en för sig och söka skydda sitt område. För övrigt hindrade underhållssvårigheter och bristen på magasin i vissa trakter samverkan dem emellan och bidrogo till den kraftsplittring inom de olika häravdelningarna, som man nästan ständigt finner. Karl XII själv hade ju redan i början av år 1701 klagat över bristen på spannmål, och det lilla som fanns upp-

---

[1] Narvas garnison uppgick år 1704 till omkring 5.000 man, Dorpats till 3.200. När Schlippenbach s. å. gjorde en misslyckad framstöt för att undsätta den senare fästningen, disponerade han ej ens 2.000 man. Liknande var förhållandet med de i Kurland — efter Karl XII:s tåg till Polen — kvarlämnade trupperna. Rigas garnison uppgick s. å. till 7.000 man, men Lewenhaupt kunde till slaget vid Jacobstadt endast samla 6.000 man.

[2] Något anfall på Finland behövde icke ännu befaras, ty i söder utgjorde Ingermanland och de ingermanländska fästningarna en skyddande barriär, och vid den långa landgränsen norr om Ladoga beredde naturen oöverstigliga hinder för omfattande krigsrörelser. För övrigt ingingo sockenmännen på båda sidor om gränsen redan 1701 en s. k. bondefred (gränsfred) för att avstyra ömsesidiga härjningståg.



»Läset för Nevamynningen.»

lagt togs i betänklig grad i anspråk för huvudarméns behov. Korteligen, de magasin, som funnos i Östersjöprovinserna, voro på intet sätt avsedda för ett krig av sådana dimensioner som det, för vilket dessa provinser nu blevo skådeplatsen. Detta är ett moment, som man bör taga hänsyn till vid bedömandet av därvarande befälhavares prestationer. Vidare bör ihågkommas, att de till försvaret av Östersjöprovinserna och sedermera även Finland avsedda trupperna utgjordes till största delen av nyorganiserade tremännings-[1] eller fördubblingsregementen,[2] vilka i utbildning och framför allt i utrustning stodo långt under de ordinarie regementena; detta var i synnerhet fallet med den i Livland och Estland uppsatta lantmilisen. Slutligen må nämnas, att defensionskommissionen i Stockholm snart blev uttryckligen förbjuden att från Sverige sända förstärkningar till Östersjöprovinserna. De skulle alla tillsvidare gå till Kurland, varifrån de sedan dirigerades till huvudhären i Polen.

Vi lämnade tsar Peter i Pskov, där han förberedde sin offensiv. Han pådrev den för hastigt, ty ännu hade man ej hunnit ersätta vad som gått förlorat i utrustning och materiel. Morgonen den 5 september 1701 ryckte emellertid en rysk här av minst 12.000 man under general Sjeremetjev[3] på tre kolonner över gränsen (väster om Pskovsjön) mot den svenska bevakningsställningen vid Rauge och närliggande orter. Men denna första offensiv fick ett snart slut, i mycket beroende av den bristfälliga utrustningen. Efter en het och blodig strid, som varade hela dagen, blev den ryska huvud-

[1] Då 3 rotehållare tillsammans uppsatte en soldat eller 3 rusthållare tillsammans uppsatte en ryttare, allt utom det ordinarie knektehållet.

[2] Då utskrivningen av tremänningar utsträcktes till fördubbling.

[3] Sjeremetjev (Boris) var tsarens högra hand i anfallet mot Östersjöprovinserna 1701—1704; han inlade stor förtjänst vid moderniserandet av den ryska hären.

styrkan med stora förluster tillbakaslagen av Schlippenbach vid Rauge, varpå Sjeremetjev drog sig tillbaka till Pskov. Karl XII befordrade Schlippenbach till generalmajor och gav honom en del förstärkningar.

Det förtjänar påpekas, att tsaren dröjer med sin nästa offensiv i nära 4 månader. Han får nämligen veta, att Karl XII fordrat konung Augusts avsättning. Med sin kännedom om förhållandena i Polen inser han i motsats till Karl XII att genomförandet av en sådan fordran skall taga lång tid i anspråk. Han har sålunda god tid att anskaffa allt vad trupperna behöva, och Sjeremetjev får order att grundligt förbereda sitt nästa anfall. Dennes här blir så gott som nyorganiserad och han får dessutom ansenliga förstärkningar.

Under tiden hade Schlippenbach dragit sig tillbaka något närmare Dorpat, till Erastfer, kring vilken ort huvudstyrkan förlagts, medan skilda detachement sökte att bevaka den långa gränsen. Vid jultiden inträngde ryssarna dock, förutom skaror norr om Pejpus, dels över det frusna sundet mellan Pejpus och Pskovsjön, dels över floden Vibosco, som vid Rappin flyter ut i den senare sjön. Schlippenbach, som mot den ryska huvudstyrkan, 12.000 man rytteri och något fotfolk under Sjeremetjev själv, ej hunnit samla mer än 2.000 man, höll emellertid den 30 december stånd från dagbräckningen till mörkrets inbrott, då han med förlust av 1/3 av sin styrka retirerade till Sagnitz. Här stod han efter erhållna förstärkningar i en väl vald ställning beredd att ånyo upptaga striden. Sjeremetjev, vilkens förluster voro tre gånger så stora, vågade ej utsätta sig för en ny strid, utan återgick till Pskov, där han firade en lysande segerfest och av tsaren utnämndes till fältmarskalk.

Schlippenbach hade sålunda detta år visserligen blivit slagen och måst draga sig tillbaka, men han hade hindrat ryssarna att sätta sig fast i Livland, vilket icke ville säga litet,

då den gräns han haft att bevaka sträckte sig från Marienburg i söder till Vask-Narva (vid Pejpus' utflöde i Narova) i norr och alltså var mer än 200 km. lång. Att Schlippenbachs uppgift var mycket svår, framgår även därav, att det ryska huvudlägret vid Pskov — Sjeremetjevs bas — låg endast 50 km. från gränsen. Under sådana förhållanden var det endast en tidsfråga, huru länge han utan ansenliga förstärkningar skulle kunna försvara Livland.

Även Ingermanland hade kunnat skyddas av Cronhjort och den lilla svenska eskader, som fanns på Ladoga. Däremot hade den 67-årige generalen av lätt insedda skäl icke kunnat utföra Karl XII:s order att under vintern framrycka längs Volchovlinjen och erövra det befästa Novgorod — "varigenom det baltiska operationsområdets strategiska östgräns skulle framskjutas från Narova- till Volchovlinjen". Hela hans "armé", som uppgick till blott 5.100 "stridande", utgjordes till största delen av nyuppsatta fördubblingsbataljoner med 8 små fältstycken. Slutligen var avståndet från Nöteborg till Novgorod nära 300 km.

Efter slaget vid Narva hade Karl XII som nämnt tagit sitt högkvarter på slottet Lais i norra Livland, där han förblev i ett halvt års tid. Han hade sålunda god tid att sätta sig in i försvarsanordningarna i Östersjöprovinserna. Men ehuru han, åtföljd av Rehnsköld, på nyåret 1701 företog en rundresa till gränsorterna, vilka befunnos vara illa eller ej alls besatta, och ehuru han även sedan gjorde flera dylika utflykter och han ej hade mer än ett par timmars ritt till Pejpussjön, synes han icke fått blicken öppen för betydelsen av att svenskarna behärskade denna gränssjö och gränsfloden Narova, som förbinder sjön med Finska viken. En rysk flottilj av 7 fartyg hade dock under hösten 1700 tagits av Schlippenbach vid det smala sundet mellan Pskovsjön och Pejpus. Fartygen, som i

Pskov lastats med krigsförnödenheter och proviant, skulle över Pejpus och Narova begiva sig till den ryska belägringshären utanför Narva. Även i Narova hade ryska transportfartyg tagits, på väg till belägringshären. Men först i mars 1701 vidtogs i det svenska högkvarteret någon åtgärd till förstärkande av eskadrarna på Pejpus och Ladogasjön. Amiralitetskollegium befalldes då att utsända viceamiral Gideon von Numers med en kapabel sjöofficer, 10 till 12 volontärer och en (!) skeppstimmerman till Pejpus och Ladoga, emedan de gamla fartygen där skulle repareras och nya "uppslås".[1] Det var en alltför svag åtgärd för att det svenska sjöförsvaret på de stora gränssjöarna skulle hinna att bliva ens någorlunda effektivt.

Viceamiral von Numers tyckes varit en duktig officer, ty han hade året förut befordrats, i januari till schoutbynacht och i mars till viceamiral. Han kom nu, i maj 1701, till Karl XII i Lais och fick där befälet över de svenska sjöstridskrafter, vilka skulle operera såväl på Pejpus och på Narova som på Ladoga. Avståndet mellan båda sjöarnas ändpunkter, var — förutsatt att Numers kunde färdas genaste vägen — 550 km. Pejpuseskadern hade sin station i Embachflodens mynning, där ett litet varv fanns, och Ladogaeskadern hade sin station i Nöteborg. Mellan dessa stationer var avståndet över 300 km. Det var alltså en ofantlig sträcka som Numers hade att övervaka. Han skulle emellertid "attackera och ruinera fienden".

Han begav sig nu ut på inspektionsresa, först till Dorpat och så utefter Embach till varvet vid dess mynning. Här fann han ett större fartyg med 10 kanoner, som bar det stått-liga namnet "Elefanten", samt en liten jakt med 4 kanoner och 4 obestyckade mindre slupar; den sammanräknade besättningen utgjorde 300 man, mest finskt folk. Det var hela Pej-

[1] Kungl. brev till amiral.koll. den 6 mars 1701. R. A.

pusflottan. Befälet fördes av kapten Jonas Hökflycht. Han förklarade sig behöva både officerare och manskap till förstärkning, men då Numers icke kunde råda bot härför, vände han sig sedermera till Schlippenbach, under vilkens order han även stod.[1] Det var ingen god början.

I Vask-Narva lyckades Numers emellertid skaffa 4 till 5 lodjor — utan tackling och segel — vilka han lät föra in i Embachmynningen. Därpå begav han sig till Nyen, där Cronhjort låtit reparera de få fartyg som funnos, och så med "jakten Catherine och 2 krejare" (större båtar) vidare uppför Neva till Nöteborg för att rekognoscera fiendens hamnar. I Nöteborg tillstötte 2 jakter från Nyen. I början av augusti finna vi honom åter i Nyen, dit "3 propre örlogsbrigantiner" anlänt från Karlskrona. Han flyttade nu sitt befälstecken till brigantinen Göija och gick tillbaka till Ladoga, där han upptäckte 40 ryska lodjor, vilka emellertid drogo sig in i en av sjöns många vikar. I slutet av augusti hade Ladogaeskadern vuxit till 6 fartyg och 2 stora båtar. Som Numers emellertid fått order att söka sig en säkrare vinterhamn, men endast de 3 minsta fartygen (1 jakt och 2 båtar) kunde till följd av isgången övervintra i Nöteborg, gick han med de övriga (2 jakter och 3 brigantiner) till Nyen och därifrån till Viborg.[2]

Här finna vi honom i november, då han rapporterar till konungen, att de minsta av de i Nöteborg kvarlämnade farkosterna för säkerhets skull dragits upp på land. Han meddelar även, att som de officerare och manskap han fått från

[1] Hökflycht begärde 2 officerare och 1 underofficer från garnisonen i Dorpat (28 juni) och han bad Schlippenbach "för Guds skull skaffa ut på flottan 50 goda svenska män, emedan han inte kunde reda sig med dessa finnar" (18 juli). Otto Sjögren: W. A. v. Schlippenbachs livländska här (Hist. tidskr. 1896, sid. 296).

[2] Vesjälij: Ryska flottans historia, del I, sid. 147, uppgiver samma antal svenska fartyg som Numers, men benämningarna äro något olika. Det största fartyget hette "Thor" och förde 14 små pjäser.

Karlskrona icke åtnjuta någon lön utan endast blotta kosten, kunna de därav icke "substituera" på utländsk ort. Härpå fick han följande resolution från det kungliga högkvarteret i Würgen (nära Libau): "När detta manskap åtnjuter vad deras vederlikar på slika förrättningar pläga bestås, så måtte de sig därmed åtnöja; viljandes K. M:t dem detsamma hava förunt." Numers rapporterade då, i december, att "det i Viborg, Nyen och Nöteborg varande sjöfolket tämligen måst crepera av klädeslöshet", vartill kom att icke ens den kost, som Kungl. Maj:t utlovat, blivit bestådd, enär åtskilliga proviantartiklar fattats.[1]

Ej bättre var det ställt på Pejpuseskadern. I ett memorial (28 okt.) anmälde Hökflycht för Schlippenbach det långa uteblivandet av de kostpenningar, som månatligen bort betalas officerarna och skeppsbyggmästaren. "Jag så väl som de", skriver han, "måste crepera och har nu i 2½ månader inga kostpenningar njutit", varför han anhåller, att dem måtte tilldelas vissa gods, av vilka de kunde bliva förplägade. Kort förut hade en annan officer skrivit om "de arma soldaternas släta tillstånd, i det de både sko- och strumplösa voro". Och detta var i b ö r j a n av kriget!

Vi ha nu sett, huru oansenliga de stridskrafter voro, varöver Numers och Hökflycht förfogade, samt hur sjöfolket fick lida nöd. Icke desto mindre uppehöll amiralen under de första krigsåren någorlunda förbindelsen mellan Dorpat (näst Riga Livlands förnämsta stad), Pejpus och Finska viken samt den Ingermanländska krigsskådeplatsen. Man måste beklaga, att från konungens sida, som dock ett halvt år vistades i Livland, icke kraftiga åtgärder vidtagits till förstärkande av Pejpuseskadern; här kan man åtminstone icke skylla på rådet eller Wachtmeister i Karlskrona. Under tiden byggde ryssarna

[1] Sjöexpeditioner. Ryska kriget 1701—1704.

med otrolig hastighet fartyg i Pskov, mest lodjor, av furuvirke, vilka arbeten tsaren fann ett nöje att övervaka. Därjämte besatte fienden åtskilliga holmar i Pejpus, som sedan tjänade honom till utgångspunkter.

Hökflycht hade emellertid i likhet med Numers fått order att attackera de ryska fartygen, om de vågade sig ut. Enligt sin instruktion (5 juli) skulle han "söka fienden varhelst han finner sig i sjön med lodjor eller fartyg". Han lyckades verkligen att på sommaren erövra några lodjor.

I januari 1702 finna vi Numers åter på varvet i Embachmynningen för att inspektera fartygsbyggandet. Detta pådrevs nu med all den kraft som stod till förfogande. Så byggdes under vintern två jakter, Carolus och Vivat, om 12 och 14 kanoner, vidare två galjotpråmar om 6 kanoner och ett bombardfartyg för 2 mörsare; dessutom repareradés en del gamla slupar och de från ryssarna tagna lodjorna. Befälet över denna sålunda ökade sjöstyrka övertogs av kapten Karl Gustaf Löschern von Hertzfelt som "kommendör över flottan i Pejpus". Under honom ställdes Hökflycht som närmaste man. Bestyckning hade man, ty då Dahlbergh i april tog avsked som generalguvernör i Riga, lät han utanordna 66 kanoner till fartygens bestyckande. De räckte mer än väl till för den "Dorptska skeppsflottan", som Numers snart kallar den lilla eskadern på Pejpus.

2.

Stuarts plan att förskaffa Sverige en tryggad gräns mot Ryssland. Karl XII fordrar August II:s avsättning och tågar in i Polen, medveten om den livländska kårens nederlag.

Övergången av och slaget vid Düna morgonen den 9 juli 1701 var en vacker militärbedrift av Karl XII, hans underbefäl-

havare och den svenska tapperheten.[1] Den tillbakaslagna sachsiska hären retirerade till Västpreussen och återvände sedan till Sachsen; de ryska hjälptrupperna kommo som nämnt undan till Pskov. Den 10 juli sprang den av sachsarna undermine-rade Kobron skans i luften, och den 11 sprängde de fästningen Kokenhusen. Svenskarna besatte Mitau, Kurlands huvudstad och August II:s förnämsta magasinsplats, likaså Bauske; blockad av Dünamünde anordnades. Allt detta på några dagar. (Se skiss, sid 12).

Efter att ha stannat vid Kobron till den 12 juli marscherade Karl XII med huvudstyrkan av hären, följande fienden i spåren, på den utmed vänstra Dünastranden ledande vägen österut i riktning mot Kokenhusen. Kommen halvvägs fick han omkring 16 juli — en vecka efter Dünaslaget — veta att sachsarna frivilligt utrymt och därefter sprängt fästningen. Konungen ändrade då sin marschriktning och tågade långsamt i sydvästlig riktning mot Bauske, dit han anlände den 26. Såväl denna orts som Mitaus fästningsverk förstärktes.

Under hela denna tid visste man i det svenska högkvarteret i c k e vart fienden tagit vägen. Känning med honom hade förlorats redan slagdagen på kvällen, då svenskarna lägrade sig vid Kobron skans, och ända till i de sista dagarna av juli, alltså nära 3 veckor, svävade man så gott som i fullständig ovisshet om fiendens verkliga åtgöranden. Utsända patruller hade låtit missleda sig. Sålunda trodde man, att sachsarna efter utrymmandet av Kokenhusen dragit sig tillbaka, icke i sydlig riktning utan åt motsatt håll, till polska Livland och närmat sig den ryska armén vid Pskov. Men samtidigt ingingo bestämdare underrättelser, som läto förmoda större sachsiska truppförelser i västra Kurland. Först den 29 eller

[1] Flodövergången hade förberetts av den gamle Dahlbergh. Den skedde strax nedanför Riga och leddes av Stuart.

30 juli var man på det klara med, att Steinau med sin sachsiska här retirerat över Birsen söderut till Kovno.[1] I verkligheten var denne då på väg till Västpreussen.

Att Karl XII:s ovisshet om vart Steinau tagit vägen inverkat på hans rörelser i Kurland, är antagligt, ty på annat sätt kan man icke förklara hans långsamma marscher, först i ostlig riktning, så i sydvästlig och slutligen rätt åt väster. Efter underrättelsen i mitten av juli om att sachsarna utrymt Kokenhusen, anbefaller han, som vi få se, Dahlbergh att vidtaga omfattande åtgärder för hela huvudhärens marsch till Dorpat och ryska gränsen vid Neuhausen. Måhända har han då trott, att Steinau tågat i nordlig riktning för att förena sig med den ryska Pskovarmén i och för ett anfall på Livland. När han så i slutet av juli får visshet om att Steinau retirerat söderut, stannar han i Bauske nära 2 veckor.

Men man får väl antaga, att konungen, om han i tid varit bättre underrättad om krigsläget, åtminstone låtit förstöra gränsfästet Petjory, vilket misslyckats under vintern, men nu skulle haft sin stora betydelse, enär Petjory var icke blott utgångspunkt för de ryska härjningstågen vid gränsen, utan även en utpost för Pskov, som i sin ordning var en självskriven bas för alla större ryska krigsföretag i dessa trakter.

Segern vid Düna medförde en betydande vinst, besittningstagandet av Kurland, som skulle utgöra en förmur åt söder. Härigenom försvårades i hög grad en operativ samverkan mellan tsar Peter och August II. Detta ingick i den operationsplan mot Ryssland, som blivit uppgjord av Stuart för att, medan det ännu friska intrycket av slaget vid Narva förlamade motståndskraften, redan i födseln kväva tsarens planer. Jag har sagt, att Stuart var en av svenska arméns skickligaste officerare, och att han nu tjänstgjorde som generalkvarter-

[1] Uddgren: Fälttågen 1701—1706. (Bring, sid. 225.)

mästare, en befattning, vilken, så länge den innehades av honom, närmade sig en generalstabschefs. Han hade uppgjort planen för landstigningen på Själland och övergången av Düna, och han var nog den som bäst kände den unge konungens kynne.

Stuarts plan begränsade operationerna till vad som med tillgängliga medel var uppnåeligt. Den avsåg, att efter Kurlands besättande alla krafter skulle insättas till ett huvudanfall mot tsar Peter. Detta skulle så tillgå, att konungen med sin armé tågade på Pskov för att erövra denna tsarens förnämsta stödjepunkt. För att splittra fiendens krafter skulle Horn då från Narva ha ryckt fram mot Augdov och Cronhjort vid Ladoga infallit i Ryssland, medan Schlippenbach hölle gränsen mellan Neuhausen och Dorpat besatt. Om efter Pskovs och Augdovs erövring kriget icke kunde avgöras med e t t fälttåg, skulle vinterkvarter tagas på ryskt område, i voivodskapen Pskov och Augdov, och framryckningen längre inåt landet, d. v. s. mot Novgorod, tsarens andra viktiga stödjepunkt, fortsättas följande vår. Under tiden bleve Kurland, förmuren mot Litauen, en underpant för fredsunderhandlingarna med August II.

Stuart har tydligen avsett, att Pskov med kringliggande område skulle utgöra ett bålverk för Livland, en åsikt som de svenska statsmännen för övrigt sedan länge hyst. Härigenom och genom erövringen av Augdov har han velat förskaffa Sverige en i strategiskt avseende tryggad gräns mot Ryssland.

Ovannämnda plan är vad Stuart kallar för "konungens huvuddessein".[1] Om denna torde han talat med konungen i Dorpat, under förra hälften av juni 1701, då armén sammandrogs där. Två månader därefter (10 aug.) skriver Dahlbergh från Riga: "Emedan fienden" — den sachsiska hären — "nu hela Kurland förlåtit (övergivit) och drager sig genom

[1] Till kanslipresidenten Bengt Oxenstierna Dorpat den 14 juni 1701. H j ä r n e, Karl XII, sid. 137, säger, att ingen av konungens generaler har tillstyrkt honom att vända sig mot Ryssland.

Preussen åt Sachsen, så ärnar H. M. med första att med hela armén gå in i Ryssland". Det var icke tomma ord. Redan i juli hade Dahlbergh uppmanats att utan ringaste dröjsmål låta anlägga magasin och utse nattläger för hären, och detta för en marsch såväl från Riga till Kokenhusen, som från den senare orten till Dorpat. Ännu så sent som i början av september erhöll Dahlbergh en för armén uppgjord marschordning från Riga till Dorpat och Neuhausen, vari påpekades, att marschen kunde komma att företagas sent på hösten, då vägarna voro dåliga, varför han anbefalldes att med avseende härpå inrätta allt. Därefter avstannade med ens alla åtgärder i denna riktning. Under tiden hade hela Kurland utan svärdsslag fallit i segrarens händer.

Karl XII har alltså ämnat rikta ett huvudanfall mot Ryssland, sedan han jagat sachsarna ur Kurland. Detta var nu gjort sedan ett par månader, och första delen av den storartade och genomförbara planen sålunda förverkligad. Visserligen var den sachsiska hären icke "tillintetgjord" — något som planen ej heller förutsatte vid en flodövergång — men denna här hade ju retirerat till Västpreussen, och för övrigt försvårades som nämnt i hög grad en operativ samverkan mellan tsaren och August, sedan Kurland besatts av svenskarna. Vad var då orsaken till att Karl XII ändrade tankeriktning?

Han hade redan begärt August II:s avsättning från konungavärdigheten i Polen.[1] Denna framställning hade han gjort den 30 juli, alltså tre veckor efter Dünaslaget, till Polens kardinalprimas Radziejowski, på en gång kyrkans och statens

[1] Denna begäran torde icke kommit alldeles överraskande för de svenska statsmännen. Redan i Lais hade Karl XII — sedan han blivit övertygad om, att August II:s anfall på Livland vintern 1700 icke skett i hastigt mod utan efter kall beräkning — fällt yttranden, som tydde på att han ville fråntaga honom kronan. "Det skulle lända vår gloire till

främste ämbetsman, i sitt svar på primas' begäran, att svenska hären icke skulle överskrida gränserna till republiken Polen. Så kallades i egna lagar dubbelstaten Polen-Litauen. Samtidigt hade Karl avlåtit en annan skrivelse till republikens ministrar — vilka även bett honom icke beträda Polens gränser — med uppmaning att ofördröjligen fråntaga August II kronan och välja en ny konung. Om icke detta skedde, så ämnade han med sin armé förfölja dess konung, varhelst han kunde finna honom. Däremot hade han icke fordrat någon som helst ersättning för den skada hans egna provinser lidit. Att märka är, att Karl XII:s fordran på konung Augusts avsättning gjordes den 30 juli, alltså samma dag eller dagen efter den då han fått veta, att Augusts sachsiska här hade retirerat söder ut.

Kort därefter blandade sig Karl XII i de litauiska magnaternas enskilda fejder och avsände i början av september genom en egenhändigt uppsatt order överste Hummerhjelm med 600 ryttare in på litauiskt område (Samogitien) och strax därpå överstelöjtnant Meijerfelt med 400 man till skydd åt släkten Sapiehas gods, varom denna anhållit, mot dess ovänner under ledning av greve Oginski och en annan polsk partigängare, Wisniowiecki, vilka båda tillhörde August II:s parti. Detta var ett mycket farligt steg. Ännu ett liknande, och Karl XII skulle snart vara mitt inne i den trassliga härvan av invecklade nästan olösliga partistrider, som insnärjde det polska samhället och så starkt upprörde republikens inre.

I mitten av september erhöll Karl XII underrättelse om Schlippenbachs förut nämnda seger vid Rauge mot den nära tredubbla ryska övermakten. Denna seger inbjöd Karl XII, som nu stod en mil från Libau (vid Grobin), att fullfölja sin

---

evig blåme", skrev han, "om vi någonsin ingå skulle med någon, som sig så malhonett prostituerat, den ringaste underhandling eller traktat". I ett brev till kanslikollegium av den 28 maj hade han nämligen framlagt planen på detronisationen.

"huvuddessein" och genom ett tåg mot Pskov och Novgorod i grund nedslå det ryska motståndet — tsaren dröjde, som vi sett, i nära fyra månader med sin nästa offensiv —; men till sin egen och Sveriges olycka lät Karl detta gynnsamma tillfälle, som aldrig kom igen, gå sig ur händerna.[1]

Nära 10 månader hade nu förflutit sedan slaget vid Narva och ännu hade ingenting gjorts av Karl XII för att draga fördel av den stora segern. Någon åtgärd vidtogs som sagt ej heller nu efter segern vid Rauge, som visst icke var någon obetydlig affär, ty ryssarnas sammanräknade förlust uppgick till omkring 5.000 man.[2] Och dock är det sannolikt att Karl XII, om han velat begagna sig av detta, det andra gynnsamma tillfället, skulle kunnat varaktigt trygga sina Östersjöländer. Men segern vid Rauge har snarare haft en alldeles motsatt verkan, i det den synes ökat hans ringaktning för ryssarna.

Under tiden väntade Karl XII med otålighet svar på sin skrivelse till kardinalprimas. Det kom mot mitten av oktober, men var hållet i ännu starkare yrkanden än förut på utrymmandet av republikens område, sedan konung August nu dragit sina sachsiska trupper ur Polen. Detronisationen tillbakavisades såsom omöjlig; republiken hade hittills alltid utmärkt sig för kärlek och lydnad mot sin konung, vadan blotta ordet "detronisation", som kränkte "tolv århundradens ära", hade sårat folket och ökat dess ömhet för sin konung. Republiken ville gärna mäkla fred mellan denne och Hans Maj:t av Sverige.

Ehuru nu ytterst maktpåliggande frågor voro för handen, ägde ej ens en ordnad överläggning rum hos konungen. Annor-

[1] L. Munthe: Kungl. fortifikationens historia, III: 2, sid. 418.

[2] Då även förlusterna medräknas på de båda andra stridsplatserna, Kasaritz och Rappin.

lunda hade det tillgått under Gustaf II Adolfs och Karl X Gustafs krig. Den förre hade ju långa tider hos sig Axel Oxenstierna, och den senare hade under krigen både i Polen och Danmark flera rådsherrar i sitt läger, med vilka han under brydsamma förhållanden överlade om allt. Karl XII hade hos sig ingen av sitt råd mer än Piper. Men denne statsman, överhopad med omsorgerna för kriget, ägde visserligen stor erfarenhet i inrikes ärenden, men var föga bevandrad i en diplomats, än mindre i en utrikesministers åligganden, vilket han för övrigt själv erkände. Han rådde emellertid till försiktighet och fred.

Till fred rådde även Frankrike, England, kejsaren och Holland, d. v. s. Europas förnämsta makter. Sant är, att dessa makter, som vid denna tid ordnade sig till strid med varandra (Spanska tronföljdskriget), härvid också hade sina egna intressen — erhållandet av hjälptrupper — men man får därför icke bagatellisera uttalandena från deras sida, vilka i huvudsak äro överensstämmande.[1]

Konung August, som insett att hans sachsiska här icke på långt när var den svenska hären vuxen, sökte fred med Sverige genom Frankrikes och Hollands sändebud hos Karl XII, och han torde även ha gjort en fredstrevare genom Fredrik IV av Danmark. Ej underligt var detta, ty Augusts finanser voro ytterligt dåliga, och i Polen var han omgiven av ett jäsande missnöje. Det senare blev emellertid mindre genom Karl XII:s fordran på hans avsättning, vilken sårade polackernas självkänsla och deras medfödda monarkiska tänkesätt. Att avsättningspåståendet väckte häpnad vid Europas alla hov, behöver ej sägas; det möttes av indignerat motstånd särskilt från den

[1] En fördelaktigare ställning att sluta fred har icke funnits för Karl XII, skrev Ludvig XIV till sitt sändebud två veckor efter Dünaslaget. Alldeles samma åsikt uttalades, som vi få se, av Ludvigs store motståndare Vilhelm III av England i brev till Karl XII själv.

österrikiska, engelska och holländska diplomatien, som arbetade på att mäkla fred mellan den svenske och den polske konungen. Ej heller tarvas någon redogörelse för Karl XII:s sätt att behandla de främmande diplomaterna och deras förtrytelse däröver. "Cette cour est encore plus sauvage que le pays qu'elle habite", skrev Ludvig XIV:s sändebud greve Guiscard, vilken alltsedan övergången av Düna förgäves anhållit om företräde hos Karl XII, och i slutet av september blev återkallad. Ett sista försök att böja Karl XII:s sinne till fred gjordes av Vilhelm III av England, vilken själv till honom avlät ett brev, däri han såsom en äldre vän påminde honom, huru det var den vises sak att iakttaga måtta, och på det allvarligaste uppmanade honom att sluta fred, medan han stode i den ställning, att h a n kunde föreskriva villkoren.

Men även för ett råd av denne erfarne, ovanligt kloke och honom personligt tillgivne furste var Karl XII obeveklig, liksom han var för de övriga monarkernas och för de svenska statsmännens råd och för alla de skäl, som av de senare hämtades av rikets inre tillstånd. Tyst, otillgänglig, orubblig, stod Karl XII, som han trodde, beredd att ensam motstå nästan en hel världsdel. Hur var en sådan karaktärsstyrka möjlig hos den 19-årige konungaynglingen? Vi komma strax härtill, men först några ord om hur händelserna utvecklade sig.

I Litauen var inbördeskriget i full gång mellan magnaterna av ätterna Sapieha och Oginski. De truppavdelningar, som Karl XII avsänt dit, hade skickats på uppmaning av den litauiske storfältherren Sapieha; kort därpå anhöll dennes broder, storskattmästaren Sapieha om skydd även för sina gods. För bifall härtill önskade Karl XII, att båda bröderna förklarade sig vilja medverka till konung Augusts avsättning, varom han tillskrev Meijerfelt, tilläggande att detronisationen m å s t e ske (15 nov.).[1] I slutet av november kom — vad man bort

[1] F. F. Carlson, anf. arb., VII, sid. 43.

förutse — underrättelsen om att Oginskis soldater anfallit de svenska vakterna. Karl XII befallde då, att 400 man av gardet skulle bryta upp för att undsätta Hummerhjelm. Uppbrottet skedde nattetid i största tysthet. För att komma så hastigt fram som möjligt sattes truppen på slädar. Då allt var färdigt, kom Karl XII natten till den 2 december och tog själv befälet över den lilla styrkan. Utan att ha underrättat någon i högkvarteret, ej ens Piper eller Rehnsköld, utan att ha efterlämnat någon order, reste konungen ifrån sin armé och var redan innan dager grytt över gränsen. I högkvarteret, där viktiga angelägenheter skulle avgöras, stod all regering stilla, ty ingen kände hans planer, och oron var obeskrivlig.[1] Först efter nära en månads bortovaro (30 dec.) återkom Karl XII till sin armé. Han hade då besatt Kovno, för ett polskt fälttåg riktigt, ty därifrån behärskade han nedre Njemen och däröver gick vägen till — Warschau. Han kände sig trygg för ryssarna.

Men samma dag, som Karl XII återkom till sin armé, utkämpade Schlippenbach vid Erastfer sin olyckliga strid mot

[1] Det har sagts, att detta icke är sant, och man har hänvisat till de hundratals skrivelser, som konungen undertecknat i Würgen under december månad. Härmed förhåller det sig så, att Piper, som alltjämt väntade, att konungen snart skulle komma tillbaka, gjorde i ordning svaren på de ankomna breven och daterade dem samma dag de uppsattes, varefter han, när konungen äntligen återkommit, framlade högar av brev till underskrift. På så vis kommo skrivelser, daterade i början av december, att sändas med samma lägenhet som skrivelser, daterade i slutet av månaden. Här blott ett exempel. Av 8 Kungl. brev till statskontoret, det första av den 2 och det sista av den 27 december, ankommo alla i slutet av januari 1702. Två andra brev av den 3 december ankommo icke till Stockholm förrän fram i februari och ett brev ej förrän långt fram i mars. Ensamt i inrikesärenden har konungen efter sin återkomst undertecknat 173 brev och omkring lika många i utrikes ärenden; alla daterade i december. Av dessa brev voro flera av sådan vikt, att de genast hade behövt expedieras.

den ryska övermakten. Den 9 januari 1702 erhöll konungen rapport om förlusterna jämte en utförlig berättelse om striden, vilka båda skrivelser överlämnades av Schlippenbachs krigskommissarie Brådh, som generalmajoren avfärdat till det kungliga högkvarteret för att redogöra för arméns släta tillstånd och framhålla nödvändigheten av förstärkningars omedelbara avsändande. Vad gjorde nu konungen?

Att döma av det svar, han samma dag undertecknade till Schlippenbach, lade han icke på sinnet den olycka, som tillfogats hans trupper av "den ryska svärmen". Han uttryckte sin tillfredsställelse över att "couraget hos officerarna" varit berömvärt, men det förtröt honom särdeles att "denna kanaljen" hade tagit Schlippenbachs 6 små fältkanoner av metall, enär han därigenom bekommit tillfälle att "gloriera sig över emporterade troféer", varför konungen hoppades att generalmajoren skulle såväl återtaga kanonerna som ock tvinga fienden att draga sig tillbaka. Om det stora antalet stupade och de sårades tillstånd nämnde brevet ej ett ord.[1]

Vad åter angår de begärda förstärkningarna befallde konungen, att ett plakat skulle utgå, som påbjöd att samtliga adeln, arrendatorerna, amtmännen och andra betjänte i Livland skulle utan dröjsmål sitta upp och begiva sig till den livländska hären. Det var visserligen en befallning av envåldskonungen, men mångahanda svårigheter, bland annat fattades vapen, reste sig mot dess omsättande i praktiken, och åtgärden blev föga effektiv. Liknande var förhållandet med den i Estland och Livland uppbådade, illa utrustade lantmilisen. Och den rekrytsändning från Sverige, som konungen anbefallt, krympte ansenligt ihop; dessutom fattades "karbiner och värjor". Genom en direkt hänvändelse till änkedrottningen lyckades Schlippenbach emellertid erhålla 4 finska regementen. Hans förväntningar blevo icke dess mindre i hög grad gäckade.

[1] Konceptet är av Pipers egen hand.

Men även om behovet av förstärkningar blivit fyllt, hade ju rekryterna, som ännu ej voro uttagna, icke kunnat inträffa i Livland förrän efter flera månader, och de kunde lika litet som det uppbådade folket skickas i elden utan någon övning. Under tiden var Schlippenbach urståndsatt att möta ett större ryskt anfall.

Detta oaktat och oaktat kardinalprimas flera gånger yrkat på svenskarnas utrymmande av republikens område, lät Karl ytterligare trupper avgå till förstärkning av garnisonen i Kovno. I slutet av januari följde han själv efter med huvudstyrkan.[1] Därmed inledde han ett polskt fälttåg. Det blev ett långvarigt krig i ett land, med vilket Sverige icke befann sig i krig.

Karl XII hade sålunda lämnat Östersjöprovinserna, medveten om icke blott att tsar Peter inlett en offensiv i Livland, som börjat med framgång, utan även att förstärkningarna dit icke kunde hinna inträffa, förrän han själv och huvudarmén skulle vara långt inne i Polen. Han ansåg naturligtvis, att tsaren borde kunna hejdas, ett argument som ofta framhålles. Men Sveriges gräns mot Ryssland var som nämnt i defensivt hänseende på sina ställen mycket svag på grund av de tätt invid gränsen belägna ryska stödjepunkterna, från vilka anfall lätt kunde företagas, och av de svenska gränsfästningarna var endast Narva en någorlunda stark fästning. Det gamla fästet Nöteborg, Sveriges yttersta utpost mot Ryssland, kunde ej rymma mera än några hundra man och icke motstå en belägring. Härtill kom ju, att det ryska området låg på sina ställen mycket nära Finska viken. Den svenska gränsens beskaffen-

[1] I Kurland kvarlämnades 6.000 man under den till guvernör efter Dahlbergh utnämnde Stuart för att trygga förbindelsen mellan Östersjöprovinserna och huvudarmén i Polen, men antalet av dessa trupper undergick sedan ständiga växlingar.

het inbjöd rent av tsaren till en offensiv i riktning mot havet, sedan han först oskadliggjort den livländska hären.

Annorlunda var det beträffande gränsen till Polen. Förutom av Dünabarriären skyddades ju denna gräns genom det av svenskarna besatta Kurland, vilket i hög grad försvårade ett anfall av August II:s sachsiska här. Den svenska gränsen mot Ryssland var i defensivt hänseende den ojämförligt svagaste.

Det naturliga hade väl varit, att Karl XII omedelbart efter segern vid Düna och de kurländska fästningarnas besättande,[1] d. v. s. i juli 1701, inlett underhandlingar med August II för att söka skilja honom från förbundet med tsaren och därpå med odelade krafter anfallit den senare. I alla händelser borde den svenska diplomatiens uppgift gått ut på att spränga anfallsförbundet mellan båda. Med sin ombytliga karaktär och sin frihet från alla moraliska betänkligheter är det till och med ganska möjligt, att August II kunnat dragas över på Sveriges sida.

Såsom skäl för sitt anfall mot Livland hade August åberopat den ed, som han fått svära vid sitt trontillträde: att återvinna rikets förlorade provinser. Men denna ed kunde vida naturligare tolkas såsom riktad mot Moskva än mot Sverige, ty Polens förluster till Ryssland voro från nationell synpunkt långt kännbarare än förlusten av Livland. Ukrainas återvinning men icke Livlands omnämndes också i de "pacta conventa", som August besvurit 1697. Ej heller kunde Livland äga samma betydelse för Polen som de östra randstaterna — Ukraina och en del av Litauen —, vilka Polen måst avträda till Ryssland i det ofta omnämnda nesliga fördraget i Andrussov år 1667, bekräftat genom "det eviga förbundet"

[1] Visserligen var Dünamünde ännu i sachsiskt våld, men dess fall var blott en tidsfråga.

1686, till vilket senare Polens hjältekonung Johan Sobieski under tårar hade förmåtts allenast genom behovet av ryssarnas hjälp mot Turkiet. "Livland var blott ett sent förvärvat utanverk med främmande kultur, men Kiev och Smolensk voro stycken av den polska statskroppen, som under århundradens samliv hunnit växa fast vid denna."[1]

Om Karl XII lovat August att hjälpa honom med återförvärvandet av dessa randstater — som han lovade polska republiken och sedermera Stanislaus — får det väl icke anses uteslutet, att August gått med på ett förbund mot Ryssland. Huvudsaken för August II var att tillfredsställa sin ärelystnad, likgiltigt på vems bekostnad det än skedde. Men därtill hade fordrats, att Karl XII ägt någon människokännedom och offrat sin personliga motvilja mot kusinen. Ett sådant tillfälle skulle Karl X Gustaf säkerligen icke försummat att draga fördel av.

Det är visserligen sant, att August i de fredsförslag han på olika vägar delgav Karl XII aldrig — så vitt man vet — antytt sin benägenhet att gå med på ett krig mot Ryssland. Men huru skulle han kunnat framkomma med ett sådant förslag, då han i alla sina fredsförsök ständigt möttes av ett enda svar, att han skulle köras från Polens tron. Utan att av Karl XII erbjudas någon fördel för sig, vågade han icke släppa förbundet med Ryssland, den enda makt han hade att hålla sig till.

Hans utsikter att kunna erövra Livland voro emellertid efter Dünaslaget ganska ringa. Ett löfte av den segrande Karl XII — på vilkens ord han nog visste sig kunna lita — att erhålla nämnda randstater hade däremot tett sig mera lockande för honom. Slutligen var Ryssland, icke Sverige, Polens arv-

[1] Dessa förluster hava med rätta betecknats som en inledning till Polens delningar. Herlitz: Från Thorn till Altranstädt. Studier över Karl XII:s politik 1703—1706, I (1703—1704), sid. 4. Den polska frågan 1708—1709 (Karol. förb. årsb. 1914, sid. 153).

fiende, vadan polackerna hellre skulle sett sin konung i krig med tsaren än med Karl XII, om han kunnat återförvärva nämnda randstater. Detta var nu polsk nationell politik.

För en sådan politik ivrade ingen mindre än själve kronfältherren Stanislaus Jublonowski. Hans måg, den inflytelserike storpolske magnaten Rafael Leszczynski, hade som polsk ambassadör i Konstantinopel sommaren 1700 verkat för ett polskt-turkiskt förbund mot Ryssland. Även huset Sapieha i Litauen stod på Karls sida. Förbundet mellan tsaren av Ryssland och konungen av Polen var onaturligt från polsk synpunkt.

Vid tiden för Dünaslaget hade tsaren icke hunnit uppsätta någon ny armé. De förluster av krigsförnödenheter, materiel och livsmedel, som drabbat den ryska krigsmakten vid Narva och genom eldsvådan i Moskva — om vilken senare Karl XII ej gärna kunde vara okunnig — voro nämligen så betydande, att mycket ännu fattades för utrustningen av den här, som var under uppsättning. Först mot slutet av året hade man lyckats något så när anskaffa vad som tarvades. Härtill kom som nämnt, att Pskov ännu en tid framåt var till stor del utan användbara kanoner, och att själva försvaret alltså utgjordes av de provisoriska befästningarna kring det ryska lägret. Omständigheterna voro således synnerligen gynnsamma för Karl XII sommaren 1701, om han då fullföljt de order han givit om underhållsväsendets ordnande i Livland och under hösten tågat på Pskov — vartill som nämnt segern vid Rauge rent av inbjöd honom — medan Horn ryckt mot Augdov och Cronhjort infallit i Ryssland i riktning mot Novgorod. Ett sådant anfall skulle tsar Peter omöjligt kunnat motstå. Hans fälthär var då *sämre rustad* än vid Narva, under det Karl XII förfogade över en vida *starkare* och *bättre utbildad* här än vid Narva.

Det har sagts, att Karl XII för ett sådant företag saknade belägringsartilleri och underhåll för hären. I Riga fanns dock gott om grövre kanoner och likaså i Sverige, vilka visade sin ypperliga verkan ett par år senare vid belägringen av Thorn; men en så stor apparat torde knappast ha behövts för att erövra Pskov. Att fästningsverken här icke voro starka framgår av tsarens vid olika tillfällen givna befallningar om deras förstärkande. Vad åter beträffar härens underhåll, så låg ju det rika spannmålsproducerande Livland alldeles bakom Pskov, och Novgorod var beläget inom relativt rika områden, vilka ännu — och flera år framåt — icke voro utsugna genom ryssarnas inkvarteringar. För övrigt kunde en rörlig bas ha anordnats i den s. k. Dorptska kretsen, den bördigaste delen av Livland, ojämförligt mycket lättare än vad som skedde 1708, då Lewenhaupt förde fram sin stora trängkolonn bortåt 700 km., genom Kurland och en god del av Litauen. Slutligen kunde flottan ha fört proviant och krigsförnödenheter till vilken hamn i Östersjöprovinserna, som ansetts lämplig.

Det sannolika är, att tsaren icke hade avbidat Karl XII:s anfall, utan lämnat Pskov, liksom han förut lämnat sin här vid Narva — och som han 1706 lämnade den vid Grodno — och dragit sig tillbaka till Novgorod. Ty även tsaren kunde svikta, och det gjorde han efter underrättelsen om slaget vid Düna och intill dess han ansåg, att Karl XII icke skulle vända sig mot honom. Från Pskov gick "den stora landsvägen" till Novgorod, och avståndet dit var 20 svenska mil, en ringa sträcka för den marschdugliga svenska hären. En framryckning till Novgorod skulle därför varit en jämförelsevis lätt sak för Karl XII, om han sommaren 1701 velat fullfölja sin "huvuddessein" och till hösten satt denna i verket.

Men så långt torde det icke ha behövt gå. Tsaren var som sagt ännu i saknad av nödig utrustning till sin här. Han hade nu mindre än någonsin e n s a m kunnat motstå Karl XII.

Allt nog, Karl XII skulle sannolikt genom erövringen av Pskov och Augdov kunnat förskaffa Sverige fred och en fullt tryggad gräns mot Ryssland. Detta var Stuarts mening, icke ett framträngande till Moskva; ett så omfattande företag skulle säkerligen ej heller ha behövts. Det är orätt då man utgår från, att ett tåg på Moskva skulle varit nödvändigt för att i början av kriget förmå tsar Peter till fred.

Besegrad av Karl XII, skulle tsaren med sin ovanliga anpassningsförmåga sannolikt ha insett, att konjunkturerna voro alltför ogynnsamma för ett framträngande till Östersjön, och återgått till sitt kära skeppsvarv vid Voronesch och till sina ursprungliga tankar om Rysslands förstoring på Turkiets bekostnad. Liknande förhoppningar beträffande Polens förstoring hystes även av konung August. Båda skulle måhända då ha vänt blicken mot söder, och det troliga är, att båda förr eller senare kommit i krig med varandra om rovet. Omöjligt är väl icke, att Karl XII efter en ärofull fred skulle ha riktat sin energi och sitt verksamhetsbegär på fredliga värv, för vilka han ingalunda saknade håg, måhända på utvecklingen av Sveriges sjöhandel, i stället för att det nu blev tsaren, som fick tillfälle att grundlägga och utveckla Rysslands sjöhandel.

Mot ovan nämnda resonemang invändes vanligen, att även om Karl XII fått fred med sina båda fiender — vartill tillfälle ingalunda saknades — är det högst osannolikt, att Sverige allena skulle kunnat bevara en fullkomlig neutralitet under det spanska tronföljdskriget. Väl är det antagligt, att lockelser skulle förekommit att förmå Sverige till avstående av ett betydande antal hjälptrupper, vilka lockelser det blivit svårt att avvisa, om stora subsidier erbjudits för att täcka den genom de senaste krigsrustningarna och kriget uppkomna statsbristen. Men det låg ju icke i Karl XII:s kynne att likt andra

furstar s ä l j a sina trupper, och även om han skulle funnit det med Sveriges fördel förenligt att sända hjälptrupper, hade detta icke behövt betyda ett nytt krig för Sverige. Vad nu angår den segerrike Karl XII:s ställning till det spanska tronföljdskriget, skola vi därom yttra oss längre fram.

Man invänder också, att tsar Peter och August II skulle, så snart den förre fått sin armé organiserad, ha brutit freden och ånyo anfallit Sverige, om dess armé blivit ställd på fredsfot. Naturligtvis hade starka svenska garnisoner måst förläggas i Pskov och Augdov, vilka båda ju skulle ha förskaffat Sverige en tryggad gräns mot Ryssland, och även i andra av Östersjöprovinsernas fästningar, särskilt i Riga, en åtgärd, som visserligen medfört dryga kostnader men ingalunda jämförliga med utgifterna för ett fortsatt krig. En sådan åtgärd hade sannolikt förmått både tsaren och August att betänka sig två gånger, innan de ånyo gått till anfall mot de under fredsperioden förbättrade svenska fästningarna. Och även om så skett, skulle dessa fästningar säkerligen kunnat uppehålla fienderna till dess att hela den svenska krigsmakten hunnit mobiliseras. Att tsaren e n s a m skulle ha inlåtit sig i ett nytt krig mot Sverige, är högst osannolikt. Den svenska diplomatiens uppgift efter Dünaslaget borde därför som sagt gått ut på icke blott att upplösa det onaturliga förbundet mellan tsaren och August utan även att draga den senare över på Sveriges sida på Rysslands bekostnad, med andra ord att bringa de två vännerna till att bliva o v ä n n e r.

Genom sin oblidkeliga fordran på konung Augusts avsättning leder Karl XII, som vi få se, händelserna i alldeles motsatt riktning. Förbundet mellan hans båda fiender tillknytes starkare. Och Karl XII själv upprullar i vidsträckt omfattning Östeuropas framtidsfrågor — "det östeuropeiska problemet" — i likhet med vad hans farfar gjort, i stället för att låta sig varnas av dennes många besvikelser av sitt krig i Polen.

3.

Orsakerna till kriget i Polen. Konung August II.

Flera skäl anföras för att förklara Karl XII:s polska politik och hans beslut att flytta huvudoperationerna till Polen. August II med sin efter tidens krav organiserade sachsiska här, icke tsar Peter, var, säger man, huvudfienden. Därför måste denne farlige fiende först oskadliggöras. Detta kunde icke ske på annat sätt än genom hans avsättning, enär Karl XII icke kunde sätta tro till hans kungliga försäkringar, samt genom hans härs krossande, i synnerhet sedan det visat sig att detronisationen stötte på starkt motstånd hos hans egna undersåtar. Styrkan av denna sachsiska här, som ofta åberopas såsom skäl för Karl XII:s krig i Polen, uppgives olika, ända till bortåt 30.000 man.[1] Den utgjordes till allra största delen av värvade trupper, inom och utom Sachsen, och den var mycket dyr att underhålla. Härtill kom, att hela styrkan icke kunde påräknas i ett krig mot Sverige, ty en betydande del togs enligt fördrag i anspråk av kejsaren och sjömakterna för deras kamp mot Ludvig XIV i spanska tronföljdskriget. Så mycket är säkert, att den högsta styrkan av den sachsiska häreu, som August II någonsin förde i striden mot Karl XII, aldrig översteg 15 till 16.000 man (vid Kliszov), och att de sachsiska trupperna vid alla tillfällen blevo slagna av Karl XII. Såsom konung i Polen hade August II ringa makt, och han måste alltjämt använda ryska trupper och även ryska pengar för att hålla sig uppe på Polens tron. Sant är, att han, oaktat

[1] Uddgren uppger att Augusts sachsiska fältarmé utgjorde i mars 1702 vid mönstringen i Torgau 27.000 man. "Fälttågen 1701—1706" (Bring, sid. 232).

sitt kända vankelmod och sin brist på konsekvens, besatt stor diplomatisk smidighet, men med sina — mer än vad vid denna tid var vanligt — usla finanser, sin i kriget mot Frankrike delvis bundna krigsmakt och det alltjämt jäsande partisplitet i Polen bakom sig, hade han helt visst mäktat föga åstadkomma, därest Karl XII i tid vänt sig mot tsaren, ty då hade denne icke kunnat sända vare sig trupper eller penningar till August. Slutligen kunde August II icke bliva avsevärt starkare än han var, vilket däremot tsaren kunde, en omständighet, som Karl XII bort taga hänsyn till, om icke förr, så åtminstone då han fick underrättelse om att den ryska offensiven i Livland medfört en seger (vid Erastfer).

Vidare anföres, att Karl XII skulle ha insett faran av Rysslands växande makt, och att han icke kunde erhålla en säker fred med tsar Peter utan genom dennes fullständiga besegrande, genom en marsch på Moskva. För ett så väldigt företag lämpade sig icke, säger man, Östersjöprovinserna som bas (jfr. Birsentraktaten, där en annan åsikt uttalas), men däremot Polen; därför, och då även i Polens intresse låge Rysslands fullständiga besegrande, skulle Polen, efter Augusts avsättning, under en inhemsk konung göras till Sveriges bundsförvant för att Karl XII med detta land (Litauen) som bas skulle kunna framtränga mot Moskva. Någon urkund som ger stöd för, än mindre bestyrker, att Karl redan "före det polska fälttågets början", skulle haft denna plan — Polen som bundsförvant och bas för ett tåg mot Moskva — klar för sig, finnes mig veterligen icke. Men den kom att för honom framstå såsom en nödvändighet till följd av den utveckling händelserna togo i Östersjöprovinserna under hans eget långa uppehåll i Polen och Sachsen. Det är mot denna bakgrund man bör se Karl XII:s stora anfallsplan mot Ryssland, då han icke ville erkänna sitt misstag med sin polska politik och, innan det blev för sent, återvända till Östersjöprovinserna. Att på

den gamla polsk-ryska operationslinjen Smolensk-Moskva framtränga till den ryska huvudstaden och där föreskriva fredsvillkoren var en plan som ju måste tilltala en härförare som Karl XII. Planen var storartad, det medgives gärna.[1] Men frågan var huruvida de medel, varöver Sverige förfogade, stodo i rimlig proportion till det stora målet. Att Karl XII skulle se saken ljust, är emellertid förklarligt efter hans första lätt vunna, ovanligt stora framgångar. Han var ju så ung.

Som ett tredje skäl för Karl XII att flytta huvudoperationerna till Polen framhålles: Danmarks och Brandenburg-Preussens opålitliga hållning. Någon verklig fara från dessa makter förelåg dock knappast, så länge Sveriges härar voro segrande på alla punkter. Sant är, att Fredrik IV:s minister i Moskva, den förutnämnde Heins, uppgjort ett nytt förbund med tsaren, men sjömakterna förmådde Fredrik på framställning av Karl XII att icke ratificera förbundstraktaten; i stället trädde största delen av Danmarks värvade krigsfolk i sjömakternas och kejsarens sold för kriget mot Frankrike. Danmark var för lång tid nästan avväpnat, ty den lantmilis, som till en viss ersättning uppsattes genom utskrivning, kunde blott nödtorftigt förslå till rikes försvar.[2] Vad åter beträffar Brandenburg-Preussen, så voro dess intressen visserligen motsatta Sveriges, så länge Sverige innehade Odermynningen. Men den uppåtsträvande brandenburgsk-preussiska staten hade ett större mål att vinna, på Polens bekostnad: Weichselmynningen och därmed det geografiska sambandet mellan monarkiens båda delar. Det skulle därför ej dröja länge förrän Fredrik I, sedan 1701 konung i Preussen, för erhållande

[1] Avståndet var också stort: från Warschau till Moskva ungefär lika långt som mellan Malmö och Haparanda; från trakten av Leipzig, varifrån tåget kom att utgå, ½ gång till så långt.

[2] Hjärne, anf. arb., sid. 112.

av detta för honom så ytterst viktiga område, livligt önskade ett förbund med Karl XII. Ett sådant förbund med den preussiska militärstaten skulle naturligtvis hindrat August II att falla Karl XII i ryggen. Men då Karl vid denna tid förde polsk politik i stället för svensk, ville han icke, som vi få se, medgiva Preussens förstoring på Polens bekostnad, ehuru han hade anledning nog till repressalier mot Polen. Genom Polen hade ju August II tvenne gånger fört sin sachsiska här till anfall mot Sverige; Kurland hade av de sachsiska trupperna använts som operationsbas mot svenskarna; den polska senaten hade givit August tillstånd att använda den litauiska adelns uppbåd mot Sverige och slutligen hade Sveriges minister i Polen G. Wachschlager blivit utvisad ur landet. Detta bara ett av de många gynnsamma tillfällen till ett förbund, som Karl XII låter gå sig ur händerna.

Slutligen anföres Sveriges oförmåga att i längden av egna medel kunna utrusta och underhålla sin krigsmakt i fält. Väl är det riktigt, att den stora sjukligheten inom huvudhären år 1700 berodde — förutom av umbärandena under de svåra strapatserna — av dålig inkvartering, dåligt underhåll och i mycket även av dålig beklädnad, vilken senare huvudsakligen lärer förorsakat sjukligheten år 1701. För att fullfölja kriget — heter det — måste man därför låta kriget föda sig självt i Polen, där penningar kunde utpressas till beklädnad åt trupperna och där provianteringsmöjligheterna voro bättre än i Östersjöprovinserna och i Ryssland. Om detta resonemang vore riktigt, skulle den svenska armén icke kunnat underhållas i Kurland och Östersjöprovinserna ens så lång tid efter slaget vid Düna, att en offensiv därifrån kunnat förberedas och utföras mot Ryssland med utsikt till framgång. Nog var det illa ställt för trupperna i Östersjöprovinserna, men så genomuselt var det dock icke, och jag har sökt visa att underhåll åt hären för en offensiv mot Pskov och Novgorod verk-

ligen kunnat förberedas. Man måste komma ihåg, att det spannmålsproducerande Livland var av ryssarna ännu orört, att det låg alldeles bakom Pskov samt att både denna ort och Novgorod voro belägna i relativt rika trakter, vilka icke voro utsugna av ryssarna. Och slutligen hade ju armén havet bakom sig med ostörda förbindelser till och från Sverige.

Vi ha nu granskat de skäl som vanligen anföras för att rättfärdiga Karl XII:s beslut att flytta huvudoperationerna till Polen. Återstår oss nu att i detta sammanhang kasta en blick på förhållandena i detta besynnerliga land. Polska republiken var en dubbelstat, Polen och Litauen, förenade under en konung men med olika lagstiftning och olika förvaltning. Sammanhanget inom denna stat var ytterst ringa. Den egentliga makten låg hos de särskilda landskapen, rättare sagt hos adeln inom dessa, ty i Polen betydde den enskilde allt och det hela så gott som intet, bönderna voro livegna och förtrycktes. I Litauen hade spänningen mellan magnaterna och mellan dessa och den lägre adeln lett till borgerligt krig, varunder de olika partierna ödelade varandras gods. Statsskicket inom denna dubbelmonarki var i upplösning; den var utan regeringsmakt, nästan utan stående här, men med talrikt väpnat ridderskap. Det hela var en adelsstat, under ett valt överhuvud (konungen), inom vilken rådde en fullständig splittring av alla offentliga befogenheter emellan en mängd maktinnehavare, som litet eller intet bekymrade sig om sina plikter mot det allmänna. Konungen var i själva verket det enda gemensamma. Han åtnjöt sedan gammalt stor ära men hade föga makt. Så i korthet såg det ut i det land, där Karl XII med huvudarmén marscherade fram i början av år 1702.

Vad var hans mål? Karl XII yppade ju aldrig sina planer, och man kan därför tilldela honom vilka man finner lämpligast. Vi nöja oss med att anföra vad man kan anse sig v e t a. Han ville förmå en riksdag i Warschau att avsätta

August II, varefter en ny konung skulle väljas; under tiden hoppades han att i ett fältslag kunna krossa Augusts sachsiska här. Att han trodde sig om att lätt kunna vinna båda dessa mål, synes framgå av hans underhandlingar med sjömakterna om avstående åt dem av trupper, då kriget vore slut. Men skulle Karl XII redan nu haft för avsikt att göra den i upplösning varande polska dubbelmonarkien till en verklig bundsförvant åt Sverige — vilket vi som nämnt icke kunna tro — så visar det icke blott huru föga han kände till förhållandena i Polen, utan även huru litet han tillgodogjort sig av den bittra erfarenhet hans store farfader fått röna av sitt krig där femtio år tidigare. En annan sak är, att förbundet med Polen kom, som vi redan sagt, att framväxa såsom en nödvändighet för Karl XII — liksom senare förbundet med Turkiet — allt efter som Östersjöprovinserna genom de ryska härjningarna blevo odugliga som operationsbas och han började inse, att tsar Peter var en vida farligare fiende än han från början trott honom vara.

Karl XII har emellertid icke kunnat dölja för sig att en marsch genom Polen kunde medföra republikens indragande i kriget, d. v. s. en ny fiende, vilken med sina 14 till 15 miljoner invånare, oaktat all inre svaghet, dock ägde goda ekonomiska resurser. Att då och i betraktande av vad här ovan sagts personlig motvilja mot konung August II varit den starkaste drivfjädern till fordran på detronisationen och därmed till kriget i Polen, detta borde man icke söka att bortresonera.

Otvivelaktigt har Karl XII menat väl med den polska republiken. Men till olycka för både Polen och Sverige finner han icke annat medel att göra Polen till Sveriges vän — därom är det ju alltid fråga — än genom Augusts avsättning, ty under det han strävar mot detta mål, sårar han nationens självkänsla, dess medfödda monarkiska lojalitet och skadar genom sin hårda framfart polackernas materiella intressen.

När hans plan mognar, vill han i likhet med farfadern resa ett värn mot de framträngande moskoviterna, men under det Karl X Gustaf tänkte bilda detta ur spillrorna av det polska väldet, vars sönderfallande han ville påskynda, tilltror sig Karl XII om att kunna "upprätta och nydana" den av partistrider sönderslitna polska staten, att kunna "upprätta ett starkt och enigt Polen", att "rekonstruera ett livsdugligt Polen".[1]

*

Hurudan var nu den konung, som Karl XII beslutat att köra från tronen? Hade han inga tilltalande egenskaper, eller var han av andra furstar lika föraktad och avskydd som av Sveriges konung? Det är givet att man för bedömande av en personlighet måste taga hänsyn till den tid, i vilken han levde. Kurfurst Fredrik August av Sachsen — konung August II av Polen — med tillnamnet "August den starke" var 12 år äldre än Karl XII och som nämnt dennes kusin på mödernet. Hans fader och äldre broder, vilken senare en kort tid beklätt kurfurstevärdigheten, hade båda gjort sig bemärkta genom lättsinne i leverne och handling, praktlystnad och slöseri. Dessa egenskaper hade August i blodet. Han var oerhört sinnlig, i hög grad livlig och av naturen utrustad med jättelika kroppskrafter. Till det yttre var han enligt samtida vittnesbörd en ovanligt ståtlig och imponerande furste. I ridderliga idrotter ansågs han äga en förvånande färdighet redan som yngling. Som sådan, i åldern mellan 17 och 19 år, besökte han de flesta av Europas hov, där han väckte allmänt uppseende, särskilt hos damerna, för sin skönhet, sin herkuliska styrka och sina kroppsliga färdigheter, sin galanta fina umgängeston och sin kvickhet, ty han var en begåvad herre. Redan nu talade man

[1] Kända yttranden av Stille och andra förf. tillhörande den nya Karl XII:såskådningen.

om hans älskarinnor. Kort efter hemkomsten besökte den unge fursten de allierade arméernas högkvarter vid Rhen och våren 1694 blev han kurfurste av Sachsen. På hösten samma år uppsöktes han av Aurora von Köngsmarck, som av honom hoppades vinna understöd i sin anhållan hos hannoverska regeringen om upplysningar angående hennes broders hemlighetsfulla försvinnande i Hannover, sedan denne kort förut blivit anställd vid sachsiska armén. Efter någon tid var den sköna Aurora förklarad älskarinna till den 8 år yngre kurfursten-atleten och hela hovets gunstling. Den intima förbindelsen dem emellan — varav följden blev en son, Moritz, den sedermera så ryktbare marskalken av Sachsen — räckte dock endast några få år, ty August bytte ofta om älskarinnor. Men han hade även andra sysselsättningar. År 1695—1696 deltog han icke utan utmärkelse såsom krigare, om också ej såsom fältherre, i kriget med turkarna.

Efter Johan Sobieskis död uppställde sig Fredrik August 1697 såsom kandidat till den ledigblivna tronen i Polen, sedan han utan skrupler övergått till den katolska religionen. Genom ränker och bestickningar i hög grad vann han ett parti för sig, och då han genast ryckte in med sachsiska trupper i Polen och lät kröna sig i Krakau (sept.) — efter förnyad bekännelse om sin övergång till katolicismen — lyckades han undanträng a sin medtävlare, den franske prinsen av Conti. Men valet hade icke varit enhälligt, varför också kardinalprimas Radziejowski vägrat att förrätta kröningen. De bestickningar, som alltid åtföljde ett konungaval i Polen, hade emellertid i hög grad försämrat August II:s, såsom kurfurste av Sachsen, redan hårt medtagna finanser. För att uppdriva tillräckligt stora belopp hade han måst pantsätta sina juveler och till olika myndigheter sälja eller förpanta gods, ja hela landsdelar i Sachsen.

Anledningen till Augusts trängtan efter Polens krona var

uteslutande äregirighet, maktbegär och ökad utsikt att tillfredsställa sina njutningar, sitt konstsinne och sin praktlystnad. Han hoppades på "ett glansfullt härskarliv". På ett förbättrande av det polska statsskicket tänkte han icke, ty sådant skulle kostat uppoffrande ansträngningar, för vilka han saknade all håg. Utan ihärdighet, opålitlig, ombytlig och föraktande givna löften, började han snart att förväxla ränklystnad med statskonst och dubbelhet med statsklokhet. Skulden härtill delade han dock med sachsiske ministern H. v. Flemming, vilken var hans främste medhjälpare.

Under sina första regeringsår som kurfurste hade August gärna vistats på resor. Han hade lärt känna den stora världen och människorna i denna, i synnerhet vid hoven i Wien och i Ludvig XIV:s Versailles, vilket senare tagits till mönster för Europas hov. Häruti som i så mycket annat överglänste han alla andra tyska furstar, ty han sökte av sitt Dresden göra ett Versailles, utan tanke på sitt lands mindre tillgångar. Man kan utan överdrift säga, att vad Ludvig XIV i detta avseende var för Frankrike, var August för Tyskland, om än något senare, ty det riktiga nöjeslivet vid hovet i Dresden började icke förrän några år fram på 1700-talet. Ett så praktfullt, galant och glatt hov som det kungliga polska-kursachsiska hovet i Dresden hade man dittills icke sett i hela Tyskland. Hit kommo utländingar av alla nationer för att deltaga i de ovanligt lysande fester, maskerader, karuseller, jakter och lustläger m. m., som den levnadsglade konungen anordnade. Och August var med sin fina smak en mästare i konsten att arrangera icke blott praktfulla utan även glada fester. Man hade vida roligare vid hovet i Dresden än i Versailles med dess stela hovceremoniel, och August själv var en utmärkt värd, älskvärd och artig mot alla. Polackerna tjusades av att hava en så "illustre" konung, och sachsarna förläto honom i det längsta de dryga skatter han pålade dem, ty

genom de talrika främlingarna kommo också penningar in i landet, arbete och förtjänst bereddes åt många.

Men statskassans tillstånd blev det oaktat allt bedrövligare. Härtill bidrogo också konungens många älskarinnor, vilkas liv slukade stora summor. Ty en oerhörd sedeslöshet utmärkte denne formförfarne monark, och icke blott honom utan även, om än i mindre grad, hans sachsiska ministrar, vilka i likhet med den högt gynnade gamla adeln prisade hans "gudomliga egenskaper", uppmuntrade hans galanta äventyr och hans slöseri med statens medel. Vad nu angår Augusts sedeslöshet, så får man icke glömma att slutet av 1600-talet och nästan hela 1700-talet utmärktes av ett moraliskt förfall inom de högre samhällsklasserna. Att vid sidan av gemålen hava en mätress, ofta erkänd, hörde ju till god ton; att bryta mot denna sed skulle av mången ha ansetts rent av för obelevenhet. Påven Innocentius X, som i mitten av 1600-talet offentligen uppträdde med sin älskarinna, hade givit exemplet, och seden upptogs i Ludvig XIV:s och de engelska Stuartarnas hov. I början av 1700-talet hade de flesta tyska furstar älskarinnor, men August den starke ställde dem alla i skuggan både med avseende på deras antal och skönhet. Han lät sig alltför mycket behärskas av flera av dem.

I likhet med många av den tidens furstar ansåg August regenten icke vara till för staten och folket utan snarare motsatsen. Ludvig XIV, "le roi soleil", som han ville likna, skall ju hava yttrat: "l'état c'est moi". Denna uppfattning delades fullkomligt av August, och den delades på visst sätt även av — Karl XII. Att regenten skulle vara folkets förste tjänare, var en åsikt, som först långt senare började tränga igenom.

För att vara fullt rättvis mot konung August återstår att nämna några ord om ännu en av hans egenskaper. Han ägde ett utpräglat konstsinne. Detta visade sig icke blott i hans sätt att anordna de lysande hovfesterna utan även på ett mera

varaktigt sätt i de storartade byggnader, som han, om än senare, lät uppföra i Sachsen, och i de konstsamlingar, som började uppläggas i Dresden, vilka ännu idag bära vittne om hans fina smak och omdöme i dylika ting. Men dessa den lättsinnige konungens tilltalande egenskaper bidrogo vida mera än hans många älskarinnor till hans usla finanser. Vid tiden för krigsutbrottet torde dock de största utgifterna hava vållats av hans värvade sachsiska armé.

Samtidas omdömen om August den starke, från dem som varit i personlig beröring med honom, äro visserligen något olika, men de överensstämma däri, att han med alla sina fel var en begåvad och synnerligen älskvärd furste med en ovanlig förmåga att tjusa alla, som hade förmånen att känna honom. Hans ränkfullhet och dubbelhet hade — med undantag för Karl XII — ännu ej mycket framträtt, men så mycket mera hans yttre egenskaper, hans ovanliga färdigheter i alla ridderliga idrotter, vari han nog var den främste av Europas furstar, hans fina umgängeston, hans smak och konstsinne och hans förmåga att arrangera praktfulla och glada fester, ty han var både arkitekt och regissör. Ur dessa synpunkter var August den starke en intressant personlighet, värd att lära känna. Att han hade många älskarinnor, betraktades icke vid något hov såsom en synd, snarare såsom en tilltalande egenskap. Han var Tysklands mest lysande furste, han var en furste på modet i Europa. Sådan var den konung, om vilken den 18-årige Karl XII yttrat, att det skulle lända hans gloire till evig blåme, om han någonsin skulle med honom ingå någon den ringaste traktat eller underhandling, och som han nu beslutat avsätta och därmed tillfoga den största skymf, som kunde vederfaras ett krönt huvud.

4.

Karl XII. Hans karaktärsdaning och hans karaktärsutveckling.

Forskningen lär väl knappast någonsin komma fullt på det klara med de innersta och verkliga orsakerna till det egendomliga och stundom gåtfulla i Karl XII:s karaktär och handlingssätt. Att den uppfostran, som kom honom till del, övat ett väsentligt inflytande på danandet av hans karaktär, kan man emellertid utgå ifrån, likaså att hans första över förväntan stora och lätt vunna framgångar varit bestämmande för utvecklingen av karaktären. Till det omfattande programmet för hans teoretiska skolning hörde, som vi sett, bland annat läsning av Gamla testamentet, av vilket största delen genomgicks. Detta skedde, då han var mellan 12 och 15 år, alltså då intrycken äro som starkast. Vi skola för en stund dröja vid denna bibelläsning.

Av de tjugotre böcker i Gamla testamentet som kronprins Karl läste, talas i flertalet om krig; sex av dem handla nästan uteslutande om krig och Guds straffdomar. I Domareboken (kap. 7) berättas om huru Gideon med 300 utvalda män besegrade midianiterna och andra folk, som voro "talrika som gräshoppor och deras kameler oräkneliga"; och i Första krönikeboken (kap. 18—19) förekommer den kända berättelsen om Davids segrar över filistéerna, moabiterna och araméerna m. fl.; för att nu anföra blott ett par exempel.

Det är vedergällningsprincipen — i sin mest koncisa form buren av den mosaiska lagstiftningens "liv för liv, öga för öga, tand för tand" o. s. v. — vilken såsom en röd, blodig tråd går genom hela Gamla testamentet. Synden i varje dess gestalt måste obevekligen drabbas av ett rätt-

vist straff; de avgudiska konungar och folk, som gåvos i Israels hand, skulle utrotas. "Träden fram och sätten edra fötter på dessa konungars halsar", säger Josua till sina underbefälhavare efter segern vid Gibeon över fem konungar, vilka efter denna betecknande ceremoni slogos till döds.[1]

Då Israels ogudaktige konung Ahab, som "gjorde vad ont var i Herrens ögon, mer än någon av dem som hade varit före honom", låtit mörda Nabot för att komma åt dennes vingård, mötes han av profeten Elias' domsförkunnelse: "på samma ställe, där hundarna hava slickat Nabots blod, skola hundarna ock slicka ditt blod". När Ahab sedermera stupat under belägringen av Ramot, går förutsägelsen bokstavligen i uppfyllelse, och hans missgärningar hemsökas med obeveklig konsekvens även på hans familj. Jehu, efterträdaren, får befallning att såsom Herrens hämnande verktyg utrota den brottslige konungens hela hus. Men denna olycka hade Herren icke velat låta komma, medan Ahab ännu var i livet, därför att Ahab ödmjukade sig inför Herren. Den kom först under hans sons tid.[2]

Exemplen kunna hundrafaldigas, och ofta äro de gammaltestamentliga illustrationerna till denna "nemesis divina" så gripande, så mättade av spänning och dramatiskt liv, att de knappast kunnat undgå att öva intryck på kronprinsen och därigenom påverka hans karaktärsdaning. Då nu prinsens studium av Gamla testamentet skedde mycket grundligt, låter det ju väl tänka sig, att de starka intryck, han därav rönte, i förening med hans såsom konung första ovanligt stora framgångar över sina trolösa fiender, hava hos honom uppammat den föreställningen, att även han vore ett redskap åt Herren för att över tidens gudlösa furstar verkställa de straffdomar,

[1] Josua bok, kap. 10, v. 24, 26.

[2] Första konungaboken, kap. 21, v. 19 ff.

som Gamla testamentet förkunnade över filistéer och moabiter m. fl.

Det låter också tänka sig, att Karl XII i sin hårda, ofta grymma framfart i Polen och Ryssland missleddes av Gamla testamentets berättelser om de blodbad, som israeliterna anställde på sina fiender. Att dessa blodbad stundom åberopades av prästerna såsom försvar för svenskarnas härjningståg är känt, likaså att hårda krigiska bibelspråk mer än en gång valdes till predikoämnen för böndagar och segerfester. Slutligen, om man tar i betraktande Herrens ovannämnda befallning till Jehu att utrota den brottslige konung Ahabs hela hus, och att denna olycka hade sparats Ahab själv, emedan denne ödmjukade sig inför Herren, finner man likheten i Karl XII:s sätt att behandla sina fiender. Han var alltid ädelmodig mot den fiende, som förödmjukade sig inför honom.

Efter denna kritiska antydan om Karl XII:s bibelstudium under hans uppfostran och dess sannolika inflytande på hans karaktärsdaning övergå vi till konungens uppträdande vid och efter krigsutbrottet.

När Karl XII första gången fordrade konung Augusts avsättning, hade han inom loppet av ett år framtvingat utomordentligt viktiga händelser i nordöstra Europa, och huru man än må ställa sig till Karl XII:sproblemet i övrigt, måste man giva det största erkännande åt den unge konungen för hans hållning vid krigsutbrottet och under hans tre första stora företag. Det mod, den orubbliga fasthet, beslutsamhet och tillförsikt, varmed han mottog underrättelsen om anfallet av sina båda äldre kusiner och av tsar Peter, äro beundransvärda. Visserligen funnos bland arméns officerare många, som deltagit i de stora krigen på kontinenten under främmande fanor, och även åtskilliga, som vid unga år varit med om fädernes-

landets försvar mot den danska invasionen under Karl XI; och det högre befälet ägde icke få rikt begåvade män, som även teoretiskt hade grundligt satt sig in i sitt yrke, såsom den nu åldrige Erik Dahlbergh, Stuart och Rehnsköld m. fl. Men någon general med auktoritet som härförare fanns icke i Sverige vid krigsutbrottet, än mindre någon som vunnit ett fältslag.[1] Sant är att Karl XII ägde ett utmärkt stöd i de nu nämnda högre officerarna, men enligt hävdvunnet svenskt bruk och alltjämt rådande uppfattning hörde det en svensk konung till att vara högste befälhavare och som sådan själv bära ansvaret för alla beslut. Och Sveriges segerrykte var vid krigsutbrottet — det kan ej förnekas — något fördunklat sedan dess sista krig på 1670-talet, då Danmark och Brandenburg hade visat, att även de hade utvecklat sig till ganska betydande militärmakter efter svenskt mönster.

Att Karl XII var fullt medveten om faran, framgår av de starka rustningar han lät företaga, och det torde icke vara förmätet att antaga, att han själv stod bakom det rastlösa arbetet för stärkandet av rikets försvarskraft, som utvecklades under hösten 1699. Men även andra tecken tyda på, att den unge konungens lugna och frimodiga uppträdande icke härrörde från ett underskattande av faran: hans förändrade hållning från en visserligen arbetsam men nöjeslysten pojke till en hastigt brådmogen man som kände ansvaret vila på sina skuldror. Hovets förlustelser fingo vika för den energi, varmed han ägnade sig åt de krävande uppgifter, som väntade honom. Om klar uppfattning av lägets allvar vittnade också

[1] Under de två första krigsåren, då Stuart såsom generalkvartermästare befann sig i högkvarteret, intog han som nämnt en ställning, vilken närmade sig en generalstabschefs. Därefter tyckes Karl XII ha varit sin egen stabschef, men han hade då till sin närmaste man Rehnsköld, som, när han icke var detacherad, torde ha berett och inför konungen föredragit viktigare operativa ärenden.

en del åtgärder till befordrande av rikets sammanhållning under den påfrestning, som väntades.[1]

Ej mindre erkännande förtjänar, som vi redan hava framhållit, Karl XII:s uppträdande efter krigsutbrottet, vid och i sammanhang med hans tre första stora företag. Ty även om landstigningen på Själland och övergången av Düna planlades och leddes av Stuart, och även om Rehnsköld hade största förtjänsten av segern vid Narva, så var det dock den unge konungen som anbefallt företagen, och det var också han, som på allt sätt uppmuntrade dem. Det är obestridligt, att konungens vid alla viktiga tillfällen personliga närvaro bland trupperna under marschen till Narva var av största betydelse. Hans lugna förtröstan och oförtrutna uthållighet under de svåra strapatserna utgjorde i den lilla, hårt ansträngda hären, där misströstan så lätt kunnat få insteg under alla umbäranden och rykten om ryssarnas väldiga makt, en insats av så stort moraliskt värde, att den icke får underskattas.[2] Liknande var förhållandet under bataljen, vid övergången av och slaget vid Düna.

Dessa tre segrar hade Karl XII vunnit så gott som uteslutande med ännu icke krigsvana svenska trupper (vid Narva även finska), utan medverkan av de mera prövade utländska värvade regementen, vilka till så stor del ingingo i Karl X Gustafs och Gustaf II Adolfs arméer och väsentligen bidrogo till deras segrar. Det var, sade man, en framgång större än Alexanders; den var utan like i världshistorien!

Man kan förstå, att Karl XII med den uppfostran han fått skulle ha svårt att utan övermod bära sådana framgångar och

---

[1] Herlitz: Det stora nordiska krigets förhistoria och första år (Bring) sid. 106, 114.

[2] Denna Karl XII:s insats har kraftigt framhållits av Herlitz i hans arbete om det stora nordiska krigets förhistoria och första år (Bring).

höra sådana uttryck. Hade han i stället i krigets början tvungits att genomgå samma hårda skola som sin fader och Gustaf II Adolf, är det väl troligt, att han skulle ha insett att krigets yrke var långt svårare än han funnit det vara, då han första gången, han såg fienden, stod i spetsen för en armé.

Med verser och skådepenningar förhärligades han, den unge hjälten, som med sina rättvisa vapen så visste att straffa sina trolösa fiender, vilkas anslag voro så mycket lumpnare, som de spunnits med tanke på hans ungdom och oerfarenhet. Redan efter segern vid Narva hade han bland sin omgivning fått höra, huru han var det unga lejonet som skulle föra de rättfärdigas sak till seger, ty vem skulle väl kunna motstå hans segerrika vapen? Dessa uttryck inneburo för Karl XII:s religiösa åskådningssätt intet beröm eller smicker. Det måste så vara, ty Gud var rättvis, och det var hans förtjänst, att segrarna vunnits. Så hade det ju för övrigt gått för hans företrädare. Hade icke hans farfader, orättvist anfallen av Danmark, synts nära sin undergång, då Gud åt honom gjorde en isbrygga över Bält för att hjälpa hans rättvisa sak. Hans fader hade visserligen varit hårt prövad, men Försynen hade till slut förhjälpt även honom till seger över fiendernas onda anslag.

Hans egna framgångar voro dock vida större än alla de andras. Det var en sådan underbar lycka i allt vad han företog sig, att den föreföll mången övernaturlig. Vid överfarten till Själland hade ju havets stormar lagt sig för hans blickar, vid Narva hade snön börjat falla just i rätta stunden för att dölja hans anfall, och även vid Düna hade företaget delvis gynnats av tur. Allt detta kunde icke bero av någon tillfällighet. Det måste vara Försynens skickelse. Det var Gud, som förde hans svärd. Liksom andra, brukade han säga, tog han emot order av den som förde befälet över honom. Han var

Guds redskap, och därför kunde icke människornas motstånd lyckas. Hans förtröstan på framgång kunde därför vara oinskränkt, så länge han kämpade för en rättvis sak mot de orättfärdiga. Till de senare hörde August, vilkens trolöshet var så mycket större, som denne konung var hans blodsförvant, hans kusin, vilkens hela levnad var så syndig, och som dessutom var till skada för sitt eget land och förtryckte sina undersåtar. Det kunde icke vara Försynens mening, att det så skulle få fortfara. Då nu Gud utsett honom till sin riddare, som skulle kämpa för rätt och sanning, bestraffa svek och trolöshet och skydda de betryckta, måste han frånta ga August kronan och överlämna den till någon mera värdig. Men denna särskilda mission av högre makter innebar även stora förpliktelser. Det berodde icke på hans egen vilja, när hans svärd skulle sänkas. Först skulle Guds straffdom över den trolöse August vara genomförd.[1] Det kunde icke hjälpas, om härunder hans eget rikes offer blevo stora. — Gud skulle nog till slut ställa allt till rätta, som han gjort både för hans far och farfar.

Så utvecklade sig, tro vi, Karl XII:s religiösa åskådningssätt. Hos honom övergick tidigt Karl XI:s enkla gudstro till ett stolt medvetande, att han, liksom David, var Guds utvalde, som alldeles särskilt kunde räkna på Försynens synnerliga bevågenhet och därför också var osårbar, till dess Gud kallade honom till sina fäder. Men av en sådan tro föddes högmod, självöverskattning och överskattning av hans rikes krafter. Detta är ett drag i Karl XII:s karaktär, som ej får förbises, om man vill söka en förklaring till den 19-årige ynglingens otroliga karaktärsstyrka, då han efter slaget vid Düna icke lyssnar till sina statsmäns och furstliga vänners råd till fred med någondera av sina fiender, då han, i stället för att söka

[1] Enligt ett yttrande av generallöjtnant Jakob Spens trodde sig Karl XII vara "Guds fiskal på jorden".

skilja August från förbundet, kastar sig in i ett nytt krig för att fråntaga honom kronan, ett företag som väcker ovilja vid nästan alla Europas hov. Detta drag i Karl XII:s karaktär, som för övrigt sammanhänger med hans vidskeplighet,[1] förklarar även det gåtlika i mycket av hans underbara levnad.

Med sin av naturen logiska begåvning kom Karl XII alltså att med orubblig konsekvens framgå på den väg han utstakat åt sig för att vinna det mål han satt sig före, aktande föga vad som försiggick omkring honom. Han tror sig om att kunna behärska sitt öde. Detta förklarar, att han tar så ringa hänsyn till under tiden på andra krigsskådeplatser ändrade förhållanden och hans stolta förakt för alla maningar att begagna sig av de gynnsamma tillfällen, som ofta erbjuda sig att på annat sätt än det av honom en gång bestämda få ett slut på kriget. Det är tydligt, att Karl XII med ett sådant åskådningssätt icke kunde fatta, att den, som är satt att länka ett helt folks öden, borde vara, åtminstone i någon mån, även konjunkturpolitiker.

Det är knappast möjligt, att Karl XII, när han öppnade sitt polska fälttåg, insåg huru långt upplösningen gått i Polen, ty för denna hade de svenska statsmännen icke någon klar blick. Men uppvuxna under intrycket av minnena från Karl X Gustafs krig, fruktade de alla förvecklingar med Polen, förklarligt nog, ty den polska politiken hade länge visat sig vara så full av överraskande omslag, att den tycktes dem gäcka alla beräkningar. Utan att hava någon föreställning om vidden av det företag, han inlät sig på, gick Karl XII alltså mitt in i den polska krisen, en kris värre än den som femtio år tidigare vållat hans farfar så många missräkningar.

[1] Han var ända till sina senare år så mörkrädd, att han icke ville ligga ensam i sitt tält, och han sov som bekant gärna, omgiven av sina krigare, med huvudet i en soldats knä.

Därigenom att huvudoperationerna förlades till Polen, övergick kriget från att vara ett försvarskrig till ett anfallskrig i stor skala å ena fronten. På så vis kommo tvenne vitt skilda krigsskådeplatser att bildas: en i Polen-Sachsen och en i Östersjöprovinserna (vartill snart kom även Finland). Mellan dessa båda blevo krigshändelserna i Kurland så att säga en mellanlänk.[1]

I Östersjöprovinserna var försvaret i högsta grad beroende av att huvudarméns operationer bragtes till ett snart slut. Genom dessa operationer skulle Karl XII å den stora polsk-sachsiska krigsteatern tvinga två nationer att underkasta sig hans vilja.

Därmed underlättade han, som vi få se, tsar Peters strävan att i Östersjöprovinserna, på svenskt område, upprätta en sjömakt.

---

[1] Försvarandet av Kurland, vilket snart anförtroddes åt Lewenhaupt, var således en uppgift av yttersta vikt, ty det gällde att upprätthålla förbindelsen mellan Östersjöprovinserna och den polska krigsskådeplatsen. Denna uppgift fyllde Lewenhaupt i det längsta på ett berömvärt sätt.

III.

Nöteborg—Kliszov, 1702.

1.

Ställningen i Östersjöprovinserna. Ryska fartygsbyggnader vid Ladogas östra strand och Numers' strider på Ladoga. Tsar Peter erövrar »Nyckeln till Östersjön».

Så länge Karl XII med huvudarmén stannade i Kurland, sökte han ordna försvaret i Östersjöprovinserna med de fåtaliga trupper som han kvarlämnat där, och flera äro de direktiv han i sådant syfte avgivit. Men han lämnade, som vi sett, Kurland, medveten om att hans trupper i Livland blivit slagna, troende att det ingenting betydde, och han fortfor att följa händelserna i sina östra provinser under de första månaderna, sedan hären intågat i Litauen. Men allt eftersom Karl trängde längre in i Polen, avtog icke blott hans ingripande i de hotade provinsernas angelägenheter, utan vad värre var, han såg sig nödsakad att till Polen draga de förstärkningar, som från Sverige kunnat avsändas till försvaret av nämnda provinser, och han förbjöd, som nämnt, defensionskommissionen i Stockholm att ditsända trupper. Snart återtog han även sin förut givna befallning, att till Kurland ankommande rekryter (oberidna eller tillfrisknade) finge användas till Livlands försvar; de skulle alla till huvudarmén i Polen (till Stuart 12

sept. 1702). Under sådana förhållanden voro Östersjöprovinserna och Finland flera år framåt hänvisade uteslutande till sina egna tillgångar. Dessa förslogo ej långt.

När Karl XII tågade in i Litauen, uppgingo de ryska trupper som sammandragits till gränsområdena Pskov — Ladoga — Novgorod redan till 62.000 man, och deras utrustning tyckes då varit i det närmaste färdig. Av dessa trupper utbildades med hjälp av främmande instruktörer själva fälthären. Mot denna ständigt växande här kunde de i Östersjöprovinserna kvarlämnade svenska trupperna icke vara tillräckliga, splittrade som de voro till fästningarna och i mindre fältkårer, utan enhetlig ledning och utan ett ordnat ersättnings- och underhållsväsende. Det är att beklaga att icke konungen, innan han lämnade sina östra provinser, tillsatte en gemensam överbefälhavare och förstärkte försvaret där.

Början av år 1702 förflöt dock tämligen lugnt, frånsett ett och annat av ryssarnas vanliga härjningståg, för vilka deras rytteri var särskilt lämpat; i synnerhet voro kosackerna fruktansvärda, då det gällde att genom vitt spridda strövtåg oroa ett land och genom sitt kringsvärmande beslöja huvudarméns förehavanden. Vi hava omnämnt Sjeremetjevs offensiv 1701, som började med hans nederlag vid Rauge och slutade med hans seger vid Erastfer fyra månader därefter. Förspelet till hans tredje och största infall i Livland ägde rum på Pejpus. Här begynte de nu färdigbyggda ryska lodjorna och de andra småfartygen i stort antal att visa sig redan i maj, men Löschern och Hökflycht lyckades med sina få fartyg en tid hindra dem från att inträngа i Embachmynningen. Under tiden sammandrog Sjeremetjev vid Pskov en stark rysk armé, varav endast infanteriet räknade 27 regementen.

Den 12 juli hade Löschern fått rapport om, att en stor lodjeflotta samlades vid Ismen (näset mellan Pejpus och Pskovsjön). Han seglade då ut ett stycke, men "kunde ej", skriver

han, "se något som liknade fartyg; det såg ut som träd". Då beordrade han Hökflycht att rekognoscera. Denne blev omringad, och hellre än att falla i fiendens våld, sprängde han sitt fartyg, jakten Vivat, i luften, sedan en mängd ryssar äntrat detsamma. Löschern, som ej kunnat lämna honom någon undsättning, upptog striden med den ryska huvudstyrkan, men måste retirera in i Embachmynningen och slutligen, medan elden från ett litet svenskt blockhus där höll fienden tillbaka, längre upp i floden. Ryssarna bemäktigade sig blockhuset; 8.000 man landsattes och gingo efter ett förhärjande av Dorpats omnejd att förena sig med huvudstyrkan under Sjeremetjev, vilken över Kirumpä framryckt till Erastfer, där snart 25.000 ryssar voro samlade. I detta företag, som utgått från Pskov, hade fienden sålunda dragit fördel av sitt herravälde på en av gränssjöarna för en större trupptransport.

Schlippenbach, vilken icke kunnat samla mer än 6.000 man, stod i en god ställning vid Hummelshof bakom Embach. Men när han den 19 juli anfölls av den ryska övermakten, hade den starka sommarhettan torrlagt de i trakten befintliga morasen och gjort floden vadbar på flera ställen. Han blev i grund slagen och förlorade nästan halva sin här, men lyckades att med återstoden rädda sig över Fellin till Pernau.

Gräslig var den förödelse som Sjeremetjev, enligt sin egen rapport, nu lät övergå mellersta delen av det olyckliga Livland.[1]

[1] "Åt alla håll lät jag", skrev Sjeremetjev till tsaren, "sända ut folk för att fånga och plundra; intet har undgått förödelsen, allt är förstört eller uppbränt. Trupperna hava bortfört flera tusen män, kvinnor och barn, ävensom minst 20.000 arbetshästar och nötboskap, oberäknat vad de förtärt, nedstuckit eller sönderhackat, och det måste vara minst dubbelt så mycket". Till tsaren överlämnade han 38.000 rubel, som tagits under plundringen. Otto Sjögren: Försvarskriget i Livland 1701 och 1702, sid. 51. Även om siffran 20.000 får anses vara för högt tilltagen, så var dock denna förödelse mycket stor.

Härefter drogo sig ryssarna dock ännu en gång tillbaka över gränsen. Sjeremetjev hade stannat framför Dorpat för att rekognoscera fästningsverken, men efter några dagar bröt han plötsligt upp och återvände så småningom till Pskov. Måhända hade han då fått underrättelse om Karl XII:s seger vid Kliszov (9 juli) och ville avbida vidare meddelanden om åt vilket håll konungen sedan skulle ställa sin marsch. Ty först fram i augusti ryckte en rysk häravdelning med grovt artilleri mot Marienburgs slott. Det svaga fästet kapitulerade efter några dagars beskjutning (23 aug.) mot löfte om fritt avtåg för besättningen. Men när ryssarna till en del inkommit i slottet, sprängdes detta utan order i luften av en svensk artillerikapten och en underofficer, varför kapitulationen ansågs bruten och hela besättningen gjordes till krigsfångar. Det kan förtjäna påpekas, att denna händelse sedan av ryssarna togs såsom förevändning för dem att bryta deras avtal vid flera svenska fästningars överlämnande. Staden Marienburg uppgick i lågor, och invånarna bortsläpades i fångenskap. Bland dem befann sig en ung svensk soldathustru, som blev älskarinna åt flera ryska generaler och sedermera Rysslands kejsarinna.

Sedan ryssarna efter Marienburgs erövring intagit ett befäst adelsslott i närheten, voro de oförhindrade att förhärja även södra Livland. Den viktigaste följden av denna provins' förhärjande blev att fästningarna Dorpats och Rigas proviantering i hög grad försvårades.

Medan dessa ödeläggelser som hemskast pågingo, ankom till den husvilla befolkningen Kungl. Maj:ts nådiga skrivelse om hållande av tacksägelsegudstjänst med anledning av den stora segern som Gud förlänat de svenska vapnen vid Kliszov — i södra Polen. Man kan tänka sig med vilken andakt den vettskrämda befolkningen skulle begå en sådan högtid.

*

Det vore orätt att antaga, att det icke funnits fartyg i Ryssland före tsar Peters tillträde till regeringen. Redan i början av 1600-talet hade holländska och engelska skeppsbyggmästare slagit sig ner i Arkangel; härifrån begåvo sig några till de då ännu obetydliga ryska varven vid Ladogas östra strand, andra till Voronesch. Å den senare orten var byggandet av flatbottnade fartyg ett ganska blomstrande företag redan före tsar Peters tid. Tsaren vistades mycket tillsammans med dessa "byggmästare", och hans håg för allt som hörde till sjöväsendet visade sig även här mycket tidigt. År 1693 deltog han i en provsegling i Arkangel och lade under sin vistelse där själv handen vid sträckandet av kölen till ett större segelfartyg. I Voronesch fanns även ett antal av italienska och grekiska skeppsbyggmästare byggda fartyg för transport av ammunition, artilleri och trupper till belägringen av Asov 1695 samt några galärer. De senare kommo till användning under nämnda belägring, och det är från denna tid som tsar Peters uppmärksamhet blev fästad på den sortens fartyg. Även i Volga och på Kaspiska havet funnos flottiljer av ryska småfartyg. Men något verkligt stort krigsskepp hade Peter icke sett före sin resa till Västeuropa. Efter hemkomsten övergav han det gamla sättet att skaffa sig fartyg, vilket i stor utsträckning ombesörjts av bojarerna. Han hade då i Holland och England förhyrt skeppsbyggmästare, blockmakare, segelsömmare och skeppstimmermän m. fl.[1]

Vi se alltså, att det fanns fartyg i Ryssland före Peters tid och att han, även innan han företog sin utländska resa, lade i dagen stort intresse för sjöväsendet. Flera andra exempel kunde anföras, och i verkligheten hade Peters håg för sjölivet framträtt redan som pojke.

---

[1] "The russian fleet under Peter the great", sid. 1—16, och Vesjålijs anf. arb.

Våren 1700, alltså innan Peter avgav sin krigsförklaring, började man på hans befallning att samla utförliga underrättelser om sjö- och landsvägarna från Volchovs utlopp i Ladoga till Nöteborg och vidare längs Neva till dess utflöde i Finska viken. Detta mötte intet hinder, ty svenskarna hade lämnat sina gränser utan tillräcklig betäckning, särskilt vattengränserna, varest anfall icke kunde väntas av en fiende, som visserligen ägde fartyg men ännu icke ägde någon flotta.

Jag har sagt att ryssarna byggde småfartyg på varven vid Pskov och Novgorod samt att större fartyg byggdes på varven i floderna vid Ladogasjöns östra strand. Men dessa åtgärder ansåg tsaren icke vara tillräckliga för att rensa Pejpus, Ladoga och därefter Neva från svenskarna, ty sådan var hans plan vid årsskiftet 1701—1702, så vitt man i detta fall som i andra får draga några slutsatser av befintliga källor och av — tsarens handlingar. Redan i januari 1702 började man nämligen att iordningställa fartyg icke blott i närheten av de stora sjöarna utan även i mera avlägset belägna trakter, såsom t. ex. i distriktet Tver, där längs Volga och dess tillflöden alla fartyg rekvirerades, som kunde bära 15 till 20 man.. Dessa fartyg fördes uppför Volga och sedan på slädar till Novgorod, varifrån de slutligen på Volchov fördes till Ladoga stad[1] (vid flodens utlopp i Ladogasjön). Det låter otroligt men var dock en småsak i jämförelse med de senare transporterna av ekvirke från Ural, vilka togo en tid av tre år i anspråk; och vi veta ju huru vikingarna släpade sina båtar långa sträckor över land.

Den lämpligaste platsen för byggande av större fartyg visade sig vara "furstehusets by Sjaskoje Ustje", belägen vid floden Sjas' utlopp i Ladoga. Här byggdes 4 grundgående "fregat-

[1] Vid Volchovs utlopp i Ladoga låg "Nya Ladoga" och strax innanför denna stad "Gamla Ladoga". Som båda namnen förekomma om varandra, användes benämningen "Ladoga stad".

ter", hållande 28 m. i längd och 7 m. i bredd. Dessa fartyg, som oriktigt kallades fregatter, hade ett däcksbatteri, öppet mellan den täckta backen och akterhytten; de förde omkring 25 mindre kanoner. Vidare byggdes här "smacker", bestyckade lastfartyg med två master och sneda segel, samt "flötjer" med några kanoner var. Fartygen byggdes av en holländsk skeppsbyggmästare, Water Waterson. Timmermän och andra arbetare togos från Olonets; vapen, ankaren och järn levererades från en utlännings (Butenant) verkstäder i Olonets, och penningar lämnades av förvaltningen i Novgorod, som även hade ett visst moraliskt ansvar för leveranserna. Högsta tillsynen utövade tsaren själv och under honom greve P. M. Apraxin, som varit sin herre följaktig på dennes utländska resa. Men dessa fartyg, i synnerhet de större, lämnade beträffande både konstruktion och byggnadssätt mycket övrigt att önska; fregatterna byggdes — i brist på sågade plankor — av hugget timmer. Emellertid sjösattes i Ladoga 2 "fregatter", i september 1702, alltså i n n a n ryssarna erövrade Nöteborg.[1]

På de övriga varven vid Ladoga utom i Svir byggdes endast mindre fartyg. Men redan sommaren 1702 hade ryssarna en mängd fartyg och farkoster i Ladoga; i augusti uppskattas antalet till 2 à 300 stycken.[2] Vad som fattades tsaren var icke så mycket lätta fartyg och sjöfolk, ty den stora sjön hade sedan äldsta tider trafikerats av fartyg, men väl fattades honom skepp jämte dugligt befäl och örlogsmatroser. En del sjöfolk med viss utbildning hade han som nämnt redan vid krigsutbrottet dels i Arkangel, dels å sin flottilj på Don.

Vi ha sett, att viceamiral Numers med Ladogaeskadern övervintrat i Viborg samt att besättningen till följd av dålig beklädnad och dåligt underhåll i stort antal sjuknade. Då ami-

[1] Vesjålij, anf. arb., sid. 149—153.

[2] Postmästar Thorwoeste i Nyen till kanslikollegium den 14 augusti och Horn i Narva till Karl XII den 18 augusti.

ralen nu behövde ersättningsmanskap, och defensionskommissionen var förbjuden att översända sådant till Östersjöprovinserna, skrev han i mitten av mars till konungen med förfrågan huru han skulle få 300 soldater. Härpå resolverade konungen i mitten av maj — han stod då vid Warschau — att Horn i Narva skulle få order att draga försorg om det begärda manskapet. På så vis dröjde det till fram på sommaren, innan Ladogaeskadern fick ersättningsmanskap. Det är klart, att de långa avstånden till Karl XII och hans vilja att själv hava ledningen av det hela måste i hög grad försvåra befälhavarnas i Östersjöprovinserna förehavanden. Detta gällde i synnerhet Numers; en av hans rapporter framkom först efter n i o månader. Slutligen fick han "låna" 100 soldater av Cronhjort, och i början av maj finna vi honom i Ladoga. Men "officerarnas och folkets misär låter inte beskriva sig", säger han vid denna tid i brev till konungen, "ty de ha nu in på andra året inte fått mer än ½ månadspenning".

Numers förfogade visserligen över 9 fartyg, men han kunde icke bemanna alla. Hela styrkan i L a d o g a utgjordes nu liksom året förut av 6 mindre örlogsfartyg (3 brigantiner och 3 jakter) och 2 båtar.[1] På flera ställen av kusten företog han, även för att ditlocka fienden, landstigning, härjade och brände samt jagade de ryska fartygen, vilka vanligen togo sin tillflykt till någon av den stora sjöns många vikar. Förhållandet var nämligen att ryssarna hade order att, om de icke voro överlägsna — vilket de dock alltid voro — undvika strid med den svenske amiralen, men noga iakttaga hans rörelser; i och för detta ändamål hade de inrättat observationsplatser på flera av sjöns talrika öar. Två gånger gingo emellertid de ryska flottiljerna till anfall. Den 15 juni, då Numers låg till ankars i floden Voronias mynning (på östra sidan av Ladoga-

[1] Så även enligt V e s j å l i j, anf. arb., sid. 150, vilken nog icke upptagit för litet antal fartyg.

sjön), och medan 100 man av soldaterna voro i land, blev han överraskad av 18 däckade barkar "karbasser", bestyckade med små kanoner. Han hann att få sitt folk ombord och han slog fienden på flykten, varvid 2 ryska fartyg skötos i sank. Men svenskarnas förlust var mycket kännbar: 4 officerare, 5 underofficerare och 18 av manskapet i döda och sårade. För att skaffa de senare vård gick Numers då till Kexholm.

Ryssarna hade nu blivit djärvare, och deras andra anfall ägde rum på svenskt område den 29 augusti under stiltje, mot ett par av de svenska fartygen, som lågo på brandvakt mellan "Muria och Lidna udd". Den ryska flottiljen räknade nu 32 fartyg, därav 6 stora lodjor; striden varade från kl. 7 fm. till kl. 1 em., då fienden efter ett "desperat fäktande" drog sig tillbaka. I denna strid hade svenskarna lyckats avslå fiendens försök till äntring, men de hade ensamt i döda förlorat hälften av sin styrka.

Numers' besättning, vilken soldaterna medräknade, icke torde uppgått till 300 man (det största fartyget "Thor" hade 42 mans besättning), var nu i hög grad decimerad och den lilla återstoden så medtagen av sjukdomar, att vidare strid tycktes lönlös; särskilt bland befäl och underbefäl hade åtgången varit stor, och även fartygen voro skadade. För amiralen återstod nu ej annat än att följa sin instruktion, som ålade honom att i tid söka säker vinterhamn. I Nöteborg kunde han icke stanna, ty där fanns ingen hamn. Han gick därför till Nyen, där han avlämnade sina svårast sårade och begravde sina döda, samt därifrån till Viborg, kvarlämnande 2 fartyg att kryssa i Finska viken. Redan nu var fiendens överlägsenhet i Ladoga alltför stor för att Numers' 6 fartyg skulle kunnat uträtta någonting.[1]

[1] Sjöexp. Ryska kriget 1701—1704. Numers' rapporter till K. M:t. Hans skrivelser till Def. kom. äro få för 1702 och innehålla ingenting utöver de till K. M:t.

I motsats till flera av våra författares ringaktande omdömen om ryssarna såsom fiender står Vesjålijs omdöme om svenskarna i hans beskrivning av striderna på Ladoga och Pejpus 1702. "Man måste erkänna", säger han, "att, frånsett de förluster som kunna klandras" — då Numers lät sig överraskas — "funnos bland deras officerare personer med så hög och hjältemodig uppfattning av krigsäran, att de föredrogo döden framför fångenskapen".[1]

Nöteborg var beläget på en holme i Neva vid dess utflöde ur Ladoga, och alldeles utanför fästningen låg då en stor bank. År 1700 hade svenskarna företagit mätningar i södra Ladoga, och en hydrografisk karta över farvattnet vid Nöteborg hade ritats sommaren 1701.[2] På kartan finnes utlagd en smal segelränna (250 m. bred), som löper nära och längs med sjöns västra strand och mellan stranden och den ovannämnda banken. Djupet i denna ränna utanför Nöteborg varierade mellan 2 och 5 m. (vid lågvatten). En annan bank men med djupare vatten låg ej långt från den nämnda. Mellan dessa låg Nöteborgs redd.

* *
*

Vad var nu tsar Peters mening med de upprepade anfallen i Livland? Detta land skulle ju enligt Birsentraktaten tillfalla konung August, och denne kunde ej gärna se ödeläggelserna och folkets utrotande där. Liknande var förhållandet med Patkul, som ju själv var livländare; han gjorde också tsaren allvarliga föreställningar med anledning av den gräsliga förödelse, som Sjeremetjev låtit övergå Livland. Men tsaren, som

[1] Vesjålij, anf. arb., sid. 151.
[2] Kartan är ritad av Carl Eldberg, överstyrman vid flottan.

nu ansåg sig en tid säker för Karl XII, följde — även han med orubblig konsekvens — sitt mål att skaffa sig en hamn vid Östersjön. Vägen dit gick över Nöteborg i Ingermanland. Därför måste Cronhjort, som skulle försvara detta landskap, undanträngas. Men en avgörande strid med honom kunde vara riskabel nog, om Sjeremetjev icke hade ryggen fri för Schlippenbachs livländska här. På grund härav hade de ryska huvudstridskrafterna till en början insatts för att förstöra denna här. Själva ödeläggelsen avsåg naturligtvis att göra Livland odugligt som bas för en större svensk offensiv.

När tsaren fick underrättelse om att Schlippenbach förlorat halva sin här, befann han sig i Arkangel, där han fruktade ett svenskt anfall och samtidigt övervakade skeppsbyggnaden.[1] Han ansåg nu tiden vara inne för att rikta ett huvudanfall mot Nöteborg och beordrade Sjeremetjev att förena sin armé med trupperna i Novgorod samt vidtaga åtgärder för att därifrån föra hären dels landvägen utmed Volchov, dels på floden till Ladoga stad vid Volchovs utlopp i Ladoga; det tog emellertid tid, innan Sjeremetjev fick tillräckligt antal grova kanoner samlade i Novgorod. För att bevaka Schlippenbachs rörelser kvarlämnades en styrka i lägret vid Pskov och vid Petjory.

Under tiden hade Cronhjort, som i början av sommaren sammandragit sin av 5.000 man bestående häravdelning till ett befäst läger vid Nyenskans, framsänt mindre detachement till gränsens försvar. Dessa blevo tillbakaträngda av en rysk här under Apraxin, som ryckt fram utmed södra kusten av Ladoga. Men vid Ingrishof (söder om Neva) mötte Cronhjort själv den 12 augusti. Han kämpade hela dagen, men måste slutligen

[1] Tsar Peter reste som nämnt flera gånger mellan Vita havet och Svarta havet. För honom innebar sådana färder ingen besvärlighet. Han hade lika litet som Karl XII behov av vad vi kalla bekvämlighet.

draga sig tillbaka över Neva och mot Nyen, lämnande sålunda södra Nevastranden öppen för ryssarna, som nu fingo tillfälle att härja även på denna sidan av Ingermanland. Men härefter avstannade deras krigsföretag, och Cronhjort väntade icke något anfall på Nöteborg.

Sedan tsar Peter förvissat sig om att något anfall av svenska flottan på Arkangel icke var att befara, hade han, medtagande sitt garde, den 5 augusti inskeppat sig på 10 fartyg, flertalet förhyrda engelska och holländska, och, som det vill synas, seglat till Onegabukten för att därifrån landvägen — eller på Wygfloden och vattendragen söder därom — begiva sig till Onegasjön, ty här embarkerar tsaren och hans följe senare i augusti på andra fartyg. Resan fortsattes nu över nämnda sjö och sedan utför floden Svir för att slutligen över Ladogasjön nå fram till Ladoga stad. Men då motvind blåste på Ladoga, reste tsaren landvägen till Ladoga stad, dit han ankom efter en månads besvärlig färd från Arkangel, den 5 september. Här inväntade han Sjeremetjev, som anlände omkring den 20 med huvudstyrkan av hären från Novgorod och nu tog befälet över hela armén. Under tiden hade alla de farkoster och fartyg, som byggts i Novgorod och på varven i närheten av Ladogasjön jämte de båtar, som enskilda personer måst lämna, förts ned mot nämnda sjö, klara att löpa ut.

De ryska trupperna besatte nu Nevas båda stränder mot Nöteborg. För att hindra att förstärkningar tillfördes fästningen från Nyen och Neva, släpades 50 farkoster från Ladogasjön över land förbi fästningen och ut i Neva, där de förlades i en tät kedja väster om fästningen; i och för detta ändamål hade tsaren låtit uthugga en väg i skogen av mer än 3 km:s längd. Den 27 september lägrade sig den ryska belägringshären av 10.000 man mitt emot Nöteborg på södra sidan om Neva. Samtidigt lade sig de ryska fartygen, som icke släpats över land, utanför Nöteborg, på östra sidan.

Nöteborg var, som vi sagt, fördelaktigt beläget på en holme i Neva vid dess utflöde ur Ladoga; vattnet kring holmen var betydligt djupare än i segelrännan utanför. Nöteborg låg dessutom helt nära den enda större landsväg, som då från Novgorod och det inre av Ryssland ledde genom Ingermanland till trakterna av Finska viken. Men fästet var gammalmodigt och försvarsverken i följd därav ganska otillfredsställande. Murarna voro svaga och alla byggnader inuti fästet av trä. Kommendant var överstelöjtnant G. V. v. Schlippenbach. Han hade till ett nytt verk, som man utstakat under sommaren, begärt arbetsmanskap av Cronhjort, vartill denne emellertid nekat, då han själv behövde sitt folk och för övrigt ej trodde på något anfall mot fästningen. Vid denna tid uppgick garnisonens hela stridbara styrka ej ens till 250 man. Den 29 september ankom tsaren själv, och nu förenade sig även de trupper, som från Ladoga stad framskjutits till gränsen, med belägringshären, till vilken också de Preobraschenska och Semenovska regementena tillstötte, varefter hela den ryska hären uppgick till 35.000 man.

Den 2 oktober, sedan Schlippenbach nekande besvarat en uppfordran att giva sig, öppnades elden mot fästningsmurarna. Den 5 lyckades major Lejon att med 34 finska grenadjärer smyga sig in i fästningen. Den 9 lät Sjeremetjev ännu en gång uppfordra kommendanten till dagtingan, men då svaret även nu blev nekande, återupptogs beskjutningen med förnyad kraft. Efter ett kort men glänsande försvar, varunder tre stormningar avslagits, 10.080 kanonskott avlossats mot murarna och 6.042 bomber inslungats i fästningen, vars inre företedde en ruinhög, såg sig Schlippenbach den 12 nödsakad att dagtinga, med villkor av fritt avtåg för garnisonen och de sjukas förande till Nyen. Den 13 oktober överlämnades fästningen till ryssarna, och ut marscherade den tappre kommendanten i spetsen för de återstående försvararna, 83 "geschlechte manschaft".

Men den lilla hopen marscherade under flygande fanor och klingande spel med 4 järnkanoner, över- och undergevär samt "kula i munnen", alla medtagande sina enskilda tillhörigheter. Det hjältemodiga försvaret hade måhända gjort intryck på tsaren, ty kapulationsvillkoren höllos till alla delar.[1] Ett annat motiv för tsarens handlingssätt kan även tänkas: genom att hålla sitt ord ville han göra ett fördelaktigt intryck även på besättningarna i andra svenska fästningar, som han ämnade belägra.

Med Nöteborgs erövring var nyckeln till Östersjön i tsar Peters hand. Han insåg tillfullo dess stora betydelse. Under kanonsalut ändrade han fästets historiska namn till Schlüsselburg och lät insätta de överlämnade nycklarna i en tornvägg, till minne av denna märkliga händelse.

Vi ha sett anledningen till att Numers lämnade Ladoga. Med sin decimerade, av sjukdomar och dålig beklädnad försvagade besättning hade han för övrigt icke kunnat hejda den mångdubbelt starkare ryska flottiljen av lodjor och andra fartyg. Även om han offrat alla sina 6 fartyg och 2 båtar hade han icke kunnat hindra Nöteborgs fall.

Man fruktade nu, att Sjeremetjev skulle fortsätta sin offensiv samt framtränga utefter och på Neva till Nyen. Hit hade Cronhjort dragit sig tillbaka med sin häravdelning, som efter de sista striderna icke räknade mer än 4.000 man. Den i yngre år för tapperhet utmärkte men nu ålderdomsbräcklige generalen var icke mannen att leda ett så svårt företag som försvaret av Finland och Ingermanland; vid ett rykte att Sjeremetjev ställde sin marsch på Nyen, anträdde han ett brådstörtat återtåg. Kommendanten på Nyenskans, överste Johan Apolloff, beredde sig till försvar, men för att underlätta det-

[1] L. Munthe, anf. arb sid. 424—427.

samma ansåg han sig böra bränna staden Nyen, varvid även ett fältmagasin med stora förråd för armén gick upp i lågor. Åtgärden var överilad, ty det visade sig, att den väntade ryska offensiven uteblev.[1] Men oviljan vände sig icke mot Apolloff utan mot den gamle Cronhjort, vilken omsider befalldes återgå till sitt landshövdingeämbete i Nyland och överlämna befälet till generalmajoren friherre Georg Johan Maijdel, som utmärkt sig under kriget i Polen. Konungens befallning härom kom dock icke förrän långt fram på nästa år, och Maijdel blev ej heller så snart färdig, vadan Cronhjort fortsatte att utöva sitt befäl även under större delen av år 1703.

Tsar Peter hade sålunda på några månader vunnit två betydande framgångar. Schlippenbach var i grund slagen och mellersta Livland till stor del förhärjat, Nöteborg var erövrat och även Ingermanland låg till en del öppet för ryssarna, vilka på sitt vanliga sätt härav begagnade sig. Att det kunnat gå så långt berodde i väsentlig grad av försvarsstyrkornas otillräcklighet, av bristen på pennningar och förnödenheter. Men även andra orsaker bidrogo till den sorgliga utgången särskilt av 1702 års försvarsstrider.

På ryska sidan följde tsaren, även om han ej alltid kunde vara tillstädes, krigsrörelserna med oavlåtlig uppmärksamhet, och han var outtröttlig i att anskaffa vad trupperna behövde. Här fanns en enhetlig högsta ledning. Att en sådan spåras i företagens planmässighet, kan icke bortresoneras. Här fanns också en överbefälhavare, som i tsarens frånvaro hade vidsträckt myndighet.

Annorlunda var förhållandet på svenska sidan. Karl XII hade som nämnt icke tillsatt någon gemensam överbefälhavare.

[1] Anledningen härtill var naturligtvis — förutom tsarens kända försiktighet — den, att Neva, på vilken belägringsartilleriet och en del förråder skulle föras, inom kort isbelades, varigenom även kommunikationen mellan Nöteborg och Nyen skulle försvårats.

Följderna härav framträdde i frånvaron av enhet i krigsledningen och den därav föranledda bristen på samverkan mellan de olika befälhavarna och mellan dessa och den civila förvaltningen. Både Schlippenbach i Livland och Horn i Narva hade nog insett detta och gjort försök till samverkan med varandra och med Cronhjort, men utan att något egentligt resultat uppnåtts.

Vad åter amiral Numers beträffar, så fick han reda sig så gott han kunde och dels hos konungen, dels hos olika myndigheter anhålla om vad han nödvändigtvis behövde. Än värre var det ställt för befälhavaren på Pejpuseskadern. Löschern måste nämligen i och för utredningen av sina fartyg sända rekvisitioner först till Numers, som befann sig än i Ladoga, än i Nyen, än i Viborg, varefter denne insände dem till amiralitetskollegium i Karlskrona.

2.

Karl XII:s företag i Polen medan tsaren förberedde och vann sina framgångar i Östersjöprovinserna. Greve Pipers memorial.

Underrättelsen om Nöteborgs fall kom till rådet genom brev från den om Finlands försvar högst förtjänte landshövdingen Lindhjelm i Viborg och väckte allmän bestörtning i Stockholm. Det var ju också naturligt, då Nöteborg låg endast 4 svenska mil från Finska viken (fågelvägen) och 3 mil från Nyen. Om förlusten avsände rådet den 30 oktober två skrivelser till konungen[1] och den 21 november ännu en. I den senare meddelade rådet, att det, för den händelse ryssarna skulle

[1] Den ena skrivelsen över Stettin, den andra över Reval, Riga och Mitau.

bemäktiga sig Nyenskans och vilja inrätta någon sjöhamn vid Östersjön, vartill stora anstalter gjordes, hade givit amiralitetskollegium order att till första vårdag hålla 6 till 8 lätta fregatter färdiga att utlöpa och förena sig med Numers' eskader för att med all makt söka utestänga fienden från Östersjön. Vidare framhöll rådet, att dessa och andra åtgärder icke kunde vara tillfyllest att hindra en sådan mäktig fiendes "vitt utseende anslag", som icke blott förhärjat en stor del av Livland och Ingermanland utan även bortfört den fredliga befolkningen; varför enda möjligheten vore, att konungen gjorde ett snart slut på det polska kriget och vände sig mot Ryssland såsom den farligaste fienden. Slutligen underrättade rådet konungen om, att det vidtagit åtgärder till uppsättande av nya regementen (fyra- och fem-männingar) samt låtit några regementen marschera till Skåne mot ett befarat angrepp från Danmark.

För denna sista åtgärd fick rådet av konungen mottaga de skarpaste förebråelser för "feghet och försagda gemöter", vilka i första hand voro riktade mot Wachtmeister i Karlskrona, som påkallat åtgärden; men uppsättningen av nya regementen gillades. Däremot hade rådet på den viktigaste delen av sin skrivelse, angående fregatters avsändande till Finska viken, ännu i början av mars 1703 icke erhållit något svar. Rådet begärde då ånyo att få besked om vad konungen bestämde och varifrån soldaterna till fartygen skulle tagas. Men konungen hade nu annat att tänka på, och vi skola i korthet följa hans företag under den tid, då tsar Peter förberedde och vann sina ovan skildrade framgångar.

Den här, med vilken Karl XII började sitt polska fälttåg, utgjorde eliten av armén och uppgick till 14.000 man; den hade i januari och februari förflyttats från Kurland till trakten av Kovno och där förlagts i vidsträckta kvarter. Den 29 mars bröt Karl XII upp från Kovno med Warschau som mål, sedan

generalmajor Mörners häravdelning (4.000 man) den 19, på fältherren Sapiehas anhållan, beordrats att besätta Vilna, där den kom att stanna till i början av maj. Mörners häravdelning blev sålunda från början efter, men den skulle sedan stöta till huvudhären. Dennas framryckning gick långsamt på de djupa, gyttjiga vägarna.

De fredliga framställningar, som riktades till Karl XII före och under hans marsch genom Polen, utgingo både från August II och från polska republiken. Redan i mitten av januari 1702, innan Karl XII uppbröt från Kurland, infann sig som bekant Augusts förra älskarinna, den för sin skönhet och begåvning kända grevinnan Aurora von Königsmarck, i det svenska lägret, men hon måste återvända med oförrättat ärende.[1] Från Tilsit, dit hon begav sig, reste på hennes uppmaning Augusts sachsiske kammarherre Vitzhum von Eichstädt, som denne även avsänt för att inleda fredsunderhandlingar, över till det svenska högkvarteret (i Bielowice). Men som Vitzhum varit nog oförsiktig att utan föregående anhållan om tillstånd och sålunda utan pass infinna sig i Karl XII:s läger, lät denne arrestera honom och lägga beslag på hans papper. Dessa innehöllo dels anbud om fred med stora fördelar för Sverige på republikens bekostnad — vilket Karl XII sedan begagnade såsom vapen mot August för att av polackerna genomdriva dennes avsättning — dels ett egenhändigt brev till Karl XII från konung August, vari denne erbjöd sig att giva all erforderlig upprättelse och att personligen infinna sig hos Karl för att närmare överenskomma. Ävenså hade Vitzhum sig ålagt att söka besticka Piper och Rehnsköld, en hos furstar den tiden icke ovanlig åtgärd, då det gällde att med alla medel söka vinna ett stort mål. Efter Vitzhums misslyckade försök kom förut-

[1] Hennes mycket omtalade färd till Karl XII gällde även släktangelägenheter.

varande polska sändebudet i Stockholm von Sacken för att bebåda ankomsten av polska republikens stora beskickning. Denna fick, efter att en tid ha rest efter den svenska hären, företräde i slutet av april. Mottagandet skedde med stor ståt, men sändebudens framställning, att Karl XII skulle emottaga republikens bemedling till fred mellan de båda konungarna och efter erhållen skadeersättning föra sina trupper tillbaka, blev som bekant utan resultat, då konungen vidhöll sin fordran på Augusts avsättning. Denne var emellertid så säker om att erhålla fred med Sverige, att han utbjudit nästan hela sin här åt främmande makter.[1]

Både konungen i Polen och polska republiken sökte alltså fred. Nästan samtidigt ankom till Karl XII en liknande uppmaning från svenskt håll. Det var från den nära 80-årige kanslipresidenten Bengt Oxenstierna, som troget tjänat hans far och farfar, och nu efter nära ett halvt århundrades statstjänst upptecknade sina råd till den unge oerfarne konungen. Grundtanken hos honom var — liksom hos de övriga svenska statsmännen — att konungen skulle uppgiva avsättningspåståendet och sluta fred med konungen i Polen mot ersättning och säkerhet för framtiden, under det man tillsvidare behölle Kurland som pant, för att sedan med alla krafter kunna nedslå den växande ryska makten. Eller också borde fred slutas med tsaren. Annars skulle denne, medan konungen var sysselsatt i Polen, bemäktiga sig de svenska Östersjöprovinserna. Detta vore, skrev den gamle statsmannen, kanske det sista ord han hade att säga sin konung. Han bönföll om fred.[2]

[1] Till kejsaren voro redan 8.000 man lovade; 12.000 man ville han överlåta åt sjömakterna. F. F. Carlson, anf. arb., sid. 77.

[2] Brevet av den 5 mars 1702 framkom ej förrän Karl XII trängt djupare in i Polen. Det föredrogs av Piper, som gillade detsamma.

Bakom Oxenstiernas råd låg även hans önskan, att Karl XII skulle överlåta en del av sina trupper åt sjömakterna i deras krig mot Frankrike. Han dog några månader därefter.

Emellertid utfärdade Karl XII kort före ankomsten till Warschau tvenne märkliga kungörelser. Den förra var "en deklaration till samtliga Polens ständer", som avgavs den 2 maj (i Langendorf). Häri förklarade sig konungen vilja i förening med polska republiken "hennes gränser extendera och utvidga och vad henne på olagligt sätt fråntaget var restituera och återställa". Denna deklaration syftar på fördraget i Andrussov, varigenom Polen avträdde till Ryssland de östra randstaterna.

Den andra kungörelsen var ett "universal till alla voivodskap i Polen", av den 6 maj (i Ostrovie). Häri framhålles följande av konung August II:s syndaregister: Han har fört främmande (sachsiska) trupper in i landet (Polen) och med deras tillhjälp förtryckt folket samt traktar efter att kasta republiken över ända och bliva suverän. I ingen punkt har han hållit "pacta conventa" eller fullgjort den ed, som han tillsvurit republiken, utan gjort efter behag som i ett oinskränkt regemente; han har sänt ministrar till utrikes hov uti republikens namn utan dess medgivande och befallning; gjort förbund med tsaren i Moskva, republikens första fiende, för att igenom dennes styrka på den fria republikens bekostnad skaffa sig ett envåldsregemente. Vidare har konungen försökt att "stifta misstroende och oenighet mellan de infödda landsens barn", och den oenighet, som är i Litauen, har från honom sin första början; "adeln och de förnämsta familjerna ligga i håret på varandra, och om han nu håller med endera, skall han omsider fördärva dem alla". Slutligen har han, republiken oåtspord, begynt krig och sålunda "rivit åt sig den högsta klenod, som består i rättigheten att börja krig eller sluta fred". Så följer Augusts överfall på Riga, huru han härjade i landet, lockade Våra undersåtar till uppror och tog tsaren i Moskva till hjälp för att "såsom ett stormande hav på en gång uppsluka Oss, som intet ont förmodade". Den märkliga akten slutar med att

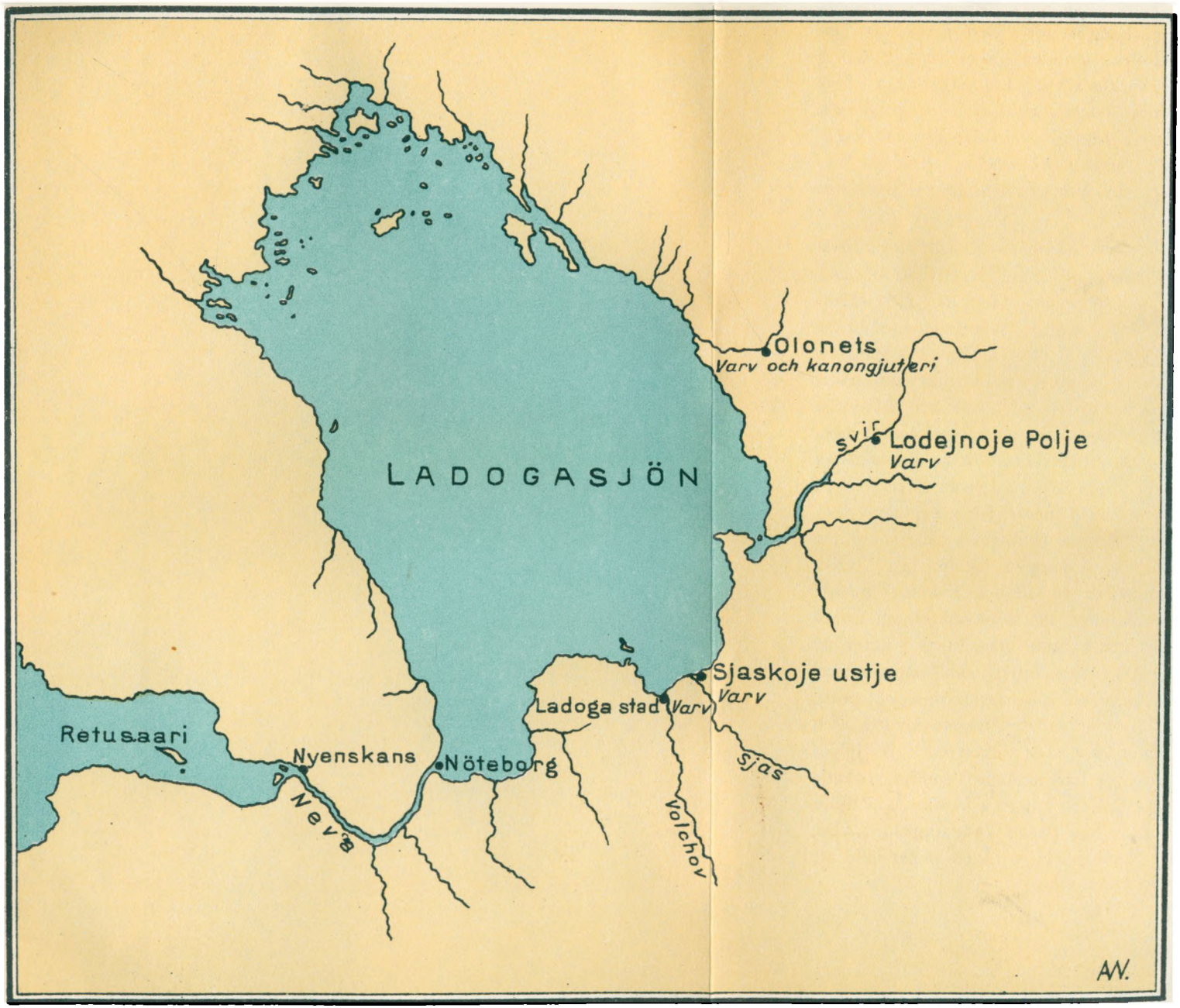

De ryska varven där den första östersjöflottan byggdes.

konung Karl icke vill republiken något ont, bara den avsätter August och väljer annan konung och Karl får föda sin armé i Polen.[1]

Karl XII framställde sig alltså såsom republikens befriare och vän. Men när han i mitten av maj ankom till Warschau — dess slott besattes utan motstånd — där han skulle föreskriva sina villkor, fann han varken konungen, senaten eller kardinalen, med andra ord, ingen myndighet, som kunde tala i statens namn, och riksdagen var långt förut upplöst. August II hade tagit sina ministrar och en del senatorer med sig och begivit sig till Krakau, Polens gamla huvudstad, fältherren Lubomirski med den polska kronarmén var på sitt håll, likaså kardinalprimas. Till den sistnämnde — han återkom sedan till Warschau — avlät Karl XII omedelbart en skrivelse med begäran, att primas skulle sammankalla en riksdag för val av annan konung. Vi känna vilka hinder, som uppreste sig däremot. August II åter kallade det allmänna adelsuppbådet till kamp mot inkräktaren, i kraft av ett senatsbeslut, som även gav honom rättighet att inkalla sachsiska trupper i riket.

Efter en månads uppehåll i den polska huvudstaden, där föga kunnat uträttas, bröt Karl XII upp den 16 juni och tågade söderut mot Krakau, där August antogs sammandraga sin sachsiska armé. Den polska kronarmén stod vid Lemberg.

Enligt den plan, som konungen uppgjort för framryckningen mot Krakau, skulle den ske på tre kolonner, med huvudhären 8.000 man i mitten, general Gyllenstiernas häravdelning från Pommern, som beräknades till 11.000 man, till höger, och generalmajor Mörners kolonn, 4.000 man, till vänster, för att med samlad kraft krossa den sachsiska hären. Själva planen var i och för sig utmärkt, men den strandade tyvärr redan då den skulle sättas i verket.

[1] Nordberg, anf. arb. I, sid. 243—244.

Till Gyllenstierna hade färdighållningsorder avgått redan den 5 april, och den definitiva ordern om marschens anträdande var expedierad den 24 maj. Men det oaktat visste man icke i högkvarteret vid huvudarméns uppbrott från Warschau (Praga) den 16 juni, *varest* Gyllenstierna befann sig; det var alltså ännu obekant för ledningen, *vilken insats* man av denna starka häravdelning hade att vänta i det förestående slaget. Först den 26 juni — alltså 10 dagar efter huvudhärens avmarsch från Warschau — ingick underrättelse från Pommern att Gyllenstierna den 14 juni ännu ej avgått från Stettin. Då Karl XII, vilkens framryckning nu var känd, icke ville stanna på halva vägen och då avståndet från Stettin till Krakau var för stort (530 km.) för att numera invänta Gyllenstierna, beslöt Karl att fortsätta offensiven utan medverkan av den pommerska häravdelningen; denna var dock större än hans egen armé. En order sändes till Gyllenstierna att påskynda framryckningen.

Ej heller visste konungen vid uppbrottet från Warschau och under de närmast följande dagarna var Mörners kolonn befann sig. Denna hade lämnat Wilna i början av maj. Det måste betecknas såsom ett strategiskt missgrepp, att denna kolonn, hälften så stark som huvudhären, blivit lämnad så långt efter för att stödja ordnandet av de inre polska förhållandena, och detta missgrepp var nära att åstadkomma svåra följder. Mörner stod ännu på andra sidan Lublin och hade icke fått konungens order, av vilka fienden lyckats uppsnappa flera. Kurir efter kurir avgick till honom med befallning att så skyndsamt som möjligt passera Weichseln och stöta till konungen. Men ännu den 26 juni — samma dag som konungen erfor, att Gyllenstierna stod kvar vid Stettin — hade Mörner icke hunnit längre än till Lublin; han ägde då ingen kännedom om var konungen befann sig och ej heller om dennes avsikter. Först ett par dagar därefter erhöll konungen rapport om Mörners

ställning, och därmed var förbindelse inledd mellan huvudhären (mittelkolonnen) och den vänstra kolonnen. Mörners kår hann i sista stund, aftonen den 8 juli, fram till huvudhären, i närheten av Kliszov, och var då "ganska trött, mager och hungrig". (Se skiss, sid. 269.)

Det påstås, att Karl XII icke velat invänta Mörners ankomst, utan gå till anfall redan denna dag, men att han på Pipers och generalernas böner förmåtts uppskjuta anfallet till morgondagen den 9 juli, årsdagen av slaget vid Düna. Den 8 hade nämligen båda konungarnas härar nalkats varandra på 9 km:s avstånd. Konung August med sin sachsiska här stod då vid byn Kliszov, 70 km. nordost om Krakau.

Den svenska hären utgjordes nu av 12.000 man och 4 kanoner. Styrkan av den sachsiska hären uppgick till högst 16.000 man och 46 artilleripjäser; härtill kom den polska kronarmén, som i sista stund hann fram till slagfältet. En skildring av stridens förlopp ligger givetvis utanför uppgiften av detta arbete. Vare nog sagt, att oaktat anfallsplanen utgick från tvenne felaktiga förutsättningar, den ena, att polska armén icke kunde hinna fram till slagfältet, som den gjorde kl. 12 middagen, och den andra, att kärren framför fiendens front ej voro framkomliga, vilket de i verkligheten voro, blev resultatet lysande, i första hand för den unge konungen, som med en stab av 8 officerare själv ledde striden. Den polska kronarmén flydde vid första anfallet och var därmed ur räkningen, men det sachsiska rytteriet kämpade tappert. Själva striden pågick knappast i fyra timmar, från kl. 2 till framåt 6 em., då svenskarna ryckte in i fiendens rika läger. Dennes förluster utgjordes av en fjärdedel av hela armén, hela artilleriet med trossen, en mängd fanor och standar m. m. Av svenskarna hade 300 man stupat (därav 250 ensamt av livregementet); antalet sårade uppgives olika, från 500 till 800, tillfångatagna voro — 2 man. Bland de stupade var hertigen av Holstein-Gottorp.

Flera hundra damer, som befunno sig i det sachsiska lägret, för att bevittna Augusts seger, föllo i svenskarnas våld, men blevo på konungens befallning frigivna. I politiskt avseende var slaget så till vida märkligt, att den polska kronarmén öppet deltagit däri på sachsarnas sida. Polska republiken kunde sålunda ej längre hävda sin neutralitet i kriget.

Slaget vid Kliszov är det första verkliga fältslaget under Karl XII:s egen ledning. Här har konungen icke såsom i de föregående bataljerna satt sig i spetsen för någon särskild trupp, utan med fältherrens lugna beslutsamhet ridit omkring över allt och ordnat allt. De taktiska anordningarna har han själv ensam anbefallt och hela tiden har han varit med där det gått hetast till, utan att ett ögonblick släppa ledningen av det hela.

Den armé, som konungen kommenderade, utgjorde eliten av den svenska krigsmakten. I denna armé om 12.000 man var antalet officerare mycket stort; här funnos ej mindre än 12 generalspersoner. Alla underbefälhavarna skötte var och en sin uppgift på ett utmärkt sätt, likaså truppen i sin helhet. Karl XII framstår emellertid redan nu — vid nyss fyllda 20 år — såsom en överlägsen truppförare inom det taktiska området. Och medan segerns glans varade, nedtystades de svenska statsmännens betänkligheter mot kriget i Polen.[1]

Men något "förintelseslag" var icke Kliszov. Det sprängda sachsiska rytteriet kom till rätta, och medan Karl XII ett par veckor stannade i trakten söder om Kliszov, hann August II att till Krakau åter samla sin slagna här och även draga till sig den kontingent av 8.000 man sachsiska trupper, som under general von Röbel vid denna tid befann sig i Böhmen, vilken

[1] De hade hoppats på något resultat av förhandlingarna i Warschau och att marschen skulle stanna där, så att konungen sedan kunde vända sig mot Ryssland. "Vi bryta upp och lära icke stanna förrän i Konstantinopel eller gå vi till Kristi grav", skrev Olof Hermelin hem.

han dock mot ersättning hade ställt till kejsarens förfogande.[1] Därefter tågade August II österut till de områden av Polen, där han hade sina trognaste anhängare. Ett försök, som av Karl XII gjordes (26 juli) att söder om Weichsel hindra sachsarnas marsch i ostlig riktning, kom för sent.

Efter tre veckor intog Karl XII genom list Krakau (31 juli), i vars närhet den svenska hären blev förlagd i 2 månader.[2] Härunder avstannade krigsrörelserna, och August II kunde åter samla sina anhängare till en konfederation i Sandomir i augusti. Denna förband sig med ed att försvara tronen, bestrida konungens avsättning och till det yttersta kämpa för republikens frihet.

Karl XII:s militära framgångar fingo sålunda ingen omedelbar betydelse för konung Augusts oskadliggörande, snarare motsatsen, ty genom konfederationens beslut var det faktiskt August II, som segrat över Karl XII i kampen om polackernas sinnen. "Främlingsförtryckets förnedring skapade stämningar av nationell hänförelse, och August tycktes på väg att — som i ett liknande läge Johan Kasimir — antaga gestalten av en polsk nationalkonung".[3] Slutligen kunde August, sedan han tågat österut, träda i förbindelse med sin ryska bundsförvant.

En annan sak hade varit, om segern vid Kliszov kunnat utnyttjas, d. v. s. efterföljas av en i rätt tid företagen strategisk förföljning av fienden, som bort leda till den sachsiska härens förjagande ur Polen till Sachsen. Anledningen till att så icke skedde var i första hand den pom-

---

[1] Uddgren: Fälttågen 1701—1706. (Bring, sid. 237.)

[2] Förläggningen fördröjdes ett par veckor utöver den tänkta tiden till följd av ett benbrott, som konungen ådrog sig vid en kullridning den 20 september.

[3] Herlitz: Karl XII:s polska politik (Bring, sid. 152). Jfr "Karl XII på slagfältet", sid. 441.

merska häravdelningens uteblivande. Ännu mindre medförde segern en inmarsch i Sachsen av den svenska hären för att bringa August på knä och tvinga honom att avsäga sig den polska kronan, vilket ju var krigets mål. Är det verkligen så, att slaget vid Kliszov "var avsett att bliva sista ledet i den operation, vilken skulle medföra förintandet av motståndarens stridskrafter",[1] ja då hava Karl XII:s beräkningar i grund slagit fel.

Däremot medförde segern avsevärda fördelar för svenskarnas fortsatta krigföring i Polen, i det den gav Karl XII en nästan obegränsad operationsfrihet inom det stora polska riket. Denna operationsfrihet blir också utnyttjad genom sträckmarscher från den ena ändan av Polen till den andra för att få tag i den farliga sachsiska hären, som lika hastigt skyndar undan. Men själv vågar August aldrig mera mäta sig med Karl XII i en drabbning.

Slutligen några ord om Gyllenstierna och hans pommerska häravdelning. Denna ankom till Krakau först den 19 augusti, alltså nära 6 veckor efter slaget vid Kliszov. Generalen tillförde då den kungliga hären en förstärkning av 10.000 man, varigenom denna blev dubbelt så stor som förut — ett i sanning viktigt moment. Att döma av Gyllenstiernas journal har Karl XII godtagit de av generalen anförda skälen för dröjsmålet med hans marsch. Det vill alltså synas, som om Karl XII här förutsatt det omöjliga, då hans beräkningar till den grad slagit fel.

Det är för övrigt ett drag i Karl XII:s krigföring, som ofta går igen. Den strategiska samverkan mellan olika häravdelningar, som han avser för målets vinnande, kommer för sent eller uteblir alldeles, varigenom han, ehuru stund-

[1] "Karl XII på slagfältet", II, sid. 439.

om överlägsen på krigsskådeplatsen, aldrig blir tillräckligt stark på den avgörande punkten för att kunna tillfoga motståndaren vad han åsyftar — ett förintelseslag.[1] Detta förhållande har även sin grund i hans kynne, hans längtan att komma i strid med fienden, en längtan, som är så stark, att han icke vill invänta påräknade trupper, och hans egendomliga uppfattning om äran av att kämpa mot en överlägsen fiende, även med egna större förluster. Att Karl denna gång hade så bråttom att komma i strid med sachsarna berodde väl därpå, att han befarade att August II annars skulle hinna att draga till sig den polska kronhären — vilket denne det oaktat lyckades, om än i sista stund.

Resultatet av Karl XII:s första offensiv i Polen hade sålunda icke blivit vad han väntat sig. Hans uppehåll vid Warschau hade varat en månad. Om han stannat där ännu en vecka, skulle han fått visshet om, att Gyllenstierna stod kvar vid Stettin, och kunnat invänta denne. Han hade då kunnat börja sin offensiv med en armé, nära nog dubbelt så stark som den, med vilken han företog anfallet. Sannolikt skulle han då även kunnat tillfoga August ett förintelseslag, såvida denne vågat antaga batalj. Men även om August dragit sig tillbaka till Sachsen, borde Karl där kunnat tvinga honom till batalj och till underkastelse. Detta torde även kunnat ske, om en strategisk förföljning av fienden satts igång omedelbart efter slaget vid Kliszov. Att märka är, att samma dag, som slaget utkämpades, stod Gyllenstierna sedan 2 dagar vid Kopnitz på stora

[1] Den nya åskådningen har en annan uppfattning om Karl XII:s beräkningar, än den förf. kommit till. "I samma mån som krigsskådeplatsen utvidgades framträdde även allt mer konungens anlag för djärva och omfattande strategiska kombinationer, som från energiska strävanden att sammandraga förstärkningar utvecklade sig till noga överlagda beräkningar att överväldiga fienden genom skilda härars samverkan till ett gemensamt mål." (Hjärne, anf. arb., sid. 162).

vägen till Dresden, 20 mil, d. v. s. 10 dagsmarscher därifrån. En inryckning i Sachsen skulle troligen då kunnat företagas från tvenne håll, om Gyllenstierna fått order att stanna vid Kopnitz och där avvakta utgången av det förestående slaget. Att Karl, om han beslutat sig för att rycka in i Sachsen, skulle hava mött något militärt motstånd av de mot Frankrike allierade makterna, är, som framdeles skall visas, icke sannolikt.

*

Karl XII hade icke velat mottaga än mindre besvara Augusts egenhändiga brev, vari denne som nämnt förklarade sig villig att giva all erforderlig upprättelse och personligen infinna sig hos Karl för att närmare överenskomma. En avskrift av brevet delgavs emellertid Piper. Då August genom sin budbärare icke lyckats ens närma sig Karl XII, försökte han på annat sätt att visa sina fredliga tänkesätt. Han återsände åtskilliga fångna svenska officerare, vilka han begåvat med rika skänker. Härpå svarade Karl XII genom att lösgiva ännu flera sachsiska officerare och genom att än mera frikostigt begåva dem. Men därvid stannade det.

Under tiden läto underrättelserna från Östersjöprovinserna alltmera nedslående. Schlippenbachs nederlag vid Hummelshof, som medförde förlusten av halva hans här, blev nu känt i det svenska lägret, likaså att tsaren lät förhärja stora delar av Livland och bortföra befolkningen i träldom. Piper hade förut muntligen sökt visa Karl XII nödvändigheten av att snart komma till ett slut med det onyttiga kriget i Polen. Också andra omdömesgiltiga personer i konungens närhet sökte verka i samma riktning. Läser man med uppmärksamhet breven från sådana män, vare sig högre officerare eller högre tjänstemän vid kansliet, skall man finna, att de, även kort efter de militära framgångarna, äro fyllda av oro över den

vändning kriget tagit.[1] Så bland andra Magnus Stenbock. I likhet med flera hade han genom krigets förvärv i hög grad förbättrat sin ekonomiska ställning och han åtnjöt stora förmåner såsom guvernör i Krakau. Av sitt glada liv där ger han sin hustru en roande skildring, men mitt uppe i all denna framgång skriver han: "Give Gud att det snart vore en ända på detta lumpna kriget. Det ser alltför fasligt och illa ut, om Gud sig ej snart däruti melerar, varom han innerligen bör anropas." Och på ett annat ställe, med avseende på detronisationen, skriver han: "Guds välsignelse kan aldrig bliva hos oss, om vi ej förlåta vår nästa, när han erkänner sina felaktigheter och beder därför."

Även den försiktige och kloke Arvid Horn, den slugaste av dem alla — den blivande diplomaten m. m. — hyste en ivrig längtan efter fred, ehuru han icke likt Stenbock förde sin mening till torgs. "Att frigöra de svenska trupperna från den polska krigsskådeplatsen genom en förmånlig fred med August för att sedan kasta dem mot Ryssland ansåg han, som så många andra, vara huvuduppgiften för den svenska politiken."[2] Horn insåg redan nu faran av Rysslands växande makt.

Och konungens egen fältpredikant predikade med stor frimodighet om den kristliga plikten att vara försonlig mot sina fiender och komma de lidande — Livlands olyckliga befolkning — till hjälp.

Det var den 29 augusti, som Piper — sedan beslutet i Sandomir blivit känt — ännu en gång vände sig till konungen för att söka övertyga honom om det okloka i avsättningsbeslutet. Konungen svarade då: "Det som greven håller för omöjligt,

---

[1] "Vi sörja så mycket mindre, som vi äro desperate", hade Hermelin skrivit från Warschau, "men finge bror se förslagen (till fred), skulle bror säga, att de icke borde förkastas" (till Samuel Barck).

[2] Grauers: Arvid Bernhard Horn. Biografisk studie, I, 1664—1713, sid. 43.

det kan inom ett halvt år vara möjligt, om Jag nu marscherar in i Sachsen; men efter(som) polackerna hava själva givit första förslaget till detronisationen,[1] så vill Jag att de skola också själva göra det möjligt, och Jag allenast hjälpa under, till att befästa deras frihet. Antingen måste de alla säga ja, eller alla nej; säga de nej, så få Vi ställa Våra saker därefter; säga de ja, så lära de väl försvara sin nye konung. Tro säkert, att Jag ville strax lämna konung August i fred, om Jag kunde lita på hans ord; men det första som freden vore sluten, och Vi ginge åt Ryssland, så toge han ryska penningar och komme oss på ryggen, och därmed vore Vårt verk i större vidlyftighet, än det nu står. Vad Livland emellertid lider, kan med Guds hjälp, botas genom vissa privilegier och friheter, när Guden giver oss fred."[2]

Härav framgår, att Karl XII ansett sig kunna avsätta konung August inom loppet av ett halvt år och sålunda avsluta kriget i Polen, om han blott marscherade in i Sachsen. Men han ville icke gå denna väg för att uppnå sitt mål; han ville att polackerna skulle själva avsätta den konung de valt åt sig — varigenom kriget måste förlängas.

Såsom skäl för att Karl XII nu icke marscherade in i Sachsen, framhålles ett argument, som Karl XII själv aldrig anfört: det militärpolitiska läget i Tyskland. Men detta läge var för en sådan marsch gynnsammare hösten 1702 än hösten 1706, då inmarschen slutligen företogs, och detta med en här som var mindre än den som Karl XII förfogade över hösten 1702. Vi återkomma härtill.

Av koungens svar framgår vidare, att han bedömt det poli-

---

[1] Någon urkund, som bestyrker detta konungens påstående, finnes förf. veterligt icke.

[2] Nordberg, anf. arb., I, sid. 284.

tiska läget i Polen felaktigt, då han trodde på polackernas eniga känslor i avsättningsfrågan, vilket åter visar huru föga han kände till den partibildning för och emot August, som dock funnits sedan 1697. I denna Karl XII:s felbedömning av det verkliga läget i Polen torde man böra söka en väsentlig anledning till krigets förlängning och olyckliga utgång.[1]

Vad slutlingen angår konungens svar till Piper, att han icke kunde lita på Augusts ord, så är detta Karl XII:s ständigt återkommande svar till alla, som rådde honom till en förlikning med August.

En helt annan tolkning av Karl XII:s svar till Piper än den jag här ovan sökt giva har förf. till *"Karl XII på slagfältet"* (sid. 402).[2]

I sin förtvivlan över konungens omedgörlighet satte sig Piper ned och sammanskrev ett längre betänkande (dat. 29 aug.), vilket han personligen framlämnade till konungen den 2 september. I detta betänkande — känt under namn av greve Pipers memorial — förutsåg han klart och framställde följderna av konungens åtgöranden i Polen. Även om detronisationen efter lång tidsutdräkt skulle lyckas, yttrade ministern, måste den nye konungens myndighet upprätthållas med en svensk här, men denna skulle Karl XII själv behöva för kriget mot Ryssland, vilket bleve allt svårare att genomföra, ju längre tid tsaren finge att stärka sin armé. Vidare utvecklade han,

[1] På liknande sätt yttrar sig Wikander, anf. arb., sid. 69.

[2] Man jämföre *Herlitz'* yttrande: "Det kan knappast förutsättas — så illa underrättad som man i Sverige var om österuropeiska förhållanden — att han (Karl XII) från början hade klar blick för innebörden av den omvälvning, som försiggick i Polen ..... Närmast såg han blott på Augusts bottenlösa opålitlighet ..... Men om vidden av det företag, som han därmed (efter offentliggörandet av sitt krigsmål i juli 1701) inlät sig på, kunde han ännu icke hava någon föreställning."

huru Sveriges välfärd lede av detroniseringsbeslutet och att det vore oerhört av konungen att uppoffra sitt tappra och redliga folk utan att därmed skaffa sitt eget land någon nytta. Så gick Piper konungen in på livet och vederlade just vad denne till sitt försvar plägade yttra, nämligen att hur det än komme att gå, så satte han sin förtröstan till Gud och sin rättvisa sak. Det vore ej kristligt, yttrade Piper, att längre bära ett oförsonligt hat, när den felande ångrat sig, bekänt sitt fel och bett om förlåtelse, när han erbjudit skadestånd och säkerhet för framtiden. Konungens sak var ej mera en rättfärdighetens sak, och då Gud allenast älskade ett rättfärdigt väsende, huru kunde då den (Karl XII), som det icke förde, lova sig Guds bistånd. Ej heller vore det karlaktigt att ideligen hålla på avsättningspåståendet, ty sedan det framställdes, hade ju förhållandena helt ändrat sig. Vad som en gång var klokt, hade nu blivit oklokt. Detta var icke blott hans egen åsikt, slutade Piper, alla konungens undersåtar och vänner styrkte därtill, ja armén, som nu kände konung Augusts vilja till fred, suckade därefter.

Till sist visade ministern för konungen den framtid som öppnade sig, om fred nu slötes med Polen. Han kunde vinna ett stycke land av polska republiken; Ryssland skulle hejdas i sin framgång och därifrån kunde erövras landsdelar — Pskov och Augdov med kringliggande områden — vilka, i sig själva av oskattbart värde, bleve en förmur för Östersjöprovinserna. Sedan kunde konungen uppträda som skiljedomare i det stora kriget mot Frankrike.

Det var konungens främste rådgivare, chefen för hans fältkansli, hans faders högt betrodde man, som så uttalade sig.

Konungen mottog skrivelsen och genomläste den med mycken uppmärksamhet. Därefter satt han länge tankfull utan att yttra ett ord. Överlade han då med sig själv, om han skulle övergiva grunden för hela sin krigsplan, vilken han genom

segern vid Kliszov ansåg hava börjat med så stor framgång? Denna plan torde nu gått ut på att med hjälp av ett återupprättat Polen krossa den ryska makten genom ett tåg mot hjärtat av Ryssland. Ingen vet vad som rörde sig i hans tankar. Dock, sedan första steget var taget och ordet sagt, måste det förbliva som det en gång var bestämt. På hans beslut hade skrivelsen icke inverkat. Det karakteriserar för övrigt Karl XII att, under det han förblev otillgänglig för alla anförda skäl, hans välvilja mot den djärve motsägarens person likväl icke undergick den minsta förändring. Samma dag utnämnde han denne till kansler för Uppsala universitet. Han hade skrivit, tyckte konungen, såsom en riktig professor. Detta var den enda påföljden av excellensen Pipers djupsinniga och väl avfattade betänkande.

Emellertid arbetade de allierade makternas diplomater på fred mellan Sverige och Polen, visserligen icke för Sveriges bästa utan till gagn för sina egna länder. Men freden låg icke desto mindre i deras intresse, ty då skulle, hoppades de, nästan hela Augusts här och även andra trupper från olika håll överlåtas åt deras respektive härskare för kriget mot Frankrike. Under tiden uppmanades Karl XII att om än i skarpa ordalag besvara Augusts brev med tillkännagivande, att han ville taga i övervägande de fredsanbud som gjorts av denne och gjordes av polska republiken genom kardinalprimas.[1] Men allt strandade på det olyckliga avsättningsyrkandet.[2]

[1] Kardinalprimas föreslog såsom villkor för freden bl. a., att konung August skulle avstå kurfurstendömet Sachsen till sin son och skicka det sachsiska krigsfolket tillbaka till sitt hemland; han skulle betala 6 millioner i krigsskadeersättning, återställa Sapieherna i alla deras ämbeten samt slutligen jämte republiken förklara krig mot Ryssland. F. F. Carlson, anf. arb., sid. 133.

[2] Det var under denna tid, som Karl XII genom ett fall från hästen drabbades av ett svårt benbrott, vilket gjorde honom låghalt så länge han levde.

Karl XII:s vägran att ingå på fredsunderhandlingar förefaller så mycket egendomligare, som intetdera av de mål han avsett med sitt fälttåg, Augusts avsättning och krossandet av dennes här, hade kunnat genomföras, oaktat han intagit Polens båda huvudstäder och oaktat han levererat ett stort fältslag. Att August nu skulle motsatt sig en för Sverige fördelaktig fred, har man icke rätt att antaga, även om han efter slaget vid Kliszov s j ä l v icke gjort något direkt fredsanbud, förklarligt nog då alla hans föregående försök till närmanden avvisats med den oblidkeliga fordran på hans avsättning. Så länge denna fordran vidhölls av Karl XII, kunde August naturligtvis icke släppa förbundet med tsaren. Men detta förbund var ganska lösligt, och det behövdes Patkuls hela energi och gränslösa hat mot Sverige för att sammanhålla det. Men även Patkuls intressen voro i väsentlig grad motsatta både Augusts och tsarens. Det gällde Livland, som skulle tillfalla August, men som tsaren ödelade. Patkul åter betraktade Livlands emancipation med okränkt bevarande av ridderskapets privilegier och välstånd såsom krigets egentliga ändamål. Han var uppretad på tsaren för de barbariska härjningarna i Livland och den fredliga befolkningens bortsläpande till försäljning på slavmarknader inom och utom Ryssland utan avseende på ålder, kön eller samhällsklass.[1] Denna ohyggliga krigföring var dessutom ett slag i ansiktet på August, vilken vid sin inryckning i Livland (1700) utfärdat ett offentligt skyddsbrev för invånarna. Tsaren förklarade emellertid, att han måste unna sina knotande kosacker någon uppmuntran i ett krig, som fördes så långt från deras hemland. Allt nog, många skäl tala för

[1] Med tsarens tillåtelse sökte Patkull rädda ur fångenskapen några adliga damer, som han personligen kände, men Sjeremetjev gav honom det beskedet, att kosackerna fört dem med sig till Ukraina och ville icke — eller kunde icke — lämna närmare upplysning om deras öde.

att det nu skulle varit en lätt sak för Karl XII att skilja August från förbundet med tsaren och sluta fred med den förre.

Om Karl XII så gjort och vänt sig mot Ryssland, vad hade han då haft att frukta av andra makter? Danmark var för lång tid framåt avväpnat i norra Europa. Återstod Preussen. Men icke hade Fredrik I ensam anfallit Sverige, och även han hade ju avlåtit folk åt de allierade. Nej, Karl XII skulle nu haft fria händer att samla alla krafter mot Ryssland. Hade Karl XII 1702, omstrålad av segerns glans från Kliszov, kunnat övervinna sig själv och, då han icke ville rycka in i Sachsen för att bringa August på knä, förlikt sig med honom och därpå upptagit den avgörande kampen mot tsar Peter, då hade han förtjänat att kallas en stor konung, och då hade tsaren måst lämna från sig nyckeln till Östersjön och hans makt, mänskligt att döma, snart varit bruten.

Nöteborgs fall var ännu icke känt. När underrättelsen härom ankom till det svenska högkvarteret, lär Karl XII ha visat någon sinnesrörelse. Han hämtade sig emellertid genast och utbrast med sitt vanliga lugn: "Snart taga vi det slottet åter". Vad tänkte konungen då på? Nöteborg var ju en strategisk plats av yttersta vikt, som låg endast 4 svenska mil från Östersjön. En rysk framryckning från Nöteborg till Nyen på och utefter Neva var ett företag, som ej krävde längre tid än ett par, tre dagar. På faran av anläggandet av en rysk hamn vid Finska viken, som de svenska statsmännen länge fruktat, synes deras konung icke hava tänkt.

Det är orätt att söka bagatellisera våra statsmäns farhågor i detta fall. Redan nu förutsågo — som längre fram skall visas — andra än de nämnda klart och tydligt följderna av tsar Peters obehindrade framsteg, och de underläto icke att insända sina varningar, ehuru förgäves.

Den 2 oktober hade hären äntligen brutit upp från Krakau mot Lublin, och medan tåget sakta rörde sig i nordostlig riktning, fortgingo underhandlingarna om fred. Visserligen hade kejsarens sändebud fått befallning av konungen att lämna hären, så snart denna bröt upp, men polska republiken hade sina utsände, som framställde nya förslag eller återkommo med de gamla. Man kom dock icke ett steg framåt, ty Karl XII fasthöll vid sin fordran på avsättning och ovillkorlig underkastelse. I november anhöll kardinalprimas om en skyddsvakt för sina gods i Storpolen mot konung Augusts trupper och utfäste sig att främja Karl XII:s avsikter. Han förordade även varmt en överenskommelse med kronfältherren Lubomirski, vilken erbjudit Karl XII sin tjänst, ehuru fältherren ej genast vågade öppet framträda. Denne frigav emellertid utan löspengar de svenska fångar han hade i sitt våld och sände brev på brev till Karl XII om sina fredliga tänkesätt; ingen i hela Polen var mera angelägen än han att komma på god fot med svenskarna. Förhållandena tycktes sålunda ljusna för Karl XII, ty på kronfältherren berodde mycket. Men Karl XII förstod minst av allt konsten att välja de medel, som lättast föra till målet. Då kronfältherren icke genast ville förklara sig för svenskarna, fick Stenbock, som framryckt till hans gods, befallning att skövla dessa. Kronfältherren kastade sig då i konung Augusts armar och förmådde kronarmén att svärja denne lydnad samt lova att kämpa för honom till sista man. I stället för en nästan vunnen vän hade Karl XII sålunda genom sitt dåliga sätt att behandla människor skaffat sig en lika hätsk som mäktig fiende.

I januari 1703 intog svenska hären vinterkvarter i trakten öster om Lublin. Hela styrkan uppgick då till omkring 25.000 man, sedan generalmajor Maijdel i början av november under vägen ankommit med 4.000 till 5.000 man av årets rekryter. Starka detachement utsändes i riktning mot Jaroslav och Lem-

berg samt till området väster om övre Bug för att indriva kontributioner och bringa den mot svenskarna fientligt sinnade adeln till underkastelse. Rehnsköld detacherades norrut till området mellan Blonie och Warschau med en häravdelning, som småningom uppbragtes till 9.000 man, för att skydda ett i Warschau av Augusts motståndare bland polackerna hållet politiskt möte, observera fiendens företag och hålla trakten under sitt välde.

Bekant är huru Stenbock strövade omkring i de södra landskapen. För att icke brista i hörsamhet måste han, som han säger, marschera "med facklan i hand". När en by icke ville betala, stacks den i brand; om några brunno inne, frågade man ej efter. Fåfängt sökte Stenbock förmå konungen att visa skonsamhet. Svaret lydde alltjämt på ökad hårdhet. Det var givet att detta grymma sätt att gå till väga varken skulle öka Karl XII:s anseende eller stärka hans makt. Då nu konung August använde samma metod i de landskap, som förklarade sig för svenskarna, blevo stora sträckor av det arma Polen förhärjade, det land som Karl XII ville hjälpa genom att skaffa det en annan konung och som han skulle hava till bundsförvant och bas i den avgörande kampen mot Ryssland.

IV.

Tsaren klyver det svenska väldet i öster mitt itu. Karl XII krossar August II:s krigsmakt, men stannar kvar i Polen (1703).

1.

Nyenskans' fall och Petersburgs anläggning. Tsarens första sjöseger över svenskarna. Viceamiral Numers, hans eskader och hans uppgift.

I Sverige hade man efter underrättelsen om Nöteborgs fall befarat ett anfall på Nyenskans, men härav blev som nämnt ännu ingenting, ty oavsett att Neva kunde snart tillfrysa ansåg sig tsaren ej tillräckligt förberedd för en sådan offensiv. Han fick dessutom annat att tänka på. Efter de triumfatoriska festligheterna i Moskva, som följde på Nöteborgs intagande, erhöll han nämligen från sitt sändebud i Konstantinopel underrättelser, vilka gåvo honom anledning att vänta ett turkiskt fredsbrott. Han beordrade därför från Voronesch, dit han begivit sig för att övervaka skeppsbyggandet, en stor del av trupperna vid den livländska gränsen till Kiev och lät även förstärka dess fästningsverk. Han misstänkte, att förvecklingarna med Turkiet och de missnöjda kosackerna kunde giva

anledning till ett samlat angrepp på Ryssland, även av svenskarna och polackerna, i händelse Karl XII skulle sluta fred i Polen. Ryktet om att en sådan fred verkligen ingåtts kommo också till de svenska myndigheterna i Östersjöprovinserna och väckte där oerhörd glädje. Här hade man börjat känna sig något lugnare, sedan en del av de ryska gränstrupperna dragit bort. Så mycket större skulle besvikelsen bliva.

När tsaren i början av mars 1703 ansåg att faran från det turkiska hållet var avlägsnad och att han av Karl XII ännu ingenting hade att frukta för sina planer på ett framträngande till Östersjön, återupptog han dessa planer. Vid sin ankomst till Schlüsselburg fann han emellertid, att rustningarna för fälttåget i dessa trakter hade under hans frånvaro i hög grad försummats. Han lät då ånyo tillkalla Sjeremetjev och dennes trupper från Pskov, varför Livland, som nu låg öppet, tillsvidare förskonades från överfall. Schlippenbach hade nämligen efter Nöteborgs fall i och för underhållet av sin här dragit sig till det av fienden ännu orörda Estland.

I dagningen den 23 april 1703 avtågade Sjeremetjev från Schlüsselburg med en här av 20.000 man; tåget gick utmed norra stranden av Neva. Samtidigt följde ett stort antal lodjor och andra farkoster, lastade med artilleri, ammunition och förnödenheter; farkosterna blevo emellertid något efter till följd av att floden ännu icke var fullt isfri. Den 25 på aftonen slog Sjeremetjev läger utanför Nyenskans. Detta fäste, vars garnison nu uppgick till 600 man tjänstbara, låg på en utskjutande landtunga mellan Neva och dess biflod Ochta, 20 km. från Nevas utlopp i Finska viken. Oaktat Dahlberghs upprepade skrivelser om vikten av denna plats såsom ett lås för Östersjön hade skansen fått förfalla. Följande dag, en söndag, ankom tsar Peter, och nu gingo 2.000 ryssar till storms; de tillbakaslogos, likaså en andra stormning, företagen av 5.000 man, natten till den 30. Samtidigt med de båda stormningarna

angreps fästet även från floden av de ryska farkosterna. Den 1 maj uppfordrades kommendanten överste Apolloff att kapitulera, men ehuru gammal och sjuk nekade han härtill. Fienden öppnade då en ytterst häftig eld mot det svaga fästet. Som garnisonen var uttröttad, och ej ens logement och kassematter voro bombfria, uppsatte officerarna en skriftlig begäran till kommendanten att dagtinga, vilket denne även gjorde morgonen den 2 maj mot löfte om fritt avtåg för garnisonen till Narva. Denna fick dock ej avmarschera förrän den 9 och då till Viborg, dit också de sjuka fördes sjövägen, på några gamla fartyg. Även på andra sätt brötos kapitulationsvillkoren.

Man frågar sig nu varför understöddes icke Nyenskans av Cronhjort, Schlippenbach eller Numers? Cronhjort skulle försvara icke blott Ingermanland utan nu även Finland, och redan i mars hade ryska strövkårer infallit i Kexholms län. Han uppmanades emellertid både av landshövding Lindhjelm och defensionskommissionen att undsätta Nyenskans, men när den senares order ankom, hade fästet redan fallit. Cronhjort ansåg sig icke kunna dela sin svaga här — han hade 4.000 man under fanorna — och blotta gränsen. Han stod på "stora vägen" till Viborg bakom Systerbäck och lyckades sedan härifrån omkring den 10 juni skingra en rysk kår, som från norra sidan av Neva skulle bevaka fästningsanläggningarna i Nevamynningen. Därefter återgick han till sitt läger bakom Systerbäck, beredd att försvara vägen till Viborg.

Ej heller Schlippenbach hade genom någon diversion kunnat hjälpa Nyenskans. Sedan han på hösten 1702 flyttat sitt högkvarter från Pernau till Fellin, sökte han under vintern och våren att reorganisera sin slagna här, men trupperna saknade tillräckliga förråd, voro illa övade och utan disciplin. Slutligen var avståndet från Fellin till Nyen bortåt 400 km., och ett framträngande över Narovafloden in i det av ryssarna till stor del behärskade södra Ingermanland var även till följd av för-

plägnadssvårigheter knappast möjligt för Schlippenbachs föga marschdugliga här.

Viceamiral Numers hade, så gott sig göra låtit, utrustat sin eskader i Viborg, men allt vad han härtill behövde måste på rekvisition tagas från Karlskrona, och dessutom skulle han ju svara även för utredningen till eskadern på Pejpus och till några i Kexholm under byggnad varande fartyg, vilkas utredning också måste föras ända från Karlskrona. Hos amiralitetskollegium begärde han båtsmän, men fick till svar att örlogsflottan icke kunde avstå något manskap, och då han klagade sin nöd för defensionskommissionen, kunde denna ingenting annat göra åt saken än sända en kopia av hans brev till kollegium. Omsider fick han löfte om båtsmän från Åland och södra Finland — när de blivit uppfordrade. I slutet av mars sände han defensionskommissionen en karta över Nevafloden, påpekande att som ryssarna behärskade stränderna, kunde han beskjutas från båda sidor, om han ginge upp i floden utan betäckning. Han ville emellertid avsegla, så snart isen ginge upp; han tyckes nu förfogat över 9 fartyg och farkoster.

Amiralen höll ord. Han lämnade Viborg den 28 april, men mötte drivis och motvind och låg sedan i stiltje. Oaktat han lät bogsera brigantinerna och jakterna, kom han icke fram till Retusaari förrän den 4 maj. Han erfor då, att Nyenskans fallit redan den 2 maj — som man trodde till följd av att en bomb slagit ner i krutkammaren. (Till Def.kom. 6 maj.)

Jag har anfört detta amiralens brev, enär han av flera författare blivit klandrad för att han kom för sent fram till Retusaari. Härvid tycktes man utgått från den föreställningen, att då Nevafloden var isfri, borde även Finska viken vara det. Förhållandet var raka motsatsen. Isen i Neva gick alltid upp ett par veckor före isen i Finska viken.

Numers lät nu styrmännen loda vid båda inloppen till Neva

och där utsätta prickar, varpå han förlade sina fartyg på 10 fots vatten utanför banken vid den stora ön Hirvisary. För att hindra de större ryska fartygen att löpa ut föreslog han defensionskommissionen, att man skulle sänka några större skutor i den djupare rännan till Nyen, om han bara kunde få sådana av landshövding Lindhjelm i Viborg. Men om tsaren dessförinnan läte sina lodjor, galärer och fregatter utlöpa, då kunde amiralen med sina 9 små lätt bestyckade fartyg icke hindra detta. (Se kartan i slutet av boken).

Under tiden beordrade han brigantinen Astrildh och jakten Geddan jämte dubbla slupen Abborren att rekognoscera inloppet. Dessa blevo natten till 8 maj från ett bakhåll anfallna av 100 ryska lodjor. Efter ett hjältemodigt försvar sprängde de svenska befälhavarna sina fartyg i luften; brigantinen "fläcktes alldeles", men på jakten "avlyftes endast däcket", så att ryssarna kunde bogsera den upp till Nyen; slupen Abborren tyckes ha undkommit. Av svenskarna omkommo 80 man, medan ett 20-tal togs till fånga. För att få visshet om besättningarnas öde uppsände Numers dagen efter striden arklimästar Thomas Wessling såsom parlamentär med ett brev till kommendanten på Nyenskans. Parlamentären mottogs i lägret vid Nyen av en rysk major, vilken satte en mössa för hans ögon och lät binda hans händer på ryggen och förde honom till kommendanten. Denne lösgav hans händer och förde honom till tsaren, som personligen förhörde honom för att få veta, huruvida amiralen väntade förstärkning av flera fartyg, varom parlamentären dock ingenting visste. Emellertid var tsaren mäkta förtjust över sin första sjöseger över svenskarna, vilkas dödsförakt tyckes gjort intryck på självhärskaren. Liket av den ene befälhavaren, löjtnant Wennersten, som "flugit i luften", hade inte kunnat återfinnas, men det andra, löjtnant Wilhelms, hade tsaren låtit svepa och lägga i en "härlig kista" att begravas på svenska kyrkogården i Nyen. Den senares

värja hade han tagit och satt på sig till åminnelse av en så tapper krigsman.

Medan parlamentären fick dessa underrättelser, hade tsaren fått veta, att dennes händer blivit bakbundna, oaktat han i sin båt fört vit flagga. Tsaren, som stundom ville ge sig sken av att uppträda enligt västeuropeiskt krigsbruk, blev häröver så ursinnig, att han lät hämta den ovannämnde ryska majoren och i Wesslings åsyn kasta honom på golvet samt därpå giva honom knut, så att "köttstyckena flögo". Sedan denna exekution vederbörligen förrättats, ämnade tsaren låta hänga upp majoren i ett träd, men då Wessling förklarade sig fullt tillfredsställd med den upprättelse han fått för sina bakbundna händer och bett hans tsariska majestät om nåd för sin plågoande, slapp denne ifrån att bli hängd. Wessling fördes därpå till en rysk general, där han blev mycket väl trakterad, och fick sedan av denne eskort för att till häst hälsa på de sårade svenska fångarna, som lågo under ett tält en mil därifrån och sade att de voro väl behandlade.

Detta tsar Peters sätt att behandla den svenska underofficeren-parlamentären och de fångna svenska sjömännen, så olikt honom för övrigt, påminner om hans behandling av Nils Ehrensköld efter dennes hjältemodiga försvarsstrid i närheten av Hangöudd 1714. Det är tydligt, att tsaren satte stor ära i sina framgångar till sjöss. Han utbasunade denna sin första sjöseger över svenskarna som en lysande seger över svenska flottan och två — fregatters eröyring. I glädjen häröver tilldelade han sig själv och gunstlingen Mensjikov Andreasorden. Båda hade också varit med på de ryska lodjorna och själva utsett det bakhåll (vid Hirvisary), varifrån det ryska överfallet skedde på de svenska fartygen.

När Wessling omsider återkom till eskadern och berättade om sina upplevelser och alla de ryska fartyg han sett i Neva, avstod Numers från vidare rekognoscering av det Nyenska

farvattnet och lade sina 7 återstående fartyg något närmare Retusaari. Som han på denna sin post icke kunde erhålla några förnödenheter, bad han defensionskommissionen icke taga sin hand från hans lilla eskader, "annars få vi i sommar av hunger och törst försmäkta".[1]

Tsar Peter stannade tills vidare i Nyen. Närmaste frågan var, huruvida fästet och staden skulle behållas och återupprättas ur sitt förfall, eller om en annan lämpligare plats skulle utses för att skydda infarten till Neva. Efter överläggningar i krigsrådet stannade man vid det senare alternativet. Den 16 maj grundlades på holmen Jänissari — något längre ned, där Neva utgrenar sig i flera armar — ett nytt fäste, som tsaren efter sitt skyddshelgon kallade "Sankt Petersburg". Jänissari ("Harön") utbyttes mot det bättre klingande tyska "Lust-Eiland". Flera bastioner uppfördes genast, till en början av trä, men ersattes efter få år med sten. Sedan 1704 en kyrka på platsen blivit anlagd och invigd till åminnelse av de båda apostlarna Peter och Paul, fick fästningen sitt namn efter dem båda. Denna nya fästning var i första hand avsedd att stänga infarten till Neva men även att avvärja ett angrepp norrifrån. Snart uppväxte där också en örlogshamn. Över fästningen lät tsaren slå en medalj med inskription: P e t r i b u r g i p o r t u s e t n a v a l e (Petersburgs hamn och varv).

Petersburg åter kom att beteckna hela den stad, som tsaren efter hand och med stora uppoffringar av penningar och människoliv utvidgade över närliggande stränder och öar. Att förvandla denna ort till rikets huvudstad, därpå torde Peter icke allvarligt hava tänkt förrän år 1714, efter Finlands erövring.

Tsar Peter hade alltså under loppet av något mer än ett halvt år bemäktigat sig Nöteborg och Nyenskans, de båda

[1] Numers' skrivelser till def.kom. och amiral.koll. m. fl., januari—maj 1703.

nycklarna till Östersjön. Värdesätter man dessa erövringar efter fästningarnas ringa styrka och antalet stupade svenskar — de övriga fingo ju avtåga — då var vinsten, som kostat fienden långt mera folk, det medgives, icke synnerligen stor. Men en sådan värdesättning är oriktig, när det gäller strategiskt viktiga platser i allmänhet och i synnerhet så viktiga platser som Nöteborg och Nyenskans, vilka båda kunde ombildas till eller ersättas med starka fästningar. Besittningen av den senare medgav dessutom en möjlighet för tsaren att skapa en örlogshamn vid Finska viken.

Trakten kring Neva-floden utgjorde den utan all jämförelse ur strategisk synpunkt viktigaste delen av Sveriges besittningar på östra sidan av Östersjön. Så länge Sverige behärskade denna trakt, kunde förbindelsen mellan Finland och Östersjöprovinserna ostört upprätthållas under alla årstider och Ryssland var utestängt från varje möjlighet att störa de svenska sjöförbindelserna över Finska viken. Sedan däremot näset mellan Ladoga och Finska viken kommit i ryssarnas händer och tryggats genom erövrade eller nyuppförda befästningar, kunde den ryska armén efter fritt val operera antingen norr eller söder om Neva utan risk att se sina förbindelser avskurna; framförandet av trupper och för operationerna erforderliga förnödenheter underlättades i hög grad genom förbindelserna över de stora sjöarna Ladoga och Onega. Dessa sjöförbindelser voro svenskarna urståndsatta att störa, enär någon svensk örlogsstation ej fanns upprättad vid Ladoga, under det ryssarna, som därstädes redan för Neva-områdets erövring i hast byggt en flotta bestående av fartygstyper, över vilka svenska flottan endast i mycket ringa antal förfogade, kunde utför Neva-floden föra sina fartyg till angrepp mot de svenska sjöförbindelserna över Finska viken.

Genom erövringen av Neva-området klöv tsaren det svenska väldet på hin-

sidan Östersjön mitt itu. Såsom vi i det följande skola se, gjordes från den svenska krigsledningens sida ej heller något allvarligt försök att ånyo hopfoga de skilda delarna. För den strategiska tanke, som Gustaf II Adolf lyckades förverkliga genom förvärvandet av Neva-området vid freden i Stolbova 1617, synes alltså Karl XII, om man får döma av hans gärningar, hava stått tämligen oförstående, till och med sedan området i fråga gått förlorat för svenskarna. Att så gott som intet åtgjordes för att förebygga olyckan har redan förut framhållits.

Den genom förlusten av Neva-området inträdda situationen hade i övrigt den speciella och omedelbart förnimbara påföljden, att försvaret av Narva, som utgjorde Estlands bålverk mot öster, i hög grad försvårades. På de ingermanländska landsvägs- och vattenförbindelserna kunde tsaren hädanefter lättare än förut framföra trupper och belägringsmateriel mot denna fästning, vilkens proviantering dessutom betydligt försvårades genom hans erövrande eller plundrande av de trakter från vilka detta hittills försiggått.

Den större lätthet, med vilken tsaren kunde efter Neva-områdets erövring angripa Finland, dröjde han ej länge att utnyttja. Medan Sjeremetjev med större delen av sin här bevakade gränsen mot Estland samt utvidgade och förstärkte fästet Jama, vilket tillika med ett annat mindre fäste, Koporje, tagits från svenskarna omedelbart efter Nyenskans' erövring, avtågade tsaren från Neva med 7.000 man, huvudsakligen kavalleri, mot Systerbäck, där Cronhjort stod med 4.000 man i en god ställning, och tvang denne efter ett segt försvar den 9 juli att draga sig tillbaka på vägen till Viborg. Tsaren återvände därpå till Neva, belåten med den framgång han vunnit (främst genom den kurländska generalmajoren Rönnes medverkan). Han skyndade nu till varven vid Ladoga.

Slutligen kunde tsaren från Ingermanland föra sina trupper

in i Estland utan att behöva gå den långa omvägen över Livland. Uppmuntrad av framgången mot Cronhjort lät han också Sjeremetjev nu gå anfallsvis tillväga. Det gällde Schlippenbachs omkring Wesenberg stående livländska här, som nu förstärkt med nyvärvat manskap uppgick till nära 6.000 man med 10 kanoner. Men denna ej obetydliga styrka var som sagt dåligt utrustad, illa övad, till stor del utan disciplin och i saknad av tillräckliga förråd. I slutet av augusti bröt Sjeremetjev upp från sina kvarter i Ingermanland med nio dragonregementen (något över 8.000 man) jämte skaror av kosacker, tatarer, kalmucker och baschkirer. Vid Pejpus' utflöde i Narova (Vask-Narva) gjorde svenskarna till en början motstånd och brände den av fienden slagna bron, under kraftig medverkan av Pejpuseskadern, men kunde dock ej hindra övermakten att framtränga över gränsen (31 aug.). Schlippenbach såg sig tvungen att uppgiva estländska gränsens försvar och drog sig under ständiga strider med fiendens förtrupper tillbaka genom skogarna närmare Reval. Sjeremetjev stannade en tid vid Wesenberg, varifrån en mängd partier utsändes i olika riktningar. Nu gick samma förödelse över östra hälften av Estland och nordöstra delen av Livland, som förut övergått mellersta delen av det senare landskapet.[1] Det vill dock synas som om Schlippenbachs kavalleri, ehuru dess underhåll beredde stora svårigheter, bort i någon mån kunna hejda de vitt och brett kringsvärmande härjarskarorna. Detta stora ryska anfall utgick sålunda från Ingermanland, som tsaren bemäktigat sig efter Nyenskans' fall.[2]

---

[1] Sjeremetjev lät efter företagen plundring skoningslöst bränna Wesenberg, andra öppna städer, byar och herrgårdar, så att knappt en koja återstod. Under en månads framfart bortsläpades tusentals människor i träldom och ihjälslogos de, som vågade sätta sig till motvärn.

[2] Hjärne, Karl XII, sid. 168, anser att Nyenskans' fall var "en ganska måttlig framgång" för tsaren.

Bättre lycka hade Löschern med Pejpuseskadern. Fartygsbyggandet på Embachvarvet hade nämligen under vintern bedrivits med sådan iver, att eskadern till sommaren utgjorde 14 fartyg och några slupar, men tillräckligt antal båtsmän fattades. Det oaktat oroade Löschern med sin lilla styrka ryssarna så, att de avstodo från att genom transporter på Pejpus och Narova förena sina stridskrafter vid Petjory och Pskov med anfallshären i Ingermanland. I slutet av juli låg Löschern vid Porka, varifrån han utgick och slog en rysk flottilj vid Herrievall; dessutom landsteg han på östra kusten av Pejpus. härjade och brände likt ryssarna. Under sommaren färdigbyggdes även ett nytt blockhus vid Embachs mynning.[1]

Tsaren hade erövrat de båda fästningsnycklarna till Östersjön och han hade grundlagt en hamn där, men han hade ännu icke låtit ett enda fartyg löpa ut i sjön. Den efterlängtade frukten av hans erövringar uteblev helt enkelt därför att amiral Numers i rättan tid (26 maj) fick förstärkning från Karlskrona: 4 små skepp om 18 till 20 kanoner och 4 brigantiner om 10 kanoner (trepundiga) under schoutbynachten Karl Ruuth.[2] Det var inte mycket men dock tillräckligt för att betaga tsaren lusten till strid med den lilla svenska eskadern. Numers begärde emellertid med omgående, att "2 capabla örlogsskepp med svåra stycken" skulle sändas till honom för att såsom flytande blockhus stationeras utanför inloppet till Neva, ty tsaren hade, skrev han, låtit bygga breda flatbottnade fregatter om 40 kanoner och ett stort antal stora lodjor, som lågo färdiga att utlöpa. När tsaren vistades i sitt läger

[1] Det var 65 fot långt och bestyckat med 8 st. 12-pundiga och 2 st. 8-pundiga kanoner.

[2] Numers flyttade sin flagg från brigantinen Göija till "Profeten Jonas", ett litet skepp, vars namn inte förekommer i listan på svenska rangskepp.

vid Nyen, red han nästan dagligen nedåt sjöstranden för att bese Numers' eskader, men han kunde icke komma sig för att anfalla densamma. I stället pådrev han, som vi få se, med största iver fartygsbyggnaderna i närheten av Ladogasjön; han samlade allt mer sjöfolk, även tyskt och holländskt, och drog allt flera fartyg till Ladoga och Neva.

Under tiden hade en del svenska transportfartyg ankommit till redden utanför Narva. För att betäcka dessa, i händelse ryska lodjor skulle söka smyga sig ut nattetid från Nyen, detacherade Numers ett par fartyg till nämnda redd; urlastningen försiggick utan hinder, och Narva blev sålunda denna gång undsatt med proviant och andra förråd, till stor grämelse för tsaren. Så mycket mera sörjde han för sina nya anläggningars behov.

Så snart Petersburgs grundläggning blev känd, ankommo handelsfartyg av olika nationer, särskilt holländska, utanför Neva och ville gå upp till den nya staden med sina varor. Tsaren hade nämligen som vanligt utbasunat sina framgångar, och i Holland hade han låtit bekantgöra, att det första fartyg som vågade segla upp i Neva, skulle erhålla hundra dukater. Men Numers förbjöd fartygen att segla vidare, då han misstänkte att de hade vapen m. m. d. gömda i lasten. På grund härav tillskrev honom guvernören i Nyen och Nyenskans, den sedan så ryktbare furst Alexander Mensjikov, i allt hotfullare ton att han skulle släppa fram neutrala fartyg, som ej förde krigskontraband. Tsaren ansåg sig sålunda redan nu kunna öppna handeln på Västra Europas länder! Han hade tidigt satt sig in i sin nya ställning. Då Numers emellertid nekade, hotade Mensjikov med repressalier och de holländska skeppparna hotade att vända sig till sin regering. Amiralen begärde förhållningsorder av defensionskommissionen; denna remitterade ärendet till rådet och rådet underrättade konungen. Under tiden gick sommaren till ända, men något ryskt anfall avhördes.

icke. Förhållandet var nämligen att tsaren väntade på ett antal utländska matroser, vilka från Arkangel skulle föras till Onega och därifrån till Ladoga och Neva.

I augusti förstärktes den svenska eskadern med skeppet Stralsund om 32 kanoner (ett av de allra minsta), men något verkligt örlogsskepp med tvenne lag kanoner, varom Numers anhållit, fick han icke. Detta berodde ingalunda på någon motvillighet från amiralitetskollegium eller Wachtmeister utan därpå, att de medel, varöver kollegium förfogade, voro avsedda för annat ändamål, i första hand för transport av trupper och krigsförnödenheter till Polen, och att kollegium icke kunde utrusta andra fartyg med mindre statskontoret utanordnade medel såväl till utredningen av dessa fartyg som till besättningens underhåll. Då statskontoret nekade härtill, underrättade Wachtmeister rådet — interimsregeringen hemma — beklagande, att det var så illa ställt för amiralitetskollegium, "ett så considerabelt huvudverk, att Hans Kungl. Maj:ts Rikes säkerhet därpå till större delen beror".[1]

Emellertid kunde Numers' förstärkta eskader icke övervintra i Viborgs trånga hamn, vilket för övrigt ansågs riskabelt, för den händelse tsaren, sedan han nu var herre över Neva, skulle rikta ett angrepp mot Viborg. Då härtill kom, att de fartyg, som varit längst ute, behövde kölhalas och andra undergå mindre reparationer, hemställde amiralitetskollegium till konungen, att eskadern skulle på hösten återvända till Karlskrona, vilket denne biföll;[2] härom underrättades amiralen med tillsägelse att hålla sjön, så länge han kunde. I god tid skulle han dock hemsända skeppet Stralsund — det bästa fartyget — jämte de mindre fartygen, vilka senare borde, sedan de uppnått svenska kusten, fortsätta inomskärs till Karlskrona. Numers kvarlåg på sin post till början av oktober. Han hade då icke proviant

[1] Amiral.koll. till rådet den 13 juni 1703.

[2] K. M. till amiral.koll. den 19 juli 1703.

för mer än två dagar och avseglade därför till Björkösund, sydöstra inloppet till Viborg, för att därifrån proviantera. "Isen hade då börjat lägga sig intill skeppen och seglen fastfrysa." Besättningen, som icke var utrustad för en vinterkampanj, led hårt av den tidiga kylan. Då amiralen erfor, att Neva var uppfylld av drivis och att fienden dragit upp sina lodjor på land, avseglade han den 8 oktober till Karlskrona, där han inträffade den 11 med de fartyg som icke gått inomskärs.[1] Efter amiralens avsegling fördes det första handelsfartyget, en holländsk koff lastad med salt, med stora ansträngningar in i Neva och upp till Petersburg, där skepparen blev festligt mottagen och belönad av Mensjikov.

För sitt återvändande till Karlskrona fick Numers emellertid uppbära mycket klander av myndigheterna i Östersjöprovinserna, vilka klagade på honom hos rådet. Amiralen hade dock konungens order att gå till Karlskrona, och det är tydlitg, att han inte kunde låta sina fartyg frysa inne i Finska viken, ty då hade han naturligtvis blivit på isen omringad och äntrad av de ryska skarorna. Han hade hela sommaren legat på helspänn, varje natt väntande ett anfall av den överlägsna fienden. Själv var han sjuk och begärde efter tre års hård kampanj tjänstledighet för att söka återvinna sin hälsa. Hans officerare hade — våren 1703 — icke på fyra år utfått sin lön och det var med knapp nöd som Wachtmeister lyckades hos statskontoret utverka att halva lönen för år 1703 utbetalades; men för åren 1700—1702 förklarade sig kontoret ingenting kunna göra åt saken.

"Amiralitetsofficerarna, som skola på fartygen till det Nyenska farvattnet, äro så fattiga", hade Wachtmeister skrivit, "att de icke kunna skaffa sig en klädning till expeditionen

[1] Numers' rapporter till def.kom., till amiral.koll. och till K. M:t. Amiral.koll. till rådet den 14 oktober 1703.

och ej heller lämna deras hustrur och barn något att subsistera av; de äro så fördjupade i skuld, att kollegium av deras kreditorer om execution dagligen anmodas". Wachtmeister bad kungl. rådet söka förmå statskontoret att utbetala åtminstone halva lönen även för åren 1700—1702.

Detta var ingen överdrift, ty Hans Wachtmeister var icke någon blödhjärtad man. I verkligheten var fattigdomen bland sjöofficerarna i Karlskrona mycket stor redan under de första åren av kriget. Annorlunda var förhållandet med arméns officerare i Polen. Många av dem förbättrade sin ekonomi genom det förvärv som kriget medförde.

2.

Tsaren inser, att Retusaari kan bliva ett lås för ingången till Nevamynningen. Han börjar uppföra Kronslott. Hans medhjälpare Cruys och Botsis. Ryska fartygsbyggnader vid östra och södra Ladoga.

Finska viken avsmalnar strax öster om Björkösund — mellan Styrsudden och Dolgoinos — och går mellan två nästan parallella stränder fram till *ön Retusaari* (på ryska Kotlin). Denna del av farvattnet, som nu kallas Kronstadtviken, har, inbegripet nämnda ö, en längd av 20 naut. mil[1] och en bredd av 10 till 15 mil. Öster om Retusaari avsmalnar Kronstadtviken till omkring 8 naut. mil och sträcker sig fram till banken utanför Nevas utloppsgrenar, dit avståndet från öns östra udde är 11 naut. mil. Avståndet från Retusaari till holmen Jänissaari, där fästningen Petersburg ((Peter-Pauls fästning) uppfördes, var längs södra segelleden — den enda framkomliga

[1] En naut. mil = 1852 m., 6 naut. mil motsvara en dryg gammal svensk mil.

för större fartyg — 18 naut. mil. Huvudfästningen låg omkring 7 naut. mil d. v. s. nära 13 km. från Nevas utlopp genom banken i Finska viken. (Se kartan).

Den fula, i sig själv obetydliga svenska ön Retusaari, i vår historia så föga beaktad, spelar en utomordentligt viktig roll i det stora nordiska kriget — och allt framgent — vad beträffar organiserandet och tryggandet av den uppväxande ryska sjömakten. Själva Retusaari är blott 11 km. i längd och dess största bredd är 2 km. I början av 1700-talet var denna ö full av moras med täta buskar, men mitt över och längs ön sträckte sig från dess västra udde till dess östra en rygg av stengrund. Från denna senare udde är avståndet till den ingermanländska kusten i söder icke mer än 6,5 km. Landgrundningen från denna kust når nästan ända fram till Retusaaris sydöstra strand och slutar i ett grunt sand- och stenrev, vars spets är belägen endast omkring 500 m. från nämnda strand.[1] Här, mellan revet och Retusaari är vattnet djupt, och här gick då som nu segelleden. I denna smala ränna hade från äldsta tider fartyg sökt sig fram till Nevamynningen. På norra sidan av ön fanns däremot ingen segelled. Farvattnet där var okänt och så grunt, att endast mycket små fartyg kunde flyta på denna sidan.

Även kring Retusaari var vattnet mycket grunt. Från södra stranden sköt landgrundningen ut nära 2 km. och från den norra mellan 2 och 4 km. Til följd av det ringa vattendjupet kunde större fartyg icke komma tillräckligt nära stränderna, för att med den tidens kanoner kunna uppnå en verksam beskjutning av ön. Retusaari var sålunda av naturen skyddat för anfall av större fartyg. Detta förhållande och öns närhet till Nevamynningen utgjorde grundvalen för Retusaaris stora betydelse.

[1] Avståndet mellan grundkurvorna utanför Kronslott och den närmast mittemot belägna stranden av Retusaari.

Endast från ett håll kunde Retusaari med utsikt till framgång beskjutas av större fartyg: från den smala segelrännan mellan öns sydöstra hörn och det strax söder därom från ingermanländska kusten utskjutande revet. Bleve denna ränna försvarad av ett batteri på själva ön och ett annat batteri, uppfört mitt emot på udden av nämnda rev, så skulle icke blott Retusaari vara skyddat även från detta håll, utan också en segling till Nevamynningen vara omöjliggjord och därmed även ett anfall från sjösidan på Petersburg.

Tsar Peter hade begivit sig till Olonetska varvet, varifrån han över Ladoga hade själv fört en fregatt och andra fartyg till Schlüsselburg (Nöteborg). Här inväntade han den kalla årstiden, som skulle tvinga Numers' eskader att lämna sin post utanför Nevamynningen. När underrättelse ingått, att eskadern avseglat, skyndade tsaren till Petersburg, varifrån han begav sig ut till Retusaari. Nu kunde han äntligen skåda ut över havet, föremålet för hans ivrigaste åstundan. Tar man hänsyn till Peters strävanden att förvärva en hamn vid Östersjön, huru han förbättrade eller övergav de gamla varven och anlade nya sådana, huru han oavlåtligen lät bygga fartyg, huru han själv övervakade och själv lade hand vid dessa arbeten, huru han härför offrade stora summor och slutligen till den energi, med vilken han med själ och kropp hängav sig åt allt detta, då kan man förstå med vilken triumf och med vilka förhoppningar han första gången såg Nevas från svenskarna befriade mynningsgrenar.

Må vara att Peter i åtskilligt beträffande sina fartygsbyggnader gick för brådstörtat till väga och att resultatet därför icke motsvarade hans förväntningar; det är dock svårt att tro, att vad han uträttade skulle ha tillkommit mera av en slump än enligt en noga genomtänkt och med orubblig konsekvens utförd plan. Att detta senare var fallet, visa hans fortsatta åtgärder.

Huru långt Peter nu såg in i framtiden, lämna vi därhän, måhända såg han redan nu Petersburg såsom en handelsstad med egna fartyg och till skydd för dessa en sjömakt. Ett är säkert. Tsar Peter uppfattade genast den stora betydelsen av ön Retusaari.

Efter verkställda lodningar insåg han tillfullo, att denna ö kunde bliva ett lås för Nevamyningen och att den enda vägen för större fartyg dit var den smala rännan mellan öns södra strand och det mitt emot utskjutande revet. Detta är ett av de många exemplen på Peters praktiska geni och utomordentliga skarpsynthet, som gjorde det möjligt för honom att vid första anblicken tränga till sakens kärna. Under århundraden hade fartyg passerat tätt intill sydöstra udden av Retusaari, och Nevas stränder hade varit utsatta för häftiga strider mellan tvistande grannar, men ingen hade före Peter kommit att tänka på denna ös stora betydelse. Ingen hade insett, att Retusaari och de från stränderna av fastlandet i norr och söder utskjutande landgrundningarna av naturen försvarade hela den del av sjön, som ligger öster om ön, mot större fientliga fartyg, och följaktligen att sådana fartyg, om den enda för dem möjliga passagen befästes, kunde hållas borta från Nevas mynningar på ett avstånd av 15 naut. mil.

Det var detta som tsar Peter insåg. Han beslöt att på udden av det ovannämnda grunda revet, nästan mitt emot Retusaaris sydöstra udde, låta uppföra en befästning, och sin vana trogen skred han genast till verket. Ritningen skall han själv ha uppgjort och övervakandet av arbetet uppdrog han åt Mensjikov. Havsbotten undersöktes noga. Den befanns vara av sand och stenar och vattendjupet på udden av revet ej större än 2 m. Sedan platsen för fästningen utmärkts med en ring av bojar, pålades botten. Under tiden lade sig isen. Denna underlättade arbetet så tillvida, att man lättare kunde transportera de stockverk och den mängd stenar, vilka skulle utgöra under-

laget för själva tornet. Till dessa transporter användes även svenska fångar. Isen upphöggs, och innanför bojarna nedsänktes de med sten fyllda stockverken, väldiga träkistor, 9 m. i längd, 4,5 m. i bredd och 3,3 m. djupa. Kring underlaget — för att hindra dess förskjutning — neddrevos i botten starka pålar. I hårdaste vinter pågick arbetet, vid vilket 40.000 människor skola hava tillsatt livet.[1]

På detta underlag började man tidigt följande vår att uppföra själva fästningen, och vid 1704 års slut reste sig här ett trevåningstorn av trä med dubbla väggar, vilkas mellanrum var fyllt med hårt packad jord. I tornet voro 3 lag batterier. Antalet kanoner uppgives olika, men undre våningen (laget) var redan sommaren 1704 bestyckad med 14 svåra kanoner, och mindre pjäser funnos i de övre våningarna. En stor källare för krut och proviant anbragtes under tornets mitt 1 m. under vattenytan. Åt denna fästning gav tsaren namnet *Kronslott,* icke att förväxla med Kronstadt, som anlades långt senare.

Samtidigt uppfördes mitt emot på Retusaari ett strandbatteri, som bestyckades med 60 kanoner; avståndet mellan detta batteri och Kronslott var knappast 1.000 m. Flera andra verk, om vilka vi snart skola tala, tillkommo senare. Besättningens storlek på Kronslott varierade ganska mycket; den tyckes under vintern uppgått till 600 man och under seglationstiden ökats till 1.200. På Retusaari voro (1705) förlagda 3 infanteriregementen jämte något rytteri under överste Tolbukin (efter vilken fyren utanför öns västra udde sedan fick sitt namn).

Invigningen av Kronslott skedde i närvaro av tsaren och följdes av tre dagars bullrande festligheter. I likhet med vad som skett över citadellet i Petersburg lät tsaren slå en medalj

[1] Juel: En Rejse til Rusland under Tsar Peter 1709—1710, sid. 223.

över Kronslott. Den bar den stolta inskriften: M a r i s F i n n i c i s e c u r i t a s (Nyckeln till Finlands hav). Däri visade sig Peters beslut att skapa en sjömakt, oaktat Karl XII:s segrar i Polen, vilka nu som bäst förvånade Europa.

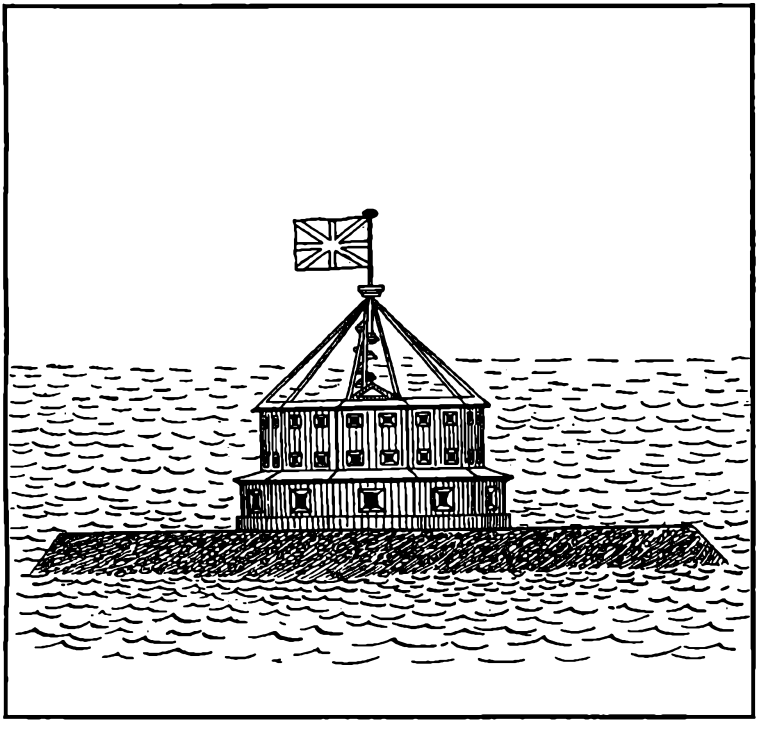

Kronslott år 1704.

För kommendanten på Kronslott utfärdade Peter en särskild instruktion. Den innehöll — förutom en rad av försiktighetsåtgärder vid mottagandet av fartyg i allmänhet, som närmade sig från sjön — anvisningar rörande uppträdandet mot fienden. "Håll detta citadell med Guds hjälp, om det behövs till

sista man" — så börjar instruktionen — "och visa världen vilken stor betydelse Peter tillmätte Kronslott".

Det är icke rätt att söka bagatellisera tsar Peters framgångar i Östersjöprovinserna, allra minst år 1703. Han hade nästan omöjliggjort underhållet för en större svensk här i Livland[1] och Estland. Han behärskade Ingermanland och han hade öppnat tillträdet till Östersjön. I Nevamynningen och Retusaari hade han förskaffat sig en redan av naturen synnerligen lämplig försvarsposition, som kunde göras nästan oangriplig för anfall från sjösidan, och bakom vilken han kunde organisera och utveckla sin sjömakt. I denna försvarsposition uppväxte en maritim bas, som till en början låg innanför Nevamynningen, i skydd av Peter-Pauls fästning, men som småningom utsträcktes till Retusaari och Kronslott.[2]

Härtill kom den moraliska verkan. Framgång föder mod och tillförsikt, och ryssarnas mod hade vuxit. Men svenskarnas förhoppningar hade sjunkit. Detta är ej att förvåna sig över, då en stor del av den kraftigaste befolkningen i de skövlade provinserna blivit bortförd eller ihjälslagen och de kvarvarande voro försänkta i nöd och elände.

*

[1] Den bördigaste delen av Livland, den s. k. Dorpatska kretsen, kunde dock — sedan den en tid fått hämta sig — vintern 1705—1706 föda en avsevärd del av Lewenhaupts kavalleri, som då uppgick till omkring 4.000 man och 6.000 hästar. Uddgren, anf. arb., sid. 98.

[2] Hjärne framhåller, att tsaren icke kunde från Nevamynningen sätta "ett enda skepp i havet" (anf. arb., sid. 188). Det var icke tsarens mening att sätta ett faryg i sänder i sjön utan en hel eskader, och det gjorde han också följande vår (1704), bortåt 50 mindre fartyg.

Att tsar Peter redan ett par år före det stora nordiska krigets utbrott beslutat skaffa Ryssland en flotta, framgår av det stora antal utlänningar han härför antog under sin resa till västra Europa. Detta utgör ett av de viktigaste resultaten av hans märkliga resa. Under sina besök i Holland och sina arbeten på varvet i Amsterdam kom han i personlig beröring med folk av alla grader tillhörande sjöväsendet, och så var det även om än i mindre grad under hans vistelse i England. Innan tsaren lämnade Västeuropa, hade han i sin tjänst förvärvat ett stort antal officerare och matroser, skeppsbyggmästare och timmermän m. fl., de flesta holländare och engelsmän.

Den främsta av dessa var Cornelius Cruys, då ekipagemästare på ett varv i Amsterdam, men till börden norrman.[1] Han antogs 1698 som viceamiral i rysk tjänst och biträdde genom mellanhänder tsaren vid antagandet av de andra utlänningarna, bland vilka även befann sig åtskilliga norrmän och danskar. I Cruys hade tsaren förvärvat en utmärkt medhjälpare för sina planer på upprättandet av en sjömakt i Asovska sjön och sedan — vid Finska viken. Cruys var nu en 40 års man med mångsidig erfarenhet i sjöväsendet. Han var energisk, fordrade mycket av sig själv och andra och — vad som var mindre vanligt — oegennyttig. Han berömmes såsom en skicklig hydrograf och förträfflig sjöman, kunnig fartygsbyggare och fullt hemmastadd i alla hamnarbeten. Ehuru, i motsats till tsaren, tung till lynnet och något sävlig, var han en utmärkt tjänare.

Cruys första uppgift var att föra det nyantagna befälet och manskapet sjöledes till Arkangel. Här kvarlämnades en mindre kontingent, varpå Cruys själv med huvudstyrkan fortsatte till Moskva och därifrån till Voronesch och slutligen utför Don till den ryska örlogshamnen Taganrog vid Asovska sjön

[1] Cruys var född i Stavanger 1657, kom tidigt till Holland och började sin bana i handelsflottan. Han gjorde tsarens bekantskap 1697, dog 1727. (The russian fleet under Peter the great, sid. 5.)

— en färd genom hela Ryssland — där Cruys övertog befälet såsom viceamiral vid "Asovska flottan". Inberäknat ett mindre antal utlänningar, som förut antagits till tjänstgöring vid ryska flottan, funnos där i slutet av år 1698 omkring 700 man av främmande nationer: ett 60-tal officerare, lika många läkare, mästare och halvmästare, 115 underofficerare och bortåt 350 matroser.

Men det visade sig snart, att denna första antagning slagit illa ut; man hade fått okunnigt och dåligt folk, en stor del vanliga äventyrare. Tsaren hade gått för brådstörtat tillväga, hans i början av sin regering vanliga fel. Under åren 1699—1701 blevo sålunda de flesta avskedade. Cruys skickades därför till Holland att värva nytt folk, och denna gång lyckades det bättre; han antog ett 70-tal officerare, 13 läkare och 100 underofficerare. Behovet av förhandsmän var emellertid så stort, att något strängt urval icke kunde göras, utan man fick nöja sig med sådana, som på något sätt passade till sjötjänsten; men i den mån ryssarna hunno uppläras, minskades behovet, och man blev mera nogräknad.

År 1704 finna vi Cruys i Petersburg, dit han medtagit en del hantverkare från Voronesch samt underofficerare och förhandsmän från Asovska flottan. Han fick sitt eget hus i Petersburg och blev nu tsarens förnämsta medhjälpare vid hamnanläggningarna och upprättandet av en rysk sjömakt. De svårigheter han hade att övervinna vid flottans organiserande voro tillföljd av personalens bristande utbildning mycket stora, och det skulle aldrig ha lyckats honom, om han icke fått utföra sitt värv bakom den för angrepp av svenska flottan oåtkomliga defensivpositionen Retusaari-Nevamynningen. Han var under en följd av år den egentlige chefen för den ryska östersjöflottan.

Ehuru en erfaren sjöman och framstående navigatör, visade Cruys sig, som vi få se, mycket försiktig, ja, t. o. m. rädd att

riskera sina fartyg. Men detta är förklarligt. Besättningen var ju icke sjövan och disciplinen var dålig; officerarna söpo och slogos.

En tacksammare uppgift än Cruys hade tsarens andre medhjälpare, greken Ivan Botsis, sedermera befälhavare för galärflottan, ty ryssarna lämpade sig mera att tjänstgöra på roddfartygen än på de egentliga segelfartygen. Född i Turkiet men av grekisk härkomst, hade han fått sin uppfostran i Venedig och i 17 år tjänstgjort vid venetianska galärflottan, varunder han kommenderade olika fartyg och utmärkte sig i flera drabbningar. Han antogs i rysk tjänst 1702 och begav sig året därpå till Moskva, då han utnämndes till schoutbynacht vid galärflottan med en lön av 60 rubel i månaden.[1] Omedelbart efter ankomsten till Ryssland förelade han tsaren en fullständig beskrivning över den venetianska flottan, upptagande sammansättningen av skepps- och galärflottorna, kostnaderna för deras underhåll och bestämmelserna för deras ledande i fred och i krig.

År 1704 sändes Botsis till Olonetska varvet för att övervaka byggandet av galärer, halvgalärer och brigantiner, och här fick han göra bekantskap med de många svårigheterna i sin nya tjänst. Timmermän fanns det nog, men inga kunniga medhjälpare, och byggnadsmaterielen var av dålig beskaffenhet. Det oaktat färdigbyggdes och bestyckades på detta varv till sommaren 1704: stora galärer 4, halvgalärer 24, "fregatter" 6, jämte åtskilliga andra fartyg, vilka av Botsis fördes till Petersburg. Han återvände därpå till Olonets och förde följande år ånyo fartyg till Petersburg, varefter han stannade där och övervakade galärbyggandet, sedan detta kunde försiggå på det nyanlagda varvet i Petersburg.

[1] B. antogs genom ryska sändebudet i Konstantinopel P. A. Tolstoj. Han dog 1714, till stor förlust för tsaren, vilken med kunglig frikostighet sörjde för hans efterlämnade familj och betalade hans skulder.

Den ryska galärflottans hastiga utveckling under dessa år — medan Karl XII uppehåller sig i Polen och Sachsen — som kom att bliva av så stor betydelse för kriget, är greken Botsis' förtjänst. Även denne tsarens medhjälpare skildras såsom en ärlig och fullt oegennyttig person. Han är i alla händelser en av de få om icke den ende av den tidens utlänningar, som kom till Ryssland "för evig tjänstgöring" och som tyckes helt och hållet ha överlämnat sig åt tsarens bevågenhet. Vid alla tillfällen, då han kunde handla självständigt, visade han sig som en klok och tapper sjöman; han var dessutom mån om sina underlydandes bästa. Hans fel voro en häpnadsväckande grad av egenkärlek samt ett häftigt och oregerligt lynne, varigenom han ofta kom i delo med de ryska myndigheterna. Förhållandet mellan honom och Cruys var ofta mycket spänt, förklarligt nog, då båda satte s i n flotta högst och båda rivaliserade om tsarens gunst. Men denne store människokännare sökte utjämna slitningarna mellan sina två utmärkta medhjälpare, vilkas samarbete i farans stund han ansåg vara så nödvändigt.

Det var greken Ivan Botsis, som i Ryssland införde den form av sjökrig, som brukades i Medelhavet och som Sverige och andra nordeuropeiska makter nödgades taga efter. Han kan betraktas såsom den egentlige skaparen av denna del av den ryska sjömakten, galärflottan, vilken kom att utöva ett så stort inflytande på Sveriges och Rysslands historia.

Överbefälet över segelflottan bekläddes emellertid av furst Golovin — till namnet — ty efter slaget vid Narva lät tsaren ogärna någon utlänning innehava högsta befälet över vare sig armén eller flottan. Då Golovin efter några år dog, blev greve Apraxin såsom generalamiral högste befälhavare för båda flottorna.[1]

*

[1] Vesjålij, anf. arb., sid. 245 o. f.

Det har ofta sagts, att tsar Peter "skapade" en flotta i Östersjön. Uttrycket är så tillvida oriktigt, som intet ryskt fartyg byggdes i eller vid Finska viken, förrän befästningarna på Retusaari och kring Petersburg voro så långt framskridna, att de ansågos kunna skydda därvarande skeppsvarv. Fartygen byggdes, som vi sett, i det inre av Ryssland, vid dess många floder och sjöar, i synnerhet vid östra och södra Ladoga. Av varven där befunnos emellertid ett par mindre lämpliga, andra förbättrades, och nya tillkommo. Överinseendet över skeppsbyggnaden vid Ladoga hade tsaren som nämnt först uppdragit åt greve Apraxin, men denne ersattes snart av den obestridligt praktiskt duglige gunstlingen Mensjikov,[1] vilken utnämnts till guvernör över Schlüsselburg och sedan över Nyenskans (Schlottsburg). I februari 1703 undersökte Mensjikov, i samråd med den holländske skeppsbyggmästaren Waterson, floden Svirs stränder och fann då varvet vid Lodejenoje Polje vara det lämpligaste. Detta varv, som drog till sig skeppsbyggnaden vid Olonets, började nu kallas det Olonetska varvet och blev för en tid det förnämsta varvet vid Ladoga, där fartygsbyggnaden snart bedrevs med en energi, större än vad någonsin varit fallet vid Voronesch. I trakten funnos stora skogar med träd både passande till master och till själva skeppsbyggandet, s. k. krokträn (knän). Arbetena började enligt Peters order omedelbart. På en månad fälldes 5.000 krokträn; redan i mars stapelsattes en "fregatt" om

[1] Jämnårig med tsaren, var M. en riktig uppkomling, den förste i serien som uppstått genom härskarens nyck. Han var beslutsam, ägde en ovanlig uppfinningsrikedom och i likhet med sin härskare en hänsynslös kraft, som kullkastade alla hinder och krossade allt motstånd. Det påstås, att han aldrig lärde sig skriva, men icke desto mindre var det åt M. som tsaren anförtrodde uppdraget att representera, och han torde även varit den mest begåvade av tsarens infödda härförare. Efter Peters död blev han landsförvisad till Sibirien av kejsarinnan Katarina, sin förra älskarinna, som av honom framdragits.

28 m:s längd, och 7 lastfartyg av olika storlek, varjämte man började fälla träd för byggandet av ett linjeskepp.

I juli (1703) kom tsaren till varvet vid Svir, där han under 6 veckor arbetade bland timmermännen med sin vanliga kraft och rastlöshet. Från tiden för hans besök till slutet av året stapelsattes 7 "fregatter" och 39 andra fartyg.[1] Den första fregatten "Standert" om 28 kanoner gick av stapeln i slutet av augusti, och den 8 september förde tsaren själv denna, eskorterad av 6 andra nybyggda fartyg, ut i Ladoga och sedan vidare till Schlüsselburg.[2]

Det långa avståndet från varven på östra sidan av Ladoga (i Olonets och vid floderna Svir och Sjas) jämte den svåra färden över den stormiga sjön och förbi Nevas grundbankar vid Nöteborg och vidare förbi dess forsar mellan Nöteborg och Petersburg erbjödo emellertid stora besvärligheter i synnerhet för de mera djupgående fartygen. Men dessa olägenheter skulle undvikas, om man kunde bygga fartyg i den under anläggning varande hamnen vid S:t Petersburg. På grund härav lät tsaren minska fartygsbygget vid de nämnda varven och befallde i februari 1704, att 34 brigantiner skulle byggas vid Petersburg. Men åtgärden var förhastad. Av anläggningarna för flottan hann man detta år icke stort mer än påbörja varvet och själva amiralitetsbyggnaden samt uppföra hus åt tsaren, Mensjikov, Apraxin, Cruys och ett par andra. Brist på medel och fruktan för ett svenskt anfall från Viborg fördröjde ännu en tid arbetena för flottan. På grund härav återupptogs skeppsbyggnadsverksamheten icke blott på varven vid Ladoga, utan man försökte även bygga mindre fartyg i floden Luz, vid Ladoga stad och i Volchov.

---

[1] Galeaser 5, galärer och halvgalärer 20, "brigantiner" 13, galjoter 1. Åt lastfartygen gav Peter sådana namn som "Birdragaren", "Vindragaren", "Den gode budbäraren", "Välkommen" o. s. v.

[2] Vesjålij, anf. arb., sid. 157—158.

Vi ha alltså sett att ett stort antal fartyg byggdes vid östra och södra Ladoga. Här grundlades Peter I:s flotta. När tiden var inne, fördes dessa fartyg utför Neva till Petersburg och sedan fullt rustade till Retusaari. Men av de nu nämnda fartygen liksom av dem, vilka under P. M. Apraxins överinseende förut hade byggts vid Ladoga, kommo icke alla till den användning, de voro avsedda för. Överdriften och brådskan — Peters vanliga fel i synnerhet vid byggandet av fartyg — satte sin prägel på hans fartygsbyggnader under de första åren. Det trä som användes var för färskt, själva byggnadssättet var slarvigt, och mycket annat, vartill vi återkomma, gjorde att åtskilliga fartyg, avsedda för strid, måste användas till lastdragare eller brännare. Men Peter lärde av erfarenheten, och förhållandena hade redan blivit bättre, sedan Cruys och Botsis fått hand om verket. Ett stort antal halvgalärer, andra mindre fartyg, några helgalärer och åtta "fregatter" funnos emellertid färdiga våren 1704 att då föras ut i Finska viken. Och Peter själv förstod sig väl på sjöväsendet, vilket i hög grad intresserade honom. I detta fall som i så mycket annat var han raka motsatsen till Karl XII, vilken i flottan ej ännu såg stort annat än ett transportmedel för hären.

3.

Några orsaker som försvårade försvaret av Östersjöprovinserna. Vilken ställning intog Karl XII till Nyenskans' fall och Petersburgs anläggning? Hans föreskrifter.

Vi ha förut framhållit en del orsaker, som verkade hämmande på försvaret av Östersjöprovinserna, och visat att dessa hade djupa rötter. Men det fanns även andra orsaker, vilka dock icke genast framträdde. Vissa förhållanden i n o m S v e-

rige verkade hämmande på den militära kraftutvecklingen. Till en början hade rikets styrelse vid krigsutbrottet ordnats med hänsyn till endast en kortare frånvaro av konungen i närheten av det svenska väldets gränser. När så motsatsen inträffade, försvårades erforderliga ändringar häruti genom den omfattning krigshändelserna fingo och genom de allt större avstånden till konungen. Interimsregeringen — rådet, som under Karl XI:s regering förlorat sin auktoritet och sitt inflytande på förvaltningen — hade icke erhållit någon instruktion för sin verksamhet, och den var dessutom en alltför svag församling för att kunna samla nationens krafter till så stora uppoffringar, som konungen fordrade.[1] Det inbördes förhållandet mellan den av Karl XII inrättade defensionskommissionen, som skulle bringa enhet i rikets försvar, och krigskollegium var ej ordnat, och detta kollegium hade varken krafter eller anseende nog att styra med alla de "saker, som sorterade under dess omsorg".[2] Härtill kom, som redan är nämnt, penningbristen i landet, vilken förvärrades därigenom, att kronan till följd av reduktionen förlorat en stor del av sin kredit, samt missväxtåren kort före krigsutbrottet, vilka förorsakat dåliga skördar och starkt medtagit förråden i kronans spannmålsmagasin.[3] Slutligen var statskassan, som vid Karl XII:s tronbestigning utgjorde omkring 300.000 dlr s:mt,[4] genom

[1] Av dess tio ledamöter vid krigsutbrottet avled halva antalet före utgången av 1705.

[2] Sedan generalfälttygmästaren och det ena krigsrådet vid krigsutbrottet bortkommenderats, återstodo endast ett krigsråd och två lägre tjänstemän. Malmström: Några ord om riksstyrelsen under de tio första åren av Karl XII:s regering (Hist. tidskr. 1884, sid. 1—14).

[3] Då visade det sig vad Livland var värt. Därifrån och från Pommern infördes 1697 till Stockholm 1/3 million tunnor spannmål, av vilka mycket gick till olika svenska hamnar, främst i Norrland, som var svårast hemsökt.

[4] En dlr s:mt utgjorde omkring 1 1/3 kr., oberäknat myntvärdets fall.

en del nödvändiga utgifter och den unge konungens frikostighet, hårt medtagen redan året före krigsutbrottet.

Och vi ha redan sett att även inom Östersjöprovinserna försvårades försvaret — förutom av den tid som lämnades tsaren att stärka sina stridskrafter — genom de nyuppsatta regementenas dåliga utbildning och än sämre utrustning, genom truppernas försvagande av hunger och umbäranden, sedan stora landsdelar ödelagts, samt slutligen genom saknaden av en enhetlig krigsledning. Nu handlade som nämnt de olika befälhavarna en var för sig, och mellan dem stodo generalguvernörer och landshövdingar med sina olika åsikter och sina anspråk.

Alla dessa myndigheter stodo direkt under konungen. Till honom insände de rapporter och av honom mottogo de tidtals mer eller mindre utförliga direktiv. Liknande var förhållandet med amiralen för Ladogaeskadern, vilken eskader efter Nöteborgs fall benämndes Nyenska eskadern; även befälhavaren för Pejpuseskadern, som i vissa fall stod under Schlippenbach, i andra under Numers, insände rapporter till konungen. Sammaledes gjorde rådet, defensionskommissionen, krigskollegium och amiralitetskollegium. Men när konungens föreskrifter framkommo, var situationen tillföljd av de långa avstånden ofta helt och hållet förändrad. Om någon befälhavare eller myndighet då nödgades vidtaga en åtgärd i strid med den konungen anbefallt, ansåg han sig böra med långa förklaringar motivera sitt handlingssätt. Därav den mängd skrivelser som förekommer under Karl XII:s krig, vartill knappast något annat krig i vår historia torde ha motstycke.[1] Rådet ägde visserligen att avgöra i sådana fall, som ej tålde att anstå till

[1] Ensamt Schlippenbachs fältarkiv från sommaren 1701 till sommaren 1707 upptager omkring 5.000 aktstycken, till och från mer än 200 personer eller myndigheter.

konungens bifall hunne ankomma,[1] men sedan denna församling för sin åtgärd hösten 1702 blivit beskylld för feghet m. m. d., drog den sig för att handla på eget ansvar.

En befälhavare, som särskilt kände sina händer bundna av allt detta skrivande, var Wachtmeister i Karlskrona. Han kunde faktiskt icke utrusta ett skepp, förutom de som behövdes till de föreskrivna transporterna, konvojerande av handelsfartyg, blockad av hamnarna och den till sin storlek bestämda Nyenska eskadern, utan att konungen därtill gav sitt bifall. Efter underrättelsen om Nyenskans' fall, ingav han en vidlyftig skrivelse till interimsregeringen om "amiralitetsverkets släta tillstånd" (13 juni). Häri framhåller Wachtmeister, som redan är antytt, "huru eftertänkligt det är, att amiralitetet, såsom ett så considerabelt huvudverk att Hans Kungl. Maj:ts Rikes säkerhet därpå till största delen beror, skall i synnerhet i dessa så svåra krigstider vara så destituerat och på medel utblottat, att icke ett skepp på någon extra ordinarie kommendering skall utan föregående vidlyftig korrespondans om medel till dess utfordring kunna equiperas" — helst som genom slik vidlyftig korrespondans och innan de begärda medlen kunna erhållas, tiden och tillfället ofta gå förbi och olyckor uppstå, som kunnat förekommas, om kollegium genast fått handla.

Då rådet ingenting kunde göra åt saken, vände sig kollegium på dess tillstyrkan i början av november direkt till konungen med en anmälan om amiralitetsstatens "släta och medellösa tillstånd". Konungen lät sända en kopia av skrivelsen till statskontoret med befallning till kontoret "att använda sin högsta flit att förse amiralitetet med nödiga medel till att sätta flottan i behörigt tillstånd att kunna göra tjänst när påfordras — havandes I före allting nu i förstone att låta Eder vara högst angeläget, det vad amiralitetet har att fordra, så för

[1] K. M:ts nådiga förordning den 13 april 1700.

gjorda förskotter som tillbakagångna assignationer och innestående restantier, av andra medel prompte må varda ersatta."[1]

Amiralitetskollegium hade sålunda redan nu utestående fordringar hos statskontoret. Detta visar under vilka svåra förhållanden amiralitetet arbetade redan i början av kriget.

Bland befälhavarna i Östersjöprovinserna var det särskilt en, som klart insåg nödvändigheten av en enhetlig plan för dessa provinsers försvar. Det var Stuart, vilkens stora förtjänster vi förut omnämnt. Efter Nöteborgs fall och antagligen då han förutsåg ryssarnas framträngande till Finska viken, utarbetade han oombedd en sådan plan, närmast för Estland, Livland och Kurland. Genom ny indelning av trupperna skulle en livländsk fältarmé av 12.000 man väl övade trupper kunna bildas, och fästningarna Reval, Pernau, Dorpat och Riga ändock hava tillräckliga besättningar, huvudsakligen av den senast utskrivna lantmilisen med en kärna av äldre trupper. Att sända denna plan till konungen ansåg Stuart vara lönlöst, då en stor del av breven till honom aldrig nådde fram, och de som framkommo ej sällan voro två månader gamla, om ej ändå äldre. Han insände därför planen till defensionskommissionen; det var den 11 april 1703, alltså tre veckor före Nyenskans' fall. Men defensionskommissionen, vars flesta ledamöter voro obekanta med kriget, vågade icke taga på sitt ansvar att fastställa en så genomgripande plan, utan nöjde sig med att till "benäget påseende" översända den till Schlippenbach samt generalguvernörerna i Reval och Riga. Då de senare, av omsorg för sina egna fästningar, motsatte sig planen, lades den av defensionskommissionen ad acta, till stor besvikelse för Schlippenbach, som däri såg enda räddningen. Ehuru Stuart än en gång (3 juni) skrev till defensionskommissionen och

[1] Rådet till amiral.koll. den 22 juni. Amiral.koll. till K. M:t den 4 nov. K. M:t till amiral.koll. den 16 nov. 1703.

framhöll nödvändigheten av en gemensam överbefälhavare, blev en sådan icke tillsatt. Allt förblev vid det gamla, och vad värre var, en uppenbar missämja började snart råda icke blott mellan de olika militära befälhavarna, utan även mellan dessa och de civila myndigheterna.

*

Vad tsar Peter redan före krigsutbrottet vid flera tillfällen låtit undfalla sig, nämligen att han ville förskaffa Ryssland en hamn vid Östersjön, tycktes gå i fullbordan. Detta var just vad de svenska statsmännen sedan länge mest fruktade för. De — och andra med dem — insågo den stora faran för Sverige av Rysslands framträngande till havet. Redan den 8 maj (1703) hade defensionskommissionen genom brev från överste Apolloff fått veta, att ryssarna anfallit Nyenskans, och samma dag tillskrev kommissionen konungen härom. Detta brev framkom till svenska lägret utanför Thorn först en månad därefter. Man skulle nu kunnat vänta, att konungen upphävt sitt förbud till defensionskommissionen att sända förstärkningar till Östersjöprovinserna. Men så skedde icke. Konungen, som i slutet av februari brutit upp från Lublin och över Warschau marscherat till Thorn, hade i mitten av maj inneslutit den gamla hansestaden, sedan han kort förut upprivit Augusts återstående sachsiska rytteri, vid Pultusk. Och Lewenhaupt hade i mars slagit en flerdubbelt starkare här av ryssar och litauer på flykten vid Kurlands sydgräns (vid Schagarin). Härefter vände ryssarna, som vi sett, sina huvudkrafter mot Nyenskans.

Krigsläget var alltså ännu en gång gynnsamt för Karl XII, därest han efter underrättelsen om anfallet på Nyenskans slutit fred med August för att kunna vända sig mot Ryssland.[1]

[1] Om han i freden betingat sig vissa underhållsmedel för sin armé, hade det sannolikt stått honom fritt att upptaga Stuarts plan

Men Karl hade nu sin uppmärksamhet främst riktad — förutom på konung Augusts avsättning — på anskaffandet av grovt artilleri till belägringen av Thorn, där August inlagt 5.500 sachsiska soldater, vilka Karl till varje pris ville oskadliggöra.

Den 27 maj tillskrev defensionskommissionen konungen om Nyens och Nyenskans' fall samt erinrade om, att överkommendanten Horn i Narva upprepade gånger framhållit nödvändigheten av den viktiga fästningens förseende med mera trupper. Detta brev framkom den 25 juni. Konungen hade emellertid då från annat håll fått kännedom om de betydelsefulla händelserna vid Neva. Ännu hade någon verklig belägring av Thorn icke kunnat börja, ty det grova artilleriet ankom icke förrän i — slutet av augusti. Ännu hade det icke varit för sent för Karl XII att hindra tsar Peter att få "fast fot" vid Östersjön och där upprätta en sjömakt, om han blott velat avstå från det olyckliga avsättningsbeslutet.

Men Karl XII såg icke eller ville ej se, att den ryske självhärskaren med sina stora resurser och en nästan outtömlig tillgång på folk — som han själv saknade — handlade efter en bestämd plan och med ett bestämt mål i sikte. Han såg i den förtvivlade försvarskampen i öster ett vanligt krig med växlande framgångar, där det förlorade alltid skulle kunna återvinnas. På annat sätt kan man icke fatta, huru han kunnat avslå alla böner om förstärkningar till Östersjöprovin-

---

från år 1701 att basera sig på Riga och därifrån med huvudkrafterna tåga mot Pskov; vägen dit gick genom södra Livland, som av ryssarna lämnats tämligen orört. För provianteringen och arméns förflyttning till Riga skulle flottan kunnat medverka. En annan utväg torde varit, att armén marscherat till Dünaburg och därifrån genom det icke förhärjade polska Livland tagit raka vägen på Pskov. I värsta fall skulle armén fått övervintra omkring Pskov på ryskt område för att följande år bemäktiga sig även Novgorod, och därigenom tränga ryssarna in i den stora skogstrakten och nödga dem att släppa sina erövringar i Östersjöprovinserna.

serna, huru han kunde avslå Stuarts senaste plan, som förelades honom genom en officer från Schlippenbach, och slutligen huru han, sedan Nyenskans' fall och Petersburgs grundläggning voro ett faktum, kunde låta tsaren få tillfälle att befästa sina anläggningar samt upprätta och utveckla en sjömakt. Men även om Nyenskans' fall och Petersburgs grundläggning icke kunde te sig för Karl XII som epokgörande för maktförhållandena vid Östersjön, var det likväl under Sveriges stormaktstid något oerhört, att en dess fiende vågade på dess område uppföra en fästning. Att därmed även avsågs grundläggandet av en örlogshamn, därpå kunde ingen misstaga sig, då Neva var full av fartyg. Allt detta borde, vill det synas, ha manat Karl XII till eftertanke, så mycket mera som han måste vetat — vad andra visste — att tsaren gått i kriget just för att på Sveriges bekostnad förvärva en hamn vid Östersjön. En ytterligare bekräftelse härpå fick konungen, då tsaren under hösten lät bekantgöra i Haag, att han ingenting hade emot en hederlig fred under holländsk medling. Han ville framför allt behålla Nevapositionen. Någon fred med Ryssland kunde Sverige naturligtvis icke nu ingå på detta villkor, men av tsarens fredstrevande framgick ju hans krigsmål.

Karl XII insåg emellertid att en fara hotade Narva, och han vidtog en för honom ovanlig åtgärd. Samma dag som defensionskommissionens rapport om Nyenskans' fall ankom upphävde han sitt förbud till kommissionen att översända trupper till Östersjöprovinserna men endast för Narvas räkning, och den 5 oktober, efter underrättelsen om Sjeremetjevs gräsliga härjningar i Estland och norra Livland, gav han befallning till generalguvernörer och militärbefälhavare i Östersjöprovinserna att i fråga om krigsbehoven vända sig direkt till defensionskommissionen. Det var för sent.

När Nyenskans' fall var känt, gjorde Piper en sista fram-

ställning till Karl XII om fred. Denna var hållen i ännu skarpare ton än den i Krakau året förut. Slutligen bönföll ministern, att konungen för Guds skull måtte överväga, om Sveriges krafter vore tillräckliga att motstå redan varande och blivande fiender, ty flera makter lurade blott på tillfället att anfalla Sverige. Han hänvisade på Östersjöprovinsernas förhärjande, på folkets utrotande och slutade med det argumentet, att tsaren redan lyckats intaga en hamn vid Östersjön, "som vore mera värd än om konungen vunne hela Polen". — Men allt var förgäves. Piper sjönk förtvivlad ihop med orden: "Jag har sagt min mening och frälst min själ", önskande sig hellre döden än att få se i vilket elände fäderneslandet måste falla, om ej konungen ändrade sig.[1]

Under hela sommaren 1703 innan det grova artilleriet ankom till Thorn låg Karl XII och huvudarmén nästan overksamma framför fästningen. Till förströelse uppfördes lustspel i det svenska lägret. "Här passerar nu intet, utan leva vi här vid Thorn helt tysta med varandra, och äro comedianter hitkomna, som spela comedier", skrev konungen till Rehnsköld. Thorns intagande kostade visserligen ringa folk, men tog en dyrbar tid i anspråk. Det var just under de månader, då tsar Peter som ivrigast pådrev sina fartygsbyggnader och av alla krafter arbetade på uppförandet av de Petersburgska fästningsverken. Häröver tyckes Karl XII icke bekymrat sig. Och dock hade de svenska statsmännen klart och tydligt förutsett följderna av Rysslands obehindrade framsteg. Vi skola anföra några ytterligare yttranden. Redan 1702 hade Sveriges utmärkta sändebud i Haag, Lillieroot, som stod i oavbruten enskild brevväxling med Piper, skrivit till denne: "Det är en huvudsak att med alla krafter sätta sig mot Ryssland och få

[1] F. F. Carlson, anf. arb., sid. 192—194.

honom på kneken, så att han ej kan fullborda sina stora förslag. Det är för Sverige mer angeläget än något i världen. Får han inrätta sin sjöstat i Östersjön, så blir han en av de mäktigaste potentater i världen"[1] (22 dec.). Och vid ett annat tillfälle: "Kungl. Maj:t kan vinna hundra segrar i Polen och därvid intet vinna, men Ryssland styrka sig." Och i början av år 1703, alltså före Nyenskans' fall, skrev han till Piper: "Kan man ej till sommaren göra den anstalt, att kriget mot Ryssland föres offensivt, då håller jag våra landskap (Östersjöprovinserna) förlorade." Nästan i vart enda brev till Piper uttalade Lillieroot sin varma önskan, att fred måtte slutas i Polen.

Dessa framställningar kommo från Sveriges måhända skickligaste diplomat, som därtill stod i själva medelpunkten, där den europeiska politikens alla trådar sammanlöpte. Att Piper, som ofta följde Lillieroots råd, framhållit hans brev för Karl XII, kan anses som säkert. Härtill kommo ministerns egna — och andras föreställningar. Av dessa andra kan det vara av intresse att erfara vad konungens förre lärare, Stuart, skriver.

Stuart hade icke blott meddelat konungen, att ryssarna "starkt belägrade Nyenskans"; för att konungen skulle få "reda på sammanhanget" hade han till honom översänt tidigare brev från kommendanterna i Nyenskans och Narva om den hotande situationen. Sedan Nyenskans fallit skriver han, att som ryssarna "kunna uti Ladogasjön sammanbringa 300 lådjor och galärer, som nu äro byggda, så kunna de med 150 engagera sig med de 20 eller 30 fregatter, som formera Eders Maj:ts flotta, och med de andra gå in i skärgården och, där vinden fogar, överrumpla de orter som äro av största consequence". Detta brev framkom till högkvarteret vid Thorn den 29 juni, några få dagar efter defensionskommissionens förutnämnda

[1] Spärr. av mig.

skrivelse och 2 månader innan någon verklig belägring av Thorn började.[1] Ej heller vid Stuarts varningar fäste konungen något avseende, ehuru de direkt pekade på faran av en rysk skärgårdsflotta — vilken också med tiden blev Sveriges största fara.

Det är dock knappast möjligt att Karl XII med sitt skarpa förstånd — då han ville använda det — icke skulle ha insett risken för Sverige av tsarens redan vunna framgångar i Östersjöprovinserna; man har även svårt att tänka sig, att han skulle varit absolut känslolös för sitt eget folks lidanden där. Och likväl fortsätter han kriget i Polen! Härtill drevs Karl, tro vi, främst av sin föresats att genomföra detronisationsbeslutet. Ett försvarskrig i Östersjöprovinserna för att där söka återvinna det förlorade var honom motbjudande och blev för övrigt allt mera svårt, tack vare den situation han själv tillskapat. Så mycket mera lockande tedde sig för honom en marsch på den gamla polsk-ryska operationslinjen Smolensk-Moskva rakt på den ryska huvudstaden. Där ville han som sagt föreskriva tsaren sina fredsvillkor, då dennes erövringar i Östersjöprovinserna naturligtvis skulle återlämnas. Att hans egna undersåtars lidanden där under tiden skulle bliva allt svårare, därför kan han icke ha varit blind.

Hermelin har ett märkligt yttrande av Karl XII, då denne en dag i september ville storma Thorn och därvid själv gå i spetsen för sitt folk, men på generalernas enträgna föreställningar, att det vore att föra folket till slaktbänken och att konungen så icke finge blottställa sin person, slutligen avstod från sin föresats. "Där mina soldater bliva, där vill jag ock bli", yttrade konungen då, tilläggande: "ej heller kan Sverige mista mycket i mig, efter det ändå har så liten nytta av mig".

[1] Karl XII:s tid. Skrivelser till konungen. Ser. I. Stuart.
När Stuart skrev detta brev till sin förre lärjunge, var hans hälsa redan undergrävd. På hösten s. å. genomgick han en badkur i Ems

Äntligen den 3 oktober dagtingade Thorn, och den 4 intågade svenskarna i staden, där ett ganska rikt byte togs. Karl XII fick nu de efterlängtade sachsiska soldaterna i sitt våld, men de voro ej mycket farliga. Antalet hade sammansmält till 4.900 man, och av dem voro flera än hälften sjuka.

Några dagar förut (1 okt.) hade genom Patkulls bemedling en hemlig traktat ingåtts mellan den nu modfällde konung August och tsar Peter, vari tsaren utfäste sig att lämna August penningunderstöd och 12.000 man av sitt bästa infanteri med nödigt fältartilleri — lika stor styrka som hela sachsiska hären — samt även bistånd åt konungens anhängare i Litauen, på vilkor att denne förde kriget offensivt och så kraftigt som möjligt samt icke slöte separat fred med Sverige. I stället för att skilja August från förbundet med tsaren, hade Karl XII sålunda tvungit honom att kasta sig i tsarens armar, vilket borde varit varje svensk konungs plikt att söka förhindra.

Emellertid utfärdade Karl XII från lägret vid Thorn och även sedermera befallningar i mängd för att stärka försvaret i Östersjöprovinserna. Schlippenbach fick ivriga påminnelser att skynda med sina under sommaren påbörjade nyvärvningar, varigenom man hoppades att hans i fält disponibla stridskrafter skulle kunna uppbringas till bortåt 10.000 man, och samtidigt beordrades krigskollegium att anskaffa vapen och munderingar till de nya regementen, som skulle uppsättas. Det var den 25 augusti som konungen undertecknade den

---

och följande år i Aachen. Den utmärkte mannen dog den 5 december 1705. Men befarande vad komma skulle, hade han då utarbetat förslag till försvarsverk vid Stralsund och Reval m. m. samt till spärren — i åländska skärgården. Stuart ogillade som sagt Karl XII:s polska krig; hans förslag om tillsättandet av en högste befälhavare i Östersjöprovinserna blev utan resultat.

senare skrivelsen. Två dagar därefter ankom brev från defensionskommissionen, däri denna bl. a. säger, att "Eders Kungl. Maj:ts land och provinser samt städer stå i en stor och oförgriplig fara", därest Eders Maj:t icke sluter fred i Polen och kommer sina fattiga och högst beträngda undersåtar till hjälp och undsättning, helst Östersjöprovinserna ej med någon hjälp från Sverige kunna undsättas, varandes Finland dessutom av ordinarie regementenas rekryterande, dubblerande och tripplerande, så av manskap utblottat att ringa värvbart manskap ej mera är att finna, att förtiga det provinserna Livland och Ingermanland merendels av fienden genom skövlande och härjande äro ruinerade.[1]

Huru det såg ut i Finland fick generalmajoren Maijdel erfara, då han som nämnt efterträdde Cronhjort. När han våren 1703 nämndes till befälhavare över den "finländska armén", hade han fått order att gå offensivt till väga. Men när han i början av september övertog befälet, var krigsläget väsentligen förändrat. Och alla förutsättningar för att flytta kriget in i Ryssland fattades. Truppernas tillstånd var bedrövligt. Icke nog med att infanteriet saknade skodon och att rytteriets hästar voro utsvultna, båda vapenslagen bestodo mest av oövat folk, och till hälften av manskapet fattades gevär. Den finländska armén var icke marschduglig. Maijdel, som kom från den kungliga hären i Polen, där allt fanns, var förtvivlad. "Jag sitter med tomma händer vid ett i allo förfallet verk, där jag ingenting kan uträtta", skriver han (till def.kom. 20 okt.). Då kölden snart inställde sig, såg han sig tvungen att på grund av bristande underhåll hemförlova största delen av sitt folk.

Men i Karl XII:s sinne fanns ej rum för den tanken, att yttre svårigheter icke skulle kunna övervinnas; han kände ju med sig att h a n förmådde uträtta vad andra ansågo nästan

[1] Def.kom. till K. M:t den 18 juli 1703.

för omöjligt. Här var dock en himmelsvid skillnad. Vad Karl XII uträttade med eliten av armén i ett land, där trupperna i allmänhet voro rikligt förplägade, var omöjligt att åstadkomma för befälhavarna i de förhärjade Östersjöprovinserna med dåligt utbildade och än sämre utrustade trupper. Ej heller tyckes Karl XII fattat, att tillgångarna på försvarskraft kunde uttömmas; det felande borde alltid, menade han, kunna anskaffas, om man blott ansträngde sig.

Att gottgöra vad som uraktlåtits i försvaret av Östersjöprovinserna genom förbudet att dit översända förstärkningar, var emellertid icke möjligt. Karl XII:s intresse för förberedelserna till 1704 års fälttåg i dessa provinser är icke desto mindre oomtvistligt. De flesta myndigheterna här fingo från honom mottaga ivriga uppmaningar att göra sitt bästa. Och i slutet av år 1703 befallde konungen defensionskommissionen, att denna skulle noga övervaka att underordnade myndigheter fullgjorde sina skyldigheter med avseende på anskaffning av proviant, vapen m. m. till trupperna i de östra provinserna.

Men nästan ingenting i fråga om dessa provinsers försvar gick efter beräkning. Det ruinerade landet mäktade varken uppsätta eller underhålla en så stor armé, som man hade hoppats, och misshälligheterna mellan de olika befälhavarna blevo allt värre. Det hade fordrats k o n u n g e n s e g e n n ä r v a r o för att åstadkomma den sammanhållning som var nödvändig och han borde själv hava gått i spetsen för att undanröja alla hinder. Slutligen vidtog konungen (dec. 1703) den betänkliga åtgärden att överlåta den mesta och bästa delen av Schlippenbachs kavalleri, 2.000 ryttare, åt Lewenhaupt, vilken senare skulle tåga in i Samogitien för att bekriga konung Augusts parti.

*

Vad angår den politiska verksamheten i Polen under år 1703, hade underhandlingarna pågått, men knappast kommit när-

mare sin lösning. Kardinalprimas Radziejowskis försök till medling och att förmå Karl XII att avstå från detronisationsbeslutet hade misslyckats, varpå han närmat sig det sachsiska partiet. Karl XII:s strävan gick ytterst ut på att förmå den polska adeln att på en allmän riksdag förklara konung August avsatt; den senare åter sökte vinna adeln för sig och förmå republiken att förklara Sverige krig. Det lyckades också August att få till stånd en konfederation i Litauen (i mars), som förband sig att med liv och blod försvara hans sak, men beslutet var — förutom att det präglades av en viss fruktan — icke ett uttryck för hela republikens vilja. Bättre lyckades August i sina strävanden att framkalla en brytning mellan Karl XII och polackerna på den riksdag, som han utlyste till Lublin i juni. Nu såg det verkligen ut, som om denna riksdag skulle bliva signalen till den så länge väntade allmänna resningen mot det svenska förtrycket. Den blev talrikt besökt. August, som nu insatte hela den tjusningskraft han var mäktig, framkallade hos sina undersåtar en patriotisk hänförelse och "lidelsernas vågor gingo högt". Efter det formulär, som gällde för Sandomirkonfederationen, svuro de församlade ständerna att försvara konungens krona. Erforderliga medel skulle anskaffas för att förstärka både kronarmén och den litauiska armén. Om konungen av Sverige icke antog de fredsförslag, som nu för sista gången skulle framläggas för honom i den samlade republikens namn, bemyndigades konungen att å republikens vägnar sluta förbund med främmande makter och sammankalla den väpnade adeln till fäderneslandets försvar.[1]

Så långt tycktes allt gå konung August väl i händer, men i själva verket stod han — liksom Karl XII i sin politik — ännu långt ifrån målet. Lublinriksdagen representerade icke republikens samlade vilja. Storpolens ombud hade nämligen, såsom

[1] Herlitz, anf. arb., sid. 3.

misstänkta att gå svenskarnas ärenden, vägrats säte och stämma i lantbådens hus, och i juli bildades av voivodskapen Posen och Kalisz en konfederation, den s. k. storpolska konfederationen, som öppet trädde i opposition mot konungens krigspolitik. Denna konfederation stod under ledning av voivoden av Posen *Stanislaus Leszczynski*[1] och under skydd av Rehnskölds trupper. Förutom detta gingo de viljor, som under riksdagen i Lublin synts vara så eniga, åter i sär, då det kom till beslutens verkställighet.

Med full rätt säger Herlitz, att "Lublinriksdagen betecknar det sista allvarliga försöket att åstadkomma en insats från den polska republikens sida i kriget mellan Karl XII och August". Detta försök misslyckades. Med andra ord, det visade sig, att Polen såsom enhetlig stat icke kunde fatta än mindre genomföra ett enhälligt beslut. Under sådana förhållanden kunde ju Karl XII aldrig vänta sig ett enhälligt beslut i frågan om Augusts avsättning eller vid valet av en ny konung. Borde han icke då hava lämnat polackerna åt det öde, som de voro värda?

Erövringen av Thorn medförde samma verkan som Karl XII:s övriga segrar. Den nedtystade för en tid motståndet hemma mot kriget i Polen och den gjorde fältet rent — för en tid. Den gav också ökad styrka åt den ovannämnda svenskvänliga federationen. Härtill bidrog väl även de vänskapstraktater, som under sommaren avslutats med Preussen och sjömakterna, men varom allmänheten först nu fick kännedom. Fredrik I:s konungavärdighet erkändes av Karl XII mot att Preussen förpliktade sig att icke ställa sig på polackernas sida mot Sverige. Efter Thorns erövring stannade Karl XII ännu en månad i dess närhet, varpå kvarteren flyttades norrut, och kort före jultiden intogo svenskarna vinterkvarter i Västpreussen och Ermeland. Endast Rehnsköld stod ännu i fält för att hålla polska och sachsiska strövkårer i styr.

[1] Han var son till den kort förut avlidne Rafael Leszczynski.

Konung August, som en tid uppehållit sig i Warschau, hade vid ryktet om att svenskarna genom överraskning ämnade bemäktiga sig honom och hans där församlade anhängare, eftermitten av oktober skyndat till de södra orterna. Nyss förut hade lyckan riktigt tyckts le mot honom, men inom kort var allt förändrat. En rådsförsamling, som han under sin färd söderut sammankallade i Javorow (6 nov.), nära Lemberg, ville icke mera lyssna till hans tal; ty ingen ville svika sina urgamla traditioner så mycket, hette det nu, att man ville förena sig med den gamla arvfienden, ryssen. Endast få av adeln ville vidkännas det å Lublinriksdagen fattade beslutet att med liv och blod försvara tronen och den lagkrönte konungen. Det var den polska nationalkänslan *mot Ryssland*, som för en stund blivit väckt till liv. Litauerna däremot voro för förbundet med Ryssland, hänförda av den redan utbrutna borgerliga stridens iver. Missnöjet och söndringen mellan de olika partierna togo alldeles överhand. Det kom till häftiga uppträden, och församlingen åtskiljdes utan resultat. Från Javorow begav sig August till Kraukau, men avreste snart därifrån till Sachsen för att av sitt arvland utpressa nya gärder till krigets fortsättande.

4.

Återblick på Karl XII:s fälttåg i Polen 1702—1703 och resultatet av hans segrar. Behovet av en högste befälhavare i Östersjöprovinserna.

Bortser man från tsar Peters stora framgångar i Östersjöprovinserna och betraktar Karl XII:s två första fälttåg i Polen såsom ett isolerat krig, ett krig för sig, så har han onekligen utfört ett ståtligt *militärt företag*, trots att föreningen med den pommerska häravdelningen skedde för sent

för att kunna åstadkomma åsyftad verkan. Efter att ha skaffat sig en säker operationsbas vid Dünafloden, går Karl XII i början av år 1702 på sitt då bestämda mål, Warschau; han väljer en operationslinje över Kovno och Grodno, varigenom han bibehåller sina förbindelser över Riga såväl med Lewenhaupts[1] kår som med Sverige. Warschau intages och även Krakau, sedan August II blivit fullständigt slagen vid Kliszow. Segern förskaffar Karl XII nästan obegränsad operationsfrihet inom Polen, men får ingen omedelbar betydelse för Augusts oskadliggörande. Visserligen utsträcker Karl XII sedan sina marscher ända till Galizien, men han förbättrar sin ställning 1703 genom att basera sig på fästningarna vid Weichseln, varifrån han har en kortare väg till Riga och säker förbindelse med Sverige.

I verkligheten hade 1702 och 1703 års fälttåg lett till en fullständig katastrof för August II. "Hans militära resurser voro — så när som på de trupper, vilka överlåtits åt kejsaren och sålunda voro bundna på annat håll — i stort sett uttömda, och det var mycket osannolikt, att hans redan hårt betungade arvland skulle förmå att bära bördan av nya rustningar. Karl XII hade lyckats att krossa den europeiskt organiserade krigsmakten, som utgjorde kärnan i den mot Sverige fientliga koalitionen; den från början mäktigaste fienden hade blivit övervunnen."[2]

Efter Thorns erövring hösten 1703 hade Karl XII alltså icke längre något *militärt mål* i Polen. Det stora militära målet — och det politiska — borde nu varit Östersjöprovinsernas befriande för att sedan skaffa Sverige en tryggad gräns mot Ryssland. Sådan var ställningen hösten 1703, och

[1] Lewenhaupt hade 1703 efterträtt Stuart, vilken avgått till följd av sjuklighet.

[2] Hjärne: Karl XII, sid. 219. Herlitz. Från Thorn till Altranstadt, sid. 1—2.

så långt kunna vi förstå Karl XII:s krigföring. Man kan förstå, att den unge hjälten icke velat stanna mitt i segerloppet i Polen. Men nu var ju Augusts "krigsmakt" krossad och han själv, "den från början mäktigaste fienden", övervunnen. Och August var utledsen på kriget. Att märka är, att han aldrig räknat med att ensam behöva upptaga kampen mot Karl XII, utan att i stället alliansen med Danmark och Ryssland skulle splittra Karl XII:s krafter, varigenom hans anfall på Livland borde varit en lätt sak, vars lyckliga utgång — återförvärvandet av polskt land — skulle stärka hans ställning inom polska republiken. Men båda dessa beräkningar hade slagit alldeles fel. Så gott som ensam hade han efter slaget vid Narva nödgats upptaga striden med Karl XII, och hans anfall på Livland hade icke stärkt hans position i Polen utan motsatsen hade inträffat, då han ju redan måste tigga om republikens hjälp mot Karl XII. Hans enda hopp stod således till det fördrag med tsaren, som han ingått bakom polackernas rygg. Men han var för klok att ej inse, att ett ryskt ingripande i Polen skulle fördärva alla utsikter för honom att samla de splittrade polackerna till stöd för hans nu mer än förut vacklande tron. Under sådana förhållanden och i grund besegrad av Karl XII hade konung August, hellre än att mista sin krona, med all sannolikhet gått in på hart när vilka fredsgarantier som helst.

Någon *rimlig* anledning för Karl XII att icke nu förlika sig med August, för att ej längre behöva kvarstanna i Polen, fanns icke. Ty avsättningsyrkandet hade redan visat sig olycksbringande, och den ryska makten kunde icke besegras i Polen. Detta oaktat band Karl XII huvudarmén ännu i *fyra år* i Polen och Sachsen. Det var samma underlåtenhet att begagna sig av gynnsamma tillfällen för att på lättaste sätt nå målet, som Karl XII så ofta gjorde sig skyldig till. Och detta söker man förklara på så vis, att Karl XII *behövde* göra Polen till bundsförvant och bas för att med dess

hjälp genom en operation mot Moskva kunna besegra tsaren, — vilken under tiden får tillfälle att ytterligare öka sin armé och giva den en mera fältmässig utbildning. Men även om Karl XII efter en lyckad Moskva-operation kunnat diktera freden för tsaren, då Östersjöprovinserna skulle "automatiskt" återgått till Sverige, i vilket tillstånd hade dessa provinser då befunnit sig?

Redan hösten 1703 voro ju stora delar av dem förhärjade och befolkningen var på väg att utrotas.[1] Narva, den viktigaste fästningen, var hotad, och det ryska området där låg icke 20 km. från Finska viken. Att tsaren alltjämt befäste sig i Nevamyningen visste Karl XII, likaså att han bakom denna position alltjämt byggde fartyg. En blick på kartan borde kunnat övertyga konungen om vilken utmärkt defensivposition tsaren skulle få, om han finge tillfälle att där sätta sig fast och inrätta en örlogsbas. Det vill synas som om Karl XII icke skulle uppfattat dessa trakters ofantliga betydelse; så förklaras även av ryska författare hans till synes ringa intresse för trakterna kring Finska viken. Slutligen voro efter Ingermanlands förlust de svenska försvarskrafterna sprängda i

[1] Tusentals hade bortsläpats i träldom. Enligt en förteckning år 1706 uppgives de namngivnas antal, lågt räknat, till 2.000. Då dessa utgjordes av godsägare, ämbetsmän och andra personer i bättre samhällsställning med deras hustrur och barn, kan man förstå att antalet av bortförda bönder, hantverkare och annat folk av arbetsklassen måste varit mycket stort. Av alla dessa olyckliga såldes icke få på slavmarknader till turkar och tatarer, varvid priset för de kraftigare tyckes varit 40 rubel pr styck. De som stannade hos enskilda ryssar behandlades såsom livegna, tvingades ofta att låta omdöpa sig och antaga den grekiska religionen, och ha till allra största delen aldrig återkommit. Mensjikov skall för sin del ha tagit 500, Sjeremetjev ändå flere. Av de till turkar och tatarer sålda svenska undersåtarna lössläpptes och hemsändes av Karl XII ett ringa antal under hans vistelse i Turkiet.

tvenne från varandra isolerade grupper, den ena i Finland, den andra i Estland och Livland, varigenom det för svenskarna måste bliva ännu svårare än förut att motstå de överlägsna ryska stridskrafterna. Men ehuru från alla håll varnad för följderna av allt detta, inskränkte sig Karl XII till att utfärda föreskrifter.

Det kan icke kallas att vara "efterslug", om man uttalar den åsikten, att krigsläget i Östersjöprovinserna över huvud taget och särskilt vid Finska viken hösten 1703 var sådant, att konungen — då han icke själv ville begiva sig dit — åtminstone bort beordra sin bäste general till högste befälhavare å krigsskådeplatsen vid Finska viken. Rehnsköld eller Magnus Stenbock, försedda med den fullmakt och de maktmedel — även på bekostnad av huvudhären i Polen — som den allvarliga situationen krävde, skulle kunnat rikta ett sådant angrepp mot tsar Peter, att han måst lämna sin position i Nevamynningen. Avståndet från Viborg till Petersburg var endast 150 km. Den nye befälhavaren borde kunnat vara färdig till vintern 1704, då Nevas deltaland var isbelagt och utan svårighet hade kunnat övergås. Men Karl XII utnämnde icke någon högste befälhavare i Östersjöprovinserna. Han ditsände ej ens en officer för att skaffa sig underrättelser om det verkliga läget, oaktat han hela sommaren och hösten låg ej långt från Danzig, varifrån ett fartyg när som helst kunnat avsändas till Viborg.

Om Petersburg och övriga under uppförande varande verk då hade förstörts, är det, att döma av uttalanden från personer, vilka stodo händelserna nära, sannolikt, att tsaren skulle förlorat lusten att fortsätta kampen, ty anledningen till att han låtit sig indragas i kriget var ju hans förhoppning att erhålla en hamn vid Östersjön. När denna förhoppning grusats, hade han ej längre haft något verkligt krigsmål, ty någon tanke på

att för egen räkning förvärva och behålla Östersjöprovinserna fanns ännu icke hos honom.

Men Karl XII synes icke hava insett vad tsaren med alla krafter strävade efter, det som redan nu var det centrala i hans politik, och om Karl verkligen insett detta, har han icke tilltrott honom om att kunna förverkliga sitt mål. Att Karl, med den uppfattning han hyste om en härskares plikter i fält, intogs av förakt för tsaren, då denne övergav sin armé vid Narva, det kan man förstå; men sedan dess hade ju tsaren i handling tydligen ådagalagt, att han var en härskare, som förstod att organisera och planmässigt utnyttja sitt rikes stora resurser.

Det fattades Karl XII förmågan att rätt bedöma sina motståndare, i synnerhet tsar Peter. I mycket lik Karl X Gustaf, såsom i enhet i tanke och handling, i viljans styrka och i en energi, som gränsade till det underbara, var Karl XII i fråga om människokännedom och i kännedom om främmande makters politik, deras styrka och planer, raka motsatsen till sin store farfader. Saknaden av dessa senare hos en envåldskonung i en upprörd tid nödvändiga egenskaper — i synnerhet hos en konung som försmår att taga råd — kom att inverka på Karl XII:s sätt att leda kriget i dess helhet. Han binder sig hela tiden vid arméhefälet i Polen, där han, som redan är sagt, under sina två första fälttåg utfört ett ståtligt militärt företag. Men att uteslutande därav bedöma Karl XII:s krigföring under dessa år kan icke vara rätt. Man får icke bortse från de samtidigt pågående stora händelserna i Östersjöprovinserna, där försvaret ju var i högsta grad beroende av att huvudarméns operationer bragtes till ett snart slut. Man får icke blunda för att Karl XII:s egna framgångar i Polen — enligt vad erfarenheten redan visat — hade vunnits på bekostnad av försvaret på den andra fronten. Såsom enväldig monark tillkom det fältherren Karl XII även att noga sörja för och, genom en med tillräckliga maktmedel utrustad

högste befälhavare, strategiskt leda krigföringen i dessa provinser[1] så, att försvaret där icke bleve allt för mycket lidande av konungens krigföring i Polen. Detta gäller i ännu högre grad för de kommande åren.

Till 1703 års märkliga händelser hör ett av oss antytt, hittills föga beaktat spörsmål, men icke dess mindre ett spörsmål av sådan vikt, att det icke får lämnas ur räkningen, då det gäller att bedöma Karl XII:s politik och hans sätt att leda kriget i dess helhet. När konungen framhärdade i sitt beslut att avsätta August, varför begagnade han sig då icke av det säkraste sättet att bringa denne till fullständig underkastelse och att avsäga sig Polens krona: varför ryckte han icke in i Augusts arvland Sachsen för att med ens göra slut på kriget i Polen?

Karl XII måste dock nu hava insett — vad han så ofta fått höra — att även om han lyckades genomdriva detronisationen, skulle August alltid hava ett starkt parti i Polen. Att August som förklarad avsatt skulle till det yttersta kämpa för återtagandet av sin krona, borde väl även varit att förutse, så länge han icke var satt ur spelet, utan kunde räkna på tsarens hjälp och möjligheten att i det rika Sachsen uppsätta nya härar för att fortsätta kriget.

---

[1] Vi förbigå här, att det även tillkom Karl XII såsom envåldig konung att sörja för riksledningen i politiskt och administrativt hänseende.

V.

Varför gjorde icke Karl XII slut på kriget i Polen genom en inryckning i Sachsen år 1702 eller 1703?

1.

Wienerhovets fruktan för en svensk invasion i Sachsen. Det spanska tronföljdskriget och de båda krigförande parternas ställning hösten 1702, hösten och vintern 1703.

Redan då underrättelsen om Karl XII:s lyckade landstigning på Själland kom till hovet i Wien, började man där frukta, att konungen efter väl förrättat värv i Danmark även skulle göra slut på den polska oron genom ett direkt anfall mot Sachsen, där man ju hade att söka själva dess härd. När så freden i Traventhal (8 aug. 1700) blev känd, började rykten av sådan art komma i omlopp i kejsarstaden, och de hade nog skäl för sig. Ty Karl XII:s planer vid denna tid voro tydligen i hög grad riktade just åt det hållet, och överallt där man med fruktan motsåg möjligheten av ett krigsutbrott inom Tyska riket uppstod den livligaste oro. Med anledning härav fick rikshovrådet greve Gotthard Helfried von Welz, vilken såsom särskilt kejserligt sändebud förut avrest till Stockholm, instruktion om de föreställningar han skulle

göra, för den händelse det visade sig att Karl XII verkligen ämnade göra allvar med ett anfall mot Sachsen. Även den svenske envoyén i Wien friherre von Stralenheim erhöll förmaningar i detta syfte.[1]

Welz, som i september ankom till Stockholm, träffade emellertid icke konungen. Efter dennes överfärd till Livland begav han sig till Reval, varifrån han sedan reste till Narva för att framföra kejsarens lyckönskningar med anledning av den stora segern m. m. Ett svenskt anfall mot Sachsen tycktes då icke vara att vänta.

Men våren 1701 fick Welz för andra gången order att hos Karl XII göra föreställningar med anledning av ryktet om ett förestående svenskt anfall mot Sachsen; Karl II av Spanien var då sedan ett halvt år död och den stora koalitionen mot Frankrike under bildning. Den 21 maj ankom nämligen en kurir till Welz i Reval med order att express begiva sig till det svenska högkvarteret i Lais. Anledningen härtill var tydligen den oro, som de svenska truppernas sammandragning i Pommern förorsakade i Wien. Utan att inlåta sig på frågan om konungens rätt till en invasion i Sachsen skulle Welz nu framhålla, huru ett sådant företag komme att tjäna Frankrike lika väl som en diversion; det skulle göra om intet åtskilliga pågående förhandlingar om truppers överlåtande till kejsaren m. m. Kunde konungen ej avhållas från invasionen i Sachsen, borde han i alla fall uppmanas att dessförinnan meddela sig med kejsaren.[2]

Welz skyndade till Lais och fick genast audiens hos Karl

---

[1] Brulin: Österrike och det stora nordiska kriget före Karl XII:s infall i Sachsen. (Hist. tidskr. 1909, sid. 150).

[2] Förutom detta skulle Welz naturligtvis meddela de vanliga anbuden, att kejsaren vore villig att medla fred mellan konung Karl och konung August, samt framhålla önskvärdheten av att konungen ville giva till känna sin ståndpunkt i fråga om fredsvillkoren m. m.

XII och samma dag även konferens med Piper. Beträffande en invasion i Sachsen försäkrade Karl XII att han icke hade givit några order, men lät det för framtiden bliva beroende av konjunkturerna. Detta var allt som Welz i denna väg lyckades utverka.

Det finnes även andra vittnesbörd om den fruktan för en inryckning i Sachsen, som hystes av hovet i Wien och de österrikiska statsmännen och vad mera är, att de ansågo sig icke kunna förhindra en sådan invasion. Sedan hösten 1702 voro de allierade i öppet krig mot Frankrike, i Belgien, vid Rhen och i Italien, alltså utefter hela linjen. De allierade, särskilt Österrike, behövde hjälptrupper, och konung August hade i början av januari förbundit sig att till kejsaren överlåta 8.000 man mot en ersättning av 200.000 rdr. om året. För att emellertid erhålla så stor styrka som möjligt önskade kejsaren, att August frigjordes ur kriget mot Sverige. Ett fortsatt krig i Polen kunde ju också innebära omedelbara faror för Österrike, då en reträtt av August över Schlesiens gräns kunde åtföljas av hela den svenska härens inryckning i de kejserliga arvländerna. Som Augusts partitagande för Österrike även befäste den franska politiken i dess strävan att förmå Karl XII till ett infall i Sachsen, var det för kejsaren av allt större vikt att bringa freden till stånd mellan konung Karl och konung August. Allt detta var i första hand orsaken till de kejserliga diplomaternas ständiga medlingsanbud och försök att stämma Karl XII till fred.

De sachsiska hjälptrupper vilka August överlåtit till kejsaren tjänstgjorde under sommaren 1703, men gång på gång förmälde ryktet, att han ämnade återkalla dem för kriget mot Sverige. Då svenska envoyén Stralenheim i Wien gjorde föreställningar mot att dessa trupper skulle återvända, fick han till svar, att man visserligen vägrade sitt tillstånd, men om de det oaktat drogos tillbaka, funnes ingen möjlighet att

hindra dem, såvida icke Karl XII kunde förmås att genom formlig deklaration tillkännagiva, att han icke hade för avsikt att företaga en invasion i Sachsen. En sådan deklaration skulle, menade man vid hovet i Wien, kunna förekomma de sachsiska truppernas hemkallande. Då Stralenheim lät förstå, att ett dylikt försök hos hans konung just kunde framkalla dennes inryckning i Sachsen, erhöll han det undergivna svaret, att man lika litet vore i stånd att hindra en invasion i Sachsen, men att man litade på den svenska konungens storsinne.

Den svenska arméns inryckning i Sachsen kom tyvärr att dröja ännu i flera år, men de sachsiska trupperna återvände mycket riktigt till sitt hemland våren 1704.[1] Detta skedde trots alla svenska föreställningar i Wien och trots kejserliga föreskrifter till fältherren Ludvig av Baden att icke släppa sachsarna, innan han skaffat folk i deras ställe. Så svag var ställningen i Österrike, att man ej ens kunde förhindra att dessa trupper, som man så väl behövde, drogo sina färde.[2]

Vi ha nu sett, att hovet i Wien allt sedan krigets början i hög grad fruktade för ett svenskt anfall mot Sachsen och att upprepade försök därför gjordes för att förmå Karl XII att icke företaga ett sådant anfall. Vi ha även sett, att man i Wien, om konungen det oaktat sökte rycka in i Sachsen, ansåge sig icke kunna förhindra honom därifrån.

Vi skola nu kasta en blick på krigsläget i det spanska tronföljdskriget åren 1702 och 1703 för att se vad Karl XII haft att riskera av de allierade, för den händelse han velat göra slut på det polska kriget genom en inryckning i Sachsen hösten 1702, hösten eller vintern 1703. Spörsmålet är då, om de

[1] De bidrogo till uppsättandet av den sachsiska armé, som under sommaren på ett verksamt sätt deltog i fälttåget i Polen.

[2] Brulin: anf. arb., sid. 211.

allierades ställning var sådan, att deras militära maktmedel hade kunnat hindra honom, ty något annat tog Karl XII icke hänsyn till, när han ville genomföra en krigsoperation. Dock först några orienterande ord.

Det år 1701 utbrutna kriget om den spanska tronföljden tycktes till en början blott vara en enskild strid mellan Frankrike och Österrike, men med andra staters indragande däri, främst England och Generalstaterna genom fördraget med kejsaren av den 7 september (n. st.) 1701, som bildade grundvalen för den stora koalitionen, förvandlades striden snart till ett allmänt europeiskt krig, som på en gång fördes, förutom i Tyskland, i Nederländerna, Italien och Spanien, även till sjöss, och till och med i kolonierna. I alla fälttågen under åren 1702-1707 — den tid, som Karl XII uppehöll sig på den polsk-sachsiska krigsskådeplatsen — hade båda de krigförande parterna talrika härar, vilkas användande i massa borde kunnat medföra avgörande resultat. Att så icke skedde förrän efter flera års krig, berodde huvudsakligen därpå, att arméerna enligt tidens krigssätt delades i mindre kårer, utgjorde besättningar i en mängd fästningar och hade på vart ställe särskilda, ofta obetydliga uppgifter att fylla; slutligen saknades på båda sidor verklig enhetlig högsta krigsledning.

Våren 1702, när kriget från sjömakternas sida riktigt skulle börja, avled som nämnt Wilhelm III av Oranien, konung av England och tillika ståthållare i Nederländerna, som bildat den stora koalitionen och varit själen i de föregående. Det var en mycket kännbar förlust för de allierade, ty här om någonsin behövdes en sammanhållande kraft. Förbundet mellan sjömakterna och Österrike kunde för övrigt icke vara starkt, då de förra önskade en delning av den Spanska monarkien, och Österrike strävade efter den fulla odelade arvsrätten till spanska tronen. Vad nu särskilt Österrike angår, vars ställning och maktmedel närmast rörde Karl XII, så voro dess finanser i det bedröv-

ligaste tillstånd. Kejsaren hade mycket svårt såväl att underhålla sina egna trupper som att betala subsidier för de hjälptrupper, av vilka han dock var beroende för försvaret av sina arvländer. På alla håll var koalitionen i första rummet hänvisad till de av de tyska småfurstarna uppsatta hjälptrupperna, vilka betalades av sjömakterna. Men de tyska småfurstarnas trohet var icke så mycket att bygga på, ty den betingades icke av något verkligt stort eller gemensamt intresse — om än kriget mot Frankrike hettes vara en kamp för Europas frihet — för att icke Ludvig XIV skulle kunna förverkliga det världsherravälde han drömde om. De sökte därför i första hand tillgodose sina egna intressen, särskilt vad angår betalningen för sina hjälptrupper. Och de många stridiga viljorna bland alla dessa furstar, som togo sig uttryck i ständiga tvister om befälsföringen, om planmässigheten i krigsoperationerna, om truppernas förläggning och förplägnad m. m. d., försvårade i hög grad ett enigt och kraftigt uppträdande av deras arméer.

Vi se alltså, att den stora alliansen, en till det yttre så väldig företeelse, i verkligheten utgjorde en ganska svag sammanslutning, ehuru i densamma ingingo Österrike, England och Holland och ehuru alliansen 1702 biträddes av Brandenburg-Preussen och en stor del av Tyskland samt därefter av Portugal och slutligen (1703) av hertigen av Savoyen. Att förbundet dem emellan det oaktat blev så länge bestående, får uteslutande tillskrivas ansträngningarna av tre i hög grad framstående män på denna tid: prins Eugen av Savoyen, Österrikes störste fältherre, hertigen av Marlborough, en av Englands bästa fältherrar och diplomater samt Anton Heinsius, rådspensionär i Holland. Utan dessa mäns energi, sällsporda statsmannaegenskaper och deras inflytande hos sina regeringar skulle den stora alliansen icke kunnat äga bestånd så länge som den gjorde.

Beträffande krigsrörelserna år 1702 är följande att märka. Prins Eugen hade visserligen vunnit framgångar i norra Italien, men fälttåget slutade ogynnsamt för honom. Han blev tvungen att utrymma vänstra Postranden och draga sig tillbaka till den högra, varigenom han förlorade de rakaste och hastigaste förbindelserna med Tyrolen, hans ursprungliga bas.[1] Endast på ett håll hade de allierade haft framgångar, i spanska Nederländerna, där Marlborough under sommaren och hösten 1702 erövrat åtskilliga fästningar, varigenom han satte sig i besittning av Maaslinjen. Men dessa framgångar, som förövrigt blevo av föga vikt och betydelse, kunde, särskilt ur Österrikisk synpunkt — varom här närmast är fråga — mer än väl uppvägas av kurfurst Max Emanuels av Bayern definitiva anslutning till fienden och de franska vapnens övermakt vid Rhen. Visserligen lyckades icke fransmännen detta år att åvägabringa sin tilltänkta förening med kurfursten, men den senare hade börjat kriget i det inre av Tyskland genom intagandet av den fria riksstaden Ulm, och marskalk Villars, som övergått Rhen, slog markgreven av Baden, befälhavare för den tyska riksarmén, vid Friedlingen i Sydtyskland den 4 oktober.

Sådant var i korthet krigsläget ett par dagar efter det Karl XII brutit upp från Krakau, i vars närhet huvudhären varit förlagd i hela 2 månader. Han tågade i nordostlig riktning mot Lublin, där vinterkvarter intogos, dock först i januari 1703.

I Krakau (nära schlesiska gränsen) måste Karl XII haft kännedom om fransmännens överlägsenhet vid Rhen och om Villars' framryckning. Karl torde då kunnat genom Schlesien marschera in i Sachsen och avsätta August, vilket han ju för övrigt själv medgivit. Under det långsamma tåget till Lublin

[1] Att Eugen som fältherre stod före sin tid även i detta fälttåg, hade han emellertid visat bl. a. genom att förskaffa sin armé krigsförnödenheter och underhåll från fiendens land.

blev ställningen i Sydtyskland genom Villars' ovannämnda seger över den tyska riksarmén ännu mera läglig för ett sådant företag. Om Karl XII då velat draga fördel av den gynnsamma situationen, skulle det väl icke mött alltför stora svårigheter för honom att efter föreningen med Maijdels kår (4 nov.) omlägga sin marschriktning och tåga in i Sachsen.

August II hade visserligen efter nederlaget vid Kliszov lyckats i Krakau samla sin slagna här och även draga till sig den förutnämnda häravdelningen i Böhmen, men sedan hade han tågat österut till de områden av Polen, där han ägde sina trognaste anhängare, och den sachsiska hären drogs öster om Bug och Weichsellinjen, där huvudkrafterna tidigt intogo vinterkvarter. Den svenska hären var för övrigt dubbelt så stark som den sachsiska. Den senare hade icke kunnat förhindra Karl XII att rycka in i Sachsen.

I norra Italien stod prins Eugen och i Nederländerna Marlborough; ingendera kunde lämna sin ställning, och avstånden från dem till Schlesien voro för övrigt betydligt större än den väg Karl XII skulle haft att marschera från trakten nordost om Krakau. Att markgreven av Baden, som blivit slagen av Villars och stod emellan denne och kurfursten av Bayern, skulle ställt sig hindrande i vägen för den segerrika svenska armén får väl anses som uteslutet. Ludvig Vilhelm av Baden var visserligen en framstående fältherre, som förut gjort Österrike stora tjänster i kriget mot Turkiet, och han hade även haft befälet över riksarmén vid övre Rhen i koalitionen mot Frankrike på 1690-talet. Men nu behövde han alla de stridskrafter han disponerade för att hindra fransmännens förening med kurfursten av Bayern; han kunde icke vända ryggen åt båda, som stodo i södra Tyskland, för att genom en marsch i nordostlig riktning möta Karl XII, därest denne genom Schlesien velat rycka in i Sachsen. Ej heller skulle

kejsarens i Österrike kvarlämnade fåtaliga, svältande och illa utrustade trupper kunnat göra svenska armén något motstånd; 30.000 man hade nämligen vid krigets början skickats till Italien, och de övriga behövdes alltför väl för att kväva upproret i Ungern.

Härav torde framgå, att den stora alliansens arméer hösten 1702 icke innehade sådana lägen, att de skulle kunnat hindra Karl XII att rycka in i Sachsen. Genom en sådan inryckning hade vunnits tid. August hade med all sannolikhet, hellre än att uppoffra sin sachsiska huvudstad, avsagt sig sin krona, kriget i Polen hade varit slut, och Karl XII skulle år 1703 kunnat med samlade krafter vända sig mot tsar Peter, innan denne hunnit sätta sig fast i Nevamynningen. I det avseendet var sålunda år 1702 bättre än 1703. Detta tillfälle begagnades emellertid icke.

Men hösten år 1703 yppade sig ett ännu fördelaktigare tillfälle att sätta August fullständigt ur spelet.

I Nederländerna, Italien och Spanien hade båda de krigförande parterna detta år inskränkt sig till manövrer, fästningsbelägringar och det lilla kriget. Marlboroughs stora plan att genom en djärv offensiv bemäktiga sig Ostende och Antwerpen gick nämligen om intet till följd av misshälligheter mellan honom och holländarna.

Helt annorlunda var förhållandet i Tyskland. Med en här av 30.000 man hade Villars i slutet av januari från Elsass övergått till högra Rhenstranden och efter en djärv marsch intagit Kehl (mitt emot Strassburg), en för fransmännen synnerligen viktig plats, då de därifrån hade en utfallsport mot Sydtyskland och en förträfflig stödjepunkt för sin blivande marsch till Bayern. Därpå slog och skingrade Villars en stor del av markgrevens av Baden armé (kejserliga och rikstrupper), framträngde genom de illa försvarade passen i Schwarz-

wald och förenade sig i slutet av april i övre Schwaben med kurfurstens av Bayern 30.000 man starka här. Villars ville nu marschera med båda härarna genom Donaudalen rakt på Wien och överlämna åt den franske fältherren Tallard att uppehålla markgreven av Baden. Men kurfursten, som antagligen fruktade för sina besittningar, motsatte sig denna operationsplan, vilken otvivelaktigt skulle tvungit kejsaren att sluta en för Frankrike fördelaktig fred, och yrkade i stället på att man skulle draga till sig ytterligare 20.000 man franska trupper från Italien och först därefter marschera på Wien. I överensstämmelse härmed stannade Villars kvar till Bayerns skydd och kurfursten tågade till Tyrolen för att möta de från Italien väntade franska trupperna. Visserligen måste kurfursten med förlust återvända från Tyrolen, där han mötts av en allmän folkresning, och markgreven av Baden, som nu var Villars överlägsen, pressade denne hårt vid Donau. Men den beslutsamme Villars begagnade sig av sin motståndares försumlighet, överraskade och slog en avdelning av den tyska rikshären den 10 september vid Höchstädt (vid norra Donaustranden). Markgreven av Baden tvangs att draga sig tillbaka och uppsöka trygga vinterkvarter för rikshären mellan Bodensjön och Neckar. Fransmännen och bayrarna voro nu obestritt herrar vid övre Donau. Genom kapitulationen vid Breisach (söder om Strassburg) i september hade fransmännen erhållit ytterligare en Rhenövergång, och slutligen erövrade marskalk Tallard, i november, också Landau (norr om Strassburg), sedan en av Marlborough utsänd undsättningskår blivit av honom slagen vid Speierbäcken.[1]

[1] Villars var redan då hemkallad till följd av missämjan mellan honom och kurfursten av Bayern. Han var Frankrikes störste fältherre under denna tid. Villars' operationer i Tyskland utmärkte sig för beslutsamhet, djärvhet och kombinationsförmåga, genom användandet av samlade krafter och framför allt därigenom att han föredrog

Om sålunda kejsarens ställning i väster gent emot Frankrike och Bayern var synnerligen svag hösten 1703, så hotades hans arvländer än mera omedelbart från öster. Upprorslågan i Ungern hade på sommaren slagit ut i full brand, sedan magyarerna i den från sin tillflykt i Polen återvände Frans Rakoczy äntligen funnit det samlande namnet. Av Frankrike understödd med vapen och penningar, trängde han med sina skaror i slutet av juli ned på det ungerska slättlandet. Upproret utbredde sig mycket hastigt. Till Rakoczy slöto sig nämligen icke blott bönderna utan åtskilliga av Ungerns magnater och dess talrika protestanter. Ehuru Rakoczys trupper bestodo mest av oövat manskap, rensade de på kort tid hela Ungern öster och norr om Donau från österrikiska trupper; från sitt högkvarter proklamerade han, att huset Habsburg förverkat sin rätt till Ungerns krona. "Ännu våren 1703 hade prins Eugen" — säger Noorden — "menat sig kunna med ett raskt slag krossa upproret, men i januari 1704 måste denne utmärkte fältherre såsom Wienhovets befullmäktigade ombud och kejserlig underhandlare begiva sig till insurgenternas läger".[1]

Vid denna tid — då insurgenterna behärskade så gott som hela Ungern — hade kurfursten av Bayern erövrat den viktiga gränsfästningen Passau på norra Donaustranden (20 dec. 1703). Han stod nu hotande vid Österrikes västra gräns,[2] under det de upproriska ungrarna framryckte mot dess grän-

---

att strida framför att manövrera. Men liksom Luxembourg och Turenne m. fl. franska fältherrar varit före honom, var han alltför mycket bunden genom sitt beroende av konungen, hovet, ministrarna och förhållandet till bundsförvanterna. Galitzin: Allmän krigshistoria. Nyare tiden, II, sid. 106.

[1] Noorden: Europäische Geschichte im achtzehnten Jahrhundert. Erste Abteilung. Der spanische Erbfolgekrieg, sid. 453.

[2] En del av hans trupper övergingo gränsen och foro illa fram i Österrike.

ser i öster. Sådan var kejsarens militära ställning vid årsskiftet 1703—1704.

Även under vintern och våren 1704 bibehöllo de franska och bayerska vapnen i stort sett sin maktställning i Sydtyskland. Markgreven av Baden med riksarmén förmådde ej ens hindra marskalk Tallard att i maj föra en betydande transport av rekryter och träng över Rhen genom passen i Schwarzwald och förena sig med kurfurstens av Bayern och marskalk Marsins arméer, vilken senare under vintern efterträtt den på hösten hemkallade Villars. Vi skola nu kasta en blick på den finansiella ställningen i Österrike.

Denna var om möjligt sämre än det militära läget. "Sjömakternas sändebud förvånade sig över, att kejsarens oavlönade, nakna och svältande trupper icke gjorde uppror, och ställde för 1704 års tyska fälttåg förlusten av åtskilliga österrikiska kronländer i utsikt. Redan framkastade engelska och holländska statsmän den frågan, om icke Habsburgska husets självbedrägliga stortalighet retat Haagalliansens medlemmar till ett spel, genom vilket den bourbonska monarkien slutligen skulle utsöndra kejsardömet av tysk nation ur de europeiska furstlighetternas krets".[1]

Så var det. Det finansiella eländet i Österrike hade brutit ut i en formlig krasch, och den inrotade planlösheten, oskickligheten och korruptionen i förvaltningen trotsade alla reformförsök även av sådana män som prins Eugen, den nye presidenten i hovkrigsrådet. Men den ungerska faran lade så helt beslag på den politiska uppmärksamheten, att man varken brydde sig om det usla tillståndet i riket eller de yttre omständigheterna. I verkligheten hade Österrike icke befunnit sig i ett så kritiskt läge sedan tjugo år tillbaka, då turkarna stodo utanför kejsarstaden. Och det var icke blott engelska och holländska statsmän, som fruktade för en fullständig katastrof för

[1] Noorden: anf. arb., sid. 459—460.

huset Habsburg. I Konstantinopel framkastades av Frankrike tanken på en delning av de habsburgska arvländerna mellan Turkiet och Bayern, ja kurfursten hoppades ett slag att kunna vinna själva kejsarkronan; även Rakoczy, Preussen och Hannover tyckas hava tänkt sig möjligheten att få vara med om en delning av de habsburgska arvländerna.

Att detta sakernas läge i Österrike måste i hög grad försvagat den stora alliansen, är uppenbart, i synnerhet som denna till det yttre så imponerande byggnad var i sig själv svag genom sin heterogena sammansättning. Och mot denna allians stod Europas främsta militärmakt, vars politik leddes av en enda viljа, Ludvig XIV:s, med hans skarpa blick, målmedvetenhet och långa erfarenhet.

Under sådana förhållanden hade naturligtvis icke kejsaren kunnat förhindra Karl XII att rycka in i Sachsen hösten eller vintern 1703, för den händelse han verkligen så velat. Ej heller hade England och Holland kunnat hindra honom. Hela deras uppmärksamhet var riktad på Österrike, på att den stora alliansen icke skulle falla sönder och på de franska vapnens överlägsenhet. Allt sedan trettioåriga kriget hade icke franska arméer intagit en så framskjuten ställning i Tyskland som Villars vid övre Donau hösten 1703. Och vilket intryck måste det icke hava gjort i Tyskland, när kurfursten av Bayern bemäktigade sig den ena fria riksstaden efter den andra, särskilt Augsburg och Regensburg, riksdagens samlingsort. Att de tyska småfurstarna med sina spridda häravdelningar icke skulle kunnat hindra den segerrika svenska armén att rycka in i Sachsen, torde vara uppenbart.

Sådant var läget för den stora koalitionen ända till fram på våren 1704. Först då inträffade en vändning till det bättre för dessa, sedan Marlborough lyckats övervinna både den engelska regeringens och Generalstaternas betänkligheter mot att låta en engelsk-holländsk här inrycka i Tyskland. Men en

avgörande vändning i kriget till koalitionens fördel inträdde icke förrän på sensommaren 1704, då de förenade fransk-bayerska härarna besegrades i det stora slaget vid Höchstädt (aug.) av Eugen och Marlborough, och fransmännen måste utrymma Tyskland, som nu upphörde att var krigsskådeplats.

Segern medförde även ett annat viktigt resultat: krigspartiet i England vann en avgjord övervikt över sina motståndare, varigenom koalitionens bestånd ånyo betryggades. Visserligen blevo krigsrörelserna 1705 mindre betydande, men år 1706 medförde nya lysande framgångar för de allierades vapen. Genom Marlboroughs seger vid Ramillies (maj) måste fransmännen utrymma stora delar av de spanska Nederländerna och genom Eugens ej mindre lysande seger vid Turin (sept.) gick Italien förlorat för Ludvig XIV, varefter möjligheten var given för de allierade att förlägga kriget till Frankrikes gränser.

Härav framgår, att de allierades maktställning var vida starkare år 1706, då Karl XII som bekant ryckte in i Sachsen än 1702 och i synnerhet 1703, då han försummade tillfället. Att de allierade, om konungen företagit inmarschen år 1702 eller 1703, skulle med vapenmakt — det enda som imponerade på Karl XII — sökt hindra honom, kan anses uteslutet, så mycket hellre som de vid ett sådant försök alltid riskerade, att han skulle göra gemensam sak med deras då överlägsna fiender.

2.

Varför begagnade sig Karl XII icke av koalitionens svaghet för att genom en inryckning i Sachsen hindra August II att därifrån fortsätta motståndet?

Beträffande hösten 1702 så har ju Karl XII själv i sitt samtal med Piper i Krakau den 29 augusti förklarat anled-

ningen härtill. Han ansåg sig som sagt då kunna marschera in i Sachsen och inom loppet av ett halvt år avsätta konung August; men han v i l l e, att polackerna skulle själva avsätta sin konung och han allenast hjälpa under, ty han trodde då på polackernas eniga känslor. Detta var alltså orsaken till att Karl XII hösten 1702 icke gjorde slut på kriget i Polen. Att krigsläget var gynnsamt för en inryckning i Sachsen, har jag sökt visa, likaså Wienerhovets fruktan för en invasion och slutligen att konungen i sitt svar till den kejserliga diplomaten Welz våren 1701 förklarat, att han ville låta inryckningen i Sachsen för framtiden bliva beroende av konjunkturerna. Han hade sålunda fria händer.

Vad åter angår hösten och vintern 1703 är spörsmålet mera invecklat. Att det militärpolitiska läget då var ännu gynnsammare än hösten 1702, ha vi sett, ävenså att man i Wien ansåg sig icke kunna förhindra den svenska härens inmarsch i Sachsen. Detta år (1703) fick Karl XII ett direkt förslag från Ludvig XIV att angripa Augusts sachsiska arvländer. Med kännedom om svårigheten för främmande sändebud att nå fram till Karl XII begagnade sig konung Ludvig av Erik Sparre, en svensk officer, som i många år varit i fransk krigstjänst, där han avancerat till överste för ett eget regemente.[1] Denne Sparre skickades i början av år 1703 med hemligt uppdrag till det svenska högkvarteret och för att lättare kunna utföra detta erhöll han även en längre tids permission från sin franska tjänst. Det låg naturligtvis i Frankrikes intresse att förmå Karl XII till ett direkt angrepp på Sachsen, ty därigenom skulle konung August tvingas att återkalla den kontingent

[1] Erik Sparre hade utmärkt sig under Catinat, Vendôme och andra franska fältherrar i krigen mot Frankrikes fiender på 1680- och 1690-talen; hans regemente var det sedermera så bekanta Royal-Suédois. Han var halvbror till Axel Sparre, som åtföljde Karl XII till Turkiet och tillhörde dennes närmaste krets.

av 8.000 man, som han traktatsenligt överlåtit i kejsarens tjänst. Men detta hindrar icke, att uppmaningen — om den efterkommits — även skulle varit den enklaste utvägen för Karl XII att definitivt krossa Augusts makt och få honom att avsäga sig den polska kronan, vilket ju var främsta anledningen till kriget i Polen. Man känner emellertid föga av Erik Sparres mission. Att han lyckats framföra sitt uppdrag, är sannolikt, ty han ankom till det svenska högkvarteret tidigt på våren 1703 och deltog som överste för ett regemente hela tiden i belägringen av Thorn, där han utmärkte sig för synnerlig tapperhet, varför han kort efter stadens kapitulation av konungen fick mottaga en hedersvärja, som denne själv burit vid fästningens erövring. Men att Karl XII icke tog någon hänsyn till Ludvig XIV:s framställning genom Erik Sparre, det visa de kommande händelserna.

Då Ludvig XIV insåg, att han icke kunde påräkna ett öppet uppträdande av Karl XII vid sin sida, sökte han försäkra sig om Sveriges fullständiga neutralitet, bland annat genom tillmötesgående mot den svenska handeln. Han hade förut — ungefär samtidigt som Erik Sparre avreste till Karl XII — förklarat sig vilja anse Sveriges tyska provinser såsom neutrala och tillåta deras handel på Frankrike, i motsats till vad som skett under föregående krig och i motsats till Englands förfarande, som icke erkände dessa provinsers neutralitet. Och på sommaren 1703 tillkännagav han befrielse från fraktull icke blott för de svenska fartyg, som från Frankrike utförde åtskilliga sorters handelsvaror utan även för dem som dit förde en mängd svenska exportvaror. Att av de senare största delen utgjorde kontrabandsvaror, som kommo Frankrike till godo, hindrar icke att Ludvig XIV visade stort tillmötesgående mot den svenska handeln,[1] i motsats till vad sjömakterna gjorde.

[1] Herlitz: anf. arb., sid. 44 ff.

Karl XII måste alltså haft verkliga statsskäl, då han icke lyssnade till Frankrikes förslag att angripa Augusts sachsiska arvländer. Året förut hade han ansett, att ett sådant företag icke var behövligt för att avsätta denne, ty då trodde han, att den saken skulle gå lätt för sig. Hans argument då, att han ville, att polackerna skulle själva avsätta sin konung, kan därför förklaras. Men annorlunda var förhållandet nu, sedan erfarenheten visat att polackerna visst icke voro eniga, utan August hade ett starkt parti bakom sig, och att detronisationen hos detta parti stötte på hårt motstånd, vilket skulle taga lång tid att nedslå i Polen, varunder även tsaren finge tid att befästa sin position i Nevamynningen och måhända göra nya viktiga erövringar i Östersjöprovinserna.

Att Karl XII icke skulle ha insett den svaghet som låg i koalitionens heterogena sammansättning, är knappast möjligt. Att han var väl underrättad om tillståndet i Tyskland och de oerhörda svårigheter, med vilka kejsaren kämpade, är säkert, ty härom erhöll han under hösten och vintern gång på gång brev från envoyén Palmquist i Haag och även från Friesendorff vid Lüneburgska hovet. Vilka voro då de statsskäl, som kunde förmå Karl XII att efter Thorns erövring i början av oktober — då de där inlagda sachsiska soldaterna föllo i hans våld — icke draga fördel av det för honom synnerligen gynnsamma läget i Sydtyskland för att genom en inryckning i Sachsen med ens göra slut på kriget i Polen?

Hans deltagande i riksdagens i Regensburg krigsförklaring mot Frankrike den 28 september (n. st.) 1702 kunde icke hindra honom, ty deltagandet gällde endast för hans tyska provinser. För dem skulle konungen också lämna sin kontingent trupper till riksarmén, och nog fick han påminnelser härom, och nog skrevs mycket om denna sak, men faktum är, att han icke lämnade en enda man. Och sedan August våren 1704 återkallat sina sachsiska trupper, som deltagit i kri-

get mot Frankrike, hade Karl XII giltigt skäl för att icke lämna sin kontingent till riksarmén. Det förefaller som om Karl XII vid denna tid, hösten 1703, knappast skulle ägt en självständig uppfattning om Sveriges ställning till de västeuropeiska makterna. Troligt är, att faderns orubbliga misstro mot Frankrike gått honom i blodet, vilket ju visade sig i hans motvilja icke blott mot det franska språket utan mot nästan allt franskt.[1] Det förefaller även som han ärvt faderns starkt utpräglade sympati för sjömakterna och dennes nästan religiösa vördnad för kejsaren såsom Tyska rikets av Gud utkorade överhuvud. Men Sveriges förhållande till kejsaren hade sedan Karl XI:s tid undergått en väsentlig förändring.

När genom freden i Ryswick (1697) den protestantiska staden Strassburg kom att definitivt tillhöra Frankrike, ansågo sig protestanterna bra illa lönade för den hjälp, som de under det föregående kriget hade lämnat kejsaren och Tyska riket. Ja, den kejserliga politiken vid fredsslutet uppfattades i Sverige nära nog som ett förräderi mot den gemensamma sak, som förenade de båda makterna. Sedan tillkommo andra tvistigheter, och vid krigsutbrottet 1700 visade det sig huru litet vänskapen med Österrike var värd. Ej nog härmed. Genom ett fördrag i januari 1702 hade kejsaren i en hemlig artikel iklätt sig en formlig garanti icke blott för konung Augusts sachsiska arvländer utan också för hans polska krona, så att om konungen där utsattes för öppna angrepp utifrån eller av inre oroligheter och intriger, skulle kejsaren vara skyldig att biträda med officier och därpå med väpnat understöd. Därjämte hade kejsaren förbundit sig att överse med sachsiska trupptransporter genom Schlesien till och från Polen. Även

[1] En fransk teatertrupp hade dock fått spela för Karl XII dels i Stockholm, dels då han låg framför Thorn och väntade på sitt belägringsartilleri.

åt Danmark gav kejsaren mer än en gång sitt stöd i dess antisvenska politik.

Vad åter angår sjömakterna, hade fördraget med dem visserligen varit till nytta för Sverige vid landstigningen på Själland år 1700, men dessa makter hade icke dess mindre hindrat Karl XII att fullfölja sin framgång och taga Köpenhamn. Och i motsats till Frankrike gynnade de icke den svenska handeln. Tvärtom. Holländarnas kapare togo knappast någon hänsyn till det utryckliga erkännande, som den svensk-holländska handelstraktaten gav åt sjöregeln "fritt skepp, fritt gods", och de engelska uppbringningarna av svenska fartyg förorsakade vår handel stora skador. Vida farligare var, att sjömakterna, särskilt Holland, i trots av förbundet, understödde tsar Peter i hans nydaningsarbete, varigenom det blev honom möjligt att hålla ut i kriget mot Sverige.[1] Både engelska och holländska fartyg gingo till Arkangel med vapen och sjöfolk, som sedan fördes till Petersburg. Och även om envoyén Leijoncronas uppgifter i brev från London, att hela eskadrar utsändes för att konvojera köpmansflottorna, torde vara överdrivna i vad de gällde sjömakternas handel på Ryssland, så är det dock visst, att engelska och holländska köpmansfartyg lastade med krigskontraband under skydd av örlogsskepp från och med år 1704 seglade över Östersjön och att sådana fartyg, som undgingo de svenska bevakningseskadrarna, togos vidare upp till Petersburg och till Narva, ja flera hade kanoner, vapen och ammunition gömda under lasten, och sjöfolket, som låtit värva sig, hölls så mycket som möjligt under däck. Under våren och sommaren 1703 underrättades Karl XII av kanslikollegium om, att tsaren förde underhandlingar i Holland angående värvning

[1] Herlitz: anf. arb., sid. 65.

av sjöfolk för att driva kaperi; av Palmquist fick han veta, att dessa underhandlingar även rörde ryska ynglingars utbildande på holländska skepp och varv, samt huru holländarna på allt sätt understödde tsaren i dennes strävan att på Sveriges bekostnad skapa en sjömakt. Och av Lillierooth, vilkens brev jag förut omnämnt, hade han varnats för följderna av att låta tsaren framtränga till Finska viken och där inrätta en örlogshamn.

Vi ha nu sett den ena sidan av Karl XII:s ställning till de tre allierade makterna. Vad kejsaren angår, hade denne förverkat sin rätt till hänsynstagande av den svenske konungen. Visserligen kunde Karl XII icke veta, att kejsaren rent av påtagit sig rollen av Augusts beskyddare, ty artikeln härom var som sagt hemlig, men den kejserliga politiken hade alltsedan konungens tronbestigning varit så föga svenskvänlig, att denna politik jämte kejsarens tillåtelse för August att genomtåga Schlesien voro anledningar nog för Karl XII att göra detsamma för en inryckning i Sachsen. Och sjömakterna skadade ju icke blott den svenska handeln, de understödde tsarens nydaningsarbete och de motsatte sig Karl XII:s strävan att avsätta konung August.

Annorlunda var som sagt förhållandet till Frankrike genom dess tillmötesgående mot den svenska handeln och det understöd, som Karl XII därifrån kunde påräkna för detronisationen. Härtill kom att Ludvig XIV — sedan hans plan att mäkla fred mellan Sverige och Ryssland misslyckats — ivrigt försökte uppegga Turkiet mot Ryssland och därigenom lätta trycket på Östersjöprovinserna, varom Karl XII erhöll kännedom under sommaren 1703. Det lärer icke kunna förnekas, att Frankrikes diplomati gjorde Karl XII vida större tjänster än hans "vänners", de allierade makterna, i hans östeuropeiska politik.

Återstår nu att se, om Karl XII genom något personligt

löfte eller fördrag bundit sina händer och därigenom var förhindrad att rycka in i Sachsen. Den förutnämnde kejserlige diplomaten Welz hade efterträtts av hovkrigsrådet Frans Ludvig von Zinzendorff, som den 2 maj (n. st.) 1702 utnämnts till envoyé vid svenska hovet. Det är denne Zinzendorff, om vilken det sagts att han skulle lyckats förmå Karl XII till ett löfte att icke angripa Sachsen. Huru härmed förhåller sig, påvisar Brulin i sin förut nämnda intressanta avhandling "Österrike och det stora nordiska kriget före Karl XII:s infall i Sachsen".[1] Zinzendorff försökte visserligen i juni 1703 att genom ett memorial beveka konungen till en fredlig hållning och särskilt avlocka honom en skriftlig förbindelse att icke anfalla Sachsen, men detta försök ledde blott till "en förklaring om fortsatt hänsynstagande till de allierade i sistnämnda fråga, så länge annan utväg syntes möjlig". Karl XII har sålunda icke avgivit något löfte att ej rycka in i Sachsen.

Förklaringen gavs av Piper i brev till Zinzendorff midsommarafton den 23 juni. Två dagar därefter, den 25 juni, ankom defensionskommissionens ovannämnda skrivelse (av den 27 maj) angående Nyenskans' fall och behovet av förstärkningar till Narva, och samma dag upphävde konungen i brev till kommissionen förbudet att sända trupper till Östersjöprovinserna, dock endast för Narvas räkning.

Karl XII, som låg framför Thorn och väntade på sitt belägringsartilleri, visste ju nu, att tsaren framträngt till Finska viken. Kort därpå erfor han, att denne börjat befästa sig i Nevamynningen. Den 27 augusti ankom defensionskommissionens skrivelse (av den 18 juli), vari kommissionen dels förklarade att Östersjöprovinserna icke kunde undsättas från Sverige, dels motiverade anledningen till att dessa provinser

[1] Hist. tidskr. 1909, sid. 205.

själva och Finland endast förmådde uppsätta ett ringa antal stridbart manskap. Belägringsartilleriet började nu ankomma och uppställas. Det synes därför varit på tiden, att konungen bestämt sig för att efter Thorns fall göra ett definitivt slut på kriget i Polen genom en inryckning i Sachsen för att snarast möjligt med samlade krafter nedslå den alltmer tillväxande ryska makten.

Så skedde icke. Efter Thorns erövring i början av oktober stannade Karl XII, som vi sett, en månad i närheten, varunder fästningen demolerades. Avståndet från Thorn till Dresden var icke stort mera än hälften av avståndet till Dresden från trakten av Lemberg, där August befann sig i början av november. Tillfället var alltså gynnsamt för Karl XII, om han då med sin utvilade armé velat tåga in i Sachsen, som var nästan blottat på trupper.

Men Karl XII lät i stället flytta kvarteren norrut till Västpreussen och Ermeland. Elbing besattes i december. Denna position vid Weichselmynningen var visserligen betydelsefull så till vida, att den avväpnade "preussiska och danska anfallsplaner", om vilka så ofta talas i den moderna Karl XII:slitteraturen. Men var ett anfall av dessa makter verkligen troligt, då Karl XII nu övervunnit August, åtminstone tillsvidare uttömt dennes militära resurser och stod som segrare i Polen?

Fredrik I av Preussen hade ju redan före Thorns fall funnit sig föranlåten att träda i allians med Sverige genom fördraget den 19 juli 1703, varigenom Karl XII även kunde räkna på att binda Danmark. I art. 3 av detta fördrag[1] garan-

[1] "Såsom Hans Kungl. Maj:t i Preussen och Hans Kungl. Maj:t i Sverige hava inbördes utfäst sig vilja hägna och försvara så väl bägges riken, kurfurstendöme och andra provinser som deras tillhöriga rättigheter och gärningar och med verklig hjälp i förmågo av förbundet bibehålla sådana emot vem det vara vill, som ämnar göra thy något inbrott, så skall ock hädanefter samma hjälp och försvar

terade Preussen uttryckligen Sveriges besittningar. Därtill lades i en hemlig artikel (sep. art. 4) en garanti för Traventhalfreden.[1] Förutom detta önskade Fredrik I, vilkens konungatitel nu erkänts av Karl XII, ivrigt hela denna tid att vinna Karl XII:s äldre syster prinsessan Ulrika Eleonoras hand för sin son. Förslaget härom fick visserligen falla, enär det var misshagligt för Hannover och väl även för de allierade. Men Preussen kunde icke — förutsatt att det brutit fördraget — anfalla Sverige utan medverkan av polska republiken, vartill ingen utsikt fanns, och för övrigt var ju också en del av dess krigsmakt överlåten till de allierade, vilka nu underhandlade om att få en större kontingent trupper — som de året därpå även fingo.

Danmark var nästan avväpnat till lands; de till kejsaren överlåtna danska trupperna stodo vid denna tid i Österrike för att försvara de kejserliga arvländerna mot rebellerna i Ungern.[2] Och Danmark skulle ej vågat anfalla Sverige, med mindre än att Preussen stängde den väg, som Karl X Gustaf tagit år

---

ofördröjligen och i själva verket ställas och icke under någon titel eller invändning bliva den lidande parten nekad och tillbaka hållen."

[1] "Vad som uti den fjärde av särskilda artiklarna i förbundet år 1696, vilket i förbigående blivit ofta nämnt, är förhandlat och slutet om de holsteinska sakerna, om Altenauska fördraget och garantiens presterande till dess försvar, och vad mer som på all händelse är lovat och bör förklaras på den sedermera följda Traventhalska freden, allt sådant varder här förnyat och fastställt: och skola bägge Kungl. Majestäterna, när så behöves, fullgöra detsamma." Nordberg, anf. arb., I, sid. 404—405, 407.

[2] De danska trupprörelser, som förekommo i Holstein mot hertigen av Holstein-Gottorp på grund av tvisten mellan denne och Fredrik IV angående ett koadjutorsval i stiftet Lübeck-Eutin, voro icke av den betydelse att de kunde innebära någon fara för Sverige.

1657. Minnena från denna tid voro alltför färska för att Fredrik IV skulle riskerat att anfalla hans segrande sonson.[1]

Även med sjömakterna hade Sverige ingått ett defensivförbund (aug.), och i deras intresse låg att både Danmark och Preussen höllo sig stilla. Sant är, att Danmark hyste revanschplaner, och lika sant är, att Patkull och August gjorde stora ansträngningar för att uppegga både Preussen och Danmark till ett förbund med sig och Ryssland (en "concert") mot Sverige, men detta bevisar icke att vare sig Danmark eller Preussen skulle v å g a t anfalla Sverige, så länge Karl XII med huvudarmén stod segrande.

Enligt den åsikt, som uttalats av *Stille* m. fl., till vilken även förf. till *Karl XII på slagfältet* ansluter sig, skulle ju anledningen till det långvariga kriget i Polen varit den, att Karl XII ville under en annan konung än August upprätta "ett starkt och enigt Polen" m. m. d. såsom förbundsstat och bas för det blivande fälttåget mot Ryssland.[2] Men i så fall hade ju en inryckning i Sachsen varit det lättaste sättet för att få August att avsäga sig polska kronan.

Herlitz hävdar som nämnt också en motsatt åsikt mot dessa författare. Han betraktar ju icke kriget i Polen som ett led i den avgörande kampen mot Ryssland, utan anser att denna kunde äga rum på den polska krigsskådeplatsen. Han framhåller, att Karl XII synes hava insett räckvidden av Polens förfall före sin samtid i allmänhet och på grund därav det tvivelaktiga värdet av ett svenskt-polskt förbund mot Ryssland, ehuru ett sådant förbund hade sin plats i konungens officiella program. "Det förefaller långt ifrån osannolikt", säger han, "att Karl XII:s önskningar gått ungefär i samma riktning

[1] Danmark vågade ju icke fullt bryta med Sverige ens vid underrättelsen om katastrofen i Ukraina och Karl XII:s flykt till Turkiet år 1709 utan först i oktober samma år.

[2] Ehuru Karl i åratal utarmade landet med sin egen här och genom det av hans uppträdande förorsakade inbördes kriget?

som Patkulls, att han hoppats på att tsaren skulle förmås rycka in med hela sin makt i Polen och där tvingas till ett avgörande".[1]

Låtom oss något skärskåda detta antagande. Författaren motiverar detsamma främst med en ingående redogörelse för de underhandlingar, som senare fördes med Preussen, vilka gingo ut på att Preussen skulle åtaga sig att skydda Polens västra gräns mot anfall av sachsarna, medan Karl XII upptoge striden med den österifrån kommande ryska armén. Att dessa underhandlingar giva stöd för författarens antagande är obestridligt. Det bör även sägas ifrån, att erfarenheten, d. v. s. den utveckling som händelserna fingo, giva Herlitz rätt så till vida, att tsaren omsider verkligen rycker in i Litauen, visserligen icke med hela sin makt, men dock med en betydande armé under sin skickligaste fältherre, vilken Karl XII också söker förmå till ett avgörande.[1] Detta är den ena sidan av saken.

Men å andra sidan förutsätter antagandet, att Karl XII skulle vänta till dess tsaren funne det lämpligt att låta sin armé rycka in i Polen, ty Karl XII hade inga maktmedel att tvinga honom därtill. Det förutsätter vidare, att den kraftige konungen skulle avhända sig initiativet mot Ryssland. Och var det väl troligt, att tsaren skulle förmås rycka in i Polen med hela sin makt? Borde icke det antagandet legat närmare för Karl XII, att tsaren ännu flera år framåt föredroge att pröva och utbilda sin styrka mot de svaga svenska stridskrafterna i Östersjöprovinserna, dels därför att han där hade så gott som fria händer att fullfölja sina erövringar, dels emedan han ännu icke kände sig vuxen Karl XII själv och den svenska huvudhären? Härtill kom — vad Karl XII måste vetat —, att Turkiet, uppeggat av Frankrike,

[1] Från Thorn till Altranstädt, sid. 63—64, 69.

intog en hotande hållning och att polackerna högst ogärna sågo ryska krigsföretag på polskt område, till vilka båda omständigheter tsaren givetvis ännu nödgades taga hänsyn. Kunde det under sådana förhållanden te sig som sannolikt för Karl XII, att tsaren skulle inlåta sig på ett så vittomfattande företag som att låta hela sin krigsmakt avlägsna sig långt från dess naturliga hjälpkällor för att i ett fältslag mäta sig med Karl XII och den segervana svenska hären? Och medan Karl XII väntade på hans armé, skulle tsaren naturligtvis än mera förstärka denna och sätta sig allt säkrare fast i Östersjöprovinserna, ty att han där skulle kvarlämna tillräckligt med trupper, var alltid att förutse.

Patkull yrkade visserligen på en "konjunktion", ett större ryskt angrepp i förening med ett sachsiskt mot Karl XII:s maktställning i Polen, men att tsaren icke ville inlåta sig på ett sådant, förrän hans verk i Östersjöprovinserna hunnit bliva något så när stadgat, borde ju varit att förutse. För övrigt höll icke ens August starkt på planen. Det är sant, att under vintern och våren 1704 — medan Karl XII låg i Heilsberg — rykten kommo från Volynien, att kosackerna eller tsaren själv och dennes trupper voro i antågande till den polska krigsskådeplatsen, men det var endast r y k t e n, och då var ju den gynnsamma tiden för en inryckning i Sachsen i det närmaste förbi.

Ehuru Herlitz med stor skicklighet framlagt stöd för sitt ovannämnda antagande, har jag av anförda skäl svårt att tro på riktigheten av denna hans teori särskilt i vad den gäller tiden f ö r e å r 1 7 0 5, och att sålunda icke någon Karl XII:s förhoppning att kunna förmå tsaren till ett avgörande i Polen har inverkat på hans beslut att icke rycka in i Sachsen hösten eller vintern 1703. Antagandet förutsätter ju även, att Karl XII icke skulle ha känt till tarens försiktighet, utan i stället hyst en verklig hög tanke om dennes offensivanda och mod.

När den ryska fälthären omsider ryckte in i Litauen, då vill Karl XII naturligtvis söka slå denna här på den polska krigsskådeplatsen, där han för övrigt kvarhålles av den nye konungens kröning och nödvändigheten av att stärka dennes ställning. Lyckas han tillfoga den ryska hären ett grundligt nederlag, då har han givetvis undangjort en god del till den slutliga uppgörelsen med Ryssland. Så tillvida torde Herlitz' antagande vara fullt riktigt, att Karl XII, s e d a n den ryska härens uppmarsch i Litauen blivit en verklighet, hoppats knuna besegra denna här på den polska krigsskådeplatsen. Men slutuppgörelsen med Ryssland, d. v. s. den r y s k a m a k t e n s besegrande, tänker sig konungen sannolikt icke såsom ett halvfärdigt verk, utfört i Polen, utan genom ett tåg mot hjärtat av Ryssland. Där vill han fullständigt krossa tsarens makt och troligen vill han avsätta även denne.

Men spörsmålet beträffande en inryckning i Sachsen eller icke är ännu ej utrett. Var den svenska hären hösten 1703 i sådan kondition, att den kunde företaga en marsch från Thorn genom Schlesien in i Sachsen? Ja, huvudhären hade legat stilla framför Thorn i mer än 5 månader. Genom fästningens erövring och den föregående träffningen vid Pultusk hade hären i allt förlorat endast 170 man; de svaga försök till undsättning som avslagits av inneslutningshären och Rehnskölds häravdelning hade ej heller förorsakat svenskarna mer än obetydliga förluster, och andra sammandrabbningar med fienden hade knappast inträffat under året. Även om åtskilliga brister helt naturligt förekommo i truppernas utrustning, och sjukdomar förorsakade luckor i deras antal, var den svenska hären efter Thorns erövring hösten 1703 större och i långt bättre kondition än den decimerade här med vilken konungen 1706 äntligen ryckte in i Sachsen. Och då var, som visat är, de allierades ställning ojämförligt mycket starkare än

1703. Då hade även Karl XII genom ett riksdagsbeslut i Regensburg (maj 1704) uppmanats att sluta fred med August och icke genom ett inbrott i Sachsen störa Tyska rikets fred. Härtill kommer en viktig faktor, nämligen att tsaren hösten och vintern 1703 icke disponerade tillräckligt antal trupper för att besätta Polen, vilket han däremot gjorde tre år senare.

Till sist några ord om vad generalmajor *Wikander* säger i sitt ofta omnämnda arbete om det stora nordiska kriget: "Vanligen äro motståndare i ett krig — ej minst voro de det i det spanska successionskriget — så bundna av varandras operationer och hava så ont om trupper, att de helst undvika att inlåta sig i krig med en utomstående segerrik makt, som icke är förklarad fiende till någon av dem".[1]

När Karl XII den 22 augusti 1706 med en här av knappast 19.000 man, utan föregående notifikation, överskrider den schlesiska gränsen och fem dagar senare rycker in i Sachsen, åtfölja de protester, som i Tyska rikets namn höjas av de allierade makterna, icke av handling. I stället får konungen mottaga — lyckönskningar. Det är icke troligt, att följden skulle blivit en annan än protester, om inmarschen företagits hösten 1703, då konungen var starkare och de allierade vida svagare än 1706.

Att polska republiken, som naturligtvis med nöje måste se svenskarnas avmarsch, skulle företagit någon fientlig handling, är uteslutet. Att Danmark och Preussen skulle vågat anfalla Sverige, därpå kan jag av förut anförda skäl icke tro. Preussen skulle möjligen besatt Elbing och nöjt sig därmed; denna stads ockupation av svenskarna tedde sig för Berlinerhovet

[1] Anf. arb., sid. 86.

som en onödig utmaning och var en nagel i ögat på konung Fredrik. Men utan Preussens hjälp kunde ju Danmark ingenting företaga direkt mot Sverige. De ständiga tvisterna med hertigen av Holstein-Gottorp borde väl icke fått utgöra någon krigsanledning för Sverige, så länge den så ytterst viktiga uppgiften mot Ryssland återstod fullständigt olöst.

Huru kan man då förklara anledningen till att Karl XII icke ryckte in i Sachsen hösten eller vintern 1703? Orsaken torde varit dels ett — enligt vår mening numera missriktat — hänsynstagande till Sveriges gamla bundsförvanter, främst kejsaren, vilken senare som sagt därtill förverkat sin rätt, dels Karl XII:s alltför optimistiska syn på de verkliga förhållandena i Polen. Han väntade icke, att Augusts avsättning, ett nytt konungaval och den nye konungens kröning skulle taga så lång tid i anspråk, som de kommo att göra. Och slutligen, Karl trivdes väl på den polska krigsskådeplatsen, där hans armé levde på landets bekostnad.

Men Karl XII har sannolikt hoppats att, när konungavalet var över, kunna vända sig mot Ryssland. Genom de omfattande rekryteringar, som under vintern 1703—1704 bedrevos i Sverige, och genom de i rikets tyska provinser nyuppsatta regementena tillfördes omkring 8.000 man den kungliga hären, så att denna på sommaren 1704 uppgick till 33.000 man. Karl XII:s avsikt med den sålunda förstärkta hären torde icke varit att fortsätta kriget i Polen, ty av Augusts sachsiska här återstodo efter Thorns erövring endast omkring 3.500 man; så hade han lyckats göra slut på den sachsiska hären i Polen — tills vidare. Ej heller torde hans mening då varit att invänta den ryska arméns ankomst till Polen. Att döma av Patkulls skrivelser till tsaren och brev från officerarna vid den kungliga hären har Karl XII tänkt sig att, när August blivit förklarad avsatt och en ny konung vald, kunna marschera på

Smolensk för att förmå tsaren att draga sin härsmakt från Östersjöprovinserna.[1]

Men denna plan kan icke genomföras. Augusts "avsättning" blir utan praktisk betydelse, då Karl XII försummat tillfället att genom en invasion i Sachsen beröva honom varje möjlighet att från sitt arvland fortsätta kriget. På sommaren erhåller August även en del av de hjälptrupper, vilka av tsaren utlovats, och han är naturligtvis nu mindre än någonsin hågad att uppgiva kampen. Han kämpar ju för sin krona. Allt nog, Karl XII kan icke, sedan han lyckats att få August "förklarad" avsatt — eller rättare sagt därför att han framhärdat i sitt beslut utan att sätta denne ur spelet — komma Östersjöprovinserna till undsättning. Dessa, som alltjämt lämnas utan någon gemensam högste befälhavare, få sålunda ringa nytta av de stora rustningarna till 1704 års fälttåg, av vilka det allra mesta går till huvudarmén i Polen. Vad som blir över av de alltmer sjunkande tillgångarna av folk och penningar räcker icke till att försvara Livland, Estland och Ingermanland, ty tsar Peter har ännu sina huvudkrafter samlade där och vid deras gränser.

Under sådana förhållanden blir Karl XII:s uraktlåtenhet att genom en invasion i Sachsen, efter Thorns erövring hösten 1703, göra slut på kriget i Polen av största betydelse för fortsättningen av det stora nordiska kriget. Hösten 1703 utgör en vändpunkt i kriget.

[1] Uddgren, anf. arb. (Karol. förb:s årsb. 1910, sid. 106).

Befälhavarna i Östersjöprovinserna önskade dock, att konungen skulle återvända till dessa. "Ack om Hans Majestät efter slutat verk i Polen vände sig hit åt; då skulle fiendens uppblåsenhet snart komma på skam", skrev Schlippenbach till Horn (19 maj 1703). Och Horn skrev till defensionskommissionen: "Sålunda äro dessa abandonnerade provinser överlämnade fienden till skövling, om ej till egendom. Om ej K. M. snart kommer, skall han så innästla sig, att det bliver svårt få honom ut, evad makt som än användes" (16 juli 1703).

VI.

Tsaren erövrar flankstöd för positionen Nevamynningen-Retusaari. Karl XII:s företag därunder i Polen. (1704.)

1.

Vad svenska flottan uträttat. Dess uppgift och ställning i kriget.

Man får stundom höra sådana uttalanden som att flottan slukade ofantliga summor men uträttade ingenting, eller dylikt. Ja, en flotta, som utsänder eskadrar än till Arkangel, än till Finska viken, än till södra Östersjön, som årligen konvojerar och på egna kölar transporterar trupper, materiel och krigsförnödenheter av alla slag, än till Livland, än till Kurland, än till Tyskland, än och framför allt till Polen, för en sådan flotta bliva utgifterna mycket stora. Ensamt åren 1700—1701 överskeppades till Livland och Kurland mera än 20.000 man; hästar, materiel och krigsförnödenheter i proportion därefter. Sådana transporter voro den tiden vida svårare än nu, då man kan bestämma framkomsten på timmen. Men under segelflottans tid hände det, att trupptransporter, som voro beräknade för ett par dagar, kunde taga lika många veckor i anspråk. Härtill kommo razzior efter kapare, de långväga konvojerna

till skydd för svenska handelsfartyg under västmakternas sjökrig, försvaret av Ladoga- och Pejpussjöarna och slutligen blockaden av de hamnar, genom vilka fienden lättast kunde få tillförsel eller utsända krigsskepp. Särskilt den sista uppgiften blev alltmera fordrande, i samma mån som en större del av kustlinjen kom i fiendens våld.

Vad nu örlogsflottans ekonomiska ställning angår, så var denna från början undergrävd. Redan under första krigsåret måste nämligen de till flottans utredning för år 1701 påbjudna kontributionerna, "fast de endast och allena därtill skulle användas", till stor del tagas i anspråk även till andra "pressanta krigsförfattningar", vartill kom att dryga summor åtgått till betalning för befraktandet av de många transportfartygen (1700), så att vad som återstod av kontributionerna icke förslog till de transporter, som skulle avgå våren 1701, än mindre till flottans utredning.[1] De åtgärder, som tid efter annan vidtogos till medels anskaffande utöver de ordinarie anslagen, räckte endast att för tillfället betäcka de nödvändigaste utgifterna. Flottan och dess personal kunde icke i likhet med armén i Polen leva på krigsorten. Alla åren hade Wachtmeister att kämpa med ekonomiska svårigheter.

Under hela det tidigare skedet av det stora nordiska kriget spelade striderna till sjöss en föga framträdande roll. Man frestas därför lätt att underskatta det arbete som amiralitetskollegium utförde under dessa år och det inflytande som svenska flottan hade på händelserna. Sedan Karl XII förlagt huvudoperationerna till Polen, var flottans främsta uppgift att tillföra armén där förstärkningar från Sverige och vad den i övrigt behövde samt att från Polen hemföra sjuka, fångar och allt slags krigsbyte. Härtill kommo, som redan är nämnt, konvojeringarna, blockaderna m. m. Dessa uppgifter fyllde flot-

[1] K. M:t till rådet den 10 jan. 1701. Hist. Handl.

tan under en följd av år på ett sätt, som är höjt över allt beröm. Mot bakgrunden av den redan vid denna tid starkt kännbara penningbristen måste det även anses såsom ett vackert resultat, att amiralitetskollegium lyckades upprätthålla flottans stridsduglighet i den grad som skedde. Trots de minskade anslagen fortsattes skeppsbyggnaden, och under åren 1700—1706 färdigbyggdes ej mindre än 7 nya örlogsskepp.

Alla myndigheter hade anspråk på, att amiralitetskollegium genast skulle hava skepp till hands, så snart folk eller materiel borde översändas vare sig till Finland och Östersjöprovinserna eller till Polen och Tyskland. Redan i mars 1703 hade kansli-, kammar- och kommerskollegium begärt utrustandet av 6 eller 8 tjänliga örlogsskepp om 40 kanoner för att skydda den svenska handeln mot kapare. Så skedde, ehuru Wachtmeister hade all möda att få medel till besättningens provision och underhåll på Numers' eskader. Visserligen underrättade rådet amiralitetskollegium (20 mars), att det "påmint" statskontoret om erforderliga medel till eskadern, och statskontoret å sin sida meddelade (8 maj), att det skrivit till landshövding Lindhjelm i Viborg, att denne skulle skaffa proviant, samt att det från Stockholm avsänt "de proviantpersedlar, som därute icke funnos att tillgå"; men icke förty blev Numers' eskader provianterad endast för några veckor, och den proviant, som i slutet av maj skolat tillföras eskadern, tyckes ha använts till annat ändamål, ty amiralen fann sig nödsakad att beklaga sig hos rådet.

Flottans svåraste uppgift under dessa år var att till konungens belåtenhet utföra de krävande transporterna. Orderna härom äro stundom oklara, stundom knappast utförbara. Hos konungen fanns tydligen ingen, som rätt förstod vad man kunde fordra av en flotta; Magnus Stenbock, härens generalkrigskommissarie, var den ende, men han var ju ofta upptagen på annat håll. Det var emellertid Stenbock, som ombesörjde mot-

tagandet av transporterna till Danzig sommaren 1703, då bland annat 4.000 rekryter jämte kanoner överfördes från Sverige och det grova artilleriet från Riga i och för Thorns belägring.

Två dagar efter fästningens kapitulation (5 okt.) anbefalldes amiralitetskollegium att till Putzig (utanför Danzig) avsända så många tjänliga fartyg med nödig konvoj, att de kunde intaga och till Sverige överföra 4 à 5.000 sachsiska och ryska fångar och en mängd troféer samt 2 à 300 kanoner av större och mindre sort; senare tillkom även ett större antal sjuka svenska soldater. Detta brev framkom till Karlskrona i mitten av oktober. Härpå svarade Wachtmeister, att av flottans egna lastdragare — de lämpligaste fartygen för en sådan transport — voro de flesta ute för transport av ekvirke eller för annat ändamål, och kofferdifartyg kunde så sent på året ej genast befraktas, varför 8 av flottans rangskepp (de egentliga stridsfartygen) måste användas. Men dessa voro för djupgående för att ankra i Putzig. De måste förläggas i Putzigvik och kanonerna dittransporteras på tjänliga pråmar, vilka för detta ändamål måste hållas i beredskap, ty sådana kunde icke föras från Karlskrona. Slutligen innehöll den kungliga ordern ingenting om till vilken ort i Sverige denna stora transport skulle föras. Vore meningen någon hamn norr om Kalmarsund, riskerade man att få fartygen infrusna, varför Wachtmeister föreslog Karlskrona eller Karlshamn.

Det är tydligt att en sådan transport vintertid, då man hade att vänta stormar, fordrade stor omtanke. Särskilda åtgärder måste vidtagas för att bereda plats för fångarna, av vilka de flesta voro sjuka, och några hundra kanoner kunde icke vräkas ombord. Stenbock fick emellertid order att anskaffa pråmar och utse lämplig ankarplats för flottan.

Hela transporten verkställdes uteslutande av flottans egna fartyg. Under schoutbynachten Karl Sparres befäl avseglade den 7 november från Karlskrona 8 rangskepp och 10 andra

fartyg till Putzigvik. Dessa fartyg ombordtogo 4.810 man, av vilka nära 3.000 voro sjuka, däribland många svenska soldater, samt den förutnämnda materielen. På hemresan råkade flottan i början av december ut för en mycket svår storm. Härunder gingo 3 fartyg tillbaka till Danzig, 1 till Pillau, 1 till Dalarö, 7 sökte sig in i Kalmarsund, medan blott 5 kommo in till Karlskrona. Allt eftersom de andra fartygen återkommo dit, upplades kanonerna och den övriga materielen för att sedan föras till Stockholm, men fångarna och de svenska soldaterna utom de svårast sjuka avsändes till sina respektive förläggningsorter. Vid jultiden var detta gjort. Ett skepp, "Profeten Jonas", hade emellertid, sedan det under stormen (5 dec.) förlorat master och segel, löpt på kurländska kusten på 7½ fots vatten. Folket, sachsiska och ryska fångar, tyckes ha räddats, men fartyget sönderslogs, och lasten, 127 små metall- och järnkanoner, gick till botten. Förlusten av detta krigsbyte gick konungen mycket till sinnes, men Wachtmeister lovade att försöka bärga kanonerna, och han höll ord. Våren 1704 ditsände han fartyg med dykare och materiel, och alla kanonerna utom 9 upptogos under sommaren, en ganska vacker bärgningsbragd.[1]

Den nu nämnda transporten från Putzigvik till Karlskrona hade utförts under en för sådana företag synnerligen ogynnsam årstid. Flottan, som den 20 november lämnat Putzigvik, hade haft att kämpa med snöstormar och vidriga vindar; flera skepp hade behövt nära en månad för resan till Karlskrona, en segling som under något så när gynnsamma omständigheter kunnat försiggå på några dagar; andra blevo vinterliggare i Kalmar och kommo icke till Karlskrona förrän nästa vår. Efter återkomsten måste flera av skeppen in i docka, och så

[1] K. M:t till amiral.koll. okt.—nov. 1703.
Amiral.koll. till Kungl. Maj:t okt.—dec. 1703, den 23 jan., 6 juli 1704.

voro de för en tid ur räkningen. Av liknande transporter — och ännu större — utförde örlogsflottan åtskilliga. De omtalas knappast; det var så naturligt, att flottan, oberoende av årstiden, skulle kunna övervinna vind och väder — blott konungen befallde! Men dessa transporter voro icke dess mindre företag av mycket stor omfattning, som slukade stora summor. De förklara, att myndigheterna hemma icke kunde utan order från konungen använda flottans huvudstyrka i Finska viken.

Senast vid midsommar 1703 visste Karl XII, som vi sett, att tsar Peter erövrat hela Nevalinjen och framträngt till Finska viken samt att han där börjat befästa sig. Men han säger ingenting härom i sina skrivelser till rådet och ej heller i sitt svar till defensionskommissionen, som dock underrättat honom först om Nyenskans' inneslutning och sedan om dess fall. Det är en egendomlighet hos Karl XII, att han aldrig vill höra talas om en förlust. Ingen order utfärdar han om flottans avsändande till Finska viken; visserligen befaller han, att försvaret skall stärkas i Östersjöprovinserna, men han får av defensionskommissionen besked om det förtvivlade läget där. Väl förekomma de vanliga befallningarna rörande transporter av trupper och all sorts krigsmateriel, av fångar, av troféer och deras värdiga mottagande hemma, vidare rörande konvojer, sjukes ersättande, rust- och rotehållare, rekryter, förrymda båtsmän och ej minst om tacksägelsegudstjänsts hållande för konungens segrar i Polen m. m. d., men ingenting om den ryska fästningens anläggning på Jänissari. Det låg dock nära till hands, att en rysk fästning och en hamn i Nevas deltaland måste vara av största betydelse såsom stödjepunkt för ryssarnas välde i Ingermanland.

Under sådana förhållanden hade myndigheterna hemma nog med att söka fullgöra konungens order, vilka rörde allt utom flottans avsändande till Finska viken. Då nu varken rådet eller defensionskommissionen fått någon order härom, hänsköto

båda denna angelägenhet till amiralitetskollegium. Så skrev rådet i juni (1703) rörande de två "capabla örlogsskepp", som Numers begärt, att dess "oförgripliga tanke" vore, att Wachtmeister kunde taga dem från de skepp, som voro avsedda för transporten till Polen; men detta kunde Wachtmeister icke göra. Och i slutet av augusti lämnade defensionskommissionen till amiralitetskollegii eget gottfinnande, hurusom "defensionsverket vid Retusaari härefter bäst kunde inrättas, samt på vad ort och ställe tillkommande vår flottan bäst och bekvämast kunde agera". I november begärde defensionskommissionen, att nödigt antal tjänliga fartyg måtte vid första islossning avgå till "Nyenska farvattnet". Men om krigsläget där fick amiralitetskollegium alltid senare besked än myndigheterna i Stockholm. Wachtmeister gjorde emellertid vad han kunde. Att han hade en mängd andra viktiga uppdrag att ombesörja, ha vi sett av det föregående. Av konungen fick han, i december, fria händer att till chef för den blivande eskadern utnämna den han funne lämpligast, "dock icke den som vore okunnig om kusterna därborta".

2.

Pejpuseskaderns undergång och Dorpats fall. De Prous eskader och försöken att undsätta Narva. Maijdels företag mot Petersburg.

Huvudmålet för stridskrafternas ökande i Östersjöprovinserna till år 1704 var Narvas sättande i försvarstillstånd: det svenska väldets förmur mot öster. Denna fästning, försedd med erforderliga förråd och tillräcklig garnison, borde, ansåg Karl XII, kunna försvaras "mot allt fientligt".[1] Narvas fäst-

[1] Uddgren, anf. arb., sid. 103.

ning var emellertid icke färdigbyggd vid denna tid, men vad som brast hade ersatts med provisoriska arbeten, och man kan anse, att själva fästningen var i ganska gott försvarstillstånd vid ryssarnas anfall 1704.[1] Men i övrigt fattades det, som vi få se, mycket för att i längden kunna försvara fästningen.

Narva var huvudmålet även för tsar Peters rustningar till årets fälttåg. Så länge denna plats tillhörde Sverige, kunde ett anfall lättare riktas mot hans anläggningar vid Nevas mynning. Ett ryskt Narva däremot skulle från denna sidan betrygga Petersburg och den uppväxande ryska sjömakten. Narva var också den fasta plats, som först inneslöts av ryssarna, men dess belägring började icke på fullt allvar förrän Dorpat hade fallit, och erövrandet av denna senare fästning föregicks och stod i samband med oskadliggörandet av den svenska sjömakten på Pejpus. Vi vända oss därför först till denna händelse.

Den svenska Pejpuseskadern, som bar det ståtliga namnet "Dorptska skeppsflottan", utgjordes nu av — 13 små fartyg, av vilka ett förde 14 kanoner, de övriga från 12 ned till 4 pjäser.[2] Eskadern hade under vintern legat vid Dorpat. Befälhavare var den förut nämnde kapten Löschern von Hertzfeld. Löschern var nog en oförskräckt karl, men till eskaderchef lämpade han sig icke; han kallades för kommendör. Innan Löschern från Dorpat skulle begiva sig ut på Pejpus mot den ryska övermakten höll han den 2 maj på sitt chefsfartyg, jakten Carolus, en stor avskedsfest. Denna tyckes ha gått grund-

[1] L. Munthe, anf. arb., sid. 440.

[2]

Avantgarde.		*Corpus.*		*Arriärgarde.*	
Viktoria . . .	6 kanoner	Carolus	12 kanoner	Ulrika .	10 kanoner
Numers . . .	4 »	Narva	8 »	Schütte .	8 »
Wachtmeister	14 »	Schlippenbach	4 »	Vivat . .	6 »
Horn	4 »	Elefanten . . .	6 »		
Karlskrona . .	12 »				
Strömfeldt . .	5 »				

båda denna angelägenhet till amiralitetskollegium. Så skrev rådet i juni (1703) rörande de två "capabla örlogsskepp", som Numers begärt, att dess "oförgripliga tanke" vore, att Wachtmeister kunde taga dem från de skepp, som voro avsedda för transporten till Polen; men detta kunde Wachtmeister icke göra. Och i slutet av augusti lämnade defensionskommissionen till amiralitetskollegii eget gottfinnande, hurusom "defensionsverket vid Retusaari härefter bäst kunde inrättas, samt på vad ort och ställe tillkommande vår flottan bäst och bekvämast kunde agera". I november begärde defensionskommissionen, att nödigt antal tjänliga fartyg måtte vid första islossning avgå till "Nyenska farvattnet". Men om krigsläget där fick amiralitetskollegium alltid senare besked än myndigheterna i Stockholm. Wachtmeister gjorde emellertid vad han kunde. Att han hade en mängd andra viktiga uppdrag att ombesörja, ha vi sett av det föregående. Av konungen fick han, i december, fria händer att till chef för den blivande eskadern utnämna den han funne lämpligast, "dock icke den som vore okunnig om kusterna därborta".

2.

Pejpuseskaderns undergång och Dorpats fall. De Prous eskader och försöken att undsätta Narva. Maijdels företag mot Petersburg.

Huvudmålet för stridskrafternas ökande i Östersjöprovinserna till år 1704 var Narvas sättande i försvarstillstånd: det svenska väldets förmur mot öster. Denna fästning, försedd med erforderliga förråd och tillräcklig garnison, borde, ansåg Karl XII, kunna försvaras "mot allt fientligt".[1] Narvas fäst-

[1] Uddgren, anf. arb., sid. 103.

ning var emellertid icke färdigbyggd vid denna tid, men vad som brast hade ersatts med provisoriska arbeten, och man kan anse, att själva fästningen var i ganska gott försvarstillstånd vid ryssarnas anfall 1704.[1] Men i övrigt fattades det, som vi få se, mycket för att i längden kunna försvara fästningen.

Narva var huvudmålet även för tsar Peters rustningar till årets fälttåg. Så länge denna plats tillhörde Sverige, kunde ett anfall lättare riktas mot hans anläggningar vid Nevas mynning. Ett ryskt Narva däremot skulle från denna sidan betrygga Petersburg och den uppväxande ryska sjömakten. Narva var också den fasta plats, som först inneslöts av ryssarna, men dess belägring började icke på fullt allvar förrän Dorpat hade fallit, och erövrandet av denna senare fästning föregicks och stod i samband med oskadliggörandet av den svenska sjömakten på Pejpus. Vi vända oss därför först till denna händelse.

Den svenska Pejpuseskadern, som bar det ståtliga namnet "Dorptska skeppsflottan", utgjordes nu av — 13 små fartyg, av vilka ett förde 14 kanoner, de övriga från 12 ned till 4 pjäser.[2] Eskadern hade under vintern legat vid Dorpat. Befälhavare var den förut nämnde kapten Löschern von Hertzfeld. Löschern var nog en oförskräckt karl, men till eskaderchef lämpade han sig icke; han kallades för kommendör. Innan Löschern från Dorpat skulle begiva sig ut på Pejpus mot den ryska övermakten höll han den 2 maj på sitt chefsfartyg, jakten Carolus, en stor avskedsfest. Denna tyckes ha gått grund-

[1] L. Munthe, anf. arb., sid. 440.

[2]

Avantgarde.		*Corpus.*		*Arriärgarde.*	
Viktoria . . .	6 kanoner	Carolus	12 kanoner	Ulrika .	10 kanoner
Numers . . .	4 »	Narva	8 »	Schütte .	8 »
Wachtmeister	14 »	Schlippenbach	4 »	Vivat . .	6 »
Horn	4 »	Elefanten . . .	6 »		
Karlskrona . .	12 »				
Strömfeldt . .	5 »				

ligt till. Man avseglade emellertid den 3 men tillbragte natten vid Insterkulla, "2 mil" från Dorpat. Härunder försummades bevakningen, ty då Löschern morgonen den 4 seglade utför Embachfloden, blev han efter blott en mils färd beskjuten från båda stränderna. Han lyckades dock slå sig igenom och fortsatte oförskräckt. Men något längre ned, vid den trånga passagen vid Caster, blev han ånyo hejdad av en tvärs över floden anbragt plankspärrning, bakom vilken ett stort antal ryska lodjor, efter att ha överrumplat de båda blockhusen vid mynningen, nu hade samlat sig. Svenskarna, vilkas hela styrka endast kan ha utgjort några hundra man, försvarade sig med mycken tapperhet. Men övermakten var förkrossande, det ena fartyget efter det andra togs, och slutligen sprängde sig Löschern själv med jakten Carolus och en hop fiender, som äntrat densamma, i luften.

Att bevakningen på svenska sidan varit bristfällig, är tydligt, men utgången skulle förr eller senare blivit densamma, ty vad kunde väl 13 små fartyg uträtta mot den ryska lodjeflottan, även om denna icke varit mer än hälften så stor, som uppgifterna förmäla, 200 fartyg. Karl XII var också mycket missnöjd med denna strid. Han befallde ståthållaren (på Dorpat) i det skövlade landet att låta bygga — en ny flotta. Men därtill ville tsaren icke lämna tid; han hade redan då börjat belägra Dorpat. Och nu, då avgörandet nalkades, kunde konungen mindre än någonsin sysselsätta sig med dessa angelägenheter, ty det förestående kungavalet i Polen tog hans uppmärksamhet allt starkare i anspråk. Då generalguvernören över Estland greve Axel Julius De la Gardie i slutet av maj 1704 till honom insänt berättelse om landets tillstånd och föreslagit ett sätt att upphjälpa det, förklarade sig konungen "icke hava tid och tillfälle" något att åtgöra, utan hänvisade omsorgerna om Estlands säkerhet till defensionskommissionen (23 juli).

Med den svenska eskaderns erövring den 4 maj var fiendens

herravälde på Pejpus och på Narova för framtiden obestritt. Härigenom underlättades i hög grad belägringen av både Narva och Dorpat, enär den därtill erforderliga materielen jämte förråder kunde ditföras sjöledes från den ryska operationsbasen vid Pskov.

En månad därefter var också Dorpat fullständigt inneslutet av en rysk här, som uppgives till 20.000 man, under Sjeremetjev, varjämte en mängd ryska små fartyg förts upp i Embach. Kommendanten överste Skytte försvarade sig tappert i sex veckor, men nödgades slutligen, efter en den 13 juli avslagen generalstorm, den 14 kapitulera, mot löfte om fritt avtåg, vilket dock i flera avseenden bröts av fienden. Med Dorpat hade Livlands enda kvarvarande utpost mot öster fallit, och omöjligheten att i längden kunna motstå ryssarnas planmässiga framträngande mot Östersjön framträdde all klarare för såväl de ledande myndigheterna därute som för rådet hemma i Sverige. Endast Karl XII tyckes ej velat tro på den överhängande faran.

Vi återvända nu till Narva, vilken fästning som nämnt utgjorde huvudmålet för såväl Sveriges som tsarens rustningar. Fästningen låg 13 km. från Narovas utlopp i Finska viken. Kommendant var fortfarande Henning Rudolf Horn, som på ett så utmärkt sätt lett försvaret vid den förra belägringen. Redan vid årets början hade ryssarna anlagt batterier nära Narovas mynning, strax innanför en där liggande bank, och den 27 april ankom generalmajoren greve Apraxin med 4.000 man, som nu tillökade dessa batterier.[1] Härigenom var för-

[1] Redan före ryssarnas ankomst hade Horn avsänt fortifikationslöjtnanten De la Vallée till De la Gardie i Reval med begäran om garnisonsförstärkning; men denne sände efter samråd med Schlippenbach löjtnanten vidare till Karl XII i Blonie (strax väster om Warschau) för att klaga över icke blott Horns utan även deras nöd. Detta medförde dock ej något resultat. De la Gardie hade i slutet av maj

bindelsen med havet faktiskt avskuren för den svenska garnisonen i Narva. En bro slogs också över floden, och den 29 lade sig ryssarna i 1700 års läger. Under största delen av maj bedrevs emellertid Narvas belägring mycket lamt, enär tsaren var upptagen med förberedelserna till Dorpats inneslutning. Han reste mellan båda platserna.

För Narvas undsättning hade man att räkna på två häravdelningar, Schlippenbachs och generallöjtnant Maijdels, vilken senare efterträtt den avlidne Cronhjort. Karl XII synes emellertid ej velat tro på situationens fulla allvar förrän han omkring den 20 maj därom erhöll rapport av Narvas egen kommendant. Ty nu framträda i befallningarna till generalerna alltmer hans känslor av överraskning och förtrytelse, om "den så högst angelägna fästningen Narva" icke skulle bliva undsatt.[1]

Vad kunde nu dessa generaler uträtta till Narvas undsättning? Schlippenbachs häravdelning, som man hoppats kunna uppbringa till 10.000 man, utgjorde — sedan han till Lewenhaupt måst avstå större delen av sitt kavalleri — endast 1.500 ryttare, vartill kommo 2.000 man nyvärvat manskap, det senare utan beväpning, utan uniformer och utan övning. Under sådana förhållanden måste Schlippenbach hålla sig i Revals grannskap, där han till generalguvernören gjorde den ena framställningen efter den andra om utrustning och underhåll för sina trupper. I vad mån personlig motvilja hos De la Gardie mot Schlippenbach medverkat till att den senare icke fick vad han behövde, tilltro vi oss icke att avgöra.

Det framgår dock tydligt, att misshälligheter rådde mellan

---

funnit sig föranlåten att till konungen insända en berättelse om landets tillstånd, vilken denne, som vi förut nämnt, hänsköt till defensionskommissionen.

[1] Till Schlippenbach den 20 maj, till denne och Maijdel den 26, till Schlippenbach och De la Gardie den 29 i s. m.

dessa befälhavare och även mellan andra. Men sådant hade kunnat förebyggas, om det funnits en gemensam kraftig ledning i Östersjöprovinserna. Nu stegrades misshälligheterna mellan generalerna, allteftersom behoven blevo större och utsikterna att få dem ersatta blevo mindre. Därav de inbördes beskyllningarna.

Maijdel var en duktig general; hans här uppgick till omkring 5.000 man. Men han stod i Finland, mer än 300 km. från Narva, och däremellan låg det av fienden ockuperade Ingermanland, genomskuret av Neva och andra floder, för vilkas övergående han saknade nödiga hjälpmedel. Han hade dessutom för bristande underhåll måst sprida sina trupper; först mot slutet av maj började de åter att samlas. Och även vid den hären var det mycket illa ställt.[1]

Av ovanstående torde framgå, att förutsättningarna för att Schlippenbach och Maijdel skulle kunna undsätta Narva icke voro stora. Men här hade man även räknat på en tredje hjälp, nämligen en eskader från Karlskrona. Vi vända oss nu till denna.

I Karlskrona hade en eskader tidigt utrustats för att under befäl av viceamiral Jakob de Prou avgå till Finska viken. En fregatt och två brigantiner avseglade redan vid första islossning till Reval för att därifrån konvojera ett antal proviantfartyg till Narva. Med huvudstyrkan av eskadern, ett skepp,

[1] "Ännu har jag intet fått av vad jag anhöll om vid min hitkomst", skriver han. "Må det ej tagas illa, om jag säger, att fienden måste under K. Maj:ts frånvaro slutligen få överhanden, emedan författningarna här äro så alldeles svaga och ej att förlikna med fiendens prompta väsende. Nu är halva sommaren snart förbi och fienden alldeles färdig, innan jag kan få ut dessa trupper att marschera, och när de äntligen hinna ut, fattas dem gevär och mundering ävensom övning för de flesta." Till def. kom. d. 9 juni (F. F. Carlson, anf. arb., sid. 410—411).

två fregatter, fyra brigantiner, ett bombfartyg och två galejor,[1] lämnade de Prou Karlskrona den 17 april. Han hade i c k e order att undsätta Narva, utan skulle enligt sin instruktion betäcka Finska vikens kuster för "fientliga invasioner" av ryska flottan. Alltså visste man i Sverige, vad även Karl XII måste ha vetat, att Ryssland redan nu ägde en sjömakt vid eller i närheten av Finska viken. För att observera denna borde eskadern hålla sig i närheten av Retusaari.

De Prou gick först till Reval att där samråda med generalguvernören De la Gardie. Hit ankom han den 20 april och fick nu veta att tsaren låtit bygga 7 eller 8 fregatter, vilka lågo färdiga att utlöpa i Finska viken. Vidare meddelade generalguvernören, att Horn hade begärt, att eskadern skulle komma till redden utanför Narva för att hjälpa där liggande transportfartyg förbi de ryska batterierna och upp till fästningen. De Prou kvarhölls emellertid i Reval dels av motvind dels av sjuklighet bland besättningen och ankom först den 13 maj utanför Narva, där transportfartygen då lågo och väntade att föras upp till fästningen. Horn skickade nu den förut nämnde fortifikationslöjtnanten De la Vallée ombord till de Prou för att närmare meddela honom krigsläget och vad som borde göras.

För att undsätta Narva, innan belägringshären hunnit ökas, uppgjordes nu följande plan i samråd med Maijdel. Han erbjöd sig att från Viborg sända 1.200 man sjöledes till de Prou. Amiralen skulle söka genombryta fiendens ställning vid

[1] Skeppet Wachtmeister (4:e rangen), flaggskepp .... 40 kanoner, fregatterna Falken och Kveckenfelt ..... 20 kanoner, brigantinerna Castor, Kräftan, Skorpionen och Göja 14 kanoner, bombfartyget Vulcanus och två små galejor. Fregatten Snarsven om 20 kanoner samt brigantinerna Jungfrun och Väduren om 14 kanoner hade förut avseglat. Två fregatter tillstötte sedan. Jakob de Prou till K. M:t den 21 april 1704 (Sjöexpeditioner. Ryska kriget 1703—1713).

Narovas mynning och under betäckning av fartygens eld landsätta trupperna, vilka skulle taga de ryska batterierna; därefter skulle transportfartygen föras upp till fästningen. Samtidigt borde Schlippenbach från väster även söka föra sitt fotfolk in i Narva, och Horn göra ett utfall från fästningen. "Verket består i snabbhet", skriver Maijdel, "innan fienden kommer i större styrka. Eljest måste fästningen falla, emedan här icke finnes tillräcklig styrka till undsättning". (Till def. kom. 31 maj).

Genomförandet av denna plan stötte på flera hinder. De Prou sökte att tränga upp i floden, men till följd av det ringa djupet, 7½ fot (dryga 2 met.), kunde de större fartygen icke komma nog långt in och tillräckligt nära fiendens batterier för att med sin eld betäcka en landstigning, och de små fartygen voro för svaga att forcera inloppet. Schlippenbach åter, som ännu saknade det nödvändigaste för sina trupper, vågade icke rycka fram längre än till Wesenberg av fruktan att bli tagen i ryggen. Och Maijdel själv, som inskeppat sitt manskap på ett antal skutor och skärbåtar i Viborg, nödgades två om ej tre gånger se dessa återkomma för storm och motvind, enär fartygen voro så dåliga, att de icke kunde hålla sjön. Slutligen blev Schlippenbachs häravdelning i närheten av Wesenberg slagen av en rysk här på 8.000 man (16 juni), varefter han drog sig tillbaka till Reval. Han fick sedan av konungen uppbära skarpa förebråelser för att han icke sökt rädda Narva.

Under tiden hade eskadern på redden utanför Narva ridit ut en storm, varvid två av de med spannmål lastade transportfartygen drivit på land och tagits av fienden. För att icke de övriga, i händelse av ännu en storm, skulle råka ut för samma öde, och då det visat sig omöjligt att föra dem upp till Narva, lät amiralen dem återvända till Reval.

Om allt detta rapporterar de Prou till Karl XII den 18 juni,

tilläggande att han skickar ett särskilt fartyg med brevet till Danzig, "för att Kungl. Maj:t själv skall få veta tillståndet". Han avfärdade även rapport till defensionskommissionen.

Att undsätta Narva var sålunda numera icke möjligt, i synnerhet som den ryska belägringshären blivit betydligt förstärkt. Denna stod nu under befäl av fältmarskalken friherre von Ogilwij, medan Apraxins kår avdelats att innesluta Ivangorod, som låg på andra sidan Narova. I slutet av juni började det stå illa till hos de belägrade. Av garnisonen, som ännu den 1 uppgick till något över 5.000 man,[1] var nu hälften sjuk, och provianten höll på att taga slut, varför manskapet begynte överlöpa till fienden. Den ryska belägringshären torde nu ha uppgått till omkring 35.000 man.[2]

För de Prou och Maijdel återstod nu endast att genom en diversion söka skaffa Narvas besättning luft. Härom överenskommo de båda befälhavarna enligt följande plan, antagligen uppgjord av Maijdel. De Prou skulle företaga en landstigning på Retusaari med av Maijdel lämnade trupper och om möjligt förstöra anläggningarna där. Medan fiendens uppmärksamhet riktades åt detta håll, skulle Maijdel från norra sidan göra ett anfall på Petersburg.

Den 9 juli överlät Maijdel vid Systerbäck 800 man åt de Prou.[3] Denne hade dagen förut ankommit till Retusaari.

Amiralen blev förvånad över vad han här fick se. "Fiendens författning till sjöss är" — rapporterar han till Karl XII den 20 juli — "i fast bättre tillstånd än man någonsin kunnat tro eller tänka, och densamma måste på allt görligt sätt sökas ju förr ju hellre att ruineras och överändkastas, så att fienden icke med tiden måtte efter dess fattade uppsåt bringa

---

[1] Fotfolk 3.830 man och rytteri 1.283 man.

[2] L. Munthe, anf. arb., sid. 447—448.

[3] Enligt Maijdels uppgift 1.000 man.

en sjömakt i Östersjön, Eders Kungl. Maj:t och dess rike till skada och omkostnad. Härtill har han redan gjort en sådan begynnelse, att han ej allenast i farvattnet på södra sidan (av Retusaari) har anlagt ett vidlyftigt och väl formerat defensionsverk av trä med 3:ne omgångar av stycken (Kronslott), varmedelst han passagen kan beskjuta, utan ock låtit bygga 42 gallejor (galärer) på spanskt maner, som hava 15 till 20 par åror, dem han förlagt på sidorna av bemälda kastell".[1]

Vidare meddelade de Prou, att han med sin ringa styrka icke kunde "överändkasta" fiendens verk, och att han vid ett sådant försök för övrigt riskerade att bli anfallen, på ena sidan av de ryska galärerna och på den andra av 7 fregatter, som låga i Nevas mynning. Han beklagade, att han ingenting väsentligt kunde uträtta, såvida icke eskadern bleve förstärkt med flera lämpliga fartyg, varom han tillskrivit både defensionskommissionen och amiralitetskollegium. Han ville emellertid hålla sig så nära Retusaari, att fienden nödgades ha sina stridskrafter på ön — två skansar voro här under uppförande — och på flottan samlade, varigenom Maijdels företag skulle underlättas. I övrigt ville han till det yttersta följa sin instruktion, som ålade honom att skydda Finska vikens kuster. Denna sin uppgift fullföljde han.

Samma dag tillskrev de Prou Wachtmeister i Karlskrona och sände honom en ritning över Kronslott.

Under tiden hade Maijdel, efter midsommar, uttågat från Viborg till Systerbäck, där han den 9 juli till de Prou överlät de nämnda trupperna. Dessa lyckades visserligen komma i land på Retusaari, men blevo, efter att ha bränt några hus, med förlust tillbakakastade i båtarna. Maijdel tågade mot Nyen, i vars närhet ryssarna den 13 undandrevos; fienden

[1] Sjöexp. Ryska kriget 1703—1713.

retirerade till den halvt raserade skansen, men kunde ej heller där hålla stånd utan flydde över Neva, sedan han dessförinhan antänt de hus i Nyen, som ännu funnos kvar. Svenskarna intogo nu skansen och höllo sig där några dagar.

Maijdel blev ej mindre förvånad, än de Prou blivit vid Retusaari, när han nu fick se hur långt de ryska fästningsverken hunnit. "Petersburg är mäkta väl anlagt och befäst", skriver han; "belägenheten är sådan, att det kan både bli en stark fästning och komma att driva en förmånlig handel. Får tsaren hava detta några år, så blir hans sjömakt ansenlig". (Till def. kom. 24 juli).

Maijdel kunde ej heller uträtta något. Han hade räknat på hjälp av de Prou för att komma över älven, men denne kunde som vi sett, icke taga sig förbi Retusaari, än mindre tränga upp i Nevas mynning, där de större ryska fartygen voro förlagda. Maijdel uppdrog emellertid åt sina fortifikationsofficerare att förfärdiga prämar och annan redskap för älvens övergående, men detta ledde icke till önskat resultat, ty lämpliga materialier fattades. Dessutom låg ett antal ryska småfartyg i närheten av Nyen; det var dessa fartyg som hjälpte de flyende ryssarna över älven och hindrade Maijdel att komma längre. De försök han gjorde att med glödgade kulor ur sina små kanoner skjuta eld på de ryska anläggningarna voro fruktlösa. Även om han medhaft annat artilleri än trepundingar, skulle han från Nyen icke kunnat åstadkomma någon skada på Petersburg än mindre på det av ett i tenaljform byggt stockverk skyddade skeppsvarvet, enär avstånden dit voro för stora. Då nu verkställda rekognosceringar övertygade honom om de ryska befästningsanläggningarnas styrka, såg han sig efter några dagar tvungen att gå tillbaka med i det hela oförrättat ärende. Han hemsände sedan ritningar över Petersburg och befästningarna däromkring.

De Prou stannade i Finska viken till i slutet av oktober, då han i skrivelse till konungen anmälde, att han för att icke bliva infrusen ansåg sig böra återgå till Karlskrona. Av hans besättning var då en stor del sjuk.[1]

3.

Hade ställningen vid Retusaari-Kronslott och Nevamynningen kunnat forceras av flottan? Narvas fall och betydelsen därav.

Fästningen *Kronslott* var som nämnt ett torn av trä, med dubbla väggar och jordfyllning mellan dessa, vilande på ett underlag av i grunt vatten nedsänkta stockverk, fyllda med sten, sedan botten förut pålats. Själva tornet var ännu ej fullt färdigt, och endast ett mindre antal kanoner torde ha burit mot en framseglande fiende. Det mitt emot på Retusaari anlagda batteriet (avsett för 60 kanoner) torde ej heller varit fullt bestyckat, men vad som därav var färdigt var maskerat och icke känt av de Prou. Avståndet mellan detta batteri och Kronslott utgjorde knappast 1.000 m., och rännan, i vilken fartygen skulle framgå, var 500 m. bred (avståndet mellan grundkurvorna på båda sidor).

Första villkoret för att en forcering skulle låta sig göra var en jämn och förlig bris, utan vindkast, som tvingade fartygen att ankra mitt i rännan, samt säkra lotsar. De "kända män", som möjligen funnits på Retusaari eller på ingermanländska kusten mitt emot, hade ryssarna naturligtvis lagt beslag på. Man får även taga hänsyn till, att skjutning från fartyg, som alltid äro utsatta för sjöhävning, är vida svårare

[1] Vid mönstringen den 20 oktober hade 43 man dött, 231 man voro otjänstbara, vartill kom en hop sjuklingar.

än från batterier i land. Till sitt förfogande hade de Prou endast ett litet skepp, 3 fregatter och några mindre fartyg.

Vid Kronslott lågo 42 halvgalärer m. fl. fartyg, bemannade med dubbelt så mycket folk som de Prous hela eskader. Det är att antaga, att ryssarna icke hade förhållit sig som blotta åskådare. Några tvärs i rännan anbragta stängselbommar eller ett par nedsänkta skutor skulle varit nog för att hindra hela manövern, varefter de ryska galärerna naturligtvis äntrat den svenska eskadern. De Prou hade lika litet som någon annan amiral med samma styrka kunnat forcera den smala rännan mellan Kronslott och Retusaari.

Emellertid borde en stark eskader av flottans bästa fartyg, bemannad med det bästa folket, hava sänts upp i Finska viken tidigt på våren 1704. Varför gjordes ej detta? Örlogsflottans skepp, även de äldre, underhöllos visserligen, medan nybyggnaderna pågingo, men alla kunde icke underhållas så grundligt, att de omedelbart kunde vara färdiga att utredas och upptacklas. Endast de skepp, som beräknades skola utgå, påkostades sådant underhåll, dockning, reparationer m. m., som var nödvändigt för en längre och svårare expedition. Efter den förutnämnda ödesdigra transporten från Polen vintern 1703—1704, då en del fartyg ej återkommo till Karlskrona förrän till våren (1704), var örlogsflottan faktiskt reducerad med ett betydande antal skepp och andra fartyg, som tillföljd av sina haverier tarvade en genomgående reparation, vilken dock fick anstå på grund av bristande medel. Av övriga fartyg lät Wachtmeister utrusta så många han hade penningar till. Det är i de stora och kostbara transporterna för kriget i Polen, icke i brist på god vilja hos Wachtmeister, som man har att söka den förnämsta anledningen till att eskadrarna i Finska viken — och i synnerhet eskadern år 1704 — icke blevo så starka som de bort vara.

Men även om Wachtmeister hade åsidosatt att utsända alla

de skepp, som erfordrades till transporterna, till blockaden av hamnarna, till konvojeringar och till razziorna efter kapare m. m., och han i stället skickat halva flottan till Finska viken, vad hade i verkligheten vunnits därmed? Förutsatt att Kronslott skjutits i spillror, d. v. s. trätornet, och att Retusaari kunnat erövras genom en landstigning — vartill utsikterna voro mycket små, då flottan ej kunde komma på skjutavstånd — så hade det icke varit nog härmed, så länge tsaren innehade Nevamynningen. Ryssarna hade naturligtvis återkommit, så snart svenskarna gett sig av, och antagligen återuppbyggt tornet på Kronslott, ty själva grunden — det svåraste arbetet — hade icke kunnat förstöras. För att svenskarna under för handen varande omständigheter skulle kunnat behålla Retusaari, hade ön varaktigt måst besättas med några tusen man med inrättande av bostäder, uppförande av magasin för proviant och ammunition m. m. Men härtill saknade svenskarna, som sakerna nu stodo, både trupper och förråder.

Nej, för att ett verkligt resultat skulle kunnat uppnås hade Petersburg och tsarens övriga anläggningar måst förstöras, ty först då hade Retusaari och Kronslott varit utan värde för honom. Hade nu flottan kunnat göra detta? Med andra ord, hade flottan kunnat forcera Nevamynningen?

Av Nevas mynningsgrenar voro endast två segelbara, den södra, den s. k. "Nya farten" som var djupast, och den norra, den s. k. "Gamla farten". Båda genomskuro vid utloppen en stor bank. Här hade båda mynningsgrenarna en bredd av 150 till 200 m., men den södra vidgade sig upp mot Petersburg till omkring 400 m. Avståndet från Retusaari till den södra mynningsgrenen (banken utanför) var 11 naut. mil, omkring 20 km., och vattendjupet här var mer än 3 men mindre än 6 m.,

alltså icke tillräckligt för de svenska linjeskeppen[1] och knappast tillräckligt för fregatterna. Linjeskeppen hade således måst lämnas kvar vid Retusaari. De övriga fartygen hade med god vind och säkra lotsar kunnat taga sig fram till södra mynningsgrenens utlopp. Men här, där floden genomskar banken, var lägsta vattenståndet icke mer än 9 à 10 fot, d. v. s. icke fullt 3 m. Fregatterna hade alltså måst urlasta, d. v. s. lossa sin barlast och uttaga kanoner m. m. — ett oerhört arbete — allt med fienden inpå livet.

De ryska fartygen voro byggda på annat sätt, men även de måste urlasta för att komma över banken. "Framförandet av fartygen" — de ryska — "genom Nevas grunda mynning var förenat med stora svårigheter. När de djupgående fartygen skulle från Kronslott gå upp till Petersburg i och för övervintring, måste man lämna all deras last, barlasten ej undantagen, på Kotlin (Retusaari) och ändå invänta högt vatten".[2] Förutsatt nu, att de svenska fregatterna verkligen lyckats taga sig över banken, återstod för dem färden upp till Petersburg. Strömmen i Neva var mycket stark, ja så stark, att man kunde på 4 à 5 timmar komma från Nöteborg till Petersburg[3] (60 km.). I mynningen löpte strömmen mindre stark men var tillräckligt strid för att utesluta en segling uppför floden. De fartyg, som skulle upp till Petersburg eller Nyen, roddes därför (bogserades av sina båtar) över banken, varefter de drogos längs stranden (träcktes) av sin egen besättning, om de voro små, annars av hästar eller oxar, vilka spändes för en lina, fastsatt i masten, alldeles som våra rospiggar och skärgårdsskutor i kanalerna och andra trånga leder eller floder. Det var ett svårt

[1] De lågo 15—23 fot djupt (4,5—nära 7 m.).

[2] Vesjålij, anf. arb. sid. 506 ff.

[3] Juel, anf. arb., säger att han färdats från Schlüsselburg till Petersburg på 6 timmar och under färden varit två gånger i land.

och tidsödande arbete, varunder såväl roddare som dragare naturligtvis hade blivit nedskjutna av de ryska trupperna på stranden, och fartygen själva anfallna och äntrade av de nedför floden framrusande ryska lodjorna och galärerna.

Vi ha nu sett, att de största svenska fartygen icke kunde flyta i Nevas mynningsgrenar och att de lättare fartygen icke kunde segla uppför floden; de senare voro för övrigt för svaga för att med sin eld kunna åstadkomma en verksam beskjutning av fästningen Petersburg. Härav framgår, att flottan icke kunde forcera Nevamynningen och förstöra Petersburg. Tsarens defensivposition i Nevamynningen borde därför, som redan är sagt, hava förstörts av en häravdelning, försedd med artilleri, från Viborg, och det skulle ännu kunnat ske, om Karl XII — i likhet med tsaren — förmått inse dessa trakters ofantliga betydelse.

Den 17 juli, alltså tre dagar efter Dorpats kapitulation och vid samma tid som Maijdel stod vid Nyen, ankom tsaren till lägret utanför Narva med de trupper, som använts vid Dorpats belägring. Han hade medtagit Dorpats olycklige kommendant överste Skytte och försökte dels genom att visa honom, dels genom meddelande om Schlippenbachs nederlag få Horn att uppgiva fästningen. Men denne nekade att giva sig, oaktat fiendernas antal nu vuxit till 40.000 man med över 100 eldgap. Horn hoppades nämligen, att Maijdel skulle skaffa honom luft; den senare gjorde också, den 4 augusti, ett nytt försök, varvid han åter intog den gamla skansen vid Nyen, men tvangs av fiendens övermakt att draga sig tillbaka mot Viborg. För tsaren var Narvas erövring en honnörssak; han måste utplåna minnet av sitt stora nederlag vid Narva. För honom skulle Karl XII:s ankomst till undsättning av fästningen vara en lika stor missräkning som glädje för svenskarna. Tsaren behövde dock nu icke frukta för Karl XII;

han var alltför väl underrättad om dennes rörelser. Icke desto mindre vidtog han försvarsåtgärder och försäkrade sig om en säker reträtt genom anläggande av två broar över Narova, en på vardera sidan om staden. Att skildra den märkliga belägringens olika skeden ligger utanför uppgiften för detta arbete. Vare nog sagt, att fienden hade den 8 augusti skjutit stormbresch, varjämte nya batterier anlagts. Horn uppfordrades nu återigen att giva sig, men han gav ett skarpt svar med anspelning på tsarens nederlag vid Narva, vadan beskjutningen återupptogs med förnyad häftighet. Vid denna tid hade tsaren fått underrättelse om Lewenhaupts seger vid Jacobstadt (ungefär mitt emellan Riga och Dünaburg) den 26 juli — den enda ljusglimten i de östra provinsernas förtvivlade kamp detta år. Befarande att Lewenhaupt möjligen skulle kunna komma Narva till undsättning, beslöt tsaren då att våga en generalstorm. Denna företogs den 10 augusti kl. 2 e. m. Efter att i tre timmar ha hållit ut var försvararnas kraft bruten, och Horn såg sig tvungen att slå "chamade". Pardon lovades, men det oaktat fortfor blodbadet på stadens gator ännu länge. Stadens invånare hanterades med grymhet, och Horn själv behandlades av tsaren på det mest kränkande och upprörande sätt.[1] Alla försvararna blevo krigsfångar. Den 16 augusti föll även Ivangorod.

Tre dagar därefter avslöt tsaren i sitt läger utanför Narva ett förbund med den polska republiken, d. v. s. den del därav, som ännu höll sig till konung August. Det är betecknande för såväl Polens anspråk och Augusts maktställning som för den hjälp tsaren väntade sig av den nu a v s a t t e konungen,

[1] Horn blev handgripligen tillrättavisad av tsaren och fick sedan utstå en långvarig och hård arrest. Hans hustru hade avlidit under belägringen, och hennes stoft var omslutet av en kista av koppar för att överföras till Sverige. Men ryssarna uppbröto kistan, kastade liket i Narova och togo kopparen.

att tsaren måste i förbundstraktaten lova, att alla i Livland gjorda erövringar skulle återlämnas till Polen. Ett sådant löfte kunde tsaren gärna kosta på sig. Han befäste under tiden de erövringar han gjort och återlämnade dem som bekant aldrig.

Tsar Peters framgångar sommaren 1704 voro mycket stora. Genom oskadliggörandet av den svenska Pejpuseskadern, genom Dorpats och Narvas erövring kunde han från sitt huvudläger vid Pskov använda vattenvägarna ända till Finska viken. Med de båda fästningarna i sitt våld hade han även förskaffat sig flankstöd: säkra stödjepunkter åt sydväst för sin sjömakt och sina anläggningar i Nevas deltaland, ty de spärrade vägarna åt detta håll för en mot Ingermanland eventuellt anryckande svensk armé.

Även Estland låg nu öppet för de ryska trupperna, vilka snart företogo plundringståg långt in i landet och t. o. m. visade sig utanför Reval. Både i Estland och Livland förkunnade tsaren, att han tog dem och deras invånare i sitt höga beskydd. Över hela Europa väckte tsarens framgångar stort och berättigat uppseende. Det var ju icke fyra år sedan världen hade förvånats över svenskarnas seger vid Narva.

Vilken var nu tsar Peters nästa åtgärd? Av Patkull hade han flera gånger uppmanats att låta sina huvudstridskrafter ingripa i Polen till August II:s hjälp, men hittills avvisat alla sådana förslag. Anledningen var naturligtvis den, att han först ville se sitt verk i Östersjöprovinserna någorlunda stadgat. Nu, men icke förr, var den stunden kommen, och nu vidtog tsaren också förberedelser för en större truppförflyttning till Polen. Han beordrade furst Repnin med en här av minst 10.000 man till Litauen för att vid Polotsk (vid Dünafloden) samla ½ års proviant för 40.000 man och befästa denna ort. Avsikten var att basera den ryska härens uppmarsch å den polska krigsskådeplatsen.

*

Den första underrättelsen om Narvas fall — och denna var ej fullt bestyrkt — kom icke till defensionskommissionen i Stockholm förrän den 5 september, alltså nära 4 veckor efter katastrofen. Då upplästes vid kommissionens sammanträde först ett brev (av 25 aug.) från generalguvernören De la Gardie, däri han omtalade att Narva fallit, enligt en från staden undkommen soldats berättelse, och omedelbart därpå ett annat brev (av 26 aug.), från landshövding Lindhjelm i Finland, som meddelade att ett likadant rykte var utspritt. Nästa underrättelse kom den 9 september genom ytterligare ett brev från Lindhjelm och ett från Maijdel, vilka båda meddelade, att Narva tagits med storm den 10 augusti och att allt vapenfört manskap blivit nedgjort; underrättelsen grundade sig på en berättelse av utsända kunskapare. Någon fullständig visshet om olyckan hade man dock ej, och det fanns nog de som ännu hoppades. Då kom den 16 ett nytt brev (av 5 sept.) från De la Gardie, som bekräftade fästningens erövring av ryssarna.

I Sverige gjorde underrättelsen om Narvas fall ett oerhört intryck. Man var van att anse Narva som det säkraste bålverket för rikets östra gräns; med dess förlust voro Östersjöprovinserna blottade. Faran var ögonskenlig.

4.

Karl XII:s företag i Polen medan tsar Peter befäste sig i Nevamynningen och erövrade flankstöd för sin position vid Finska viken.

Medan tsaren uppförde befästningar i Nevas mynning, där anlade en örlogshamn och började upprätta en sjömakt, allt

[1] Def. kom:s protok. den 5, 9, 16 september 1704.

på svenskt område, låg Karl XII med huvudarmén i vinterkvarteren i Västpreussen och Ermeland, upptagen av förhandlingarna rörande Augusts avsättning och det nya konungavalet. Det hade nämligen lyckats den s. k. storpolska konfederationen, sedan kardinalprimas slutit sig till densamma, att förmå en riksdag sammanträda i Warschau i januari 1704 för att överlägga om tronföljdsfrågan. På kardinalens begäran hade konungen till riksdagen avfärdat en beskickning, bestående av generallöjtnanten Arvid Horn[1] och den redan hos konfederationen anställde förre ministern i Warschau Wachschlager. Horns uppgift var ytterligt svår, ty den fordrade icke blott kraft och arbetsamhet utan även en stor grad av fintlighet; men han visade sig uppgiften vuxen och det blev egentligen han, som kom att leda riksdagen. Kort före dennas högtidliga öppnande hade Karl XII från sitt högkvarter i Heilsberg låtit utgå en skrivelse till polska folket, vari han tillkännagav prins Jakob Sobieski, äldste sonen till Polens "hjältekonung" Johan Sobieski, såsom den värdigaste att efter den nuvarande konungens avlägsnande intaga Polens tron. I början av februari lyckades Horn förmå riksdagen att förklara polska tronen ledig, men beslutet härom kungjordes ej genast.

Konung August hade vid underrättelsen om riksdagens sammanträdande skyndat från Dresden till Krakau, dit han sammankallade ett möte av rådsherrar och ridderskap. Här fick han, som hade vänner också i Warschau, del av avsättningsbeslutet. Det var en oerhörd skymf. Av de församlade förklarades Warschaubeslutet för lagstridigt och deltagarna däri för upprorsmän. Men August stannade icke härvid. I sitt bekymmer tillgrep han nu en utväg för att befria sig från den medtävlare, som av Karl XII förklarats såsom den värdigaste att

[1] Han var kaptenlöjtnant vid och chef för Karl XII:s ryktbara drabanter — en ryttaretrupp om 200 man, där varje man innehade officers rang.

efter honom intaga Polens tron. Han lät på österrikiskt område, nära Breslau, en skara sachsiska officerare överfalla prins Jakob och dennes yngre broder Konstantin, frântaga dem deras papper och föra dem till Sachsen, där de insattes i fästningen Königstein. Denna kränkning av folkrätten, som skedde under senare delen av februari, väckte ett oerhört uppseende i hela Europa. Man tycker nu att Tyska rikets kejsare Leopold I, som även var svåger till prinsarna, borde åtminstone ha tvungit August att frigiva dem, men han befann sig, som vi sett, i allt för stort trångmål mot sina fiender för att kunna göra något åt saken. Huru kan man då tro, att kejsaren skulle ens ha försökt att med vapenmakt hindra Karl XII:s inmarsch i Sachsen?

På Warschaumötet uppstod den vildaste förbittring över våldet, och på samma gång återvaknade den gamla tillgivenheten för huset Sobieski. Man ville befria de fångna prinsarna. Men polackernas lättrörliga sinnen lade sig snart, och så stod man där — utan någon kandidat till den ledig förklarade kronan. Då nu även de konfedererades anhållan om eftergifter i de dryga gärderna i det mesta lämnats utan avseende av Karl XII, och då polska kronarméns fordran på underhåll i brist av penningar ej heller kunde bifallas, började modet att sjunka hos den vid riksdagen samlade adeln.

Rehnsköld hade emellertid brutit upp och var under framryckning mot Krakau. Konung August med sina omkring 4.000 man — hela hans här — vågade icke invänta svenskarna utan skyndade undan till Sandomir. Hit sökte han nu draga den väpnade adeln i Lillpolen, förstärkningar från Sachsen och en del av kronarmén, varjämte han hoppades på anslutning av "litauiska armén" och hjälp av den utlovade ryska häravdelningen.

Efter prins Sobieskis tillfångatagande hade man i Warschau svårt att enas om någon tronkandidat. Ett var dock tydligt,

att den nye konungen skulle få en hård kamp att bestå, främst mot den avsatte konung Augusts parti och hans makt som kurfurste av Sachsen, men även mot alla de krafter, vilka i Polen alltid sökte förringa varje konungs myndighet. Så mycket nödvändigare var det då, att den blivande konungen ägde något stöd utifrån. Kardinalprimas och med honom flera av de mest inflytelserika önskade därför en utländsk furste. De framhöllo såsom den lämpligaste franske prinsen av Conti, vilken, förutom att han varit Augusts medtävlare vid sista konungavalet, — han hade valts av ett parti men av denne då undanträngts —, nu även kunde räkna på Ludvig XIV:s mäktiga stöd såsom konung av Polen, där ju det franska partiet av ålder var starkt.

Men häremot reste sig ett hinder. Frankrikes många fiender skulle högst ogärna se, att en Ludvig XIV:s skyddsling intoge Polens tron, och då även Karl XII lade sig däremot, måste kardinalen och hans parti låta saken falla. Lika litet kunde någon av de furstar, som stodo på de allierades sida, komma i fråga. Under sådana förhållanden, och då Karl XII icke ville hava någon utländsk furste, återstod endast att välja en infödd polack. Men mot ett dylikt val hyste kardinalen och de konfedererade i allmänhet en utpräglad motvilja, ja primas förklarade rent ut, att han aldrig skulle samtycka till valet av en polack, ty en sådan konungs regering skulle icke räcka längre än några månader.

Det förtjänar påpekas, huru klart Arvid Horn förutsåg vad följderna skulle bliva, om en infödd polack valdes. "Vi finna det mycket svårt", skriver han enskilt till konungen, "att bringa dem till att välja någon polack; vi finna ock ingen polack tjänlig därtill, emedan en sådan ej kan hjälpa sig själv utan hela lasten faller på E. M. När E. M. tågar ur landet, lärer med en sådan maktlös och påtrugad

konung spelas en ynklig tragedie; det många frukta" (21 april).[1]

Samma dag skrevo både Horn och Wachschlager till konungen, att konfederationen hade ett slätt anseende och omfattades av minsta delen av riket. Förhållandet var nämligen, att adeln klagade över kontributionerna, och den ene efter den andre avlägsnade sig från sammanträdena; flera voro färdiga att övergå till konung August. Av de polacker, som kunde ifrågakomma vid konungavalet, var kronfältherren furst Lubomirski en. Han var rik, besläktad med landets högsta ätter och ägde såsom befälhavare för kronarmén en stor styrka. Men honom kunde Karl XII icke fördraga till följd av den vacklande hållning han förut intagit.

Under tiden hade en ung polack, voivoden av Posen Stanislaus Leszczynski — en av riksdagens ivrigaste talare och svenskarnas trogne anhängare — vunnit Karl XII:s synnerliga bevågenhet, då han (i mitten av mars) med ett talrikt följe infunnit sig i det kungliga högkvarteret i Heilsberg för att förmå konungen till vissa medgivanden rörande penningar till Horn och Wachschlager att utdelas såsom gratifikationer åt kardinalen och de förnämsta bland de konfedererade. När Stanislaus med löften härom i början av april återkom till Warschau, blev riksdagsarbetet något livligare. Först nu förklarade sig kardinalen villig att offentliggöra avsättningsbeslutet och utfärda kallelse till nytt konungaval.

Men Stanislaus' anhållan om krigskontributionernas upphävande och allvarliga underhandlingar om fred samt att konungen snarast ville använda sin krigsmakt för att driva bort konung August och göra slut på de sachsiska truppernas våldsamheter och utpressningar på de konfedererades gods i Storpolen hade konungen bestämt avslagit. Som skäl för det

[1] F. F. Carlson, anf. arb., sid. 361. Spärr. av mig.

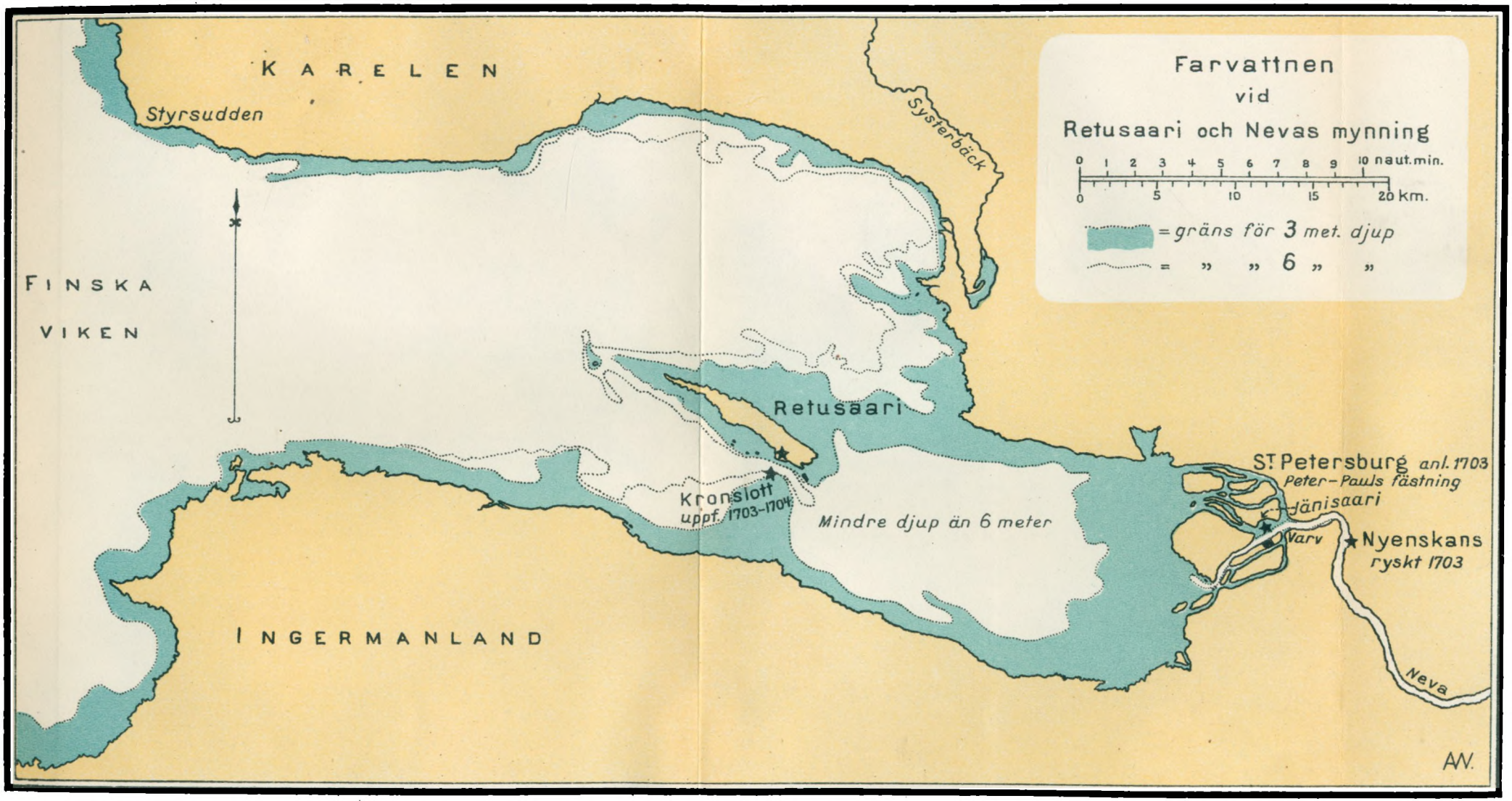
KARELEN
Styrsudden
Systerbäck
FINSKA VIKEN
INGERMANLAND
Retusaari
Kronslott
uppf. 1703-1704
Mindre djup än 6 meter
St Petersburg anl. 1703
Peter-Pauls fästning
Jänisaari
Varv
Nyenskans
ryskt 1703
Neva
Farvattnen
vid
Retusaari och Nevas mynning
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 naut.min.
0 5 10 15 20 km.
= gräns för 3 met. djup
= " " 6 " "
AV.

sist nämnda avslaget hade han anfört, att han icke ville trötta sina trupper innan den för krigföring lämpliga årstiden vore inne, ett argument som förefaller egendomligt i Karl XII:s mun. Fredsunderhandlingar skulle dock få börja omedelbart efter konungavalet.

Äntligen den 9 april undertecknades i Warschau urkunden om konung Augusts avsättning av 12 senatorer och 70 lantråd, varefter handlingen utgavs i tryck. Men längre ville kardinalen icke gå, och det är lätt att förstå. Han fordrade, att den avsatte konungen skulle vara fördriven ur Polen, innan tiden för nytt konungaval utsattes. För Horns påtryckning nödgades han dock giva efter, och dagen för valet utsattes till den 9 juni.

Till den av August utlysta riksdagen i Sandomir samlades den 10 maj 22 senatorer och 126 ombud av adeln från de södra voivodskapen, Rödryssland, Volynien och Litauen — nära dubbelt så många, som i Warschau hade undertecknat avsättningsbeslutet. De församlade beslöto — i likhet med vad Augusts anhängare i Krakau delvis redan gjort — att förklara den pågående församlingen i Warschau olaglig, alla dess beslut, som fattats och som kunde komma att fattas, ogiltiga samt att döma ledarna såsom upprorsmän förlustiga sina ämbeten och gods m. m. För att om möjligt undertrycka Warschaumötets beslut lät konung August plundra och bränna på den svenskvänliga adelns gods. Hela Polen stod nu under vapen. En skara av bortåt 800 utblottade polska adelsmän, under anförande av en viss Swielenski rövade var de kommo åt utan att tillhöra något visst parti.

I ett sådant sakernas läge tappade den i Warschau församlade adeln allt mera modet; man fruktade att konung August skulle rycka an från Sandomir med de förstärkningar han dragit dit från Sachsen. "Om Ers Majestät ej understöder oss, är valet omöjligt", skrev Horn. Han anhöll om de utlo-

vade penningarna, om att få börja fredsunderhandlingarna, men främst av allt att svenska armén skulle komma närmare. Men först efter ytterligre böner från annat håll bröt Karl XII upp, den 9 juni, och närmade sig långsamt Warschau; dröjsmålet hade naturligtvis föranletts därav, att konungen icke ville synas öva påtryckning på församlingen. Den 24 stannade han vid Blonie, väster om staden.

Då valdagen den 9 juni kom, hade adeln visserligen församlats på valfältet, men den fattade ej annat beslut än att förhandlingarna skulle — uppskjutas i väntan på fredsunderhandlingen. Det blev uppskov på uppskov. De försök, som av Horn gjordes att vinna den stolte kardinalen för Stanislaus' val — man visste att Karl XII önskade honom — misslyckades alla. Inför konungen vid dennes besök i Warschau den 27 juni framförde den höge prelaten själv starka skäl mot det förestående valet. Även kronfältherren och flera med honom anförde anmärkningar i samma syfte. Alla voro modfällda, och ej minst den blivande konungen själv var nedstämd, men Karl XII intalade honom mod och lovade såväl honom själv som hans parti kraftigt beskydd. Leszczynski gjorde sedan, antagligen den 1 juli, ett sista försök att erhålla kardinalens medverkan och besökte honom själv, men kardinalen svarade, att han var för ung; det kunde ej ske. Därmed var förhållandet mellan dem brutet, till skada för Leszczynski.

Konungavalet ägde slutligen rum den 2 juli. Vid den valgudstjänst dagen förut, som förrättades av biskopen av Posen, var förutom Leszczynski blott en enda medlem av senaten närvarande. Valfältet besattes av Horn med 400 svenska krigare för att "den välsinnade adeln skulle vara desto modigare", men det oaktat samlades den föga talrik; många sveko, ehuru de mottagit penningar och bedyrat sin medverkan; av senatorer närvoro endast fyra, och både kardinalen och kronfältherren uteblevo. Kardinalen, som i kraft av sitt höga ämbete

borde hålla valet och föreslå konung, hade förklarat för Horn, att han hellre ville låta begrava sig levande än föreslå Leszczynski till konung, varför Horn med lämpliga medel övertalat biskopen av Posen att vid valet företräda kardinalen.

Sedan samlingen ägt rum omkring kl. 2 em. framställdes från flera håll anmärkningar mot det sätt, på vilket valförrättningen blivit påskyndad, och yrkades uppskov på två dagar. Horn, som befarade att flera motståndare då skulle samlas, arbetade mot detta förslag, och slutligen red han in bland adeln, högt ropande: "utesluten den, som säger emot". Så skedde. Därigenom blev valet icke enhälligt utan söndrat, men om man väntat, hade det blivit ändå värre.

Det började nu skymma. Leszczynski red in på valfältet. Men ännu hade motståndet icke lagt sig. Från flera håll ropades emellertid: "i dag måste vi välja". Ett ombud från Posen framhöll landets svåra lidande och nödvändigheten av valet såsom enda medlet att avhjälpa det onda. De ropande trängde sig fram till biskopen av Posen, yrkande att han måtte föreslå en konung. Men biskopen tvekade. Horn trängde sig då fram till biskopen, förehållande honom nödvändigheten av att handla raskt. Först därefter höjde biskopen av Posen sin röst och tillfrågade adeln, om de ville hava voivoden av Posen Stanislaus Leszczynski till konung. Sedan därtill svarats övervägande "ja" och "leve", förkunnade biskopen med hög röst: "Jag utropar Stanislaus Leszczynski till konung i Polen och storfurste av Litauen". Tämligen medtagen fördes den nyvalde konungen i högtidlig procession under skott och bifallsrop till katedralen, där biskopen invigde honom i hans ämbete, varpå Te Deum sjöngs.

Karl XII hade sålunda lyckats driva sin vilja igenom och uppsätta en ny konung på Polens tron. Men det hade kostat

tre år. Och vad hade icke under tiden inträffat på den andra krigsskådeplatsen, där tsaren nu senast, våren 1704, — medan Karl XII låg stilla med huvudarmén och Horn av alla krafter arbetade för konungavalet — i lugn och ro kunnat förbereda sina erövringar för året. Elva dagar efter Stanislaus' val till konung föll, som vi sett, Dorpat, huvudorten i norra Livland, och en månad därefter Narva, Sveriges starkaste fästning mot Ryssland, varigenom tsaren erhöll flankstöd för sin Nevaposition och sin under uppväxt varande sjömakt.

Karl XII hade påskyndat konungavalet för att snart kunna vända sig mot Ryssland, men valet — allt ifrån början bestritt och till formen olagligt — kvarhöll honom som sagt starkare än någonsin i Polen. Den nye konungen var 27 år gammal, en sympatisk och älskvärd man, men viljesvag och obetydlig; lämnad åt sig själv var han alldeles hjälplös. Han var icke erkänd av någon annan främmande makt än Sverige. Han hade inga ministrar, ty dessa, som voro tillsatta på livstid, befunno sig alla hos konung August; han kunde icke förfoga över några penningar och han hade ingen krigsmakt. Hans val hade skett utan att varken rikets primas, kronfältherren eller valmarskalken deltagit däri. Och slutligen hade han emot sig mer än halva delen av riket, och den i Sandomir av August sammankallade adeln från Lillpolen, Litauen, Rödryssland och Volynien förklarade sig vilja till sista blodsdroppen försvara konungen och hans rätt samt medgiva honom att i händelse av behov sluta förbund med främmande makt. De avgåvo mot Stanislaus' val en ljungande protest genom ett manifest av den 28 juli.

Må vara att det svenska statsintresset — enligt Karl XII:s mening — fordrade, att Polen genom det nya konungavalet skulle ställas i beroende av Sverige, och att den osjälvständige Stanislaus' val från denna synpunkt kunde anses vara en fördel för Sverige, ty han tog i allt order från Karl XII, så har

denne dock här begått ett allvarligt räknefel. Ty han överskattade nu som så ofta sin egen kraft och sitt rikes maktresurser, då han gjorde Polen till ett lydrike under Sverige. Den nye konungen överhopade också Karl XII från början med en mängd framställningar, bland annat om en stor penningsumma, och Karl XII nödgades slutligen bevilja honom ett lån på 300.000 rdr, vilka han själv begärde till låns av bankofullmäktige i Sverige.

Det mål, som Karl XII avsett med sitt polska krig, konung Augusts avsättning och en ny konungs utropande, var nu nått, och därmed borde kriget i Polen varit slut. Men hurudan hade ställningen i verkligheten blivit? Den nye konungen var egentligen icke annat än en p a r t i c h e f med konunganamn. Då ej heller August genom en svensk invasion i Sachsen försatts ur spelet utan hans anhängare beslutat att med Rysslands hjälp försvara hans tron, funnos alltså t v å konungar i Polen: Stanislaus I med Karl XII som beskyddare och August II under tsar Peters beskydd, båda med var sitt parti inom det olyckliga Polen, där partistriderna blevo ännu bittrare än vad de voro före Karl XII:s inblandning i republikens inre angelägenheter. Och det skulle visa sig, att August som "avsatt" var en ej mindre farlig fiende än såsom konung. Han hade, visserligen med stora svårigheter, lyckats någorlunda ersätta förlusterna i sin sachsiska här, och de av tsaren utlovade hjälptrupperna voro i antågande för att stöta till honom.

Karl XII lät emellertid de av Stanislaus' parti så ivrigt åstundade fredsunderhandlingarna taga sin början i Warschau. Själv gick han en vecka efter konungavalet i fält. Målet var alltjämt detsamma som förut: att på den polska krigsskådeplatsen, icke i Sachsen, nedslå konung Augusts stridskrafter. Men härtill hade kommit ett nytt mål, att befästa den nye konungens ställning, ty Karl XII hade ju lovat Stanislaus och hans anhängare sitt skydd.

Sedan mindre truppavdelningar kvarlämnats i Elbing och Posen samt i Warschau en garnison av 1.000 man under Arvid Horn till den nye konungens skydd, tågade Karl XII med huvudstyrkan av armén åt södra Polen för att efter föreningen med Rehnskölds häravdelning, tillsammans 28.000 man, anfalla de sachsiska och polska trupper, högst 10.000 man, som konung August samlat i Sandomir. Men denne lyckades undkomma. Han tågade i sydostlig riktning till Jaroslav, därifrån nordost över Sokol och så åt nordväst över Lublin, varefter han, sedan den ryska hjälpkåren, omkring 8.000 man, tillstött, skyndade rakt mot norr — på Warschau. Karl XII, som följt efter till Jaroslav, uppgav där förföljandet för att stanna och bekämpa Augusts i trakten varande anhängare samt indriva kontributioner.

Enligt de vanliga, äldre uppgifterna skulle Karl XII vid underrättelsen om att August tågade mot norr ett ögonblick tänkt återvända till Storpolen, men ändrat sig och, trots sina generalers föreställningar och Stanislaus' böner att skynda till Warschaus undsättning, i stället ryckt längre åt söder — till Lemberg. Men i det svenska högkvarteret tyckes man ännu så sent som den 25 augusti hava trott, att Augusts huvudstyrka vänt sig åt Litauen. Detta förklarar visserligen, att Karl XII ansåg sig icke behöva befara ett angrepp på Warschau, men det visar å andra sidan, huru illa det var ställt med det svenska underrättelseväsendet, ett förhållande, som vi förut iakttagit, och som kommer att upprepas.

Allt nog, Rehnsköld fick tillsvidare kvarstå i Jaroslav med 12 regementen, och konungen själv framryckte mot Lemberg, som han i spetsen för tre dragonregementen till fot stormade i dagningen den 27 augusti.[1]

[1] Svenskarna förlorade i döda 30 till 40 man, fienden obetydligt mera, men Lembergs hela garnison uppgick blott till något över 500 man, vilka togos till fånga. Även rika förråd och 140 kanoner togos.

Det var en vacker kämpabragd. Men dagen förut hade konung August återtagit Warschau.

Under sin marsch åt söder erhöll Karl XII flera viktiga skrivelser, bl. a. från generalguvernören i Reval om "det förfallna verket" därute och huru det bäst skulle kunna upphjälpas, men Kungl. Maj:t förklarade sig under påstående marsch ej ha tid att därmed sysselsätta sig, utan remitterade ärendena till defensionskommissionen. Så gjorde konungen även under sin vistelse i Lemberg med andra skrivelser angående Östersjöprovinsernas försvar.[1] Men en skrivelse från amiralitetskollegium angående en förrymd båtsman, som anhållit att få återinträda i tjänst utan straff, därmed befattade sig Kungl. Maj:t och resolverade att båtsmannen fick återvända, enär han utomlands förvärvat erfarenhet.[2]

Karl XII stannade i Lemberg i mer än två veckor, indrivande kontributioner och uppmanande adeln i närgränsande palatinat att hylla konung Stanislaus. Härunder nådde honom underrättelsen om Narvas fall. Denna gång kunde han ej fullt dölja sin sinnesrörelse, vilken han dock genast kuvade. Den 5 september erhöll han budskapet om Warschaus fall. Han stod kvar orubbligt lugn, som om ingenting hänt. Han var så övertygad om slutlig osviklig framgång, att motgångarna icke tycktes göra något intryck på honom.

Genom sitt beslut att storma Lemberg och måhända få en dust med kosackerna, vilka sades vara i antågande, hade Karl XII lämnat Warschau åt sitt öde. Följderna härav blevo ödesdigra, ty konung August fick nu tillfälle att vinna över-

[1] K. M:t till def. kom. från kampementet Mutelin den 23 juli och från lägret vid Lemberg den 3 september 1704.

[2] K. M:t till amiral. koll. från lägret vid Lemberg den 30 augusti 1704.

handen. Hans trupper av sachsare och ryssar inföllo i Storpolen och härjade vilt. När han nalkades Warschau, uppstod förskräckelse bland de polska myndigheter, som hyllat konung Stanislaus, och de flydde var och en åt sitt håll. Stanislaus' drottning fördes under svensk betäckning till Elbing. Kronfältherren hade vägrat att vända sina vapen mot konung Augusts armé. Och Arvid Horn, som under Karl XII:s marsch åt söder skulle uppehålla Stanislaus' mod, hade i god tid anmält för Karl XII omöjligheten att med 1.000 man försvara Warschau, och nu vid fiendens annalkande var hälften av denna styrka ute på posteringar och proviantanskaffningar. Med sina återstående 500 man drog sig Horn in i det svagt befästa slottet, men sedan fienden beskjutit det, anlagt eld däromkring och avskurit vattenledningen, uppgav han ett lönlöst försvar och kapitulerade (26 aug.). De svenska ministrarna och den lilla garnisonen blevo krigsfångar. På sina avfallna undersåtar och sin trolösa huvudstad tog konung August en gruvlig hämnd. En krigskontribution utskrevs, de rika adelspalatsen och icke minst kardinalens prisgåvos åt skövling. Biskopen av Posen, som förmåtts utropa Stanislaus till konung, fördes fångslad först till Sachsen och sedan till Rom för att dömas av påven.

Så föll med ett slag den med så mycket blod och så stora ansträngningar uppförda bräckliga byggnaden. Konfederationen var skingrad, en del av medlemmarna lämnade landet, kardinalprimas flydde till Danzig; andra, däribland kronfältherren, gingo över till konung August, för vilken nu flera voivodskap förklarade sig. Och slutligen, de började fredsunderhandlingarna gingo om intet och därmed den hos så många svenskar hysta förhoppningen att detta år undsätta Östersjöprovinserna för att sedan förstöra Petersburg och den allt mer uppväxande ryska sjömakten.

I stället hade den avsatte konung August fått tillfälle

att förena sin här av sachsiska och polska trupper med den ryska hjälpkåren. Han stod i spetsen för en ansenlig här och han var åter herre i sin huvudstad. Karl XII hade långt bort i södra Polen erhållit underrättelse om Narvas fall. Konung

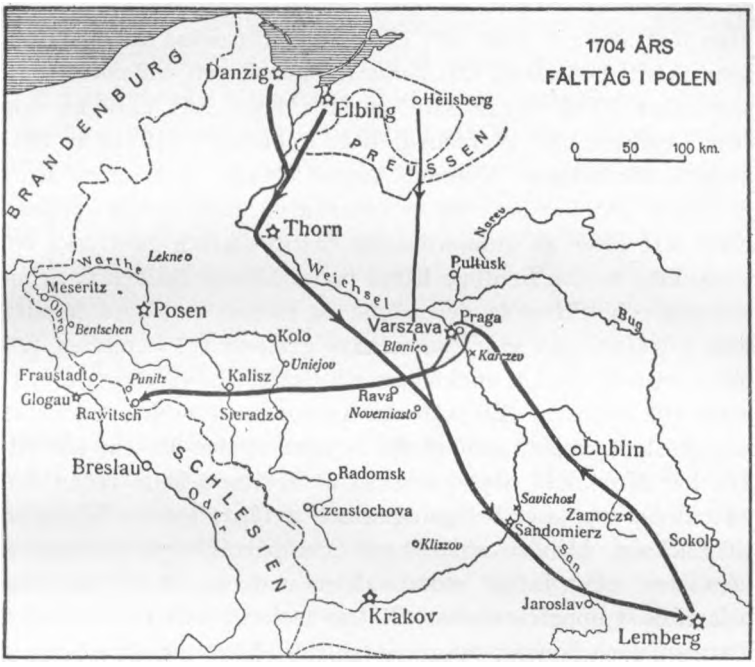

Ur J. G. Wikanders Översikt över Sveriges krig under 1700-talet.

August erhöll samma underrättelse i sitt läger vid Warschau. Och än mer, han fick här också kännedom om det av polska sändebudet vid Narva där avslutade förbundet med tsar Peter.

Den stackars Stanislaus var nu, några veckor efter sitt val till konung, en flykting. "Jag marscherar rakt till konungen, ty jag är icke säker någonstäds", skrev han på franska till

Piper (1 sept. n. st.). Djupt nedslagen, eskorterad av endast 150 svenska ryttare, ankom han till Rehnskölds läger, enligt dennes utsago så utblottad — även hans gods hade skövlats — att han "för mangel på penningar" icke kunnat stanna hos de trupper av kronarmén, som till en början åtföljt honom. Han fortsatte till Karl XII i Lemberg, dit också Arvid Horn, som på sitt hedersord fått lämna fångenskapen, ankom den 12 september. Två dagar därefter bröt Karl XII äntligen upp från Lemberg mot Warschau, ditåt Rehnsköld, åtföljd av Stanislaus, förut tågat. Konung August flydde, varefter staden i mitten av oktober besattes av svenskarna. Kort därpå upphann Karl XII efter en utomordentlig hastig marsch en styrka om 5.000 man av den fientliga hären under fältmarskalken v. Schulenburg och tillfogade densamma en förlust av några hundra man i träffningen vid Punitz nära gränsen till Schlesien (28 okt.), men de övriga undkommo till Schlesien, varefter de fortsatte till Sachsen. En kår om 10.000 man ryska, sachsiska och polska trupper, som skulle belägra staden Posen, för vilken kår Karl XII hoppats asvkära reträtten, hade redan den 24 oktober upphävt belägringen och avtågat genom Schlesien till Sachsen. Mindre avdelningar, som påträffades, nedhöggos, men den ojämförligt största delen undkom, så att fiendens hela förlust uppgick endast till 500 sachsare och 1.700 ryssar. Därmed voro konung Augusts trupper för denna gång utdrivna ur Polen, utom en mindre styrka av 3.500 man, som höll sig kvar i Krakau. I början av november fick svenska hären intaga vinterkvarter kring Rawitz, helt nära schlesiska gränsen. Här stannade Karl XII i nära — 9 månader.

Under denna tid hindrade han visserligen konung August, som återvänt till Sachsen, att därifrån föra en här till Polen. Men å andra sidan kunde ryssarna utbreda sig i Litauen, sedan tsaren på Patkulls enträgna föreställningar börjat förflytta större delen av sina i fält disponibla stridskrafter över

till den polska krigsskådeplatsen. Vid årsskiftet stod nära hälften av den ryska armén i Litauen eller utmed detta lands gräns; på våren och sommaren följde återstoden. Mycket var således icke vunnet med Karl XII:s långvariga stillaliggande vid den schlesiska gränsen.[1] Under denna tid utvidgade och befäste tsaren ytterligare sina anläggningar på Retusaari och kring Petersburg, där ett amiralitet m. m. upprättades.

Det är svårt att fatta Karl XII:s krigföring i Polen sommaren 1704, så framt hans krigföring skulle stå i något rimligt samband med hans politik. Själv segrare, i spetsen för en segervan här, större, starkare och ojämförligt mera slagfärdig än Augusts, låter han denne konung, som han avsatt, jaga på flykten den konung, som han kort förut tillsatt, intaga dennes huvudstad, spränga den svenskvänliga församlingen och skövla ett vidsträckt område (kring Warschau) i det land han vill hava till bundsförvant.

Icke dess mindre anföres året 1704 såsom "ett märkesår" i Karl XII:s fältherrebana. "Då börjar han bestämt trakta efter de fientliga stridskrafternas totala förintande."[2] Ett dylikt resonemang är — frånsett att "förintandet" icke alls kunde genomföras — att rycka loss de militära händelserna från de politiska. Om Karl XII under senare delen av fälttåget hade lyckats att nämnvärt förstöra de fientliga häravdelningarna, hade ett resultat uppnåtts. Men han lyckades endast att tillfoga dem obetydliga förluster och de retirerade in i

[1] Att den väntade "generalkonjunktionen" mellan de båda bundsförvanterna uteblev 1705, får till en del tillskrivas Lewenhaupts glänsande seger över ryssarna vid Gemäuerthof (16 juli) och hans därefter vidtagna åtgärder, vilka uppehöllo ryssarna, tills tiden för det gemensamma företaget var försutten. (Uddgren, anf. arb. Nordensvan, Svensk milit. tidskrift. årg. IX.)

[2] Bennedich: Karol. förb:s årsb. 1911, sid. 17. Även Mankell har betecknat året 1704 som ett märkesår i konung Karls fältherrebana.

Sachsen, där de till större delen alltjämt funnos kvar. Man har fäst sig så mycket vid Karl XII:s bekanta sträckmarsch under förföljandet av Schulenburgs häravdelning, att man nästan förbisett, att den sachsiske fältmarskalkens återtåg var ett mästerverk ur strategisk synpunkt.

Det förefaller som om Karl XII i sin iver att storma Lemberg kastat över bord sin hittills förda politik, obekymrad om den skada detta skulle vålla Stanislaus' prestige. Motivet till detta besynnerliga tåg söker man finna på flera sätt. Det vanligaste är utsikten för Karl XII till en kraftmätning med ryssar och kosacker, om vilkas väldiga härmassor "ryktet" så länge talat. Men konung August inväntade ju icke Mazepas ankomst. Han vände sig i stället mot norr, och det är icke troligt att han verkligen önskat kosackhordernas indragande i Polen. Åtminstone klagade Mazepa över att han i 3 månader fått vänta på den polske konungens order. Mazepa stannade också på 250 km:s avstånd från Lemberg, och endast en mindre avdelning av hans folk förenade sig med polska skaror. Denna förklaring förefaller därför föga sannolik. Ett annat motiv till Lembergtåget vill man söka däri, att Karl XII ämnade tåga till — Kiev: ett sådant företag skulle, "även utan avgörande fältslag, göra ett hälsosamt intryck både i Konstantinopel och Moskva och lätta trycket på Östersjöprovinserna". Men en så lång marsch som till Kiev var icke gjord i en handvändning. Härtill fordrades, även om underhåll kunde beredas i Volynien, åtminstone ett något så när ordnat förbindelse- och ersättningsväsende, ty ryktet talade ju om "väldiga härmassor". Man har tydligen förbisett det betänkliga i operationslinjens längd och operationsföremålets avlägsenhet från kusttrakterna — den naturliga basen. Och även om Karl XII tågat till Kiev, hade han ju alldeles prisgivit Stanislaus och det svenskvänliga partiet i Polen åt konung Augusts hämnd. Det nu anförda motivet för tåget

till Lemberg synes mig vara ännu mindre sannolikt. Betvingandet av den kringboende rödryska adeln torde ej heller utgjort den direkta anledningen till tåget. Av denna adel var det för övrigt blott ett fåtal, som uppfyllde kravet på personlig inställelse i det svenska högkvarteret, oaktat Karl XII i sin deklaration (febr. 1703) erbjudit den sin hjälp mot kosackerna. Att krigets äventyr och stormningen av en befäst stad, som ingen, efter vad det påstods, före honom mäktat intaga, hava lockat den 22-årige hjältekonungen till tåget mot Lemberg, lär väl få anses som sannolikt — även om hans trognaste vänner i Warschau därunder riskerade att tillfogas ett dödligt hugg av konung August. Men detta är ju endast ett antagande. "Det torde vara lönlöst", säger Nordensvan, "att söka krysta fram några skäl för ett handlingssätt, som fullkomligt strider mot all uppfattning om krigföringen, och som icke kan finna en förebild varken i forntidens eller samtidens historia. Karl XII:s bevekelsegrund blev i detta liksom i så många andra fall okänd för världen, och det är bäst, att den får så förbliva".[1]

Återstår nu att i korthet redogöra för fredsunderhandlingarna i Warschau, som Karl XII lovat inleda omedelbart efter konungavalet, i och för vänskapens återställande och för att få en traktat till stånd, som skulle träda i stället för den kränkta Olivafredens. De svenska kommissarierna i Warschau Horn och Wachschlager[2] hade visserligen erhållit en instruktion, dagtecknad tre dagar efter konungavalet,[3] men kärnan i denna instruktion är ingalunda någon Karls XII:s tanke att låta

[1] Svensk milit. tidskr. årg. IX, n:r 2, sid. 50.

[2] De hade förstärkts med vicepresidenten Palmenberg, på grund av dennes erfarenhet i livländska frågor.

[3] Instruktion för "ambassadörerna" Horn, Wachschlager och Palmenberg den 5 juli 1704. R. A.

Polen sköta sig självt, knappast att få ett slut på kriget där. Av instruktionens innehåll framgår tydligen Karls önskan att få en rättsgrund för hans armés kvarstannande i Polen. Karl XII ville nämligen utfästa sig att icke övergiva republiken och den nye konungen, förrän de vunnit "ro och säkerhet". Men därför borde han äga rättighet att, så länge kriget varade, hålla vissa fästningar i Polen besatta, att anställa värvningar i landet, att uttaga erforderligt underhåll för sina trupper och ställa sina sjötransporter över polska hamnar. Vidare borde Sveriges och Polens intressen sammanbindas för det kommande fälttåget mot Ryssland. Polen skulle alltså tillsvidare legaliseras såsom krigsskådeplats för den svenska hären.[1]

Sådana voro Karl XII:s syften med sin instruktion för underhandlarna. Att polackernas syften voro rakt motsatta, kan icke väcka förvåning. Vad som framför allt föranlett dem att så ivrigt påyrka underhandlingar med Sverige var givetvis deras länge närda förhoppningar, att ett fredsslut skulle befria dem från krigets ohyggligheter, ty vore fred väl ingången, funnes ju icke någon anledning för den svenska härens kvarstannande i deras land, åtminstone icke en fortsatt utpressning av invånarna. Sådana förhoppningar hade också varit främsta skälet för det svenskvänliga partiets tillmötesgående att välja Karl XII:s tronkandidat till konung. Inom detta parti väntade man sig att behandlas såsom Sveriges vänner.

Med anledning härav fordrade de polska kommissarierna vid underhandlingarnas början i slutet av juli, att man på båda

[1] Av instruktionen framgår vidare, att Sverige skulle garantera polska republikens friheter och försvara republiken, om någon dess konung i framtiden skulle kränka dessa friheter. En mera varaktig förbindelse mellan Sverige och Polen och fortsatt kontroll över polsk politik synes även avses, om än sådant icke fullt utsäges. Också andra punkter förekomma.

sidor skulle framlämna alla sina yrkanden på en gång. Ett snart fredsslut vore, menade de — alldeles riktigt —, ägnat att inför polska folket ställa den nya styrelsen i bästa belysning. Häri förenade sig den nye konungen, som naturligtvis snarast ville befästa sin ställning.

Men Stanislaus gick längre. Vad han, som alltjämt satt ganska osäker på Polens tro, framför allt önskade, var att genom något stordåd kunna fästa sina medborgare vid sin person. Huru skulle det tillgå, ty den unge oerfarne Stanislaus var icke någon lysande krigare? Hans uppfattning av läget var dock riktig. Han föreslog därför Karl XII, att medan denne vände sina vapen mot Ryssland, skulle han själv köra de sachsiska trupperna ur Storpolen, där de foro illa fram på de konfedererades gods, i synnerhet hans egna. Sedan ville han följa dem och med 5.000 man av kronarmén och en lika stor styrka av svenska trupper rycka in i — Sachsen. Men Karl XII vägrade absolut sin medverkan i någon form till inbrottet i Sachsen. Skriftväxlingen härom mellan Karl XII å ena sidan, Stanislaus och de svenska kommissarierna i Warschau å andra sidan, fördes i juli månad (1704).

Det är visserligen icke sannolikt att Stanislaus med en så ringa styrka skulle genom en inryckning i Sachsen kunnat sätta August ur spelet, men hans planer följdes med stort intresse i Versailles, där man alltjämt önskade ett sådant företag. Att Stanislaus med sin plan även hyste förhoppning att av Frankrike bliva erkänd som konung, hindrar icke att hans tankegång, om Karl XII själv velat anföra verket, var den enda riktiga. Han försökte sedan flera gånger att förmå sin beskyddare till en invasion i Augusts arvland. Men Karl XII ansåg fortfarande ett sådant företag icke vara av behovet påkallat under hänvisning till vänskapen med de allierade. Detta må kallas ädelmodigt handlat mot Sveriges s. k. "vänner". Men var en sådan fortsatt storsinthet på sin plats mot kejsa-

ren, vilken som nämnt förverkat sin rätt till allt hänsynstagande från Sveriges sida, och mot sjömakterna, vilka genom sina kaperier skadade den svenska handeln och genom att sälja fartyg och avyttra sjöfolk understödde tsar Peter i dennes nydaningsarbete, allt på Sveriges bekostnad? I detta fall satte Karl XII hänsynen till de allierade makternas intressen framför sitt eget lands.

Vi återgå nu till fredsunderhandlingarna i Warschau. De svenska kommissarierna motsatte sig de polska delegerades fordran, att man å ömse håll skulle framlämna alla sina yrkanden på en gång. Polackerna måste giva efter, och förhandlingarna skredo långsamt framåt. Slutligen tröttnade de polska kommissarierna på ett arbete, som icke syntes dem leda till något för dem gynnsamt resultat, och den ene efter den andre avlägsnade sig. Och kort därefter kom August och — körde bort hela det svenskvänliga partiet. Men främsta anledningen till att verket skred så långsamt framåt var nog den, att Karl XII låtit sina kommissarier förstå, att det från hans sida i c k e v a r n å g o n b r å d s k a med förhandlingarnas slutförande.

Detta Karl XII:s tillvägagångssätt är belysande för situationen. Han anser att han ej ännu bör komma till en slutuppgörelse med polackerna. Anledningen härtill är följande. Den "konfedererade republiken", med vilken underhandlingarna fördes, utgjorde endast ett mindre parti av hela den polska adeln, det svenskvänliga partiet, och det tillstånd i vilket detta parti befann sig var, som vi sett, i och för sig självt mycket svagt. En formlig traktat mellan ett sådant parti och Sverige innebar i verkligheten från svensk synpunkt faran av att utan tillbörlig säkerhet från polsk sida ikläda sig betungande hänsyn och förpliktelser. Ty Stanislaus var ännu icke krönt, och först efter denna högtidliga ceremoni inträdde den nyvalde konungen enligt polsk uppfattning i utövningen av

sitt ämbete och sina rättigheter. Det skulle ju kunna inträffa, att de oberäkneliga polackerna — om Karl XII lämnade landet — läto Stanislaus' val falla i glömska, alldeles som de en gång förut hade gjort med den likaledes till konung valde prinsen av Conti, vilken icke hann att bliva krönt, därför att August förekom honom, då han med trupper bröt in i Polen och lät kröna sig i Krakau.[1]

Genom sitt påpekande till sändebuden — att icke brådska med förhandlingarna — har Karl XII själv visat huru ringa det resultatet var, som han uppnått med sin polska politik. Vill man vara rättvis och ställa detta resultat vid sidan av det som tsar Peter under samma tid uppnått, då är jämförelsen icke smickrande för Karl XII:s politik och hans sätt att leda kriget. Den blir det ännu mindre efter sommarfälttåget, då Karls plan att med sin tre gånger så starka här förinta Augusts stridskrafter upplöser sig däri, att den senare icke blott undkommer utan förenar sig med den ryska hjälphären, kör bort Stanislaus, intar dennes huvudstad och spränger konfederationen.

Resultatet av 1704 års krig — alldeles frånsett förlusterna i Östersjöprovinserna — är, som sagt att Karl XII icke kan lämna Polen. Han måste invänta den nye konungens kröning och han måste stillaliggande hålla vakt vid schlesiska gränsen för att hindra den som avsatt förklarade konungen att från Sachsen återkomma med nya trupper till Polen. Mot slutet av detta långa stillaliggande låter tsaren, som nämnt, en fälthär uppmarschera i Litauen, sedan han vidtagit anordningar för denna härs basering.

Karl XII får sålunda kämpa i Polen mot Augusts och Peters förenade maktmedel. Utsikten för Sverige att vinna kriget har därmed minskats, även om svenskarna fortfarande segra

[1] Herlitz, anf. arb., sid. 235—245.

på slagfältet. Konungens behov av förstärkningar till huvudarmén och anspråken på flottan i och för transporter m. m. försvåra i hög grad insättandet av tillräckliga stridskrafter i Östersjöprovinserna. Dessa befrias visserligen en tid framåt från större ryska anfall, men å andra sidan fortsätter tsaren att befästa sitt välde där, framför allt positionen i Nevamynningen, b a k o m vilken nya fartyg alltjämt byggas.

*

Man är frestad att tro, att Karl XII icke varit tillbörligen underrättad om de verkliga förhållandena i sina östra provinser. Tvärtom. Den så ofta klandrade interimsregeringen hemma har gång efter annan framhållit det allvarliga läget i dessa provinser och nödvändigheten av att konungen gjorde ett snart slut på kriget i Polen för att kunna nedslå den alltmer växande ryska makten. Så även under år 1704. Den 22 september avlät rådet två skrivelser till konungen. Den ena var ett meddelande, att borgmästare och råd i Reval hade inkommit med en böneskrift, däri de anhöllo att konungen täcktes hava dem i kristligt medlidande, så att om staden skulle angripas, densamma måtte kraftigt undsättas, "på det att fienden icke med dem och deras hustrur och barn må spela samma tragedi som med de narviske". Den andra skrivelsen var dels ett betänkande över rikets nödställda belägenhet, vari rådet omtalade, att det sett sig nödsakat att för innevarande år utskriva en dubbel kontribution, dels en bön om fred och en sammanfattning över tsarens framgångar under konungens krig i Polen.[1]

[1] Tsaren har ödelagt stora sträckor i Östersjöprovinserna, intagit Nöteborg och Nyenskans och därigenom vunnit öppen fart från Ladoga till Östersjön. Han har inrättat en sjöhamn tillika med ett skeppsbyggeri, uppbyggt starka fästningar, ett antal örlogsskepp och en mängd lodjor och andra fartyg. I Holland och England har han förskaffat sig ett stort antal sjöofficerare, där även upphandlat skepp och anskaf-

Konungen uttryckte sitt nådiga välbehag över den dubbla kontributionen, men beträffande den efterlängtade freden med Polen svarade han, att "man måste med tålamod och förtröstan avvänta Guds nådiga välbehag och skickelse i målet" (17 nov. 1704). Och Sverige fick vänta.

Kort efter avfärdandet av detta svar gjorde konung August ännu ett försök att nå Karl XII med ett fredsanbud genom Arvid Horn, vilken, sedan han i Lemberg för Karl redogjort för händelserna i Warschau, avrest till Sachsen för att där inställa sig i fångenskap. Efter överläggningar med August i Dresden avreste Horn till Karl XII i Rawitz mot mitten av december 1704 och stannade i det svenska högkvarteret till mot slutet av januari 1705, men hans beskickning ledde icke till något resultat.[1]

---

fat förfaret sjöfolk, som kunna brukas till örlogs. Han har erövrat Dorpat och Narva med Ivangorod, varigenom han får ytterligare en sjöhamn; han hotar fästningarna i Finland. Rådet påpekar särskilt vikten av Viborgs fästning, enär tsaren även där kan få en hamn. Hist. handl., III, sid. 146—158.

[1] Från första stund hade Horn bemötts med synnerlig artighet av August, som t. o. m. ställt en sachsisk eskort av 30 drabanter till hans förfogande för att han skulle ostört kunna färdas till det svenska lägret vid Lemberg. Därifrån hade han avrest till Leipzig, och i mitten av november finna vi honom i Dresden. Här synas åtskilliga hemliga konferenser ha ägt rum mellan konung August och Horn, vilken senare såsom fånge hade svårt att motsätta sig Augusts önskan, utan slutligen åtog sig att å dennes vägnar göra en muntlig framställning till Karl XII om fred. De närmare detaljerna om förloppet av denna beskickning äro icke kända, men att en överläggning i saken mellan Karl XII och Horn verkligen ägt rum är tydligt. Ty vid sin återkomst till Dresden i slutet av januari 1705 avgav Horn en rapport till Karl XII, vari han uppger sig haft en och en halv timmes konferens på tu man hand med konung August, som han sagt "rent ut" vad Hans Maj:t (Karl XII) befallt. Härvid hade konung August blivit djupt bedrövad och nedstämd. (Grauers: anf. arb., sid. 97—101).

Sedan Horn i mars (1705) blivit utväxlad mot den vid Narva tillfångatagne sachsiske generallöjtnanten Hallart, återvände han till det svenska högkvarteret i Rawitz. Den lilla staden hade nu blivit "en galant ort", ty dit hade anlänt många förnäma svenska fruar och deras anhöriga, med den rika grevinnan Piper i spetsen. En tid av glada fester och uppsluppna lustbarheter följde nu, och bland de bröllop som firades var Horns med en syster till grevinnan Piper det ståtligaste, bevistat av den polska konungafamiljen och konung Karl, vilken senare t. o. m. dansade med bruden.[1]

Och medan de svenska officerarna mellan övningarna roade sig av hjärtans lust i Rawitz, uppmarscherade som nämnt den ryska fälthären i Litauen, och i Sachsen uppsatte konung August en ny här, i ryggen på Karl XII.

---

[1] Mer än en berättelse finnes om Karl XII:s sätt att dansa. Han stegade i väg med långa steg, utan att lyssna till musikens takt, och släppte inte sin dam förrän hon var nära att svimma, då han "slängde henne som en vante", så nog mindes hon, att hon dansat med konungen.

VII.

Sammanfattning.

Vi ha sett, att tsar Peters mål att, så snart tillfället syntes gynnsamt, söka förvärva en hamn vid Finska viken var känt av de svenska statsmännen redan före krigsutbrottet, och att det följaktligen borde varit känt även av landets konung. Ett påtagligt bevis för allvaret i tsarens avsikter förelåg ju dessutom i det omfattande byggnadsarbete av krigsfartyg, som redan i början av kriget ägde rum på de ryska varven vid södra och östra Ladoga. Att besittningen av Nevafloden och dess stränder utgjorde förutsättningen för att dessa fartyg skulle kunna uppträda i Finska viken, borde icke varit svårt att inse. Men oaktat de svenska statsmännens varningar till konungen och de allvarliga föreställningar, som gjordes honom av hans förre lärare Stuart — ledaren av landstigningen på Själland och övergången av Düna —, och oaktat försvaret av Östersjöprovinserna var i hög grad beroende av att huvudarméns operationer i Polen bragtes till ett snart slut, fortsatte konungen kriget där, även sedan tsaren 1703 erövrat hela Nevaområdet jämte Ingermanland och sålunda kluvit det svenska väldet i öster i tvenne delar.

Om Karl XII haft någon kännedom om den bärande tanken i Gustaf Adolfs ryska krig och den ofantliga vikt denne fäste vid Sveriges orubbade besittning av Nevamynningen och

övriga trakter kring Finska viken, skulle han måhända icke låtit tsaren sätta sig fast i Nevas deltaland och bakom detta skapa en förträfflig örlogsbas, som i verkligheten sträckte sig utefter Nevafloden ända bort till varven vid södra och östra Ladoga, där den första ryska östersjöflottan byggdes. Man får väl antaga, att Karl XII i sådant fall hade, efter Dünaslaget och Kurlands besättande (1701), återupptagit den store konungens plan, som även förordades av Stuart, och vänt sig mot Ryssland för att genom erövringen av Pskov m. m. förskaffa Sverige en fullt tryggad gräns mot Ryssland, vartill tillfället då var synnerligen gynnsamt.

Den svenska politikens uppgift borde då gått ut på att söka skilja August, som ju sökte fred, från förbundet med tsaren, vilket ännu var ganska lösligt, för att få *en* fiende i stället för *två*. Men genom Karl XII:s tillvägagångssätt kom förbundet mellan hans båda fiender att allt starkare tillknytas. Karl, som ansåg sig icke kunna lita på August, hade nämligen beslutat att avsätta honom och krossa hans sachsiska här, vilket senare han trodde skulle kunna ske i ett fältslag, varefter avsättningen lätt borde gå för sig. "Närmast såg han blott på Augusts bottenlösa opålitlighet". Men utan att i övrigt äga en föreställning om vidden av det företag han inlät sig på — han skulle ju påtvinga två nationer sin vilja — gick Karl mitt in i den polska krisen, en kris värre än den som 50 år tidigare upprört Polen, och som vållat hans farfar så många missräkningar; härav hade han icke tagit någon lärdom. I slutet av januari 1702 lämnade Karl XII Kurland och tågade in i Litauen. Han visste då, att den livländska kåren kort förut lidit nederlag (vid Erastfer 30 dec. 1701), men han vidtog ingen åtgärd för att kraftigt och omedelbart förstärka denna här och ej heller tillsatte han någon högste befälhavare i Östersjöprovinserna, där för övrigt blott ötillräckliga stridskrafter kvarlämnats.

Under sådana förhållanden och då konungen snart även förbjöd att från Sverige sända förstärkningar till Östersjöprovinserna — de skulle alla gå till huvudhären i Polen — blevo dessa provinser hänvisade till sina egna krafter mot de ständigt växande ryska stridskrafterna. Redan sommaren 1704 erövrade ryssarna Dorpat och Narva, varigenom den ryska örlogsbasen i Nevamynningen tryggades för anfall söderifrån. Det samma år uppförda fästet Kronslott söder om Retusaari och strandbatteriet mitt emot på denna ö utgjorde ett lås för infarten till Nevamynningen. Att forcera denna position var icke möjligt för svenska flottan, vilken ej heller kunde segla uppför Nevan för att förstöra det nyanlagda S:t Petersburg och dess övriga under uppförande varande etablissement. Hit förde tsaren nu sin på varven vid södra och östra Ladoga byggda första flotta, och snart byggdes fartyg även i den nya örlogshamnen vid Petersburg, i skydd av dess befästningar.

Det har från vissa håll gjorts försök att på vår flottas dåvarande ledning kasta ansvaret för att detta kunde ske. Jag har visat att en dylik beskyllning saknar grund. Vattendjupet utanför Nevamynningen omöjliggjorde nämligen för svenska flottan att med den fartygsmateriel, som då stod till buds, framtränga till denna trakt med stridskrafter, som voro i stånd att upptaga kampen mot tsarens redan då betydande skärgårdsflotta. I övrigt måste det ju anses ligga i sakens natur, att försvaret av detta område icke kunde varaktigt tryggas enbart av de flytande stridskrafterna, enär dessa under ungefär halva året voro av isförhållandena hindrade att över huvud taget uppträda därstädes.

Däremot hade det varit en jämförelsevis lätt uppgift att från det närbelägna svenska Viborg förstöra de ryska anläggningarna i Nevamynningen. Men de försök som gjordes i denna riktning misslyckades på grund av otillräckliga krafter,

dålig utrustning och saknaden av grovt artilleri. Konungen insåg tydligen icke nämnda trakters ofantliga betydelse och ej heller faran av att den ryska gränsen på flera ställen låg så nära havet, vid Narva knappast 20 km. Han fjättrade sig så vid sitt eget armébefäl i Polen, att han icke kunde ägna nog uppmärksamhet åt krigshändelserna i Östersjöprovinserna. Att dessa från tsar Peters sida avsågo att komma i besittning av Nevaområdet, därför har Karl XII i handling visat endast ringa om ens någon förståelse.

Däremot framstår tsar Peters skarpa blick och praktiska geni fullt tydligt, då han vid första undersökning av de hydrografiska förhållandena kring Retusaari inser att denna obetydliga ö kan göras till ett lås för infarten till Nevamynningen.

Väl lyckades Karl XII sommaren 1704 — då tsaren genom erövringen av Dorpat och Narva förskaffade sig flankstöd för sin örlogsbas — att få Stanislaus vald till konung i Polen av det svenskvänliga partiet, sedan August av samma parti blivit "förklarad" avsatt. Men därmed var föga vunnet. Stanislaus var egentligen blott en partichef med konunganamn, så länge August icke avsagt sig polska kronan utan fortsatte att föra kriget, med stöd av det starkare parti i Polen som förblivit honom troget, av ryska hjälptrupper och de arméer, som han, obehindrat av Karl, kunde uppsätta i sitt rika arvland Sachsen. För att bringa August på knä och tvinga honom att avsäga sig kronan var det därför nödvändigt att Karl ryckte in i Sachsen. Detta skedde först hösten 1706. Men sannolikt skulle Karl XII kunnat genom Schlesien rycka in i Sachsen redan hösten 1702 eller hösten 1703 och sålunda även kunnat göra slut på kriget i Polen 3 eller 4 år tidigare än som skedde. Hans egen armé var betydligt starkare hösten 1703 än hösten 1706, hans position i förhållande till Ryssland var även mycket starkare det förra året än det senare och de mot Frankrike allierade makterna; i vilkas intresse det låg att

svenskarna icke inryckte i Sachsen, voro svagare år 1703 än 1706. När konungen icke begagnade sig av detta tillfälle, har han genom en allt för långt driven storsinthet mot de allierade makterna satt deras intressen framför sitt eget lands. Att konungen icke skulle ha känt till krigsläget i Västeuropa, måste anses uteslutet, ty meddelandena om händelserna där spredos mycket hastigt och de följdes med största uppmärksamhet av hans högre officerare, bland vilka flera ju deltagit i de senaste krigen i västra Europa; och Frankrike gjorde naturligtvis allt för att dess segrar skulle så snart som möjligt bliva kända av den svenske konungen. Karl XII föredrog emellertid att fortsätta kriget i Polen. Härigenom tvang han August att kasta sig i tsarens armar, vilket borde varit varje svensk konungs plikt att söka förhindra .

K r i g f ö r i n g o c h p o l i t i k böra arbeta tillsammans, säger general Wikander. Men även i detta fall har Karl XII skilt sig från andra fältherrar, vilka i sin person förenat den högsta myndigheten både i militärt och politiskt hänseende. Vi ha sett huru Karls krigföring några veckor efter konungavalet gick i motsatt riktning mot hans dittills förda politik, då han lät den nye konungen, Stanislaus, köras bort från sin huvudstad av den som avsatt förklarade konungen, August II, vilkens detronisering dock varit främsta orsaken till hela kriget, under det att Karl med en här, som var nära tre gånger starkare än Augusts, tågar söderut — i förhoppning att få en dust med de väldiga ryska härmassorna, om vilka ryktet talat — och i spetsen för 3 regementen stormar Lemberg. Där mottar han underrättelsen om — Narvas fall.

I alla krig spelar t i d e n en viktig roll, och den av de stridande parterna som äger de största resurserna har vanligen allt större utsikt att vinna kriget, ju längre detta varar. Men

Karl XII förlitade sig på sin egen och sina svenskars högre krigskonst till den grad, att han icke beaktade, att om denna ej i tid utnyttjades, skulle tsaren, den i folk och materiel överlägsne, få allt större utsikter att gå segrande ur kriget. Konungen uppfattade icke tsarens stora ledareförmåga och oerhörda arbetskraft, ej ens sedan de insetts av hans statsmän. I motsats till Karl XII fjättrade sig tsaren icke vid *ett* armébefäl, men utvecklade i stället en rastlös verksamhet både som statschef och högste befälhavare för kriget. Han inspekterade personligen flera gånger hela sin försvarsfront från Ishavet till Svarta havet och härunder pådrev han det omfattande organisations- och ersättningsväsendet för *hela sin krigsmakt* både till lands och sjöss. Ett så storartat och vidsynt arbete kunde icke undgå att bära frukter, vilka måste inverka på utgången av hela kriget.

Orsakerna till de ryska framgångarna i Östersjöprovinserna kunna sammanfattas i två: *tsar Peters ledareförmåga och försvaretsbristfälligheter.* Det är uppenbart, att förutsättningarna även i organisatoriskt hänseende för ett kraftigt försvar av dessa länder hava från början saknats både hos myndigheterna i Sverige och på själva krigsskådeplatsen, där ett enhetligt befäl hela tiden fattades. För att ordna dessa förhållanden borde konungen kommit hem efter Thorns erövring hösten 1703, då han ju uttömt Augusts militära resurser i Polen och där besegrat honom men icke ville rycka in i Sachsen för att sätta honom ur spelet. I stället föredrog konungen att på *obestämd tid* fortsätta kampen på den polska krigsskådeplatsen mot de nya trupper, som August lyckades uppsätta i sitt arvland, och mot den ryska fälthär, som tsaren lät uppmarschera i Litauen.

Det är egendomligt, att Karl XII, om vilken det påstås, att han betraktade sig såsom "den västeuropeiska civilisationens beskyddare mot ryssarna", kunde tillåta dem att år efter år skövla hans länder och sätta sig fast just i de trakter, varifrån de lättast kunde skada denna civilisation. Men Karl XII:s samtidiga militära framgångar i Polen äro så skönt besjungna, att man glömt bildens djupa sorglighet i Östersjöprovinserna. Att bagatellisera händelserna där visar oförståelse för vad som verkligen tilldrog sig. Det är ofrånkomligt att Nevaområdet utgjorde den ur strategisk synpunkt utan jämförelse viktigaste delen av Sveriges besittningar öster om Östersjön. Så länge Sverige innehade detta område, kunde förbindelsen mellan Finland och Östersjöprovinserna ostört upprätthållas under alla årstider, och Ryssland var utestängt från varje möjlighet att störa de svenska sjöförbindelserna över Finska viken. Det är en stor händelse, att tsaren erövrar detta område och därmed klyver det svenska väldet i öster mitt itu. Och denna klyvning utför han, som vi sett, redan i början av Karl XII:s krig i Polen och fullbordar den inom 3 år efter sitt förkrossande nederlag vid Narva, Sveriges största seger. Så hade tsaren förstått att gottgöra sitt nederlag, så hade Karl XII försummat att draga fördel av sin seger. Det är viktiga händelser, att en fiende under vår stormaktstid bygger fästningar på ännu icke avträtt svenskt område, där upprättar en redan genom sitt läge förträfflig örlogsbas, i vars skydd en hel flotta börjar växa upp, och för tryggandet av denna bas fråntar oss en ypperlig utpost och vår starkaste fästning — Narva.

Det är, såsom förut antytts, svårt att förstå, att icke konungen, innan han lämnade Östersjöprovinserna, tillsatte en högste befälhavare där. Än märkligare är, att han, sedan ovannämnda händelser timat, icke sände en av sina bästa generaler till Viborg och utrustade denne med vidsträckt myndig-

het och nödiga maktmedel för att förstöra tsarens position i Nevamynningen. Ty ett sådant isolerat företag från Viborg hade kunnat utföras oberoende av huvudhärens operationer i Polen, blott det skett i tid och konungen själv velat taga hand om saken och icke nöjt sig med att utfärda föreskrifter till myndigheterna hemma, vilkas inbördes förhållande icke var och aldrig blev fullständigt reglerat. Man kan ej undgå att tänka på vad en Magnus Stenbock härvid skulle kunnat uträtta, om han hade hemsänts med uppdrag att organisera den här, som från Viborg skolat anfalla Petersburg och dess under uppförande varande etablissement för den nya örlogshamnen. Om detta tsarens krigsmål, som utgjorde det centrala i hans politik, och vilket redan kostat honom så stora offer i människoliv och penningar, hade undanryckts honom, skulle Kronslott och befästningara på Retusaari fallit av sig själva, och det är föga troligt, att han då skulle haft lust att längre fortsätta kriget.

I motsats till detta resonemang hava av författare tillhörande den nyare Karl XII:såskådningen framhållits tvenne argument. Det ena är: att "så länge Karl XII och hans fältherrar stodo obesegrade och hotande i sydväst, svävade de ryska erövringarna i luften och kunde omintetgöras genom en enda överväldigande vändning i krigslyckan". Men huru skulle en sådan vändning, till nackdel för tsaren, kunna inträffa, då Karl XII ingenting gjorde för att komma åt den ryska fälthären förrän denna hunnit bliva organiserad och väsentligen förökad. Och när Karl äntligen rycker fram mot denna här (vid Grodno, i jan. 1706), voro ju både Dorpat och Narva sedan nära 1½ år tillbaka r y s k a fästningar och även Kurland hade, som vi få se, då gått förlorat, varigenom hotet från sydväst av Karl XII och hans fältherrar väsentligen hade minskats.

Det andra argumentet är som nämnt: att o m bara Karl XII

genom en Moskvaoperation hade lyckats att krossa den ryska makten, skulle Östersjöprovinserna automatiskt återgått till Sverige. Men av dessa provinser voro ju vidsträckta områden redan förhärjade och en stor del av den kraftigaste befolkningen ihjälslagen eller bortförd i träldom. För övrigt var en Moskvaoperation — även om åt tsaren icke lämnats flera år att föröka sin här — ett ytterst vanskligt företag på grund av operationslinjens oerhörda längd och dess avlägsenhet från kusttrakterna, den naturliga basen.

Slutligen framhålles, att Karl XII kunde taga exempel av Karl X Gustaf, vilken under sitt krig med Polen och Ryssland använde huvudarmén på den polska krigsskådeplatsen, varigenom försvaret av Östersjöprovinserna kom att lida. Väl är det sant, att ryssarna då under förfärliga härjningar översvämmade Ingermanland och Livland, men de lyckades icke intaga vare sig Nöteborg eller Narva och ej heller sätta sig fast i Nevaområdet, och vid fredsslutet återlämnade de sina gjorda erövringar. Och Karl Gustaf grep till vapen i Polen närmast för att förekomma Ryssland, som då hotade att uppsluka hela norra Polen med östersjökusten, i grannskapet av de svenska Östersjöprovinserna, varigenom besittningen av dessa kunde äventyras. För honom stod det klart att Ryssland måste till varje pris hindras att åter få fast fot vid Östersjön, sedan det av Gustaf Adolf trängts tillbaka därifrån. I likhet med den senare insåg Karl Gustaf faran av Rysslands växande makt. Men Karl XII bröt mot gammal svensk tradition, då han lät tsar Peter sätta sig fast i Nevaområdet.

Karl XII var en utmärkt arméchef med en enastående förmåga att behärska truppen och förmå den till hart när övermänskliga ansträngningar, men i det senare fallet gick han stundom alltför långt. Såsom truppförare, isynnerhet på det

taktiska området (på slagfältet, inom fiendens eldområde), stod Karl på höjden av sin tids fordringar; sin ovanliga begåvning i detta avseende visade han redan som 20-åring genom ledningen av slaget vid Kliszov. Ingen svensk konung, Erik XIV måhända undantagen, har varit så förtrogen med krigsväsendets detaljer som han.

Karl XII:s stora egenskaper som arméchef, truppförare och taktiker hava emellertid på senare tiden påstått äga en motsvarighet i hans egenskaper såsom strateg och ledare av kriget i dess helhet. Detta innebär en överdrift och är en orättvisa mot dem som närmast buro ansvaret för Östersjöprovinsernas försvar. Själv förde han eliten av armén, medan hans underbefälhavare i nämnda provinser förfogade över dåligt utbildade och än sämre utrustade trupper. Att uteslutande giva underbefälhavarna där och regeringen hemma skulden för olyckorna är icke rätta sättet att höja glansen i konungens krigskonst.

Jag har icke läst någon intressantare skildring än den Hjärne givit i sin bok om Karl XII om Polens lösa statsform och inre tillstånd, om de olika makternas ställning, de diplomatiska och militära förvecklingarna vid det stora nordiska krigets utbrott och början. Jag böjer mig för författarens ovanliga kunskaper, hans djupa historiska bildning, hans förmåga att se sambandet mellan det närvarande och det förflutna, det sannolika i det tillkommande. Men jag kan icke följa honom i hans värdesättning av krigshändelserna, i hans resonemang och slutledningar rörande de militära operationerna.[1]

Karl XII är emellertid, redan nu, en så väldig

[1] Får man icke anse vissa av Hjärnes yttranden något förhastade eller vilande på något löslig grund, såsom t. ex. det om den ringa betydelsen av Nyenskans' fall, då ryssarna därmed ju voro framme vid

företeelse och har så djupt ingripit i samtidens och eftervärldens öden, att han icke behöver ses genom förstoringsglas. Men han är en företeelse helt olik andra i den tid, i vilken han levde. Han är en gigantisk produkt av rika men i mycket egendomliga naturanlag, en underbar viljans styrka, en uppfostran, där utvecklingen av dessa anlag i hög grad påverkats av ett ensidigt studium av gammaltestamentliga ideal och den honom bibragta föreställningen om hans eget omdömes överlägsenhet, och slutligen jämväl av de omedelbara intryck han redan som yngling rönte av sina första stora — enligt hans mening övernaturliga — framgångar, som ytterligare stärkte honom i hans barnatro på Försynens orubbliga bistånd åt den som kämpade för en rättvis sak mot orättfärdiga och trolösa fiender, vilka därför också måste obevekligen drabbas av Guds rättvisa straffdomar. Han är i mycket lik de stora krigshjältarna i den Heliga skrift, med deras livsåskådning, med deras stora förtjänster och stora fel. Han är, med ett ord sagt, i vissa avseenden en gammaltestamentlig företeelse.

Sådan är, tro vi, den 22-årige Karl XII då han, i orubblig förtröstan på slutlig seger för sin från början rättvisa sak, i Polen kämpar för sitt mål, i första hand ett ovillkorligt fyllande av vissa abstrakta, gammaltestamentligt betonade rättskrav, under det han låter tsar Peter med hänsynslös konsekvens arbeta för vinnandet av sitt mål, en örlogshamn och en sjömakt vid Finska viken.

Nevamynningen, och om uppförandet av Kronslott, som jämte befästningarna på Retusaari stängde infarten till Nevamynningen, m. fl. yttranden.

RÄTTELSER OCH TILLÄGG:

Sid.	2,	rad	8	nedifrån	står:	krigets	skall vara:	fälttågets
»	5,	»	17	uppifrån	»	böra	» »	bör
»	62,	»	5	»	»	18	» »	12
»	91,	»	5	»	»	Jublonowski	» »	Jablonowski
»	102,	»	4	»	»	Köngsmarck	» »	Königsmarck
»	144,	»	1	nedifrån	»	koungens	» »	konungens
»	166,	»	7	»	»	20	» »	25
»	195,	»	19	uppifrån	»	Kraukau	» »	Krakau
»	227,	»	2	nedifrån	»	taren	» »	tsaren
»	228,	»	9	uppifrån	»	knuna	» »	kunna
»	229,	»	12	nedifrån	»	åtfölja	» »	åtföljas
»	262,	»	3	uppifrån	»	ytterligre	» »	ytterligare

» 88, not: »efter Dahlbergh» utgår.

Charta öfwer Nijenska Redden med en dehl af Neßiva Strömmen.

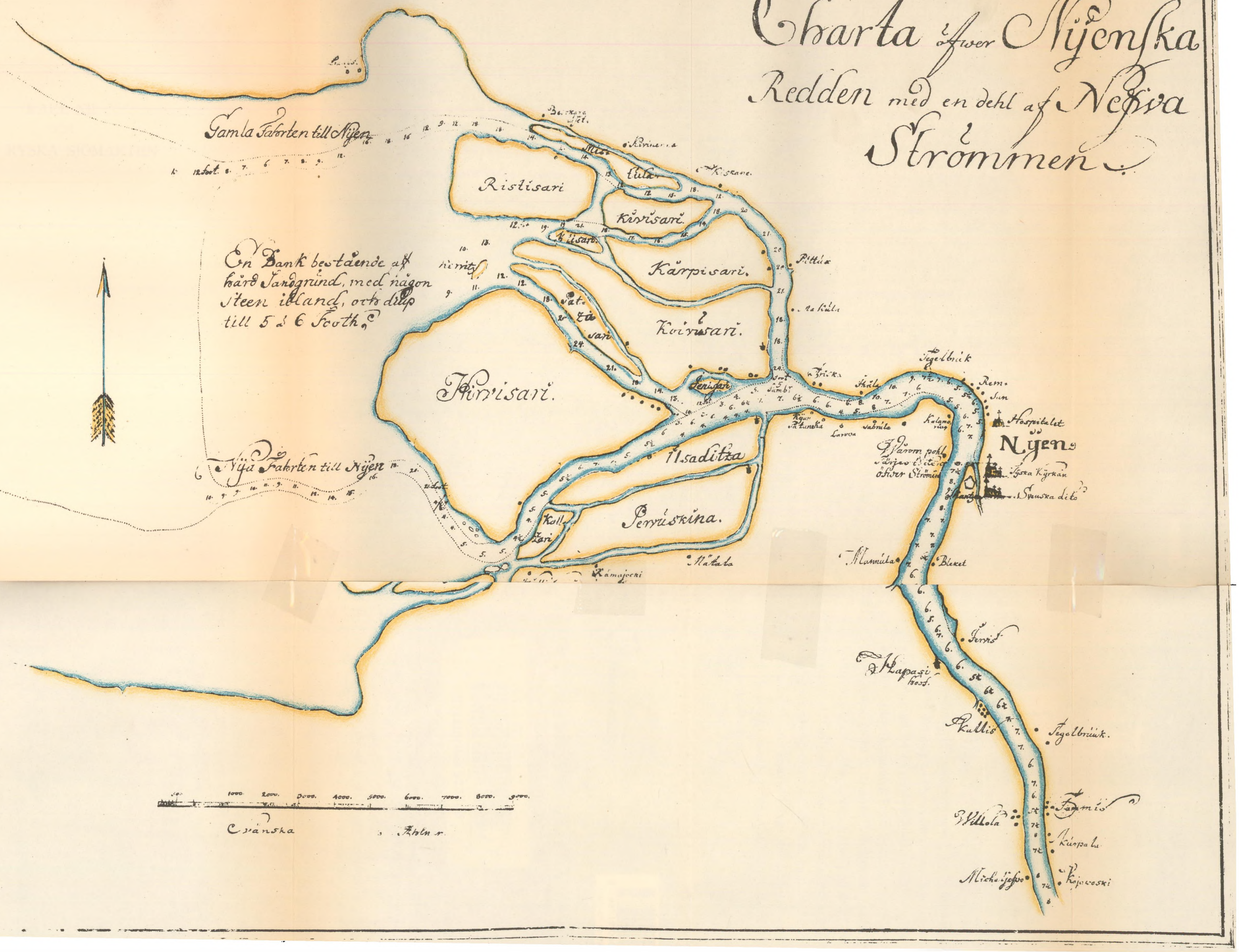

Nedre Nevafloden och dess mynningsgrenar år 1701.

Staden Nyen och fästet »Nyenskantz» samt holmen »Jenissari», där fästningen Petersburg (Peter-Pauls fästning) anlades år 1703.

Original i riksarkivet.

KARL XII
OCH
DEN RYSKA SJÖMAKTEN

KARL XII

OCH

DEN RYSKA SJÖMAKTEN

AV

ARNOLD MUNTHE

ANDRA DELEN

STOCKHOLM 1925

IVAR HÆGGSTRÖMS BOKTRYCKERI & BOKFÖRLAGS A. B.

Förord.

Avsikten med detta arbete har, såsom i förra delen angivits, varit dels att lämna en redogörelse för den ryska sjömaktens upprättande på svenskt område, dels att söka utreda de orsaker som möjliggjorde ett så väldigt och ovanligt företag, varigenom Ryssland, som vid krigsutbrottet icke ägde en båt i Östersjön, blev i stånd att under krigets fortsättning förhärja våra kuster och till och med hota vår huvudstad.

Att orsakerna härtill äro att söka på flera håll ligger i sakens natur, varför studiet av frågan måst utsträckas även till andra områden än det rent sjömilitära. Särskilt har härvid trätt i förgrunden behovet av att utforska och förstå de synpunkter och motiv, som varit bestämmande för den konungsliga vilja, som vid denna tid med envåldshärskarens makt länkade vårt lands öden. Härmed har arbetet även kommit att beröra det under de senaste decennierna i vår historiska litteratur aktuellt vordna och för närvarande mycket ömtåliga s. k. Karl XII-problemet.

Jag kan icke såsom "betydelselösa bioperationer" betrakta de samtidigt med kriget i Polen pågående ryska erövringarna i Östersjöprovinserna, då tsar Peter redan under Karl XII:s andra krigsår i Polen (1703) erövrade det strategiskt viktiga Nevaområdet och därmed genombröt den svenska försvarsfronten i öster. Ej heller kan jag såsom "en detalj" eller "blott en episod"

i kriget anse upprättandet av en rysk örlogsbas i den svenska Nevafloden, där redan år 1704 ryska krigsfartyg började att byggas.

Anläggningen av örlogsbasen strax innanför Nevamynningen var ju ett framskjutande, en utvidgning av basen vid Ladoga, varigenom denna av naturen förträffliga örlogsbas kom att sträcka sig från Nevas mynning utefter floden ända bort till varven vid östra och södra Ladoga, där den första ryska östersjöflottan byggdes. Denna anläggning (1703) innebar en allvarlig framtidsfara för Sverige, en fara som ryckte närmare för varje år som konungen med huvudhären stannade kvar i Polen.

Att konungen betraktade läget på helt annat sätt, förpliktar icke oss att göra detsamma, så mycket mindre som hans underlydande myndigheter både i Sverige och dess biländer, hans generaler och diplomater samt även främmande furstar och sändebud i detta fall — liksom i så många andra —, hade en uppfattning motsatt den, som hystes av konungen.

Då man på ett par håll icke tyckes vilja inse betydelsen av krigshändelserna i Nevaområdet och ej heller betydelsen av Narvas fall (1704), varigenom ryssarna även där nådde fram till havet och tsaren erhöll ett flankstöd för stationsanläggningarna i Nevamynningen, har jag, för att ytterligare belysa mina i arbetets förra del framlagda synpunkter och dragna slutsatser, ansett mig böra i någon mån omlägga arbetet och även utvidga detsamma till att omfatta flera än två delar. I övrigt hänvisar jag till *Sammanfattningen* i förra delen.

Stockholm i september 1925.

Arnold Munthe.

Innehåll.

Sid.

VIII. Anfallen på Retusaari och Ankarstiernas förslag att bygga lätta fartyg. (1705—1706.)

1. De ryska stationsanläggningarna i Nevamynningen och den ryska östersjöeskadern 293
2. Maijdels företag. Ankarstiernas försök till landstigning på Retusaari 298
3. Amiralitetskollegii kritik av Ankarstiernas förslag. Hans expedition 1706. Tsar Peters försök att erövra Viborg. Viborgs stora betydelse för ett anfall på den ryska örlogsbasen i Nevamynningen 306

IX. Händelser i Polen och Sachsen, åren 1705—1706.

1. Ett långt viloår för svenska huvudhären. Den ryska huvudhären uppmarscherar i Litauen. Lewenhaupt segrar, men Kurland förloras. Förbundet med Polen ger icke Sverige något kraftillskott 314
2. Rehnskölds stora seger vid Fraustadt. Karl XII:s misslyckade försök att slå den ryska huvudhären i Litauen . . . 321
3. Karl XII marscherar in i Sachsen. Freden i Altranstädt och dess blodiga efterspel 328

X. Karl XII såsom krigsledare. Hans framfart i Polen.

1. Jämförelse mellan Gustaf II Adolf och Karl XII under deras tidigare krigsår. Karl XII:s och Tsar Peters personliga insatser i kampen dem emellan 335
2. En bidragande orsak till krigets förlängning i Polen 343

XI. Ställningen i Polen vintern 1706—1707. Tsar Peters krigsmål.

1. Tsaren övertar Karl XII:s roll i Polen. Hans sinnesstämning efter freden i Altranstädt. Han framhåller sitt mål med kriget 349

2. Är det sannolikt, att den ryska positionen i Nevamynningen hade kunnat förstöras och avsevärda fördelar därigenom vinnas för slutuppgörelsen med Ryssland? 358

XII. Konung Karl och hans armé i Sachsen. Nyenska eskadern.

1. Karl XII:s lysande ställning i Sachsen. Wachtmeisters skrivelser till konungen. Tvisterna med kejsaren 365
2. Nyttan för Sverige av ett starkt förbund med Preussen. Nyenska eskadern och dess uppgift år 1707. 375

XIII. Krigshändelser från hösten 1707 t. o. m. den karolinska härens undergång den 1 juli 1709. Den finska hären räddas av flottan.

1. Svårigheter att i Sachsen förbereda ett tåg till det inre av Ryssland. Händelser på huvudkrigsskådeplatsen våren och sommaren 1708 386
2. Tsar Peter och ryska flottan vid Kronslott. Lybeckers fälttåg i Ingermanland och huru hans här räddas från undergång av amiral Ankarstierna 398
3. Fortsättning av händelserna på huvudkrigsskådeplatsen . . . 413
4. Den karolinska härens undergång 420
5. Var ett framträngande mot Moskva nödvändigt för erhållande av en tryggad gräns mot Ryssland? Jämförelse mellan Karl XII:s ryska fälttåg och Napoleons 432

XIV. Karl XII stannar i Turkiet. Tsar Peter fullbordar Östersjöprovinsernas erövring och intar Viborg, 1710.

1. Funnos utsikter för Karl XII att återvända hem från Turkiet? Neutralitetsfördraget i Haag i mars 1710 441
2. Tsar Peter erövrar Riga, Dünamünde, Pernau och Reval. Belägringen av Viborg och dess fall 446
3. Viceamiral Wattrangs expedition 452

XV. Återblick och betraktelser 458

Sid.

VIII.

Anfallen på Retusaari och Ankarstiernas förslag att bygga lätta fartyg. (1705—1706.)

1.

De ryska stationsanläggningarna i Nevamynningen och den ryska östersjöeskadern.

Den plats, som tsar Peter hade utsett till stationsort och bas för sin uppväxande flotta, var ur försvarssynpunkt synnerligen väl vald. Redan en navigering i den icke sjömätta Finska viken erbjöd ju stora svårigheter och var för större fartyg knappast möjlig utan biträde av s. k. "kända män", d. v. s. privata lotsar eller styrmän; men sådana voro ej alltid att påräkna för kronans fartyg, och den i Sverige inrättade lotsorganisationen hade ej ännu sträckt sina verkningar till Finska viken innanför Reval, vilket vi förut framhållit.

År 1705 blev *Kronslott* färdigt och bestyckat med 75 kanoner. Även batteriet mitt emot på Retusaari var nu färdigbyggt och försett med sina 60 pjäser. Ett annat verk, "Den helige Ivan", strax väster om detta lät ryska östersjöeskaderns befälhavare, viceamiral Cruys, bygga. Två trehörniga batterier, ett västligt och ett östligt, hade uppförts på västra delen av Retusaari. Tre infanteriregementen jämte något rytteri voro förlagda på

ön, men amiralen hade högsta befälet över a l l a stridskrafterna såväl på Retusaari som på Kronslott. Att tsaren i dessa befästningar ägde en ypperlig utpost för sina anläggningar och sin sjömakt i Nevan, borde vara tydligt. Kronslott och Retusaari skyddade fullständigt inloppet till Petersburg.

Om svårigheten att föra de större ryska fartygen mellan Petersburg och Kronslott hava vi talat i föregående del av arbetet (sid. 252). För sammanhangets skull erinra vi endast om, att fartygen måste urlasta, att såväl barlasten som kanonerna fördes på särskilda lastbåtar eller kvarlämnades på Retusaari vid färden upp till Petersburg, att de tomma fartygen "drogos" u p p f ö r Nevafloden eller bogserades av de många lätta roddfartygen, vilka vid färden u t f ö r floden även måste passa på skeppens akter. En "segling" uppför Nevan var som sagt icke möjlig för sådana fartyg, om än uttrycket då — liksom nu — ofta användes.

Lika god strategisk blick som tsaren visade hösten 1703, då han insåg, att Retusaari kunde göras till ett lås för ingången till Neva, hade han visat, då han på våren samma år efter Nyenskans' fall grundlade fästningen Petersburg, som nu hette "Peter-Paulsfästning", på holmen Jänissaari, belägen just där Neva grenar sig i flera armar. Djupet här var tillräckligt för större fartyg. Till Nyenskans, som man kunde vänta att svenskarna ville återtaga, var avståndet 3 naut. mil (5,5 km.) och till Nevas utlopp 7—8 naut. mil. (omkring 14 km.). För anfall norrifrån var fästningen av naturen tämligen tryggad av flera öar; ett anfall västerifrån, från sjön, var uteslutet, och närmast söder om Neva utbredde sig stora moras, över vilka då blott en enda väg ledde fram till staden. Ett anfall österifrån genom det av ryssarna besatta Ingermanland kunde ej komma i fråga. Och i sydväst spärrades vägarna för en mot Ingermanland eventuellt anryckande svensk armé av fästningarna Narva och Dorpat. Härav framgår, att Petersburg redan i sitt svårtillgängliga läge ägde ett utmärkt skydd.

De verk, som tillsammans bildade fästningskomplexen Petersburg, voro följande, norrifrån. (Se kartan i slutet av boken.) På Koivisaari, n. v. Petersburgsön, låg på dess södra sida det s. k. Kronverket och söder därom på Jänissaari den egentliga fästningen, Peter-Paulsfästningen. Söder om denna på den långa smala ön Usaditza hade redan 1704 börjat uppföras byggnader för amiralitetet och inrättas ett skeppsvarv, vilka under följande år befästes.[1] På detta varv byggdes åren 1704—1705 några brigantiner, varjämte 2 större fartyg förbyggdes till bombskepp. Slutligen voro mindre skansar uppkastade på Kärpisaari, n. v. Apotekarön, för att försvåra ett anfall norrifrån; även på andra öar torde skansar funnits.

Fästningsverken voro ursprungligen uppförda av trä och jord; de ledo därför stor skada vid högvatten, en olägenhet som återkom varje år. För att trygga verken häremot lät tsaren ersätta dem med vallar och bastioner av sten. Dessa arbeten började 1706 och tyckas varit färdiga efter ett par år, med undantag av arbetet på muren omkring Peter-Paulsfästningen, som ännu 1708 icke var avslutat.

---

[1] Det s. k. stora amiralitetet började uppföras den 5 nov. 1704 på samma plats, där nu (före världskriget) amiralitetets huvudbyggnad befinner sig. De från början föreslagna måtten på amiralitetets g å r d voro: längd 200 sasjén (1 sasjén = 2.133 m.) och bredd 100, men de minskades av tsaren till resp. 123 och 61 sasjén. Följande år uppfördes en vall omkring amiralitetet, och utanför denna vall anbragtes en grav med palissader, på bastioner i hörnen mot Nevan voro kanoner uppställda; en lyftbro var lagd över graven. Amiralitetsbyggnaderna voro av trä och stampad halm. I och för fartygens utredningspersedlar, förråd och olika tillbehör uppbyggdes 53 magasin, och bakom vallen i närheten av amiralitetet uppfördes ett hus åt amiral F. M. Apraxin och ej långt därifrån, på den nuvarande palatskajen, ett annat hus åt viceamiral Cruys samt på båda sidor om Nevan bostäder åt andra sjöofficerare. Dessa anläggningar voro ännu mycket svagt skyddade.

Av alla de Petersburgska verken var Peter-Paulsfästningen med sina sex bastioner och sitt läge på Jänissaari den starkaste. Den torde dock icke kunnat skydda magasinerna och staden, som hastigt växte upp däromkring. Ej heller torde den kunnat motstå en från Koivisaari kraftigt förd belägring. Därtill var hela anläggningen för liten. Väl svagt var skeppsvarvet på Usaditza befästat, endast genom ett lågt bröstvärn och en föga djup, torr grav. Det bästa skyddet för Petersburg var ännu som sagt dess svårtillgängliga läge.

Endast norrifrån kunde fästningsverken med utsikt till framgång angripas. Men därtill hade fordrats en väl utbildad och utrustad här, försedd med tillräckligt antal pontoner, fältartilleri och ett kraftigt belägringsartilleri. En sådan här kunde icke enbart från de i Finland förlagda stridskrafterna sammandragas till Viborg, varifrån företaget borde utgå. För faran av en överrumpling norrifrån var dock Petersburg såsom gränsfästning ständigt utsatt. Därför lät tsaren, dock icke förrän 1707 — av orsaker som vi längre fram skola visa — på norra Nevastranden, just där "stora vägen" från Viborg vid Ochtafloden nådde Neva, uppföra en större skans med tre bastioner och plats för 1.000 man. Dessutom lät han förena de båda fästningarna Petersburg och Schlüsselburg genom en rad nära varandra anlagda jordskansar på södra stranden av Neva.

Tsar Peter hade icke blott förvärvat herraväldet över Nevamynningen, han hade därigenom också för sina fartyg öppnat Finska viken. Ännu vågade sig de ryska skeppen dock högst sällan väster om Retusaari, och så länge de lågo bakom Retusaari— Kronslott voro de oåtkomliga för svenska flottan. Med utlänningar som ledare och till stor del även som utförare byggdes fartyg efter fartyg huvudsakligen på de omnämnda varven vid de i östra Ladoga utfallande floderna men också på det nyinrättade varvet i Petersburg; lodjor och båtar byggdes fortfarande

på varven vid Pskov och Novgorod. Sålunda uppväxte inom kort bakom stationsanläggningarna vid Finska viken en till antalet fartyg ganska betydande flotta. Denna var från och med år 1705 vinterförlagd i Kronverkskanalen, skyddad i norr av Kronverket på Koivisaari och i söder av Peter-Paulsfästningen på Jänissaari. Vid första islossning fördes flottan till Retusaari, innanför Kronslott, där hon vanligen kvarlåg så länge årstiden medgav; dock voro galärer och andra roddfartyg utsända åt Björkösund, åt Narva och längre bort för att inhämta underrättelser om svenska flottans rörelser.

Den ryska östersjöeskadern vid Retusaari utgjordes våren 1705 av följande fartyg:

fregatter, kallas »skepp» . . 8 med 24 till 28 kanoner, 150 man,
brigantiner } » »fregatter» 10[1] » 14 kanoner, 70 till 150 » ,
snauer }
stora galärer . . . . . 4 » 5 » ,350 » 400 » ,
brännare . . . . . 2.

Till eskadern hörde även 30 halvgalärer, kallas även "skampovier", med 50 mans besättning. På sommaren tillkommo även 2 bombskepp.[2] Såväl galärerna som halvgalärerna voro moderna fartyg, byggda efter den i Medelhavet använda galärtypen. Dessutom lågo några brigantiner, ett stort antal lodjor och andra småfartyg i Neva, färdiga att på första order löpa ut.

Den ryska östersjöeskadern var i fråga om de egentliga örlogsskeppen avgjort underlägsen den svenska eskadern i Finska viken. Intet av de ryska örlogsfartygen kunde vare sig i storlek eller bestyckning mäta sig med de svenska linjeskeppen, och dock voro de senare bland de mindre i flottan. Men denna avgjorda fördel i styrka kunde, som vi få se, de svenska skeppen tyvärr

[1] Ankarstierna uppger 10 brigantiner.

[2] Vesjälij. Plansch av ryska östersjöeskaderns förläggning vid Retusaari och Kronslott under Ankarstiernas anfall 1705.

icke begagna sig av, så länge den ryska eskadern icke lämnade sitt skyddade läge innanför Kronslott. Och i Nevamynningen kunde de svenska linjeskeppen icke flyta. Fiendens styrka låg som nämnt i galärerna — de stora förde 24-pundiga kanoner — och i de andra småfartygen, till vilka någon motsvarighet ännu icke fanns på svensk sida.

2.

Maijdels företag. Ankarstiernas försök till landstigning på Retusaari.

Generallöjtnant Maijdel, som var befälhavare för trupperna i Finland, hoppades att genom ett anfall från Viborg kunna överrumpla garnisonen på Retusaari. Redan den 26 januari (1705) avsände han dit generaladjutanten K. G. Armfelt med 1.000 man över isen, men ryssarna voro på sin vakt och upptäckte i så god tid de anryckande svenskarna, att de hunno sätta sig i försvarstillstånd. Anfallet tillbakaslogs. Ej bättre resultat hade ett nytt tåg mot Nyen, som Maijdel själv företog fram på sommaren. Han besatte visserligen Nyen, men kunde ingenting företaga mot Petersburg utan följde i stället Neva uppåt samt retrancherade sig och började bygga batterier ett par mil nedom Nöteborg. Hunger och sjukdomar tvingade honom dock snart att återvända till Viborg. Tåget, som framgått genom skogar, där väg måste röjas, och över moras, som måste överbroas, var i hög grad besvärligt, och i följd såväl härav som av otillräckliga förråd slet manskapet mycket ont, och många hästar stupade.[1] Båda företagen hade satts i verket med alltför ringa krafter, det senare även med otillräcklig utrustning.

[1] L. Munthe, anf. arb., sid. 454—455.

Emellertid hade underrättelser tidigt ingått till myndigheterna i Stockholm, att ryssarna påskyndade skeppsbyggnaderna i Ladoga och i Neva, som man antog för att hemsöka södra Finland och Estlands kuster. Med anledning härav beslöt amiralitetskollegium i samråd med rådet och defensionskommissionen, att den vanliga Nyenska eskadern skulle ansenligt förstärkas. Den bestod år 1705 av 7 linjeskepp, 5 fregatter, 3 brigantiner, 2 bombfartyg och 1 brännare samt 1 proviant- och 1 sjukfartyg. Fartygen avseglade från Karlskrona i flera avdelningar, allt efter som de blevo rustade. Redan den 4 april beordrades kapten E. J. Lillie att med 1 skepp och 3 andra fartyg avgå till Reval, där göra sig underrättad om islossningen och snarast möjligt fortsätta in i Finska viken. Han skulle kryssa mellan Kaspervik på estländska kusten och Hogland samt hindra främmande nationers fartyg att föra krigskontraband till Narva och Petersburg. Två veckor efteråt utfärdades en liknande instruktion för schoutbynachten Klas Sparre; denne avseglade med några fartyg den 25 april. Slutligen hade en brigantin tidigt utsänts till Reval för inhämtande av underrättelser, varom meddelande skulle givas eskaderchefen från Slite.

Man kan icke säga, att amiralitetskollegium försutit tiden, ty Finska viken var sällan isfri före andra veckan av maj; ja, det kunde hända att fartyg i mitten av månaden måste för ishinder stanna vid Hogland. I Neva gick isen vanligen upp under andra veckan av april, men under den tredje veckan brukade isen komma ned från Ladoga, så att floden var icke fri från is förrän i slutet av april.[1]

Att utnämna högste befälhavare över Nyenska eskadern hade konungen nu överlåtit åt defensionskommissionen, och denna hade efter amiralitetskollegii hörande härtill förordnat amiralen friherre Cornelius Ankarstierna. Frände till amiralen Mårten Thij-

[1] History of the russian fleet under Peter the great, sid. 16.

sen-Anckarhielm, tillhörde han en av dessa inflyttade holländska släkter, som betytt så mycket för den svenska örlogsflottans utveckling under 1600-talet. Då Ankarstierna nu mottog det ansvarsfulla befälet, hade han en lång hedrande tjänstetid bakom sig, senast som eskaderchef vid landstigningen på Själland 1700 och högste befälhavare vid Karl XII:s överförande till Livland samma år. Han var nu en femtio års man, modig och företagsam som i yngre år. Hans närmaste man var viceamiral de Prou.

Ankarstierna skulle avgå till de "Narviske och Nyenske farvattnen att förhindra fienden att utlöpa till någon skadlig desseins fullbordande" samt, "om möjligheten så ville medgiva", göra fienden avbräck och dess flotta angripa och fördärva — allt som amiralen efter överläggning med generallöjtnant Maijdel finner "tid, rum och tillfälle giva anledning till". Vidare skulle han hindra seglationen på Narva samt om misstänkta främmande handelsfartyg, som legat där över vintern, ville utlöpa, besätta dem och låta föra dem till Stockholm. För att ersätta manskapsåtgången skulle på hans rekvisition kontingenter av södra Finlands båtsmanskompanier marschera till Viborg. Han borde hålla sjön så länge som möjligt, men i tid hemsända de svagaste fartygen.[1]

Ankarstiernas uppgift var sålunda huvudsakligen defensiv, eller som överskriften till instruktionen lyder: "till de finn- och estländska kusternas betäckande". Han tycktes emellertid redan nu varit besluten att söka förstöra de ryska anläggningarna på Retusaari; han hoppades nämligen att då kunna locka ut ryska flottan och slå denna. Förutsättningarna härför voro icke stora. Eskadern saknade icke blott tillräckligt med landstigningstrupper, utan även — vad ryssarna hade i överflöd — lätta fartyg, framför allt starkt bemannade roddfartyg, vilka i motsats till

[1] Ankarstiernas instruktion den 18 april 1705. (Am.koll. reg.)

de tunga svenska skeppen kunde obehindrat röra sig i stiltje, i mörker och tjocka samt i trånga och grunda farvatten.

Denna senare brist hade påpekats redan av de Prou under hans expedition i Finska viken föregående sommar. Detsamma gjorde nu Ankarstierna, dock utan resultat. Men just när han var färdig att avsegla, ingingo underrättelser om den starkt forcerade verksamheten vid de ryska galärvarven; han yrkade då i skrivelse till amiralitetskollegium (1 maj), att eskadern skulle förstärkas med ett antal lätta fartyg, som voro mera lämpade att upptaga striden med de ryska galärerna än de svenska linjeskeppen. Härpå svarade kollegium (2 maj), att som staten redan vore reglerad för året, kunde man nu ingenting göra åt saken. Samma dag avseglade Ankarstierna från Karlskrona, med sin flagg blåsande på 62-kanonskeppet Westmanland (ett skepp av 3:e rangen). Han ankom till Reval den 6 maj, dit Sparre, som haft motvind, kort förut anlänt.

Till sitt företag mot Retusaari hade Ankarstierna 450 soldater på flottan; av Schlippenbach i Reval fick han nu låna 400. Med dessa avseglade han till Björkösund för att från Viborg skaffa båtar och av Maijdel få låna 1.000 soldater; denne hade nämligen försäkrat amiralitetskollegium, att han skulle hjälpa honom med "allt vad han kunde". Men då Ankarstierna ankom till Björkösund, förklarade Maijdel att han icke kunde avstå en man. Han synes emellertid hava hjälpt till med att anskaffa mörsare, bjälkar och annan landstigningsmateriel, som hämtades från Viborg; alla skutor och båtar, som man kunde komma över, hopsamlades nu. Under tiden exercerade Ankarstierna sitt folk, särskilt bösseskyttarna av besättningen, som icke voro vana vid landstigning. Han fick nu av Maijdel veta, att Retusaari var besatt med 3.000 ryssar.

Den 4 juni avseglade eskadern från Björkösund till Retusaari. Vid svenskarnas annalkande drog sig en rysk bevakningsstyrka av galärer och halvgalärer tillbaka till Kronslott. Innanför fäst-

ningen, mellan denna och batteriet på Retusaari, låg nu ryska östersjöeskadern under Cruys, för vars styrka vi förut redogjort. Eskadern var förlagd i en bruten linje med de 8 större fartygen i mitten; på vardera av linjens flanker lågo 2 stora galärer, en brännare och några brigantiner. Framför de större fartygen och för att skydda flottan mot brännare hade Cruys tvärs över segelrännan låtit förankra en tät linje spanska ryttare med järnspetsar; även några pålar tyckas ha varit nedslagna i rännan. Alla fartygen hade spring ute för att kunna avvärja ett anfall. Den ryska östersjöeskadern låg sålunda i skydd av Kronslotts kanoner och även av batteriet mitt emot. Här kunde den svenska eskadern icke taga sig fram. Ett angrepp norrifrån på Kronslott var uteslutet, enär vattnet på norra och östra sidan av Retusaari var alldeles för grunt.

Icke desto mindre gjorde Ankarstierna ett försök till landstigning. Detta föregicks av mindre strider för att vilseleda fienden. Så framsände amiralen den 5 juni sina fregatter mot Kronslott, medan de Prou gjorde en landstigning vid Oranienbaum på ingermanländska kusten, brände och försåg sig med kreatur. Följande dag besköt Ankarstierna batteriet på södra sidan av Retusaari, under det Sparre gjorde en fingerad landstigning i närheten. Jag har sagt (föregående del, sid. 167), att vattnet kring Retusaari var så grunt, att större fartyg icke kunde komma närmare stranden än 2.000 meter, ett alldeles för långt avstånd för en verksam eld med den tidens kanoner. Den 7 juni företogs emellertid själva landstigningen, på södra sidan av Retusaaris västra udde, under skydd av elden från några skepp, medan Ankarstierna med huvudstyrkan, även på södra sidan, besköt ryska flottan innanför Kronslott. Försöket misslyckades. Endast 60 man kommo i land, båtarna med återstoden av trupperna stötte på grund, där de utsattes för fiendens eld, och hela företaget måste avbrytas. Det hade kostat svenskarna mer än 100 man.

Under de närmast följande dagarna beskött eskadern batterierna; bomber inkastades bland de ryska fartygen, men skadan blev ringa, ty avstånden voro för stora. Den 16 juni öppnade fienden eld från ett maskerat batteri,[1] då de närmast stranden liggande svenska brigantinerna måste draga sig undan. Kort härefter blev ryska eskadern förstärkt med de två bombfartygen från Petersburg.

Ankarstierna ville dock ännu en gång fresta lyckan. Medan förberedelserna vidtogos försökte han att locka ut ryska flottan, men Cruys var klok nog att icke lämna sitt skyddade läge. I Reval hade Ankarstierna fått låna ytterligare 1.000 soldater under överste Nieroth, en skicklig officer, som skulle föra befälet över landstigningstruppen. Denna avhämtades, men 36 pontoner, tillsammans bärande 600 man, som Nieroth begärt att få låna av Maijdel, sade sig denne icke kunna avstå. Nieroth och den förutnämnde fortifikationsofficeren De la Vallée företogo nu en rekognoscering för utseende av landstigningsplats; men denna rekognoscering kunde ej bliva noggrann, då båtarna beskötos från stranden. Man stannade emellertid vid att landstigningen borde äga rum på norra sidan tämligen nära udden, där den bäst kunde skyddas av flottans eld. Som Ankarstierna ansåg sig ej behöva befara att ryska flottan skulle lämna Kronslott, lät han endast ett par bevakningsfartyg kvarstanna på södra sidan och gick natten till den 14 juli med huvudstyrkan av eskadern upp på öns norra sida (västra udden). Den 14 juli beskött eskadern de båda batterierna där; följande dag skulle landstigningen företagas. Eskadern låg då förankrad i en halvmåne utanför landstigningsplatsen. Men även denna gång stötte båtarna på grund, på ett rev, några fot under vattenytan. Soldaterna hoppade i sjön för att vada i land, men härvid råkade de oförmodat åter på

[1] Antagligen det nya batteriet "Den helige Ivan".

djupt vatten; många drunknade och återstoden nödgades under häftig kartescheld från fienden söka taga sig tillbaka till båtarna.[1]

Även detta försök hade sålunda helt och hållet misslyckats, och vad värre var, förlusterna voro mycket stora.[2] Anledningen till olyckan är ej att söka endast däri, att svenskarna saknade tillräckligt antal grundgående båtar. Den förberedande rekognosceringen hade ju ej kunnat utföras med tillbörlig noggrannhet. Men båda stränderna av Retusaari voro olämpliga för en landstigning och skjutdistansen för skeppen var som sagt för stor. Landstigningsföretaget hade utförts med otillräcklig styrka och under mycket ogynnsamma omständigheter. Alla fördelar voro på fiendens sida.[3]

I sin rapport till konungen om den första landstigningen säger Ankarstierna, att han skulle kunnat göra sig till mästare av Retusaari, därest Maijdel assisterat honom med folk. Detta är möjligt, men för att kunna behålla ön hade svenskarna nödgats besätta den med några tusen man, vilka icke kunde avstås från de fåtaliga trupperna i Estland och Finland. Ryska flottan hade

---

[1] Ankarstierna till K. M:t den 8, 11, 31 maj, 11 juni, 22 juli 1705. (Sjöexp. Ryska kriget 1703—1713) "Avritning på descenten vid Retusaari Anno 1705". (Kr. arkiv.) L. Munthe, anf. arb., sid. 455—456. Gyllengranat: Sveriges sjökrigshistoria, I, sid. 284—286. Vesjåljj: Ryska flottans historia.

[2] Stupade 560, sårade 114, tillfångatagna 7 officerare och 28 man.

[3] "Eders höggrevlige excellens kan aldrig tro", skriver Klas Sparre till Wachtmeister den 12 juni, "huruväl ryssarna hava posterat sig här; de ligga på denna sidan om deras fästning (vid Kronslott) och hava pålat framför sig uti det djupaste. På landet (Retusaari) hava de batterier av mörsare och kanoner, att det är omöjligt att komma när dem. Deras 8 fregatter ser dräffeligt (förträffligt) väl ut och sköna flaggor; viceamiralen och dess division ha blå flaggor och schoutbynachten med dess division röda, galejorna (galärerna) också röda; 6 vackra brigantiner hava de också." Sparre omtalar även att svenskarna brände 200 tunnor råg på ingermanländska sidan. (Sjöexp. Ryska kriget 1703—1713).

Ankarstierna icke mäktat förstöra. Hon hade ju farleden öppen åt Petersburg, men denna trånga ränna var avspärrad för den svenska eskadern. I vad mån Maijdel hade kunnat avstå folk och pontoner utan att strandsätta sig själv, är svårt att avgöra. Att han icke utan order ville riskera vare sig folk eller materiel för landstigningen på Retusaari, utan behålla bådadera till sina företag, kan man förstå. Han utförde ju också på sommaren ett tåg till Nyen, som han besatte. Behovet av en högsta krigsledning för att sammanföra de olika befälhavarna till en gemensam kraftansträngning framträdde allt starkare.

Efter anfallet på Retusaari bevakade Ankarstierna ryska flottan vid Kronslott, vilken ytterligare förstärktes med några i Olonets byggda fartyg. Flera svenska skepp voro detacherade för att hindra handeln på Narva och Petersburg. Härunder blev kapten Lillie på skeppet Reval, som låg i stiltje några naut. mil från Retusaari, anfallen av 7 ryska galärer under viceamiral Cruys själv (20 aug.). Galärerna hade icke gått förbi den svenska bevakningseskadern — denna låg som nämnt söder om Retusaari i farleden, väster om Kronslott — utan öster om Retusaari, där grundgående fartyg kunde passera, och sedan norr om ön. Nu visade sig fördelen av de ryska galärernas rörelseförmåga i stiltje, ty av den svenska eskadern kunde vid skottväxlingen intet fartyg komma skeppet Reval till undsättning. Galärerna anföllo efter en bestämd plan: 2 lade sig för om, 2 akter om och 3 tvärs för skeppet. Men de sköto illa, och efter 6 timmars strid nödgades de med stora förluster i manskap draga sig tillbaka, varvid en galär måste i brist på roddare tagas på släp av de andra. Ryska galärer hade sålunda anfallit ett svenskt linjeskepp, visserligen ett av de mindre, men dock ett med 36 kanoner.

Ankarstierna kvarlåg på sin post utanför Retusaari till dess ryska flottan i början av oktober avgått för att intaga vinterhamn

i Kronverkskanalen. Han avseglade då till Reval, dit han behövde nära två veckor för att komma fram. Här stannade han dels i väntan på god vind, dels för att ombesörja proviantering av andra fartyg, till den 18 november, då eskadern återvände till Karlskrona, dit ankomsten skedde den 22. Sin ursprungliga uppgift att skydda Finlands och Estlands kuster hade han fyllt.

3.

Amiralitetskollegii kritik av Ankarstiernas förslag. Hans expedition 1706. Tsar Peters försök att erövra Viborg. Viborgs stora betydelse för ett anfall på den ryska örlogsbasen i Nevamynningen.

I sin rapport till konungen (22 juli 1705) om den andra misslyckade landstigningen hade Ankarstierna föreslagit byggandet i Viborg under vintern av pontoner och 40 till 50 pråmar för att däruppå sätta muskötteri och ett par kanoner, med vilka farkoster han ansåg att en landstigning på Retusaari nästa år borde ha utsikt att lyckas. Konungen gillade förslaget och meddelade Ankarstierna (18 aug.), att han skulle befalla landshövding Lindhjelm i Viborg att låta bygga sådana fartyg. Det var detta förslag som amiralitetskollegium så skarpt kritiserade. I skrivelse till konungen (26 aug.) framhöll kollegium, som var att vänta, att även om Retusaari erövrades skulle ryssarna på ett par dagar kunna på isen skicka trupper dit över från Narva eller Petersburg och återtaga ön, såvida icke konungen ville förlägga några tusen man där och upprätta magasin med förråd av proviant och ammunition m. m.; men allt detta måste tagas från Reval och Viborg, varigenom såväl dessa fästningar som hela landet skulle betänkligt blottas på trupper. Slutligen ansåg kollegium,

att man för de dryga kostnaderna, som byggandet av pontoner och pråmar krävde, icke skulle hava motsvarande nytta.

Men Ankarstierna höll i sig. I en ny skrivelse till konungen (3 okt. 1705) framhöll han, att man med lätta fartyg (galärer) skulle kunna gå norr om Retusaari och "avskära för fienden passagen och kommunikationen däremellan och Nyen eller den av ryssarna så kallade skansen Petersburg". Häri kunde han ha rätt, under förutsättning att *inom rimlig tid tillräckligt många roddfartyg kunde byggas och sedan bemannas* för att med utsikt till framgång kunna upptaga striden med det alltjämt växande antalet ryska galärer. Denna sorts fartyg krävde nämligen oerhört mycket folk för det ansträngande arbetet vid årorna. Härtill använde ryssarna i stor utsträckning fångar, senare även finska bönder. Slutligen måste roddfartygen — i likhet med fiendens — hava en bas i omedelbar närhet av sitt operationsområde, där de kunde repareras, få alla sina förråd ersatta och lägga upp över vintern. Dessa förutsättningar funnos dåmera knappast.

Men även rådet ställde sig avgjort på amiralitetskollegii sida både beträffande olämpligheten av ett nytt landstigningsförsök mot Retusaari — de förra hade ju kostat nära 800 man — och att med lätta fartyg angripa fienden i dess fördelaktiga ställning utanför Petersburg. Ankarstierna fick emellertid uppsätta en förteckning på de redan befintliga fartyg han ansåg sig behöva. Men utredningen av en sådan eskader skulle kosta 350.000 dlr s:mt, varom rådet meddelade konungen[1] (19 dec.). I denna skrivelse förekommer en passus, som — om den än icke var så allvarligt menad — tydligen avsåg att göra intryck på konungen, vilket den också gjorde. Rådet höll nämligen före, att det vore så mycket mindre tillrådligt att riskera fartyg och folk för ett nytt anfall, som man kunde vänta att de inkräktade länderna

[1] Rådet hade redan utskrivit en kontribution.

snart åter skulle tillfalla Sverige, då konungen vände sina segrande vapen mot ryssarna.

I januari 1706 kom Ankarstierna åtföljd av överkommissarien vid flottan Salomon von Otter till Stockholm för att hos rådet söka utverka medel till den av honom föreslagna offensiven. Ankarstierna ansåg nu, att en landstigning på Retusaari icke kunde företagas med mindre styrka än 4.000 man.[1] Och han *medgav* att det icke vore möjligt att göra tillräckligt manskap disponibelt för ett anfall mot fiendens sjömakt utan att *betänkligt blotta Finland och Estland*, varom rådet tillskrev konungen (31 jan.). Denne gav sitt gillande till rådets mening. Man stannade alltså vid amiralitetskollegii förslag att till nästa vår utrusta en eskader tillräckligt stark att instänga "fiendens sjömakt" — detta uttryck användes ofta — för att hindra honom att störa handeln och åstadkomma skada på kusterna.[2]

Så slutade dessa meningsutbyten mellan Ankarstierna å ena sidan, rådet och amiralitetskollegium å andra sidan. Det sistnämnda, främst den ledande mannen generalamiralen Hans Wachtmeister, har av flera militära författare skarpt klandrats för kollegii avstyrkande av Ankarstiernas förslag. Att Wachtmeister, särskilt efter de två misslyckade landstigningsförsöken, skulle ställa sig avvisande mot ett nytt försök, är dock lätt begripligt; att han även hade andra skäl för sitt avstyrkande, ha vi visat. En annan sak hade varit om man hösten 1702 — då rådet tillskrev konungen om den nära förestående faran av Nyenskans' fall och att tsaren "skulle inrätta en sjöhamn vid Östersjön" — gått i författning om att bygga ett stort antal galärer

[1] Av dessa skulle 1.000 man tagas från Sverige och 1.500 man från vardera av Estland och Finland.

[2] Sjöexp. Ryska kriget 1703—1713. Kungl. brev. Am.koll. reg. Hist. handl. III o. IV.

i stället för linjeskepp. Men detta hade ju varit att ändra hela den flottbyggnadspolitik, som man slagit in på, för att vara danska flottan överlägsen.

Ankarstierna var en äkta karolin. Han hade tagit starkt intryck av sin konungs offensivanda och i likhet med honom hade han underskattat ryssarna såsom fiender. Han hade tilltrott sig om att med en ringa landstigningsstyrka kunna utföra ett större företag och gått till verket utan nödiga förberedelser och som det vill synas utan att äga tillräcklig kännedom om fiendens stridsberedskap, vars nedslående han slutligen fann överstiga de krafter, över vilka han kunde förfoga. Amiralitetskollegii kritik av hans förslag har emellertid blivit orättvist bedömd av eftervärlden, och använts såsom bevis för denna myndighets oförståelse för vad situationen krävde; särskilt har domen över Wachtmeister varit alltför hård.

*

I enlighet med senast nämnda beslut utfärdades Ankarstiernas instruktion för år 1706. Förnämsta ändamålet nu som vid de föregående årens eskadrar är, heter det, att instänga fiendens flotta, avbryta all tillförsel till Narva och Nyen (Petersburg) samt betäcka jämte seglationen de finn- och estländska kusterna, "lämnandes alldeles för denna gång att tentera någon ytterligare descente på Retusaari". Främmande fartyg, som under vintern legat i Nyen, Petersburg och Narva och nu ville återvända hem, borde för undersökning föras till Stockholm. Eskadern utgjordes av 7 linjeskepp (av fjärde rangen), 8 fregatter, 3 brigantiner och 2 sjukfartyg men inga brännare eller bombskepp, ett ytterligare bevis för att dess uppgift var defensiv.[1]

[1] Am.koll. reg. den 5 april 1706.

Den ryska östersjöeskadern vid Kronslott bestod på sommaren av 1 linjeskepp (om 32 kan.), 10 fregatter (om 28 kan.), 10 brigantiner (om 14 kan.), 7 stora galärer (om 8 kan.), 2 bombskepp, 4 brännare och 100 halvgalärer. Skeppet och fregatterna voro svagare än motsvarande fartyg i den svenska eskadern. Men de stora galärerna, som nu hade 500 mans besättning, förde 24-pundiga kanoner, och bombskeppen slungade 60-pundiga bomber. Dessutom fanns ett stort antal grundgående småfartyg och båtar, av olika slag och namn.[1]

Såväl dessa småfartyg som de stora galärerna och halvgalärerna användes vid bogsering av de större segelfartygen. De senare bogserades alltid i den smala leden från Kronslott upp till Petersburg.

Befälhavare var även nu viceamiral Cruys. Ej heller denna starka eskader var bestämd till något aktivt uppträdande. Cruys önskade att hans stridskrafter, som ännu saknade tillräcklig övning, skulle få vara i fred för svenskarna. Han rådde därför enträget tsaren att med den bättre utbildade hären göra beslutsamma operationer till lands och påvisade nödvändigheten av att erövra Viborg, som icke blott var en bas för svenskarna både till lands och sjöss, utan även beläget alldeles inpå tsarens nya anläggningar och sålunda ett hot mot Petersburg och den ryska sjömakten i Finska viken. För att flottan skulle få handlingsfrihet utanför Ingermanland borde, menade Cruys, Viborgs stad förstöras och hela fästningen raseras. Denna tankegång var nog från Cruys' synpunkt riktig, men tsarens planer gingo längre. Han ville behålla fästningen som ett flankstöd mot nordväst för sin sjömakt liksom Narva var ett mot sydväst. Amiralen tillrådde även sin härskare att anfalla Kexholm och förvandla hela östra delen av Finland till en öde-

[1] Ankarstierna till def.kom. den 24 aug. 1706. Hjelmquist, anf. arb., sid. 87.

mark. På så vis ville han göra det omöjligt för den svenska eskadern att operera i de farvatten som lågo vid ryska gränsen.

Cruys fick emellertid order att tills vidare hålla sig vid Kronslott för att hindra svenskarna att företaga något överraskande anfall mot Retusaari. Härför behövde han ej frukta.

Ankarstierna, som hade sin station i Björkösund, kryssade hela sommaren mellan Seeskär och Retusaari, utan att någonting av vikt inträffade. Från Cruys mottog han en packe brev till de ryska fångarna i Sverige jämte en mängd oförseglade brev från de svenska fångarna i Ryssland till deras anförvanter hemma i Sverige, vilka han sände till Stockholm. I slutet av augusti påträffade hans kryssare 30 ryska lodjor på väg till Narva; de jagades på land och förstördes. Dessutom togs en brigantin, destinerad med proviant från Narva till Kronslott. Det var allt.

Karl XII:s tåg till Sachsen — varom vi strax skola tala — gav tsar Peter fria händer att åter sysselsätta sig med befästandet av sin sjömakt. Han beslöt att följa Cruys' råd och bemäktiga sig Viborg, som ju alltid varit utgångspunkten för svenskarnas hittills gjorda försök att överrumpla Petersburg och Retusaari. I Ingermanland sammandrogs sålunda en anfallshär av 18.000 man reguljära trupper förutom kosacker, vartill kom ett talrikt belägringsartilleri, och i början av oktober satte sig denna här i marsch mot Viborg. Tsaren själv medföljde, men befälet fördes av kommendanten i Petersburg, general Bruce. För att avleda uppmärksamheten hade man låtit utsprida, att truppsammandragningen var ämnad till att stärka försvaret på Retusaari.

Maijdel lät icke lura sig. I september tyckes han känt till den ryska truppkoncentreringen och befarat ett nära förestående angrepp på Viborg. Tillståndet där var icke lovande. På fortifikationsarbetet återstod ännu mycket, och förråden voro otillräckliga. Generalen själv ordnade försvaret av fästningen. Den 9 oktober fick man i Viborg veta, att ryssarna voro i antågande,

den 11 visade sig kavalleriavdelningar därutanför, och den 23 började bombardemanget, som fortsattes till den 27, då det upphörde.

Det stort anlagda företaget misslyckades fullständigt och visade omöjligheten att erövra Viborg utan hjälp av en flotta. Den ryska eskadern utom några bevakningsfartyg hade nämligen avgått till Petersburg och lagt upp för vintern. Men den svenska hade stannat kvar. Ankarstiernas fartyg lågo nu, en del i Björkösund, andra i Viborgska viken, och hindrade varje försök av fienden att sjöledes föra fram allt vad belägringshären kunde behöva. I stället lämnade han de försvarande manskap, ammunition och proviant, varvid dock en av hans espingar blev tagen av fiendens kringsvärmande lodjor.

De ryska transporterna hade på de besvärliga höstvägarna råkat ut för nästan oövervinneliga hinder; det grova belägringsartilleriet hade icke kommit längre än till Systerbäck, där det blev stående, då man icke vågade föra det sjöledes till Viborg. Dessutom försvårades ryssarnas tillförsel av det svenska kavalleriet, som Maijdel utsänt för att avskära fiendens förbindelser med Ingermanland. Hans plan var att samla alla disponibla stridskrafter i Finland till ett starkt angrepp i ryggen på den ryska belägringshären; den 26 hade han lämnat Viborg för att själv leda företaget. Då nu ryktet kom om den pågående koncentreringen av de finska trupperna, torde tsaren fruktat, att återtågslinjen skulle spärras, och efter stora förluster vände den ryska hären tillbaka till Ingermanland. Uppbrottet ur lägret började redan natten till den 28 oktober.

Återkommen från det misslyckade tåget till Viborg, beslöt tsaren att vid första lägliga tillfälle förnya anfallet, men Karl XII:s fredsslut med August II tvang honom att på obestämd tid uppskjuta det stora företaget. Han begav sig i stället till armén i Polen.

Hösten 1706 var ovanligt blid. Ankarstierna kvarlåg på Björkö

redd till i början av november, då han avseglade till Reval. Härifrån lät han transportera 10.000 tunnor råg m. m. till Viborg och återvände slutligen till Karlskrona.[1] Han hade fullgjort sin instruktion och dessutom bidragit till den för ryssarna så snöpliga utgången av anfallet på Viborg.

*

Vi ha nu sett vilken stor vikt tsar Peter och hans rådgivare tillmätte Viborg. Att det ryska försöket att erövra Viborg misslyckades och att denna fästning fortfarande tillhörde Sverige, var i själva verket av oerhört stor betydelse. Ty efter Dorpats och Narvas fall var Viborg den enda plats, varifrån tsarens starka defensivposition i Nevamynningen med Petersburg och övriga anläggningar för den ryska sjömakten kunde med säker utsikt till framgång anfallas. Avståndet från Viborg till Petersburg var icke stort mer än 150 km.

Vi återgå nu till händelserna på den polska krigsskådeplatsen för att se vad hjälp Karl XII slutligen fick genom förbundstraktaten med Polen och av dess nye konung mot den ryska makten, som han år efter år låtit växa sig allt starkare.

---

[1] Den 6 nov. uppmanade am.koll. Ankarstierna att förbliva på sin post så länge mänskligt och möjligt vore samt meddelade, att det nu avsände en galjot med 2.000 skålpund bröd och 100 skålpund ljus till eskadern.

IX.

Händelser i Polen och Sachsen, åren 1705—1706.

1.

Ett långt viloår för svenska huvudhären. Den ryska huvudhären uppmarscherar i Litauen. Lewenhaupt segrar, men Kurland förloras. Förbundet med Polen ger icke Sverige något krafttillskott.

I hela 9 månader, från slutet av oktober 1704 till slutet av juli 1705, låg Karl XII med härens huvudkrafter kvar i vinterkvarteren vid schlesiska gränsen, varefter de förflyttades till Blonie, väster om Warschau, där de stannade i 5 månader, innan operationerna mot fienden återupptogos. Svenska hären låg sålunda i stort sett stilla i nära 14 månader. Genom härens förläggning vid schlesiska gränsen hindrades de sachsiska trupperna och en rysk hjälpkår, som räddat sig in i Sachsen, att träda i förbindelse med den ryska huvudhären i öster. Denna uppmarscherade i Litauen våren 1705, sedan Patkull lyckats förmå tsaren härtill. Patkull har sålunda gått Karl XII:s ärenden, ty Karl XII önskade lätta trycket på Östersjöprovinserna, och båda önskade en kraftmätning i Polen mellan den svenska och den ryska huvudhären. Men om Karl XII:s önskan att lätta

trycket på sina östra provinser nu verkligen tycktes gå i fullbordan, så var det väl s e n t, då tsaren hunnit ödelägga stora delar av dessa provinser och vunnit vad han åsyftat: förvärvandet och delvis tryggandet av en hamn vid Finska viken. Det var nu mer än 2 år sedan ryssarna framträngt dit och $^3/_4$ år sedan de erövrat vår starkaste fästning — Narva.

Först den 27 juli bröt Karl XII upp från trakten av Rawitz — Rehnsköld med omkring 10.000 man kvarlämnades vid schlesiska gränsen — och stod efter 11 dagars marsch i sitt gamla läger vid Blonie. Konungens avsikt härmed var dels att komma den ryska hären något närmare dels att utöva påtryckning på de svensk-polska underhandlingarna i huvudstaden.[1]

Under tåget till Blonie erhöll Karl XII rapport från Lewenhaupt, som hittills med framgång försvarat Kurland, om dennes seger vid Gemäuerthof (söder om Mitau) den 16 juli. Förhållandet var, att tsaren för att avleda det hot, som Lewenhaupts häravdelning i Kurland innebar mot den ryska huvudhärens högra flank under dess framryckning mot Grodno, beordrat Sjeremetjev med en här av minst 12.000 man att slå Lewenhaupt, vilkens hela styrka uppgick till 7.000 man. Men tack vare dennes fältherreblick och den svenska tapperheten i förening blev Sjeremetjev i stället slagen och förlorade nästan halva sin här. Det var Lewenhaupts tredje seger under loppet av något mer än två år.

Följderna av den vackra segern blevo emellertid icke så stora, som de borde ha blivit, ty ryssarna hade på denna front nu kommit så långt, att icke ens en svensk seger kunde bereda

[1] Ett detachement, som under generallöjtnant Nieroths befäl i slutet av juni sänts till Warschau för att skydda den där sammanträdande riksdagen, besegrade vid Weichsel en avdelning polskt-sachsiskt kavalleri under generallöjtnant Paijkull, varvid denne blev fången och senare avrättad i Stockholm för att han såsom varande livländare burit avog sköld mot sin rätte herre och konung.

varaktig framgång. Den fördröjde dock Kurlands erövring ungefär en månad och tvang tsaren att därtill använda dubbelt större truppstyrkor än beräknat var; den försenade även ryska huvudhärens framryckning mot Grodno. Men Lewenhaupt, vilkens styrka även betydligt sammansmält, drog sig enligt order från högkvarteret bakom Düna, och Sjeremetjev återkom i augusti med en ännu starkare här och besatte Kurland. Därmed föll förmuren mot söder för Östersjöprovinserna, som i fyra år tillhört Sverige och som även skulle hindra en operativ samverkan mellan tsarens och Augusts stridskrafter.

Förutom sin rapport om segern hade Lewenhaupt i ett annat brev samma dag till konungen bönfallit om några tusen man från huvudhären till förstärkning och att konungen själv täcktes vända sig mot tsaren, medan förvirring härskade hos ryssarna efter nederlaget. Allt berodde av tsaren, skrev Lewenhaupt. Utan honom skulle konung August snart vara tillintetgjord.

Det var ett råd till Karl XII om hans krigföring, som ingen av hans generaler självmant hade vågat giva. Konungen svarade med att utnämna Lewenhaupt till generallöjtnant samt anbefalla guvernörerna i Riga och Reval att sända honom förstärkningar. Ingendera hade en man att avstå.

I det svenska högkvarteret synes man verkligen hoppats, att konungen utan uppskov skulle gå mot ryssarna, bland annat därför, att han genast efter ankomsten till Blonie befallde att slå en bro över Weichseln. Hans yttranden i skrivelser till Stanislaus giva även stöd för att han tänkt sig ett sommarfälttåg. Utan tvivel hade fullföljandet av denna tanke varit lyckligt, och Lewenhaupt hade nog rätt däri, att tiden var gynnsam. Härtill kom det redan starkt utbredda missnöjet i Ryssland, särskilt bland steppernas folk, som just vid denna tid ledde till ett uppror i Astrakan, vilket först efter åtta månader dränktes i blod.

Karl XII stod emellertid kvar med huvudhären vid Blonie till årets sista dagar. Under tiden framkom den ryska huvud-

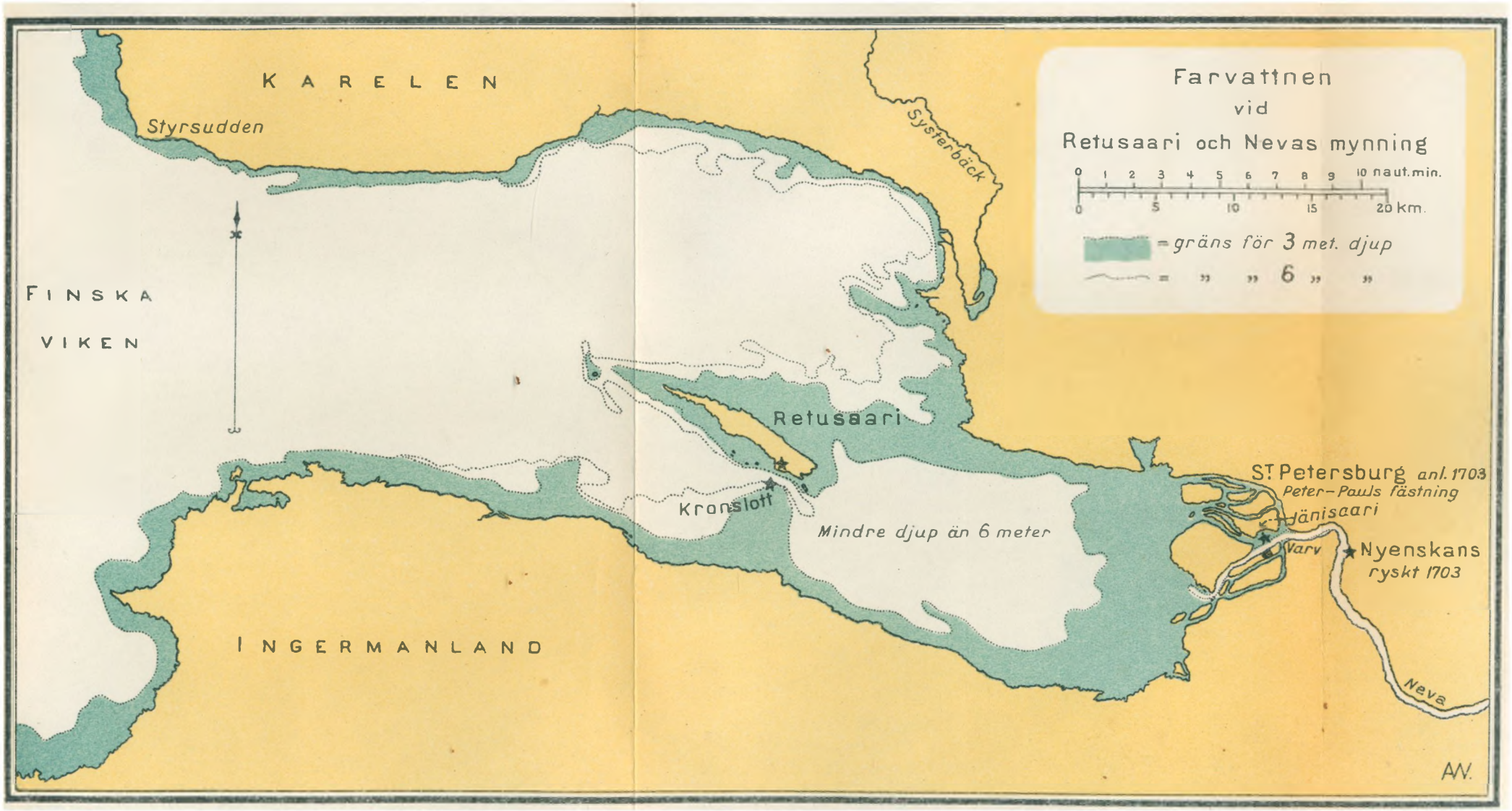
KARELEN
Styrsudden
Systerbäck
FINSKA VIKEN
INGERMANLAND
Retusaari
Kronslott
Mindre djup än 6 meter
St Petersburg anl. 1703
Peter-Pauls fästning
Jänisaari
Varv
Nyenskans
ryskt 1703
Neva
AN.
Farvattnen
vid
Retusaari och Nevas mynning
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 naut.min.
0 5 10 15 20 km.
= gräns för 3 met. djup
= " " 6 " "

hären till Grodno (början av okt.), där den fick tid att befästa sin ställning genom att iståndsätta verken.

Jämte underrättelsen om Kurlands förlust hade Karl XII ungefär samtidigt erhållit Ankarstiernas och Maijdels rapporter om deras misslyckade anfall på Retusaari och Petersburg samt ytterligare meddelanden om befästningarna och hamnanläggningarna i Nevamynningen, om huru en stad där växte upp och att en rysk flotta redan fanns i Finska viken, tryggad för anfall av svenska flottan bakom Retusaari och Kronslott. Värdet för tsaren av en defensivposition här, som med varje dag blev allt starkare, tyckes icke gjort något vidare intryck på Karl XII, ej heller att där bakom byggdes fartyg, varigenom även den redan befintliga ryska sjömakten oupphörligen tillväxte i styrka. Karl XII tillsatte icke någon högste befälhavare i Östersjöprovinserna. En sådan, utrustad med de maktmedel som den allvarliga situationen krävde, skulle dock med ett anfall från Viborg kunnat förstöra de Petersburgska fästningsverken och övriga anläggningar där, sedan den ryska huvudhären nu dragits till Litauen. Men därtill hade fordrats, att konungen själv tagit hand om saken och möjligen överlåtit någon del av de för armén i Polen avsedda förstärkningarna till den häravdelning, som bort sammandragas vid Viborg.

Den 12 september svarade Karl XII staden Riga, som anhållit om hjälp: "Vi lära snart vara till stånd att undsätta våra länder och utsöka en rättvis hämnd". Men både konungen och huvudarmén förblevo stående i närheten av Warschau. Anledningen härtill voro förhållandena i Polen. Framför allt borde Stanislaus' ställning befästas, först genom hans kröning och sedan genom fredsakten mellan Sverige och Polen.

Förberedelserna till kröningen togo nämligen — liksom Stanislaus' val till konung tagit — längre tid än vad Karl XII hade beräknat. Till en början ville adelns ombud, att denna högtid-

liga ceremoni skulle enligt uråldrig hävd äga rum i Krakau. Men detta motsatte sig Karl XII, och polackerna måste falla undan. Åtföljd av ett par tusen man, mest polska trupper, ankom konung Stanislaus i början av augusti till Warschau. Men konung August hade låtit bortföra regalierna till Sachsen, och Stanislaus, vilken pantsatt både sina gods och dyrbarheter, hade inga penningar över på det anslag, som Karl XII givit honom, för att beställa nya. Det vore dock beklagligt, menade Arvid Horn — den svenske ambassadören hos Stanislaus — om "kröningen skulle studsa på regalierna", och han bad Karl XII om att få beställa nya och betala dem, vartill denne måste giva sitt bifall.

När man nu äntligen kommit så långt, återstod den viktigaste frågan, som även blev den svåraste att lösa: vilken av Polens många höga prelater skulle förrätta kröningen? Härtill önskade Stanislaus och alla med honom kardinalprimas, för att den vanliga ordningen skulle iakttagas vid denna högtidliga ceremoni, vilket var så mycket nödvändigare som själva konungavalet icke hade förrättats efter fullt lagliga former. Men primas gjorde svårigheter att infinna sig, och när han slutligen lovade komma begärde han, naturligt nog, en svensk eskort för sin resa från Danzig, dit han dragit sig undan, till Warschau, vilken begäran emellertid avslogs av Karl XII, som alltsedan konungavalet var missnöjd med denne på en gång statens och kyrkans högste ämbetsman. Det var således nödvändigt att finna en annan ärkebiskop för att kröna Stanislaus. Godvilligt ville ingen åtaga sig det farliga uppdraget efter den obehagliga överraskning konung August året förut hade berett Warschau, då han lät bortföra biskopen av Posen för att denne utropat Stanislaus till konung. Slutligen stannade man vid ärkebiskopen av Lemberg, den stad, i vilken Karl XII satt en sådan skräck. Men denne höge prelat hade anat oråd och gett sig av från Warschau, varthän visste man inte. Horn beordrade då en officer med sextio

ryttare att söka reda på ärkebiskopen och föra honom till Warschau. Efter ihärdigt sökande fann han den utsedde kröningsförrättaren i en avlägsen av kärr omgiven skog. Där under ett tält satt ärkebiskopen av Lemberg. På officerens förklaring att han icke ville göra honom något ont, endast övertala honom att tjäna sitt fädernesland, anförde ärkebiskopen påvens förbud och att han riskerade sitt ämbete och sina gods, men fann slutligen för gott att utbyta den vildmark han valt åt sig mot ett hederligt underhåll i Warschau.

Nu var det svåraste hindret övervunnet, men för säkerhets skull gav Arvid Horn ärkebiskopen en hedersvakt med order att giva noga akt på honom, så att han inte avlägsnade sig. Så kunde då, den 24 september 1705 Stanislaus' kröning äga rum, nära femton månder efter hans utropande till konung. Ceremonien försiggick med stor högtidlighet. Inkognito från en läktare åskådade Karl XII kröningen. Svenska trupper paraderade vid slottet och vid kyrkan, och Arvid Horn förde drottningen till och från templet.

Strax efter kröningen avled kardinalprimas Radziejeowski, en av de märkligaste personerna i detta märkliga drama. Till hans efterträdare utnämnde konung Stanislaus sin kröningsförrättare, ärkebiskopen av Lemberg. Men samma höga ämbete förlänade konung August åt en annan prelat, biskopen av Cujavien. Detta skärpte ytterligare bitterheten mellan de olika partierna. I själva verket var nu det olyckliga Polen delat i två läger, vilka stodo i harnesk mot varandra: det norra och västra för Stanislaus, det östra och södra för August. Som ett bevis för huru föga fred och enighet ansågos vara återställda, kan anföras, att Stanislaus' drottning icke kände sig säker i Polen, utan begav sig till svenska Pommern, sedan hon av Karl XII erhållit respengar och löfte om månatligt underhåll. Hon medtog även de vid kröningen begagnade regalierna; ej ens dessa vågade man låta vara kvar i Polen.

Först nära två månader efter kröningen, den 18 november, avslöts fredsfördraget mellan Sverige å ena sidan, konung Stanislaus och polska republiken å andra sidan. Samtidigt ingicks ett förbund mellan båda makterna, vari Olivafreden bekräftades och republiken utfäste sig att icke förlikas med konung August förrän han avsagt sig Polens krona. Mot Ryssland skulle Polen "sammanfoga" sina vapen med konungens av Sverige, och tsaren därmed så länge förföljas, till dess han givit båda parterna full upprättelse. För Polens räkning ställdes i utsikt att återfå de förut nämnda gränsområdena som Ryssland berövat Polen 1667 (Smolensk och Ukraina).

Så var då det stora verket fullbordat! Och detta förbund utgjorde frukten av 4 års krig i Polen. Man frågar sig, vilket värde Karl XII kunde tillmäta detsamma med hänsyn till Polens splittring, till dess kraftlöshet såsom enhetlig stat?

I ett avseende verkade förbundsfördraget snarare till Sveriges skada. Preussen, som länge i hemlighet understött Karl XII:s planer, i förhoppning att få vara med om att dela rovet, drog sig nu tillbaka. Ty när Olivafreden var bekräftad, däri Polen tillförsäkrades sitt gamla område och varigenom varje landavträdelse sålunda var utesluten, fanns ej längre något skäl för de preussiska statsmännen att hylla sig till Karl XII. De återkommo dock snart.

Någon väpnad hjälp av förbundet med Polen mot Ryssland — och det var huvudsaken — var endast att påräkna från sådana magnater, som disponerade egna hustrupper och i förhoppning om egna fördelar ställde dem till Karl XII:s förfogande, och sådana trupper voro ju av ringa värde. Visserligen pågingo värvningar i Västpreussen för Stanislaus' räkning, men de störtes av Augusts partigängare. Ty denne var ingalunda satt ur spelet. Efter Stanislaus' kröning hade han över Danzig och Königsberg begivit sig till Tykoczin (sydväst om Grodno), där han sammanträffade med tsar Peter. Ett stort senatsmöte, som

hölls i december, förklarade konung August orubblig trohet och beslöt i rak motsats mot förbundsfördraget mellan Stanislaus och Karl XII, att de polska vapnen skulle förenas med de ryska mot konungen av Sverige. Mötet ratificerade för sin del den traktat med tsaren, som året förut avslutats i republikens namn. Under sådana förhållanden innebar förbundsfördraget med Stanislaus och hans parti icke något krafttillskott för Karl XII.

Han stod nu, efter avslutandet av detta fördrag, praktiskt taget ensam mot en väldig övermakt. Tsarens trupper huserade i Litauen, och provinserna söder därom behärskades av Mazepa, ännu så länge dennes vasall. Preussen var utsatt för starka påtryckningar från tsaren, och dess hållning var oviss, då det ej längre hade någon landavträdelse att vänta på Polens bekostnad. Danmark rustade, ivrigt uppmanat av tsaren och den sachsiska diplomatien. I detta läge var Stanislaus-bundsförvanten en overksam åskådare. Vi skola nu kasta en blick på den väntade kraftmätningen mellan den svenska huvudhären och den ryska under vinterfälttåget 1706.

2.

Rehnskölds stora seger vid Fraustadt. Karl XII:s misslyckade försök att slå den ryska huvudhären i Litauen.

Av händelserna under vinterfälttåget 1706 är Rehnskölds seger vid Fraustadt (nära schlesiska gränsen) den 3 februari den viktigaste. Han undgick icke blott den dubbla omfattningen västerifrån av von der Schulenburgs sachsisk-ryska här och österifrån av August II:s sachsiska kavallerikår, förstärkt med ryska och polska trupper;[1] han lockade ut Schulenburg från Sachsen,

[1] Om denna operationsplan hade August efter tsar Peters avresa från Grodno slutligen givit order den 10 januari, sedan Karl XII:s hastiga frammarsch från Warschau mot Grodno blivit känd.

innan August hann fram, och tillfogade med sina 10.000 man utan artilleri dennes nästan dubbelt så starka här (18.300 man, därav 1/3 ryssar, och 32 kanoner) ett förkrossande nederlag på den korta tiden av 2 timmar. Schulenburg förlorade 15.000 man, 83 % av hela sin styrka, därav 7.500 döda på slagfältet, medan svenskarnas förlust i döda utgjorde endast 424 man och i sårade något över 1.000.[1] Hela fälttåget hade varat endast 5 dagar.

Var Rehnskölds seger sålunda ett verkligt stordåd i taktiskt och strategiskt hänseende, så blevo följderna ej mindre betydande. Genom den sachsiska härens tillintetgörande hade grundvalen för August II:s ställning i Polen undanryckts, och Sachsen låg öppet för segraren. Ej mindre viktigt var, att de förbundnas omfattande plan för 1706, som nämligen avsåg en generalkonjunktion av den ryska huvudarmén vid Grodno och Schulenburgs sachsiska här för att kringränna Karl XII, hade fullständigt korsats. Slutligen gjorde segern i hela Europa ett överväldigande intryck och höjde ytterligare de svenska vapnens anseende. Den inverkade på Danmarks hållning och förorsakade i Berlin en nyvaknad iver för förbundet med Sverige. Men för den stora koalitionen mot Frankrike var utgången av slaget en missräkning, ty nu skulle, ansåg man, Karl XII säkerligen icke avhålla sig från att marschera in i Sachsen. — Det skulle dock dröja ännu ett halvt år, innan Karl XII tog detta steg, som han kunnat taga långt förut.

Huru det skulle slutat, om Rehnsköld i stället blivit slagen, är svårt att säga; men ett är visst, att Karl XII då skulle befunnit

[1] Rehnskölds anfallsorder, som han utgav slagdagen kl. 11 fm. bestämde, att fiendens båda flyglar skulle omfattas av det svenska flygelkavalleriet samtidigt som svenska centern, uppdelad i olika stridsgrupper med sina bestämda mål, skulle angripa motståndarens front. Sedan fiendens rytteri blivit tillbakaslaget, skulle svenska kavalleriet hugga in i ryggen på hans infanteri. Ordern utfördes överallt på ett mönstergillt sätt. (Wikander, anf. arb. sid. 83—84.)

sig i ett mycket svårt läge, ty han hade fått den sachsiska hären i ryggen. Den 29 december 1705 hade han nämligen brutit upp med 20.000 man från trakten väster om Warschau (Blonie) för att slå den vid Grodno samlade ryska fälthären, 25.000 man, jämte högst 3.000 man sachsiskt kavalleri under konung Augusts befäl. Efter att på sexton dagar ha tillryggalagt mer än 300 km. stod han den 14 januari vid målet. Tsar Peter hade — liksom före Narvaslaget — lämnat sin armé (7 dec.), denna gång, som det sades, till följd av upproret i Astrakan, och anförtrott befälet åt den begåvade general Ogilvie, det ryska härväsendets egentliga organisatör, en österrikare av skotsk härkomst. Men ryssarna hade under hösten, medan Karl XII dröjde kvar vid Warschau, haft god tid att förstärka befästningsverken kring staden. Då en stormning icke ansågs rådlig, övergicks Njemen på isen strax öster om Grodno, varigenom Ogilvies återtåg i östlig riktning blev avskuret. Härvid passade det rysk-sachsiska kavalleriet på tillfället att avtåga från fästningen västerut, så att endast infanteriet blev kvar.

Karl XII:s avsikt var att innesluta staden för att med hungerns tillhjälp tvinga Ogilvie att uppgiva försvaret och sedermera slå honom i öppna fältet, då denne för att skaffa sin armé föda tvangs att utrymma Grodno. Men hungern blev en dålig bundsförvant, som vände sina vapen lika mycket mot svenskarna. I de usla kvarteren, där trupperna tagit in, fanns ingenting att äta. Bönderna hade gömt sin spannmål i gropar ute på marken, och svenskarnas försök att med pikar söka reda på deras förråd voro ofta fruktlösa. Redan förut var hären betänkligt försvagad under marschen och bivackeringen i den stränga vinterkölden, och nu ökades antalet sjuka och otjänstbara i hög grad. Det var nödvändigt att flytta förläggningsområdet österut, 60 till 90 km. från stadens närhet. Men härigenom försvårades fästningens övervakande. För att få tillräcklig operationsfrihet slogs en bro över Njemen. I fulla 2 månader voro ryssarna inneslutna

vid Grodno, dock icke nog effektivt; härunder utspann sig ett provianteringskrig i provinserna omkring staden, av vilket också de svenska trupperna ledo.

För att hindra undsättning av livsmedel till Grodno utsändes strövpartier åt olika håll, vilka slogo de fientliga styrkor, som påträffades. Svenska härens närvaro utövade för övrigt samma inverkan som vanligt på den kringboende adeln. Den infann sig och hyllade Stanislaus, utom de förnämsta motståndarna till släkten Sapieha, furst Wiesnowiecki och den litauske kanslern Radziwil, varför deras gods skövlades och brändes.

Rehnskölds seger vid Fraustadt, vars betydelse icke nog kan framhållas, fällde utslaget även i fråga om händelserna i Litauen. När tsaren erfor, att den sachsiska hären var tillintetgjord, beordrade han Ogilvie att söka taga sig ut från Grodno. Efter omfattande och välbetänkta förberedelser[1] lyckades det denne kloke fältherre att med sin här avtåga från Grodno den 25 mars och sedan i ilmarscher över Brest-Litovsk och Lutsk nå Kiev, där Ogilvie, som länge levat i kiv med de infödda generalerna, lämnade den ryska krigstjänsten. Karl XII, som blev uppehållen till den 4 april genom iståndsättandet av den av vårflödet förstörda bron över Njemen, försökte visserligen att genom en marsch över Pinsk genskjuta Ogilvie; men han kom för sent för att upphinna honom trots all sin egen energi och de oerhörda ansträngningar han pålade sina trupper under tåget i Polesiens sumptrakter.

I sådana vattensjuka trakter hade svenskarna under tiden för vårflod och tjällossning, då det hela liknade ett enda stort kärr, tågat 200 km., när de den 24 april äntligen nådde Pinsk, huvudstaden i Polesien. Aldrig hade en armé gått fram där. Karl XII hade åter gjort vad ingen annan ens velat försöka. Han och hans

[1] Mazepa hade ordnat proviantupplag i Lutsk, och tsaren själv hade samlat en undsättningshär om 15.000 man i Minsk.

svenskar hade utfört ett kraftprov som ansetts omöjligt. Men ändamålet med sin uppslitande marsch, att nå ryssarna, hade han icke vunnit. De hade på en visserligen längre men vida lättare väg långt förut kommit i säkerhet. På genvägen var tid icke vunnen men väl förlorad, och hären hade genom ansträngningar och umbäranden onödigt decimerats.

Medan man i väntan på artilleriet och trossen, som måst lämnas efter, stannade i Pinsk, utsändes mindre strövkårer för att rensa trakten från fientliga friskaror. En av dessa kårer — den torde utgått från Zaludek — anförd av översten vid livregementet K. G. Creutz, slog i närheten av Kletscht en mångdubbelt större men icke fältmässigt utbildad styrka av ryssar och kosacker och nedgjorde hälften. Denna raska bedrift, som var utan allt inflytande på krigets gång, väckte så konungens förtjusning, att han utnämnde Creutz till generalmajor. Men den lätthet, varmed segern vunnits, tycktes ha stärkt konungen i hans uppfattning, att ryssarna alltjämt voro samma usla patrask, som han piskat upp vid Narva.[1]

Den 23 maj bröt Karl XII upp från Pinsk. De flesta av provinsens fästningar voro då raserade, slott och egendomar, som tillhörde någon av konung Augusts anhängare skövlade, städer och byar lagda i aska. Först sedan magnaterna i den kringliggande trakten infunnit sig i det svenska högkvarteret och hyllat Stanislaus — han åtföljde hela tiden hären — nedlade Karl sitt fruktansvärda gissel.

Den 8 juni kom armén fram till Lutsk i Volynien, kring vilken ort den fick stanna ytterligare en månad. Båda konungarna uppslogo sitt högkvarter på slottet Jareslawice, 20 km. söder om staden. Ryssarna hade tre veckor förut passerat därigenom.

[1] "Creutzen har piskat upp dem vid Kletscht", skrev konungen till Rehnsköld, "så att en hoper blivit slagna och de som undankommit har kastat bort gevär och mundering att kunna fly desto bättre."

Även i Volynien använde Karl XII, dock i mindre grad, samma metod som i Polesien för att straffa Augusts anhängare, med den påföljd att adeln i dessa trakter "gladeligen föll till Stanislaus". Dennes anhang tillväxte betydligt och hans hov började antaga en mera furstlig prägel.

Under detta avlägsna tåg hade meddelandena med Sverige nästan upphört och likaså konungens beröring med främmande makter. "Det är underligt", skriver Samuel Barck[1] i juni, "att en konung med en armé av 20.000 man kan vara så inkognito, att själva avisorna ej skola kunna säga var han är."

Kansliets verksamhet, som alltsedan uppbrottet från Warschau stått nästan stilla, kom dock nu åter i gång. Flera befordringar skedde, bland vilka må nämnas Stenbocks och Lewenhaupts till generaler, den förre därjämte till guvernör i Skåne och den senare i Riga. Friherre Rehnsköld, som i slutet av det föregående året blivit fältmarskalk, hade i anledning av segern vid Fraustadt upphöjts i grevligt stånd.

När Karl XII framkom till Lutsk hade han med huvudhären gjort en rundtur genom en stor del av Polen och Litauen. Vad skulle nu ske?

Vinterfälttåget 1706 hade icke varit lyckligt för Karl och hans armé. Han hade visserligen under ett par månader hållit Ogilvie innesluten i Grodno, men denne hade undkommit och var alltjämt obesegrad; den ryska arméns förluster tyckes för övrigt icke varit så stora, som svenska berättelser haft att förmäla.[2] Den hade stannat på andra sidan Dnjepr i trakten av

[1] Han var kommissionssekreterare i K. kansliet i Stockholm, blev sedan statssekreterare, riksråd, greve och dog 1743. Det var han som lämnade Nordberg värdefulla underrättelser till dennes historia om Karl XII.

[2] Uddgren påpekar detta förhållande i sin uppsats "Fälttåget 1701—1706" (Bring, sid. 281).

Kiev. Och även konung August och hans sachsiska rytteri hade ju undkommit. Karl XII hade sålunda icke vunnit sitt militära mål med Grodnoföretaget, de fientliga stridskrafternas förstörande. Den egentliga orsaken härtill var, förutom hänsyn till Polen, saknaden av bas vid Grodno, som nödgade svenskarna att för underhållets skull flytta förläggningsområdena så långt bort från fästningen, att inneslutningen icke blev fullständig.

Ett fortsatt förföljande av ryssarna från Lutsk, d. v. s. en inryckning i Ryssland med Volynien som bas, var ej gärna möjligt utan grundliga förberedelser, och sådana skulle taga en rundlig tid, vartill kom att den kungliga hären numera var för svag till ett så allvarligt företag. Om Karl XII verkligen trott, att den ryska makten kunde besegras i Polen, så hade hans fälttåg nu visat motsatsen. Vad han vunnit var Stanislaus' erkännande såsom konung av adeln i Polens östra delar, en vinst av tvivelaktigt värde, då den framtvingats med eld och svärd.

En inryckning i de skövlade Östersjöprovinserna lät sig ej heller omedelbart göra, då inga åtgärder voro vidtagna för härens underhåll. Och i Polen fanns som vanligt icke något verkligt operationsföremål. Erfarenheten hade ju visat, att de många små splittrade styrkorna ständigt gledo undan, och om någon av dem upphanns och blev slagen, så var därmed föga vunnet.

Vad de förbundna härskarna angår, hade tsar Peter efter sin avresa från Grodno den 7 december över Minsk begivit sig till Moskva och därefter återvänt till Minsk — varifrån han beordrade Ogilvie att söka sig ut från Grodno —; sedan hade tsaren rest till Östersjöprovinserna och inspekterat fästningsverken vid Petersburg, vid Narva, Augdov, Pskov och därefter Smolensk för att slutligen begiva sig till Kiev, dit han ankom den 4 juli, tre dagar före Karl XII:s uppbrott från Lutsk. I Kiev stannade tsaren till den 20 augusti och pådrev fästningsverkens

förstärkande, varom order förut givits, samt övervakade truppernas samling.[1]

Konung August åter, som under våren och försommaren stått vid Krakau, drog sig, när Rehnsköld bröt upp från trakten av Posen, till Novgorodsk (mellan Grodno och Minsk), där han lät sina trupper intaga kvarter i avvaktan på hjälp från Ryssland. Därmed räddade han sig själv, men gav sitt arvland till pris.

3.

Karl XII marscherar in i Sachsen. Freden i Altranstädt och dess blodiga efterspel.

Medan hären låg vid Lutsk, beslöt sig Karl XII äntligen för att genom ett tåg till Sachsen göra ett slut på det långvariga kriget i Polen. Måhända fick han redan här underrättelser om Augusts flykt till Litauen. En marsch genom Schlesien var som nämnt så mycket mera berättigad, som August ofta använt detta land för sina truppers genomtåg och de allierade icke velat tillmötesgå Karl XII:s önskan att inverka på August för att förmå honom att avstå från Polens krona. Slutligen hade ju den senare genom sitt avlägsnande rent av inbjudit Karl att tåga in i Sachsen — hans arvland.

I fyra år hade Karl XII uppskjutit detta företag, det snabbaste och verksammaste medlet att tvinga August att avsäga sig kronan och sluta fred. Hösten 1702 och 1703, vid vilka båda tillfällen även August blivit grundligt besegrad, var — som vi visat i föregående del — det Habsburgska husets makt och de allierades ställning i Tyskland, från vilka håll protester kunde väntas, vida svagare än 1706. Ty segern vid Höchstädt 1704 hade rensat Tyskland från franska trupper, och våren 1706 hade

[1] Le Journal de Pierre le grand, sid. 176—186.

medfört nya lysande framgångar, bland vilka vi hava omnämnt hertigens av Marlborough seger vid Ramillies, som i ett slag bragte de spanska Nederländerna i de allierades våld. Slutligen var svenska armén i Polen hösten 1702 och hösten 1703 starkare än hösten 1706. Härtill kom ännu en viktig faktor, nämligen att tsaren de två förstnämnda åren hade ringa trupper disponibla för en inmarsch i Polen, vilket han, som vi få se, däremot hade hösten 1706.

Då alltså de allierades ställning i Tyskland såväl som tsarens ställning i Polen var vida starkare 1706 än 1702 och 1703, men Karl XII:s egen armé var svagare 1706 än 1702 och 1703, kunna vi icke finna annan förklaring till att Karl XII så länge uppskjutit tåget till Sachsen, än den vi redan hava anfört. Karl XII hade *föresatt sig* att polackerna skulle själva avsätta sin konung, men han hade icke trott att detta skulle taga så lång tid i anspråk, han trivdes väl på den polska krigsskådeplatsen, och han hade *lovat* den österrikiske diplomaten Zinzendorff att i det längsta dröja med inmarschen, "så länge annan utväg syntes möjlig". Sålunda hade kriget i Polen kommit att onödigt förlängas i flera år, vilket åter lade grunden till de blivande olyckorna.

Den 7 juli bröt Karl XII upp från Lutsk och tågade västerut, dock utan att meddela någon avsikten med marschen. Efter föreningen med Rehnskölds häravdelning den 6 augusti väster om Weichsel (vid Piontek) och sedan general Mardefelt kvarlämnats i Kalisz med en kår av 4.000 man för att icke alldeles blotta västra Polen på trupper, överskreds Oder den 23 augusti, varpå hären ryckte in i Sachsen. Sedan Elbe överskridits den 5 september, förlades hären i kvarter ej långt från Lützen med högkvarteret på adelsgodset Altranstädt. Huvudhären hade då efter uppbrottet från Warschau tågat omkring 1.700 km., vartill kommer de detacherade kårernas marsch åt olika håll. Ehuru inmarschen företagits med en armé, som knappast räknade 19.000

man, hade något nämnvärt motstånd icke mötts; endast några smärre detachementsstrider hade ägt rum. Att armén var så liten berodde därpå, att huvudhären under tåget i Litauen och Volynien betydligt sammansmält.[1]

Protester, som höjdes av Österrike, i Tyska rikets namn, av England och Holland åtföljdes icke av handling men väl av lyckönskningar till segraren! Vad de allierade nu som förut fruktade för, var, att det gamla bundsförvantskapet mellan Sverige och Frankrike möjligen skulle återknytas eller att Karl XII åtminstone skulle företaga någon åtgärd till Frankrikes förmån. Det är högst osannolikt, att följden skulle blivit en annan än protester, om inmarschen skett 1702 eller 1703. Vi erinra om general *Wikanders* ord. "Vanligen äro", säger han, "motståndare i ett krig — ej minst voro de det i det stora spanska successionskriget — så bundna av varandras operationer och hava så ont om trupper, att de helst undvika att inlåta sig i krig med en utomstående segerrik makt, som icke är förklarad fiende till någon av dem."[2]

Emellertid hade fredsunderhandlingar öppnats av ombud från sachsiska regeringen i Dresden, så snart svenska hären passerat gränsen. Dessa ledde till ett snabbt resultat på de av Karl XII dikterade villkoren, och redan den 14 september undertecknades i Altranstädt fredsfördraget, vilket dock tills vidare skulle hållas hemligt. August avstod för alltid från sin polska krona, erkände Stanislaus såsom konung i Polen och förband sig att icke vara i förbund med eller stödja någon främmande makt mot Karl XII eller Stanislaus. Han skulle försätta prinsarna Sobieski i frihet,

---

[1] Karl XII hade förbrukat mera än ⅓ av sin armé under det att Rehnsköld, som utkämpat ett verkligt fältslag, icke förbrukat mer än 1/6 av sin häravdelning, en förlust som han för övrigt ersatt med de i slaget tagna fångarna, av vilka 2.500 tyskar, schweizare och fransmän gingo i svensk tjänst.

[2] Anf. arb., sid. 86.

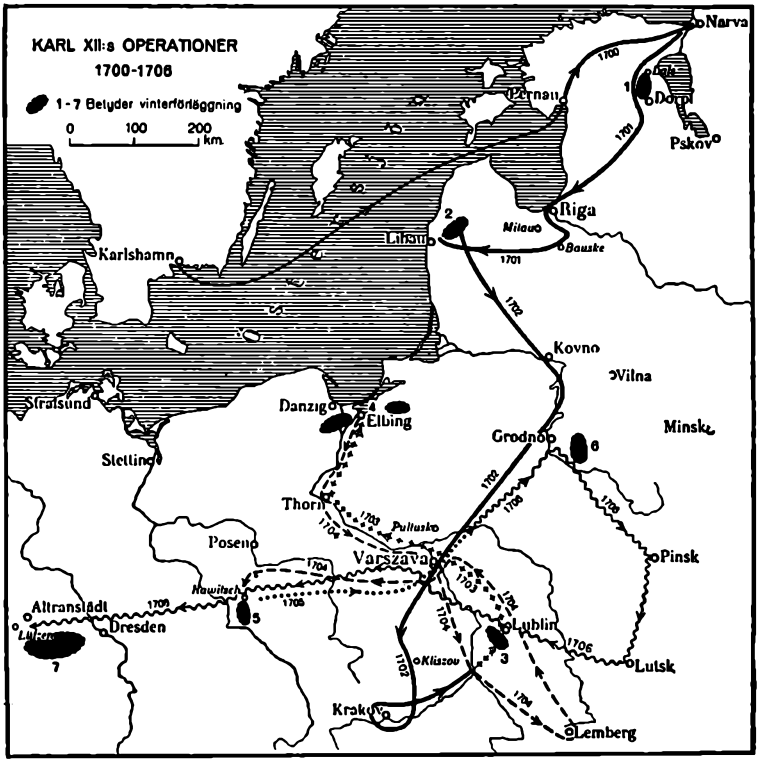

Ur J. G. Wikanders Översikt över Sveriges krig under 1700-talet.

överlämna de återstående ryska hjälptrupperna i Sachsen och utlämna alla i Sachsen varande svenska överlöpare och förrädare, bland vilka särskilt nämndes Johan Reinhold Patkull, vilken i Sverige förut blivit dömd till döden. För uppfyllandet av dessa villkor hade August att skaffa kejsarens och sjömakternas uttryckliga garanti. Slutligen skulle den svenska hären njuta fullt underhåll i Sachsen. Sin konungatitel fick August behålla.

Därmed hade Karl XII gjort slut på den statliga förbindelsen mellan Kursachsen och Polen, som varat i nio år, och äntligen bringat den andre av Sveriges fiender på knä — tills vidare.

Så långt var allt gott och väl. Men vad var vinsten för Polen, till vars återupprättande och tryggande mot Ryssland Karl XII hade fört det långa kriget i dess eget land? Det blev på mer än ett sätt åter skådeplatsen för krigets hemsökelser och gick, kan man säga, ur askan i elden. Ty knappast hade Karl XII från Lutsk tågat västerut, förrän den ryska hären, omkring 20.000 man under Mensjikov, följde efter genom Volynien, nu i sin tur härjande och brännande godsen, tillhöriga den adel, som Karl XII förut tvungit att hylla Stanislaus. Ej nog härmed. I Lublin tillstötte August, som ännu var okunnig om fredens avslutande, med sin kavallerikår och polska trupper, så att den förenade hären nu uppgick till omkring 35.000 man. Denna här överskred i början av oktober Weichsel och anföll under Augusts överbefäl den 19 Mardefelts lilla kår vid Kalisz, till vilken slutit sig fältherren Potocki med Stanislaus' trupper, polacker och litauer, omkring 15.000 man. Dessa flydde redan i början av striden, och Mardefelt blev efter ett tappert motstånd slagen, med förlust av 700 man i döda och 2.000 tillfångatagna, bland de senare han själv, några överstar och ett hundratal andra officerare, de flesta sårade.

Denna händelse inträffade 5 veckor efter fredsfördragets undertecknande. Att August n u känt till detta fördrag, framgår därav, att han mer än en vecka f ö r e slaget (10 oktober) återsänt till Sachsen sin förtrogne, geheimereferendarien G. E. Pfingsten, ett av fredsombuden, som den 5 oktober uppsökt honom i Piotrkov i Storpolen, med sin öppna underskrift både till fredens stadfästelse och för den av Karl XII ivrigt påyrkade avsägelseakten rörande polska kronan. Men han hade låtit underrätta Mardefelt, som ännu var okunnig om fredens avslutande, om att ett vänskapligt förhållande inträtt mellan Sverige

och Sachsen, tillrådande honom att draga sig tillbaka. När Mardefelt stod kvar, anföll August, därtill ivrigt uppmanad av Mensjikov, för vilken han ej velat tillstå, att han ingått fred med Karl XII och frånträtt förbundet med tsaren.

*

Kriget hade sålunda, sedan fred var ingången, fått ett blodigt efterspel, vilket borde kunnat undvikas. Polackerna jublade, och den avsatte konung August, som i den ställning han befann sig, helst velat undvika en drabbning, gjorde, hänförd av sin oväntade framgång, sitt intåg som segrare i Warschau, där han lät sjunga "Te Deum", fira lysande segerfester och mottog hyllning av polska adelsmän. Ty nu var han åter herre i Stanislaus' huvudstad. På liknande sätt firade tsaren i S:t Petersburg sina truppers seger, och Mensjikov — den förre sockerbagarpojken — upphöjdes i furstligt stånd.

När Karl XII, ungefär samtidigt med mottagandet av Augusts ratifikation av fredsfördraget, erhöll underrättelse om Mardefelts nederlag, hotade han de sachsiska ombuden med att återsända fördraget. Men Pfingsten överlämnade då ett mycket botfärdigt brev från August, vari denne förstod att urskulda sig till det skedda och dessutom lovade att själv komma till Sachsen, vilket blidkade konungen. Ty Karl XII var alltid ädelmodig mot en fiende, som ödmjukade sig. Han skrev ett förbindligt svar till sin kusin och begärde ingen annan upprättelse än frigivandet av de tillfångatagna svenskarna, vilket naturligtvis oförd röjligen skedde. För övrigt gick förlusten vid Kalisz lika litet konungen till sinnes som många andra, ty den kunde ju alltid — menade han — ersättas. Han hade den förnöjelsen att hans folk hållit sig övermåttan tappert mot en så stor övermakt.[1]

Affären vid Kalisz hade dock visat dels huru föga Karl XII

[1] Karl XII till Lewenhaupt den 30 okt. 1706.

kunde lita på Stanislaus' trupper, dels att August ännu hade ett starkt parti i Polen, och att polackerna sålunda voro långt ifrån eniga, vilket måste förringa Polens betydelse som bundsförvant åt Sverige vid den blivande slutuppgörelsen med Ryssland.

I november lät Karl XII bekantgöra fredsfördraget, varigenom August avsagt sig polska kronan. Sedan denne lyckats skilja sig från ryssarna, avreste han från Warschau till Dresden. Den 7 december överraskade han Piper i dennes kvarter, varifrån bud sändes till Karl XII, vilken skyndade dit. Och så möttes de båda konungarna — ännu större kontraster än Karl och Peter — sedan de i sex år legat i krig med varandra. De sammanträffade sedan ofta än i Altranstädt än i Leipzig. Karl XII lämnade alltid sin äldre kusin hedersplatsen; han fann honom "lustig och rolig". Men alla Augusts försök att få Karl att mildra bestämmelserna i fredsfördraget förblevo fruktlösa.

X.

Karl XII såsom krigsledare. Hans framfart i Polen.

1.

Jämförelse mellan Gustaf II Adolf och Karl XII under deras tidigare krigsår. Karl XII:s och Tsar Peters personliga insatser i kampen dem emellan.

Det väcker förvåning, att Karl XII under kriget i Polen icke en enda gång återkom till sin huvudstad för att själv avlägsna slitningarna mellan myndigheterna hemma och i Östersjöprovinserna, för att själv taga hand om rustningarna till dessa provinsers försvar, vilka han fann otillräckliga. Och dock låg ju huvudhären stilla långa tider, därav mer än ett år vid Thorn och i närheten av Danzig, 9 månader vid Rawitz och 5 månader vid Blonie; allt åren 1703—1705, varunder den ryska örlogsbasen grundlades, Kronslott uppfördes, Retusaari befästes, Dorpat och Narva förlorades. Ej heller under sitt årslånga uppehåll i Sachsen besöker Karl XII sin huvudstad. Att han icke återvände till Östersjöprovinserna, ej tillsatte en högste befälhavare där, ej ens ditsände någon officer för att göra sig underrättad om det verkliga läget där, är flera gånger omnämnt.

Huru olika hade icke Gustaf Adolf under sina många och

svåra krig tagit sin uppgift beträffande rustningarna hemma och möjligheten för sina undersåtar att utgöra de tunga pålagorna! När denne konung, efter avslutandet av sitt första krig (det danska), sommaren 1614 drog ut till det ryska kriget, var också han en yngling, endast 19 år gammal. Men under de $2\,^1/_2$ år, som detta krig ännu varade, återvände han upprepade gånger till sin huvudstad för att själv ombesörja vad han fann nödigt och undanröja alla hinder hemma för krigets förande. Än färdades han över Östersjön, än reste han den långa vägen runt Bottniska viken; tre gånger har han rest denna besvärliga väg.[1] Han färdades även runt Finska viken, från Narva till Åbo. Han höll riksdagar hemma, han höll en finsk lantdag i Helsingfors. Och allt detta under brydsamma förhållanden, med en här som i disciplin och krigsduglighet stod långt efter Karl XII:s, ett ofta oregerligt krigsfolk, för vars avlöning till och med kanonerna måste pantsättas.[2]

Bekant är huru angelägen Gustaf Adolf var att stäcka den ryska makten, innan den hunnit växa sig stark. Efter freds-slutet i Stolbova 1617 skildrade han i sina båda tal till ständerna i Örebro och Stockholm Ryssland såsom de östra folkens besegrare, härskaren över en stor del av Europa och Asien, vars makt vore att skatta lika med de mäktigaste välden i världen. Lärde ryssen — yttrade konungen — att rätt känna sin makt och värdet av de länder, strömmar och hav, som han (i freden) avstått, och han finge dem tillbaka, skulle han från alla sidor kunna angripa Finland, fylla Östersjön med flottor och sätta Sverige i ständig fara.

När Gustaf Adolf yttrade dessa ord var han 22 år gammal.

---

[1] Den minsta hastigheten var 10 mil om dagen och 10 mil om natten.

[2] År 1613 pantsattes de fältstycken, som använts vid Ivangorods belägring, och år 1616 kanonerna på Revals vallar.

Vid samma ålder visste Karl XII, att ryssarna på två ställen framträngt till Finska viken, i Nevamynningen och vid Narva, samt att de på det förra stället byggde fästningar.

För Gustaf Adolf var Rysslands utestängande från Östersjön ett av Stolbovafredens viktigaste resultat, och enligt hans mening kunde Ryssland härefter icke utan Sveriges goda vilja sätta en båt i Östersjön.

Vid besittningen av Nevas mynning fäste Gustaf Adolf utomordentligt stor vikt, ja så stor, att han ansåg, att med denna var Sveriges överlägsenhet över Ryssland beseglad. Om vilken betydelse den store konungen tillmätte en erövring av Pskov, är förut talat — allt raka motsatsen till Karl XII:s uppfattning om värdet av de båda strategiskt viktiga platserna.

Huru kan man då vilja påstå, att Karl XII tagit lärdom av Gustaf Adolfs krig, att han var hemmastadd i Sveriges historia och väl förtrogen med Sveriges krigshistoria? Härtill fordras en fullständig oförståelse för den bärande tanken i vår störste konungs ryska krig.

Även under sitt långvariga krig med Polen (1617—1629) återvände Gustaf Adolf flera gånger till sin huvudstad. Riksdagen i Örebro 1617 var inledningen till detta konungens tredje krig. Så komma riksdagen i Stockholm och kröningsriksdagen i Uppsala samma år, vidare riksdagen i Stockholm 1624 och de bägge riksdagarna 1627, den ena i januari och den andra i december, fortsatt in i januari 1628. Under de sista åren (1626—1629) fördes kriget i Västpreussen, där konungen gjorde ej mindre än fyra fälttåg. Det är väl sant, att Gustaf Adolfs upprepade återvändande från kriget med Polen underlättades genom ingångna stillestånd, men detta hindrar icke, att han under sina många krig — i likhet med våra bästa konungar — höll konungapersonligheten levande för folkmedvetandet hemma, en uppgift för vilken Karl XII saknade blick.

Gustaf Adolf anvisade eller skaffade själv utvägar till erhål-

lande av medel för krigens förande, Karl XII endast befallde. Den förre kunde leda ett krig, den senare hade nu ådagalagt att han icke kunde leda ett krig, men väl en armé. Redan som 20-årig, vid Kliszov, hade ju Karl visat sina ovanliga egenskaper på slagfältet. Han var en utmärkt arméchef, med en enastående förmåga att vid de svåraste tillfällen behärska truppen och egga den till hart när övermänskliga ansträngningar; i det senare fallet gick han dock stundom alltför långt. Såsom truppförare, särskilt inom det taktiska området, stod Karl XII, med sitt orubbliga lugn och sina fysiska sinnens ovanligt starka utveckling, som gjorde det möjligt för honom att nästan ögonblickligen uppfatta vad som tilldrog sig på fältet, måhända högre än Gustaf Adolf, vilken var häftig, mindre rörlig till häst, ganska närsynt och hade en spröd, svag röst, i motsats till Karl XII:s kraftiga och välljudande kommandostämma, egenskaper som den tiden voro av stor betydelse. Utan tvivel stod Karl XII såsom truppförare på höjden av om ej före sin tids fordringar. Men när det gällde att praktiskt genomföra de stora planerna, att hålla ihop flera häravdelningar, i och för deras samverkan mot ett gemensamt mål, då räckte knappast hans fältherrekonst till. Man får dock stundom höra, att "Karl XII var född härförare" och liknande uttryck. Men ingen födes mästare i fältherrekonsten.[1]

[1] Gustaf Adolf hade genomgått en hård skola, innan han blev en stor fältherre. Fredrik II (den store) kallar krigföringen "ce pénible métier". Och Napoleon, världens störste härförare, hade, innan han mottog befälet över den italienska armén, haft en grundlig lärotid. Hans styrka låg för övrigt ej endast i hans snille utan även i hans oerhörda arbetsförmåga, icke minst under den tid, då han förberedde sina fälttåg. I början av 1790-talet innehade han först en underordnad plats i krigsministeriet och fick där tillfälle att göra sig förtrogen särskilt med den italienska krigsskådeplatsen, varefter han var militärisk rådgivare åt Robespierre d. y., som var konventskommissarie vid italienska armén.

Även Rehnsköld var en utmärkt arméchef, fast han ej kunde äga samma auktoritet som konungen, och säkert stod också han såsom taktiker på höjden av sin tids fordringar. Huruvida Rehnsköld, som det påstås, tillrått kriget i Polen, är svårt att avgöra, men har det skett, är det förklarligt från h a n s sida. Polen hade såsom krigsskådeplats sedan gammalt långt bättre rykte om sig bland svenskarna än Ryssland, och Rehnsköld trivdes — liksom sin herre — väl på den polska krigsskådeplatsen, där han anförtroddes det ena viktiga uppdraget efter det andra, vilka alla han utförde på ett berömvärt sätt och med en jämförelsevis human krigföring. Att han härunder icke lade sig i ledningen av kriget i dess helhet, kan man förstå, då han hade fullt upp att göra med skötandet av egna åligganden. Men Rehnsköld har smickrat konungen för mer än ett av dennes företag, som han med sitt goda omdöme knappast själv kunnat gilla. Så med stormningen av Lemberg. "Eders Maj:t gratulerar jag av innersta underdånigst hjärta", skriver han, "över den lyckliga entreprisen Eders Maj:t gjort med staden Lemberg och att Eders Maj:t åter på nytt maner visat huru fästningarna äro att erövra."[1] För övrigt har Rehnsköld — och flera med honom — varit suggererade av konungens ständiga militära framgångar på fältet och av att denne alltid undslapp utan att bliva sårad. Konungens tilltro till Rehnsköld såsom militär ledare var också, med rätta, stort, och denne general är den ende som torde ägt någon kännedom om konungens planer, dock icke alla.

I motsats till Rehnsköld har Piper, efter slaget vid Kliszov, uppbjudit hela sin förmåga för att bringa konungen till försoning med August II, vilkens detronisering han, som vi sett, avstyrkte, men då konungen vidhöll sitt beslut, fortsatte han lojalt och oförtrutet, till sin egen ofärd, att verkställa sin herres vilja. Förhållandet mellan Piper och Rehnsköld, som aldrig varit rik-

[1] Den 1 september, efter uppbrottet från Jaroslaw mot Warschau.

tigt gott, hade med åren blivit sämre. Piper ansåg, att Rehnsköld eggade konungens krigslust och uppmuntrade honom till onödiga företag, och konungens främste general kunde icke smälta att chefen för konungens fältkansli lade sig i krigsoperationerna. Efter sin utnämning till fältmarskalk hade Rehnsköld blivit alltmera högdragen; både han och Piper voro stolta herrar, medvetna om sitt eget värde, och förhållandet dem emellan kom att urarta till verklig fiendskap, till stor skada för det hela. Att Piper härvid såg längre än Rehnsköld, är uppenbart.

Tsar Peter var en klen truppförare och en svag taktiker. Själv har han knappast lett någon batalj eller belägring. Då han personligen deltog i operationerna inom det taktiska området, påtog han sig vanligen ett underordnat befäl under någon av sina främsta generaler, vilken han då gav militärisk hedersbetygelse, hälsade med hatten i hand och i övrigt visade samma vördnad, som han ville, att hans soldater skulle visa sina förmän. Men tsaren var något annat, något som under ett stort krig betyder mera än truppförarekonsten. Han var en skicklig ledare av kriget och en framstående organisatör och han sörjde så vitt möjligt för ett ordnat baserings-, underhålls- och ersättningsväsende; även det ryska underrättelseväsendet hade vanligen fungerat väl, vilket icke alltid kan sägas om det svenska högkvarterets. Sitt krigsmål har tsaren från första stund haft klart för sig, och efter den tillfälliga bedövningen genom Narvaslaget har han för dess uppnående insatt alla krafter med energi och seghet, med orubblig och hänsynslös konsekvens. Till tsarens förtjänster och fel såsom skapare av en rysk sjömakt och de svårigheter han därvid hade att övervinna får jag återkomma i en senare del av detta arbete.

Om tsar Peter sålunda redan nu hade utfört ett betydande verk, då han kunde på svenskt område sätta ett 150-tal krigsfartyg (stora och små) i sjön, får man icke glömma, att hans arbete härvid i hög grad underlättats, ja rent av främjats, av det sätt,

på vilket Karl XII ledde kriget. Utan en sådan ledning skulle tsaren icke kunnat framtränga till havet, ännu mindre där inrätta en örlogsbas m. m. dylikt. Och att tsaren skulle göra precis vad han gjorde, det hade förutsagts av de svenska statsmännen. Tsar Peters planer hade alltså ansetts utförbara.

Annorlunda var förhållandet med Karl XII:s planer. Han hade utfört vad ingen av hans statsmän och icke någon annan heller ansett vara möjligt. Han hade förmått genomdriva, vad han, då han började det polska kriget, ansåg för det viktigaste: konung August hade tvungits att avsäga sig Polens krona. Det var i och för sig, det kan ej nekas, ett jätteverk, vilket på det sätt det genomfördes hade krävt vida mer kraftansträngning än den tsar Peter behövt prestera för utförandet av sitt verk. Men medan den ryske reformatorn kämpat för ett mål, som alltid skall erinra eftervärlden om dennes praktiska geni, hade den svenske envåldshärskaren krigat för något helt annat. Mitt i erövringspolitikens tidevarv har han offrat folk och en dyrbar tid, till synes icke för att göra erövringar, ej ens för att försvara sina länder, utan för ett enligt hans egen livsåskådning nödvändigt uppfyllande av vissa abstrakta, gammaltestamentligt betonade rättskrav. Det senare är så mycket egendomligare, som Karl XII i fördomsfrihet och fördragsamhet mot de i religiöst avseende olika tänkande stod före sin tid. Men hans levnad är ju så rik på motsägelser.

Har icke Karl XII själv någon gång tvekat om, huruvida kriget i Polen verkligen var till nytta för hans eget land? Spår härtill saknas ej. Jag skall ordagrant anföra ett förut berört yttrande av Olof Hermelin. "Det faller mig i hågen vad H:s M:t sade den afton, som man tänkte storma staden", skriver H. från Thorn den 12 oktober 1703. "När generalerna viste honom vad fara vore där vid, och särdeles för sin (hans) egen person, därigenom fäderneslandet skulle taga en obotlig skada, svarade H:s M:t: där mina soldater bliva, där vill jag ock bli. (H:s

M:t ville själv föra första anfallet.) Ej heller kan Sveriget mista så mycket i mig, efter det ändå har liten nytta av mig. Orden voro just sådana. Sed hace inter nos. Men nyttan kunde bli stor, om H:s M:t vände sig en gång här ifrån."[1]

Så uttalar sig den högt begåvade och mångsidigt bildade Olof Hermelin, och det finnes ingen anledning att misstro hans ord, då han vid denna tid stod på bästa fot med konungen.[2] Vi ha sett, att också andra svenska statsmän delade Hermelins åsikt om det orimliga hos konungen att icke göra upp saken med August II, efter underrättelserna om ryssarnas stora framgångar vid Neva, sedan de sprängt de svenska försvarskrafterna i öster i tvenne isolerade grupper. Men även fienden — för att nu ej tala om de neutrala makterna — kunde icke finna annat motiv för Karl XII:s fortsättande av kriget i Polen än dennes envishet. När den förutnämnde sachsiske ministern Flemming våren 1704 underhandlade i Köpenhamn om ett danskt fredsbrott mot Sverige, men de danska statsmännen helt naturligt tillbakahöllos av fruktan, att det kunde gå på samma sätt som år 1657, förklarade Flemming, att Danmark kunde lita på att konung Karl skulle få full sysselsättning i Polen, varvid han åberopade konungens envishet, tilläggande: "även om Moskva och Danmark stode i Stockholm, torde han ändå fullfölja sina planer i Polen till det yttersta".[3]

Att Flemming också på annat sätt sökte förmå Danmark till aktiva åtgärder mot Sverige, förringar icke betydelsen av detta hans yttrande. Den uppfattningen var för övrigt allmän, att

---

[1] Brev från Olof Hermelin till Samuel Barck, utgivna av Carl von Rosen, sid. 71. Den spärrade stilen av mig.

[2] Hermelin hade bl. a. med sin eleganta latinska stil på ett grundligt sätt vederlagt tsar Peters och August II:s manifest, med vilka de sökt försvara sina angrepp på Sverige.

[3] Herlitz, anf. arb., sid. 172.

August II som avsatt icke skulle bli mindre farlig än förut. Ej ens Rehnsköld torde gillat krigets förlängning i Polen, därtill var han alltför klok. Men denne ovanligt kraftige krigare var — i motsats till Stenbock — för svag för sin herres gunst för att söka inverka på honom i annan riktning. Även Stenbock hade efter sina första försök tröttnat, då han insåg att ingen kunde inverka på konungen i dennes en gång fattade beslut.

2.

En bidragande orsak till krigets förlängning i Polen.

Jag har sökt visa, att Karl XII sannolikt skulle kunnat bringa kriget i Polen till ett snart slut, om han ryckt in i Sachsen hösten 1702 eller hösten 1703. Men det finnes även en annan anledning till att kriget blev så långvarigt: det sätt, på vilket konungen gick till väga med polackerna för att förmå dem dels att avsätta August, dels att erlägga krigskontributionerna till härens underhåll. Detta framgår av konungens egenhändiga brev till Meijerfelt, Stenbock och Rehnsköld m. fl.[1] Så t. ex. befalles Meijerfelt, som före Karl XII ryckt in i Polen, redan i september 1701 att tillämpa plundringssystemet mot konung August och dennes parti, så olikt förhållandet efter landstigningen på Själland året förut, då Karl XII visat sig angelägen att skona landet. Och Stenbock, som hösten 1702 beordrats till Rödryssland och Volynien för att utkräva kontributioner, marscherade, som han själv säger, med facklan i hand. Voivoden av Volyninen sattes i fängelse, kronfältherrens gods skövlades och brändes jämte andras av adeln. Väl lyckades det Stenbock att indriva betydande penningesummor, vilka användes till de svenska officerarnas

[1] Konung Karl XII:s egenhändiga brev. Samlade och utgivna av Ernst Carlson.

avlöning, och även kläde togs för arméns behov. Men den polska adeln, ovan vid skatter, hade naturligtvis svårt att finna sig i att utgöra dryga kontributioner till en främmande härförare, med vilken Polen — enligt Karl XII:s egen förklaring — icke befann sig i krig, och därtill ofta se sin egendom angripen. Stenbock förordade genom Piper ett hovsammare uppträdande, men svaret blev endast ökad stränghet.

Huru konungen själv anger sättet för härens underhåll i Polen, framgår av hans brev till Rehnsköld, från Lublin i februari 1703. "Jag marscherar allt ännu så sakta marsch och äter på en ort, så länge där finnes något, på det ingen ort må slippa att föda oss." Och på sommaren får Rehnsköld befallning att skriva ut "allt vad som kan klås och fås" samt anskaffa magasinsförnödenheter för 6 månader eller mer, "det må skaffas på vad sätt det kan och landet lida så mycket det vill"; själv hade konungen låtit avstraffa de olydiga samt med svärd och brand utdriva kontributioner, "så att förr en oskyldig skall lida än en skyldig skall slippa". "De invånare, som generalen kunde få fast och ringaste supçon är på, att de hava gjort något otroget, måste strax på halva bevis hängas upp, så att fruktan kommer och att de måste veta, om man begynner med dem, så skonas intet barnet i vaggan"; vill fienden göra Rehnsköld omak, bör han härja och bränna runt ikring "och göra landet i ett stort distrikt alldeles öde", så att ingen kan komma till honom.[1] Rehnsköld var emellertid alltför mycket före sin tid, för att han, mer än nödvändigheten krävde, skulle fullgöra så fruktansvärda påbud; hans krigföring, ehuru hård nog, ansågs hovsam i jämförelse med konungens. Ovannämnda befallningar utfärdar konungen, medan han själv beröm-

[1] Orsaken till denna befallning var upprepade försök att överrumpla mindre svenska partier och uraktlåtenhet att efterkomma krigskommissariatets fordringar.

mer sig av att nyligen ha låtit bränna 3 à 4 byar och en stor gård, för att några drängar blivit slagna, och att ha "bränt upp en hel stad och hängt borgarna".[1]

När konungen utfärdade dessa om skoningslös hårdhet vittnande påbud var han i åldern 19—21 år. Det är visserligen sant, att samtida fältherrar, särskilt Marlborough och ett par franska marskalkar, vilkas sinnen dock hade förhärdats under många års krig, icke foro mildare fram i fiendeland, men Karl XII befann sig ju icke, som ofta påpekats, i krig med polska republiken, vilken han i stället ämnade till sin bundsförvant, och han var vid denna tid knappast mer än en yngling. Det är även sant, att konung August gick till väga på liknande sätt mot sina undersåtar i Storpolen. Då den här boende adeln dröjde att underkasta sig Sandomirska mötets beslut (1702), lät han sachsiska trupper rycka in i landet och med våld kväva den där vaknande böjelsen för svenskarna. Men August var då laglig konung i Polen och han betraktade dessa sina undersåtar såsom upprorsmän. Sedan dessa år hade det ständiga fältlivet gjort Karl XII ännu hårdare och framkallat en retlighet mot allt och alla, som vågade motsätta sig hans vilja. Denna skulle vara lag.

I ovannämnda fruktansvärda repressalier och tvångsåtgärder, med vilka Karl XII — under det han genomtågade Polen från den ena ändan till den andra — på olika orter sökte skrämma de motspänstiga av konung Augusts parti till underkastelse, trodde han sig hava funnit bästa medlet att uppnå sitt syfte, Augusts avsättning. Ty det var ingalunda endast för att föda sin här på det främmande landets bekostnad, utan även och snarare mer av politiska skäl som Karl i Polen formligen satte i system en sådan utsugning av landet. Men denna hänsynslösa

[1] Se breven n:r 158, 160, 161, 162, 239, 249, m. fl. Den spärrade stilen av mig.

framfart medförde en helt annan verkan än den han åsyftade. Den framkallade hos de till en början ganska likgiltiga polackerna en häftig förbittring och en motståndslusta, som väsentligen bidrog att förlänga kriget och ruinera landet. Karl XII:s tillvägagångssätt att genomföra avsättningsbeslutet bidrog också till något annat: att underlätta det ryska inflytandets grundläggande i Polen, och därav förstod tsar Peter att draga fördel.[1]

Vill man söka bedöma Karl XII vid ifrågavarande tid, innan han själv drabbats av någon verklig motgång, måste man hålla för ögonen hans ålder: att han var 15 år gammal, då han såsom enväldig konung tillträdde regeringen över den svenska storstaten, att han vid nyss fyllda 19 år hade besegrat alla sina tre fiender och att han icke var äldre än 24 år och tre månader, då han efter mer än sex års krig avslöt freden i Altranstädt. Gustaf Adolf var visserligen yngre, då han, utan att tro sina vapen oemotståndliga, lyckligt hade slutfört sitt andra krig,

[1] I bjärt motsats till ovannämnda om oerhörd hårdhet vittnande befallningar, som icke tåla gensaga, framstår en i krigsvetenskapsakademiens tidskrift för år 1833 återgiven skrivelse med överskriften "Konung Karl XII:s hemliga instruktion till sitt generalitet", vilken även upptagits till behandling av H. E. Uddgren i Stockholms Dagblad den 23 juli 1907. Denna instruktion, som att döma av uttryckssättet ursprungligen varit författad på tyska, är visserligen undertecknad "Carolus XII Rex", men har intet datum, endast "Sept. 170 ". I inledningen säges emellertid, att instruktionen utgivits vid tiden för konungens inbrott i Sachsen. Såväl befäl som manskap ålägges här på det strängaste att mot invånarna i Sachsen iakttaga ett vänskapligt och gott förhållande samt avhålla sig från "allt deras förtryck, plågande och kväljande" m. m. Vid veckovisitationerna hos värdarna skall därtill beordrat befäl göra sig noga underrättat om de inkvarterade soldaterna begått någon våldgästning, vanart, ohövlighet o. d. och allt sådant ofördröjligen anmäla... "Ty jag vill icke" — säger konungen — "att något lidande tillfogas den ringaste; dock är jag icke Gud, sålunda icke allvetande, utan en svag människa." Manskapet

det ryska; men hans uppfostran hade varit en annan, han var icke envåldshärskare, och de första åren av hans regering hade som nämnt i motsats till Karl XII:s varit fyllda av bittra prövningar, varunder han genomgått en hård men nyttig skola. På honom hade ej heller fältlivet i unga år medfört samma förhärdande inflytande som på Karl XII, då ju han så ofta det var möjligt återkom till sin huvudstad, höll riksdagar, ägnade sig åt landets inre förkovring och mottog andra intryck än de som livet i fält medförde.

Men Karl, som hela tiden uppehållit sig vid armén, hade allt mer levt sig in i lägerlivets vanor och föreställningssätt. Han är sedan länge nästan likgiltig även för sina egna soldaters lidanden. Han förklarar "det litet göra till saken", att ett svenskt parti blivit av polackerna nedgjort, "allenast våra män hållit sig väl och soutinerat sin reputation till sista man". (Egenh. till Rehnsköld, aug. 1703). När konungen i sitt första brev till Rehnsköld lyckönskar denne till segern vid Fraustadt, skriver han bland annat, att han fröjdar sig övermåttan, "att H. Genera-

---

ålägges även att icke yttra sig missfirmligt om konung Augusts person. "En konung förbliver alltid konung och förtjänar den aktning, som tillhör hans stånd, t. o. m. då han icke har en fiskarkoja mer." I slutorden säges bl. a.: "Riken kunna (erövras) genom makt och våld, slaktningar genom vapen, mod och ihärdighet; men tillgivenhet och förtroende förvärvas endast genom godhet, kärlek, saktmod och skonsamhet". Instruktionen innehåller även bestämmelser för sjukvården inom armén, om att officerarna böra förskaffa sig bildning och bokliga kunskaper, att underofficerare och soldater skola lära sig läsa och skriva m. m.

Ehuru denna instruktion uppgives ha varit införd i en tysk tidskrift, vars redaktion skulle erhållit den från en aktad tysk samlare, synes dess äkthet kunna starkt ifrågasättas; icke ett enda exemplar av densamma har mig veterligen blivit bevarat i någon svensk samling. Det är också betecknande, att redan i inledningen framhålles på tal om inbrottet i Sachsen, att Karl XII ansåg konung August som sin "farligaste fiende".

len och de brava regementena hava haft den förnöjelsen till att hålla en så skarp och lustig lek", men han frågar ingenting om tillståndet bland de mer än tusen sårade, uttalar endast en förhoppning om några regementsofficerares tillfrisknande. (Egenh. 7 april 1706). Och i sitt andra lyckönskningsbrev nämner han icke ett ord om de sårade, men han önskar veta — vilka hästar Rehnsköld ridit i slaget och "vilkendera som blivit skjuten". (Egenh. 2 maj). Exemplen kunna mångfaldigas.[1]

[1] Det intryck, man får vid läsningen av Karl XII:s egenhändiga brev — och andra skrivelser — om hans likgiltighet för sitt eget folks lidanden, kan icke överskylas vare sig med berättelser om att han ibland svepte kappan om sin sovande frysande adjutant, eller med anekdoter om att han för att icke störa sina hundar, som lågo i sängen, själv lade sig på golvet i sitt tält.

Någon gång kunde konungen förlåta en förseelse, men oftast voro hans straff de hårdaste, som t. ex. när två soldater snattat en höna, och de måste dra lott om vilkendera av dem som för detta brott skulle — arkebuseras. Vilka motsägelser hos en fältherre, som själv tillämpade plundringssystemet i Polen och vande sina soldater att fara fram på det skoningslösaste sätt mot invånarna!

XI.

Ställningen i Polen vintern 1706—1707. Tsar Peters krigsmål.

1.

Tsaren övertar Karl XII:s roll i Polen. Hans sinnesstämning efter freden i Altranstädt. Han framhåller sitt mål med kriget.

I februari 1704 hade riksdagen i Warschau förklarat konung August avsatt, men denne hade icke dess mindre såsom konung för sitt parti fortsatt att bekämpa Karl XII, vilken behövt 2 år och 7 månader för att tvinga den "avsatte" konungen att avsäga sig polska kronan. Nu var detta gjort, och Karl XII:s närmaste mål, då han började sitt polska fälttåg, var alltså vunnet. Men hans andra mål, som uppväxte under kriget, Polen såsom bundsförvant och omfattande bas mot Ryssland, vilket skulle utgöra frukten av det långa kriget, detta mål var av ringa värde, ty det polsk-sachsiskt-ryska partiet inom Polen upphörde ingalunda att utöva sin upproriska verksamhet mot Stanislaus. Förutom detta var Polen såsom bas i hög grad försvagat av inbördeskriget och tre främmande arméers hårda framfart. Förutsättningen för det ryska fälttåget, ett någorlunda starkt och enigt Polen såsom bundsförvant och bas, fattades alltså.

Vad Karl XII egentligen vunnit genom sitt 5-åriga krig i Polen för den blivande kraftmätningen med tsar Peter var ett under vissa villkor lämpligt utgångsläge och någorlunda trygghet för sin rygg, och denna vinst av tvivelaktigt värde hade erhållits på bekostnad av försvaret av hans egna provinser i öster. Härtill kom ett viktigt moment, om vilket vi för sammanhangets skull anse oss böra erinra. Tsaren hade fått tid att stärka sitt fasta försvar, att reorganisera och öka sin armé, och denna armé hade under flera framgångsrika mindre strider och belägringar i Östersjöprovinserna så småningom fått en fältmässig utbildning och ökad tillförsikt. Det var helt andra trupper och helt annan ledning än 6 år förut vid Narva; särskilt hade ledningens överlägsenhet visat sig vid förberedelserna till och under reträtten från Grodno. Det ryska infanteriet var i ett gott tillstånd; den ryske soldatens krigsduglighet, blinda lydnad och offervillighet hade tydligt framträtt. Ej nog härmed. Tsaren hade även medhunnit att nyskapa flera grenar av den ryska förvaltningen. Allt detta var en vinst av så stort värde, att den icke kunde undgå att inverka på utgången av det kommande ryska fälttåget.

För Karl XII:s lysande ställning i Sachsen, där han kom att stanna ett helt år, och varunder hans vänskap söktes av Europas förnämsta makter, skall jag strax redogöra. Här må endast nämnas, att konungens syftemål med sitt långvariga uppehåll i Sachsen var att på det inkräktade landets bekostnad skaffa sin armé den bästa möjliga utrustning och i övrigt förbereda sig till det avgörande fälttåget mot Ryssland. Att Karl med detta fälttåg avsåg att genom ett tåg mot Moskva fullständigt krossa den ryska makten, därom torde man som sagt nu vara ense. Men ett sådant tåg var i och för sig ett oerhört krävande företag på grund dels av det stora avståndet och de usla vägarna, dels av underhållssvårigheterna i länder med en fientlig befolkning, där marschen skulle framgå, dels av den ryska härens

styrka och ökade fältduglighet. Att döma av tsarens hittills hänsynslösa krigföring hade man även att vänta, att han icke skulle rygga tillbaka för någon åtgärd, som kunde försvåra svenskarnas framryckning. Slutligen var Rysslands maktcentrum i och för sig ytterst svåråtkomligt. Förberedelserna till ett så väldigt företag måste således bliva i högsta grad omfattande. Att de icke kunde genomföras enbart i Sachsen är tydligt — även med allt erkännande åt den omtanke och organisationsförmåga som Karl XII härvid lade i dagen — då operationslinjens längd enbart till ryska gränsen utgjorde 1.500 km., och armén genom värvningar på stället och rekryteringen hemma beräknades bliva nästan dubbelt så stor som den var vid inmarschen i Sachsen. Baserings-, underhålls- och framförallt ersättningsväsendet kunde ej gärna bliva annat än osäkert, mera ju längre hären avlägsnade sig från utgångsläget.

Under sådana förhållanden framställer sig spörsmålet, om icke utsikter förefunnits för Karl XII att på ett vida lättare sätt, med mindre uppoffring och framför allt med mindre risk, bringa tsar Peter att uppgiva kampen, om konungen avstått från sin stora plan på en Moskvaoperation och i stället inskränkt sig till att återtaga Östersjöprovinserna. Första spörsmålet är då att söka förstå tsarens sinnesstämning, sedan han fått visshet om, att han stod ensam mot Karl XII. Ett sådant spörsmål är vida lättare att besvara, när det gäller tsar Peter än Karl XII, ty den förre var ofta lika oförbehållsam som den senare var motsatsen. Dock först några ord om tsarens uppträdande i Polen, sedan Karl XII lämnat landet.

Först den 10 december 1706 erhöll tsaren underrättelse om fredsslutet i Altranstädt. Han stod nu utan bundsförvanter och han började genast att söka efter en medlande makt för att genom denna komma i underhandling med Karl XII. Vid nyårstiden inträffade han själv i Polen, dit de ryska trupperna strömmat

in genom Volynien och Rödryssland. Till Polen förlade tsaren sålunda — liksom Karl XII hade gjort före honom — tyngdpunkten av sin krigföring, därigenom i hög grad lättande bördorna för sitt eget rike. Detsamma hade han, som vi sett, gjort år 1705, då han dit överförde huvudkrafterna av sin fältarmé, sedan hans verk i Östersjöprovinserna vunnit något så när stadga. Stödd på sin krigsmakt begagnade sig tsaren av konung Stanislaus' frånvaro för att befästa sitt inflytande i Polen och uppträda som det herrelösa landets beskyddare. Ty i Polen fanns nu ingen konung, då August ju avsagt sig kronan, och Stanislaus icke vågat stanna i sitt rike utan åtföljt Karl XII till Sachsen. Tsar Peter hade sålunda, så egendomligt det än kan synas, övertagit Karl XII:s roll i Polen. Under tiden utbjöd han polska kronan till höger och vänster.

Man kan knappast tänka sig ett besynnerligare förhållande såsom den närmaste följden av Karl XII:s långvariga krigföring på den ena fronten — varunder så mycket förlorats på den andra — i ett land, som stod under hans beskydd, där han avsatt den laglige konungen och tillsatt en ny konung, vilken nu var hans bundsförvant, men icke ägde maktmedel nog för att stanna i sitt rike.

Inom vissa kretsar i Sverige tyckes man närmast efter Altranstädtfreden hyst förhoppningar på en tillfredsställande fredlig överenskommelse även med tsaren, men därav blev ingenting. Ty det gemensamma villkoret i alla tsarens fredstrevanden var, att han skulle få behålla sin position i Neva med Petersburg och övriga anläggningar där — för att hålla porten öppen till havet. Trött på kriget och bävande för att ensam upptaga kampen med sin fruktade motståndare, var tsaren beredd att återlämna sina övriga erövringar, och han sökte ivrigt att vid de europeiska hoven vinna förespråkare för en fredlig uppgörelse. För att förmå sjömakterna att bliva medlare erbjöd han dem stora handelsförmåner och — om de åvägabragte fred mellan honom och

Karl XII — ryska trupper i kriget mot Frankrike. Den girige hertigen av Marlborough sökte han locka med stora penningebelöningar och utsikt till erhållande av ett ryskt furstendöme. Kejsaren hoppades han vinna genom ett förslag att uppsätta prins Eugene av Savoyen på Polens tron och genom att, även åt Österrike, erbjuda trupper, för kuvandet av upproret i Ungern. Och Fredrik IV av Danmark erbjöd han till och med att dela sina erövringar, om denne blott ville förnya anfallsförbundet mot Sverige, som nu hotade att bliva alltför mäktigt; härpå kunde hovet i Köpenhamn icke inlåta sig, då en stor del av den danska krigsmakten överlåtits till de allierade, men Fredrik IV lät genom sitt sändebud i Sachsen för Karl XII tillkännagiva tsarens beredvillighet till fredsunderhandlingar med Sverige och därvid erbjuda sin medling. Även Fredrik I av Preussen hade förklarat sig villig att medla, ehuru han själv ansåg det hopplöst. Ivrigast arbetade dock den franska diplomatien för fred mellan Sverige och Ryssland, då det naturligtvis låg i Frankrikes intresse att frigöra den svenska armén från ett tåg till Ryssland. Det lyckades dock icke för Ludvig XIV:s skolade diplomater att förmå tsaren uppgiva sina anspråk på Nevapositionen, förklarligt nog då han innehade flera andra starka fästningar och då han åtminstone för tillfället var obestridd herre i Polen.

Men alla försök till närmande, som gjordes av tsaren, avvisades av Karl XII. Han ansåg dem endast förråda svaghet. Och greve Zinzendorff, som även känt sig för i Altranstädt, hade nog rätt, då han inrapporterade till Wien, att någon fred med Ryssland ville den svenske konungen icke höra talas om förrän i Moskva eller sedan han tillintetgjort hela den ryska armén. Att detta verkligen var konungens avsikt trodde man i det svenska högkvarteret.

Det är klart att Karl XII icke kunde gå in på tsar Peters förslag att få behålla Nevapositionen. Men då tsaren fordrade detta som villkor i alla de fredstrevanden han gjorde, fick

ju konungen ett sista och ett det kraftigaste bevis på vad hans fiende strävat för under kriget, det som hela tiden utgjort det centrala i hans politik, med andra ord, hans verkliga krigsmål. Det är icke möjligt att konungen nu kunde hysa det minsta tvivel härom. Tydliga tecken härpå hade han ju länge haft i tsarens oavlåtliga strävanden att, även med de största uppoffringar, befästa Nevamynningen. Och han kunde icke misstaga sig beträffande avsikten med det ryska försöket att erövra Viborg hösten 1706: att detta föranletts på grund av Viborgs närhet till Petersburg, och att Viborg nu var den plats, varifrån Petersburg lättast kunde angripas. Här låg sålunda tsarens ömmaste punkt.

Halvt motvilligt hade tsaren låtit sig indragas i kriget, men hans framgångar hade hittills varit över förväntan stora. Hans mål med kriget, förvärvandet av en hamn vid Östersjön och upprättandet av en sjömakt där, var nära att förverkligas. Om nu detta mål, på vilket han offrat så oerhört mycket i folk och penningar, glede honom ur händerna, hade han ingen anledning att ensam längre fortsätta kriget, ty voro svenskarna åter herrar i Nevamynningen skulle han få svårt att behålla sina erövringar i Östersjöprovinserna, än mera att fullborda dessa provinsers erövring. Petersburg, dess marina etablissement och övriga anläggningar i Nevamynningen voro visserligen befästade, om än ej starkt nog, men arbetena på själva kärnfästningen, Peter-Paulsfästningen på Jänissaari, voro ännu ej avslutade. För anfall söderifrån kunde dessa anläggningar, som flera gånger framhållits, anses vara tämligen tryggade genom Dorpat i Livland, Narva och övriga fästningar i Ingermanland. Men norrifrån, från Viborg, kunde som sagt ett angrepp ännu lätt företagas mot Petersburg.

Det var ett från detta håll kraftigt utfört anfall, som tsaren sannolikt mest av allt fruktade, ty det hade gällt hans egentliga krigsmål. Men han väntade icke ett sådant, ty av erfa-

renhet visste han, att Karl XII hela tiden hade förstärkt sin armé på bekostnad av försvaret i Östersjöprovinserna och han tog för givet, att så skulle ske även nu. Och häri hade han rätt, ty Karl XII tänkte icke ett ögonblick på att insätta nog starka krafter för ett anfall från Viborg på Petersburg och den ryska örlogsbasen där.

Men även andra skäl förelågo, vilka bort mana Karl XII att snarast och genom ett direkt anfall förstöra de Petersburgska verken. Bland de uppgifter, som tillkommo den finska eskadern, var en: att hindra handeln på de av ryssarna inkräktade orterna. Härvid hotade diplomatiska förvecklingar att uppstå. I andra delen av "Sjömaktens inflytande på Sveriges historia" har jag redogjort för den första nordiska väpnade neutraliteten under Englands och Hollands krig med Frankrike i slutet av 1600-talet, samt visat huru de båda sjömakterna i strid mot gällande folkrättsliga principer genom sin beryktade konvention (1689) förklarade alla franska hamnar för blockerade, ehuru de faktiskt icke voro det, och förbjödo alla neutrala all handel med Frankrike. Sverige hade då — jämte Danmark — varit den makt, som starkast hävdat den neutrala handelns frihet och kraftigast bidragit till att denna princip åter vann officiellt erkännande. Sjömakterna förmåddes nämligen att för framtiden förbinda sig till sådana bestämmelser, som faktiskt annullerade den engelsk-holländska konventionen. Detta inträffade 1691.

Och nu, tolv år senare, var det Sverige, som mot Ryssland med alla medel försökte genomföra just vad sjömakterna velat göra med Frankrike, men som Sverige då motsatte sig. I detta Sveriges försök sågo de neutrala makterna ett kränkande av sin rätt. Formellt stod svenska regeringen kvar på den ståndpunkt, som den hävdat under den väpnade neutralitetens dagar; återresan skulle lämnas obehindrad för neutrala nationers fartyg, vilka anlänt till någon av regeringen i blockad förklarad

hamn, innan den svenska eskadern hunnit fram. Men saken var icke så enkel.

Spörsmålet gällde om de av ryssarna erövrade orterna verkligen kunde anses för blockerade av den svenska eskader, som kryssade i Finska viken. Detta ville icke medgivas från engelskt håll,[1] oaktat engelsmännen själva under det samtidigt pågående kriget mot Frankrike knappast respekterade de neutrala maktens handelsfrihet. Ännu mindre ville danska regeringen erkänna den svenska blockaden såsom effektiv; den hotade med represalier, om Sverige fortfore att lägga hinder i vägen för danska undersåtars handel på de av ryssarna intagna hamnarna. Förhållandet blev icke bättre, då rådet i Stockholm, som naturligtvis hävdade en motsatt uppfattning, ytterligare skärpte Ankarstiernas instruktion. Förut hade amiralen haft order att låta neutrala fartyg, som icke förde krigskontraband, segla vidare till någon fri hamn. Men från och med 1707 skulle alla fartyg, som foro till eller från de blockerade hamnarna, uppbringas och skepp och gods konfiskeras. Allt nog, allvarliga diplomatiska förvecklingar voro på väg att uppstå.

Härtill kom ett viktigt skäl varför den ryska örlogsbasen i Nevamynningen snarast bort förstöras: den ryska östersjöflottans hastiga tillväxt. Huru många fartyg som tsar Peter redan nu låtit bygga, är svårt att exakt uppgiva, men antalet torde icke understigit 250. Av dem hade nära 100 byggts på

[1] År 1704 hade ett engelskt handelsfartyg, medan de Prou var ute på kryssning, seglat ända fram till Nevas mynning och därefter tagit sig upp till Petersburg. På återresan blev det uppbringat, och kammar- och kommerskollegium dömde skepparen förlustig både fartyg och last, eftersom det ansågs bevisat, att han från början avsett olovlig handel och de svenska fartygen till följd av motvind icke kunnat förhindra infarten. Den engelska residenten Robinson i Stockholm inlämnade en inlaga mot domen, vari han bl. a. framhöll, att just detta fartygs obehindrade insegling till Petersburg hade ådagalagt, att blockaden icke var effektiv.

Olonetska varvet vid Ladoga, därav 11 fregatter och ett 60-tal galärer, halvgalärer och brigantiner. Hela antalet under Peters regering byggda fartyg uppgår till 895 på 25 olika varv. Att av de redan byggda fartygen många måst kasseras, ha vi redan framhållit. Enligt en "Förteckning på ryska flottan", som i början av år 1707 kom konungen tillhanda, visste han att ryska östersjöflottan sensommaren 1706 bestod av följande fartyg:[1]

1 amiralsskepp med 32 kanoner,
10 fregatter med 28 kanoner,
10 brigantiner med 14 kanoner,
7 stora galärer med 8 kanoner,
2 bombskepp,
4 brännare och
100 halvgalärer, förutom andra roddfartyg.

Många fartyg i synnerhet roddfartyg stodo på stapeln, och antalet av dessa fartyg ökades mycket snabbt. Bestyckningen å fregatterna var visserligen svagare än å de större svenska fartygen, men de stora galärerna förde 24-pundiga och 6-pundiga kanoner. Dessa kraftiga fartyg hade en besättning som uppgick till 500 man. Halvgalärernas bestyckning uppgives icke, men en del av dem tyckes varit utan kanoner. Dessutom fanns ett stort antal transportfartyg av olika namn och konstruktion.

Hittills hade den ryska östersjöflottan icke vågat sig bortom Retusaari med undantag av en och annan kortare färd av roddfartygen, som dock icke åstadkommit någon skada. Vad detta betydde ha vi sett vid tsar Peters försök att erövra Viborg, vilket misslyckades huvudsakligen därför, att ryska hären saknade stöd av örlogsflottan och hjälp av transportflottan. Faran låg naturligtvis däri, att den ryska flottan kunde hinna hemsöka de finska och estländska kusterna, innan den svenska eskadern

[1] Am.koll. till K. M:t 1704—1709.

hann upp till Finska viken. Men en större fara hotade för den händelse huvudhären på sitt tåg mot Ryssland skulle drabbas av någon allvarlig motgång. I sådant fall kunde man vänta, att Danmark skulle bryta freden, då svenska flottan bleve bunden av den danska, och den ryska flottan sålunda finge friare händer. Allt detta talar för, synes det oss, att Karl XII snarast bort rikta ett direkt angrepp från Viborg mot den ryska örlogsbasen i Nevamynningen. I alla händelser borde denna bas hava förstörts, innan det stora företaget mot Moskva igångsattes.

2.

Är det sannolikt, att den ryska positionen i Nevamynningen hade kunnat förstöras och avsevärda fördelar därigenom vinnas för slutuppgörelsen med Ryssland?

Mycket har skrivits dels om att Karl XII bort söka återtaga Östersjöprovinserna, dels om att han genom en Moskvaoperation skulle krossa tsarens makt — sedan denne fått 7 års förberedelsetid — men föga uppmärksamhet har ägnats åt det här ofta omnämnda spörsmålet om det företag, som skulle varit lättast att genomföra: förstörandet av Petersburg och den ryska örlogsbasen i Nevamynningen samt vilka följder ett sådant företag sannolikt skulle medfört beträffande tsarens lust att till det yttersta fortsätta kriget. Tillfället var gynnsamt för en sådan operation, norrifrån, från Viborg, då de ryska huvudkrafterna, vilka för övrigt icke kunde underhållas i Östersjöprovinserna, dragits till den polska krigsskådeplatsen. De närmare bestämmelserna om företaget och vissa förberedelser därtill kunde ha ordnats i Sachsen, där Karl XII hade god tid att övertänka sin ställning och de maktmedel, på vilka han säkert kunde räkna.

De föregående befälhavarna för den finska hären hade, som vi sett, icke mäktat att uträtta någonting av värde. Och dock var Maijdel, som sent omsider ersatt den åldrige Cronhjort, en både verksam och duktig general, men de stridskrafter, över vilka han förfogade, voro aldrig tillräckliga, varken i kvalitativt eller i kvantitativt hänseende. Hans upprepade försök att åstadkomma någonting mot Petersburg hade alla strandat på grund dels av underhållssvårigheter, i synnerhet fattades furage, dels av dålig utrustning; han medförde aldrig något grövre artilleri. Slutligen trakasserades han av defensionskommissionen, vilket till ej ringa del berodde av intriger från landshövding Lybecker, som önskade bliva hans efterträdare, vilket han till sin egen och Sveriges olycka också blev, sedan han av konungen utnämnts till generalmajor, utan att dessförinnan haft högre befäl än som överstelöjtnant. Det gynnsamma tillfället att uträtta något mot ryssarna, i n n a n de fattat fast fot i landet, hade emellertid försummats, och försöken till samverkan mellan kårerna i Estland och Finland samt Nyenska eskadern kunde av olika anledningar icke genomföras.

Främsta anledningen härtill var, som redan framhållits, att konungen under de 6 år, som kriget rasat på denna del av krigsteatern, icke utsett någon högste befälhavare i Östersjöprovinserna med vidsträckt myndighet och de maktmedel, som den alltmer hotande situationen ovillkorligen hade fordrat. Efter sitt utmärkta försvar av Viborg begärde Maijdel avsked, som han erhöll vid årsskiftet 1706—1707.

Då konungen icke ville själv göra ens ett kortare besök i sin huvudstad, borde han åtminstone hava ditsänt någon av sina bästa generaler. Han hade att välja på Rehnsköld eller Magnus Stenbock. Den förre, som i alla avseenden stod honom närmast, ville han icke undvara. Men Stenbock hade ju redan sommaren 1706 befordrats till general och utnämnts till guvernör i Skåne. Den finska hären blev till Lybeckers fälttåg (1708) uppbringad

till 14.000 man; detta hade kunnat ske ett år tidigare. För ett anfall på Petersburg hade hären kunnat förstärkas med några regementen från Sverige. Under en insiktsfull ledning skulle denna här, väl utbildad och utrustad, särskilt med belägringsartilleri, kunnat åstadkomma storverk. Det ålåg visserligen Stenbock som generalkrigskommissarie att efter den kungliga härens inmarsch i Sachsen ordna kvarteren och uppgöra kontributionsförslagen, men detta åliggande, huru viktigt det än var, hade väl kunnat anförtros åt någon annan. Om Stenbock, innan han tillträdde guvernörsämbetet i Skåne, fått i uppdrag att hemma träffa anstalter för organiserandet av den finska hären och fått ledningen av densamma, är det sannolikt att han kunnat bränna Petersburg och förstöra de ryska etablissementen i Nevamynningen. Det hade varit ojämförligt mycket lättare att anskaffa medel till utrustandet av denna här än vad det var fem år senare, då hären till Tyskland, främst genom Stenbocks förtjänst, uppsattes och utrustades.

Från Viborg hade Stenbock endast behövt marschera 15 mil, innan han kommit till det ställe, där han skulle övergå Nevas knappast 300 meter breda nordliga mynningsarm till de norr om Jänissaari liggande öarna Koivisaari och Karpisaari för att skjuta ned därvarande svaga befästningar, av vilka flera voro av trä med jordvallar. Huvudfästningen, som ännu icke var färdig, låg som sagt på den lilla holmen Jänissaari; den senare var 800 meter i längd och dess största bredd 400 meter. Hela anläggningen var för liten för att motstå en kraftig beskjutning från ön Koivisaari, dit avståndet icke var mera än 100 meter. Här, mellan dessa båda öar, låg den s. k. Kronverkskanalen, och i denna smala ränna var ryska flottan ännu förlagd under vintern. På ett par öar norr om de nu nämnda lågo endast obetydliga skansar.

Svårigheten för den finska hären hade nu som förut varit dess underhåll. Men proviant och foder åt hästarna hade kunnat

tillföras hären av flottan (såsom skedde vid Lybeckers tåg 1708). För övrigt var ju Stenbock en mästare även i konsten att kunna försörja en här; det hade han visat som generalkrigskommissarie i Polen — och det visade han sedan under det skånska fälttåget. Utan tvivel skulle han gått i land med denna uppgift och förstört Petersburg rubb och stubb.[1]

Ett annat sätt än det här ovan antydda torde emellertid ha givits att förstöra icke blott Petersburg med dess befästningar och hamnanläggningar utan även hela ryska flottan, om anfallet företagits v i n t e r t i d. Under förutsättning att Karl XII under höstmånaderna i Sachsen uppgjort sin plan att förstöra tsarens position i Nevamynningen, borde Stenbock kunnat hemresa i slutet av år 1706. Med sin energi, sin organisationsförmåga och sin förmåga att vinna människor, är det sannolikt, att han, om han av konungen utrustats med den fullmakt, som situationen krävde, skulle till vintern 1707—1708 haft en svenskfinsk här samlad i Viborg, stark nog att kunna bemäktiga sig Nevapositionen. Han torde då kunnat sätta artilleriet på kälkar och föra hären över den f r u s n a Nevas nordliga mynningsarm. Ryska flottan var som sagt vinterförlagd i Kronverkskanalen mellan öarna Jänissaari och Koivisaari. Här lågo fartygen infrusna i en rad nära varandra och nästan sida vid sida, ty hela kanalen var icke mer än 800 meter lång och endast 100 meter bred. Ryska flottan skulle varit ett utmärkt mål för det svenska belägringsartilleriet på Koivisaari, i synnerhet som de större fartygen voro utan kanoner, enär dessa numera ju kvarlämnades på Retusaari vid uppfärden till Petersburg. De förstärkningar, som tsaren kunnat sända från Polen till Ingerman-

[1] Det kan förtjänas påpeka att närvaron av Lybeckers här vid Neva, vars övergång ryssarna icke kunde förhindra (1708), väckte sådan förskräckelse i Petersburg, att invånarna i förstäderna flydde därifrån, och då de icke fingo rum i fästningen, togo de sin tillflykt till farkosterna i Neva och slutligen till Retusaari.

land, hade behövt en rundlig tid för att komma fram, och hans fältarmé var ju avsedd att hindra Karl XII:s framryckning mot öster.

Svårigheten hade nu i högre grad än på sommaren, då flottan kunnat tillföra proviant, varit härens underhåll, ty den kunde inte leva på krigsorten. Men magasinen i Viborg hade kunnat fyllas och nya upprättas i Systerbäck eller norr om Neva.

Så gott som all tillförsel till Petersburg kom från det inre av Ryssland. Vintertid skedde den på tusentals slädar. För den vanliga garnisonen funnos magasin upplagda, men då ett större antal trupper voro förlagda i Petersburg eller dess omnejd, var det icke ovanligt, att foror med tiotusen säckar bröd ankommo. Ett tillfälligt avbrytande av denna tillförsel skulle medfört hungersnöd icke blott för befolkningen i Petersburg utan även för hären, som skolat försvara staden.[1] Denna omständighet och att ryska flottan vintertid låg infrusen i Petersburg, tala för att ett kraftigt svenskt anfall mot Nevapositionen bort företagas under vintern.

När man betänker den korta tid, på vilken Stenbock efter den danska invasionen i Skåne organiserade och till seger förde sin till hälften av nyuppsatta regementen bestående här, har man rätt att antaga, att han skulle lyckats i en offensiv mot Petersburg även vintern 1707—1708, då han ju, därest han hemkommit i slutet av år 1706, skulle haft ett helt års beredelsetid för att organisera den därtill avsedda hären. Säkerligen skulle han förstått att ingiva denna här samma rätta anda för att föra

[1] Lybecker uppger i brev till def.kom. den 20 jan. 1708, att kunskapare inberättat, att Petersburg försetts med proviant för tre år. Men detta är ej gärna möjligt. Och även om staden och garnisonen hade försetts med proviant för längre tid, skulle denna icke räckt till för hären. Och från Narva kunde intet fås, ty även tillförseln till denna fästning och trupperna där skedde till stor del från det inre av Ryssland.

den mot fienden, som han ett par år senare ingav hären i Skåne, trots denna senare härs alla brister i utbildning, utrustning och underhåll, särskilt för ett vinterfälttåg, utan livmedelsträng, med en i hög grad bristfällig sjukvård och klen fältkassa.

Att döma av yttranden av främmande sändebud i Petersburg, är det antagligt, att tsaren, om Nevapositionen förlorats och hans där liggande flotta sönderskjutits, skulle uppgivit kampen, ty då hade han ju mistat vad han hela tiden kämpat för, en hamn vid Finska viken och en sjömakt. Detta antagande vinner i styrka, om förlusten tillfogats honom vintern 1707—1708, när han med sin fälthär stod i Polen inför det av honom så fruktade avgörandet med Karl XII, vilkens armé då var som starkast.

Det var ett fel av Karl XII, att han i s i n krigsledning icke långt tidigare fästat rimligt avseende vid vad tsaren tydligt åsyftade med s i n ledning av kriget, det mål som denne hela tiden strävade att vinna. Nu måste detta mål, såsom förut nämnts, dock stått klart för Karl XII. Att på lättaste sätt, med minsta kraftansträngning och minsta risk förstöra den ryska Nevapositionen borde väl nu även varit konungens mål, icke en operation mot Moskva, då han måste insett att själva förutsättningen för ett så oerhört krävande företag, ett enigt och vänskapligt Polen, saknades och knappast var att vänta.

Herlitz' påstående att Karl XII under kriget i Polen icke behövde brådska med uppgörelsen där — han skulle ju enligt H. invänta den ryska huvudhären i Polen — är icke lätt att förstå för den som följt med händelsernas utveckling i Östersjöprovinserna. Än besynnerligare förefaller ett annat argument, som ofta användes, när det gäller att försvara det långvariga kvarstannandet i Polen-Sachsen: bara Karl XII f å t t t i d att genom en Moskvaoperation "krossa" den ryska makten, skulle allt bliva bra igen; Petersburg med sin örlogsbas skulle då hava raserats, Östersjöprovinserna — skövlade, med en till ej

ringa del utrotad befolkning — hade måst återlämnas. Men huru länge skulle Sverige ännu vänta härpå? Sensommaren 1708, innan Karl XII lämnade den polsk-litauiska krigsskådeplatsen, räknade ryska östersjöflottan, förutom redan nämnda antal större segelfartyg, ett 40-tal mindre sådana, snauer, brigantiner och andra, samt en roddflotta av stora galärer, galärer, halvgalärer och andra dithörande fartyg, i allt närmare 200 fartyg. Skulle Sverige vänta på uppgörelsen med Ryssland, till dess även ryska flottan hunnit bliva så stor, att den kunde — under gynnsamma omständigheter — i förening med den danska flottan bestrida den svenska herraväldet på havet och måhända hindra den svenska härens återförande till Sverige, en omständighet, som låg nära till hands att antaga, för den händelse att svenska huvudhären på ett tåg inåt Ryssland, långt från sina naturliga hjälpkällor, skulle drabbas av en allvarlig motgång, då man ju även kunde vänta att Danmark skulle bryta freden.

XII.

Konung Karl och hans armé i Sachsen. Nyenska eskadern.

1.

Karl XII:s lysande ställning i Sachsen. Wachtmeisters skrivelser till konungen. Tvisterna med kejsaren.

Vistelsen i Sachsen var för Karl XII en lysande tid. I spetsen för en segerrik här och själv omstrålad av rykten om sagolika bragder, utövade han genom sin ställning i hjärtat av Europa ett starkt tryck på makterna i det stora spanska successionskriget, för vilka det gällde att söka komma underfund med hans verkliga avsikter och om möjligt draga honom över på sin sida. Lägret vid Altranstädt blev en medelpunkt för den europeiska diplomatien och Leipzig samlingsplatsen för en lysande värld av främlingar. Dit anlände ett tiotal tyska furstar och ett trettiotal sändebud från olika hov, vilka dels ville se en skymt av den frejdade hjältekonungen, dels söka bistånd av hans segerrika svärd, på vilket en dag kanske Europas öde skulle bero. Ty att Karl XII kommit till Sachsen endast för att oskadliggöra konung August och förbereda sig till den avgörande kampen mot tsaren, på en så enkel politik ville samtiden icke tro.

Det behövdes ju blott, menade en del, att ett förbund avslötes mellan den svenske konungen och den även enväldige Ludvig

XIV, och de skulle diktera lagar för hela Europa. Den franska diplomatien, som i traditionerna från Gustaf II Adolfs tid ansåg sig äga företrädesrätt till hjälp av Sverige, yrkade också på en svensk-fransk samverkan, antingen i form av öppet bundsförvantskap eller i form av en svensk medlingsaktion. Då Ludvig XIV även var den förste som erkände Stanislaus som konung, uppstod inom de allierades läger de vildaste rykten om Karl XII:s planer. Han kunde ju med sin här lätt falla dem i rygen, om de, fullföljande sina framgångar, sökte rycka in på franskt område. Detta var icke bara löst prat. När marskalk Villars våren 1707 inträngde i södra Tyskland, föreslog han Karl XII en samverkan: konungen skulle förena sina stridskrafter med hans i närheten av Nürnberg, och båda härarna sålunda räcka varandra handen för att än en gång såsom i trettioåriga krigets dagar bestämma över Europas öde. Karl XII svarade marskalken med ett artigt brev och sände honom sitt porträtt men utan något löfte, ej ens en utsikt till samverkan mellan de svenska och franska vapnen.

För att om möjligt söka utforska konungens planer och väl även för att förmå honom att icke taga parti för Frankrike avlade hertigen av Marlborough i april 1707 å drottning Annas vägnar ett besök i högkvarteret i Altranstädt. Han mottogs i högtidlig audiens av konungen, vilken han förstod att smickra genom att förklara sig önska få tjäna under en så stor härförare för att inhämta vad som ännu brast honom i krigskonsten. I tre dagar stannade hertigen i det svenska lägret, varunder han hade överläggningar med de svenska statsmännen. Han åt middag hos Piper, superade hos Rehnsköld och umgicks på vänskaplig fot också med andra av konungens främsta män. Han sammanträffade även med konung Stanislaus och konung August, vilken senare infunnit sig i Leipzig. När Marlborough efter avskedsuppvaktning hos Karl XII lämnade Altranstädt, ansåg han sig trots dennes ordknapphet hava inhämtat tillräckligt för

att kunna sluta sig till, att konungen icke hade ingått någon närmare förbindelse med Frankrike och ej heller vore sinnad att ingå någon dylik.[1]

Sammanträffandet mellan konung Karl, av vilken Österuropas öde ännu tycktes bero, och hertigen av Marlborough, numera själen i den stora koalitionen mot Ludvig XIV och högste ledaren av dess krigsföretag, väckte naturligtvis det största uppseende och gav anledning till nya uppslag och många gissningar. Och i allt detta var Sveriges konung huvudpersonen! Marlborough hade nämligen öppnat utsikter till, att de allierade skulle anlita Karl XII som medlare i kriget mot Frankrike. Och Frankrike sökte fortfarande hans bistånd mot de allierade.

Karl XII hade förmått genomdriva vad ingen trott vara möjligt, men vad han själv ansåg för det viktigaste, konung Augusts avsättning. Hans bistånd söktes som sagt av Europas förnämsta makter, han kunde spela rollen av skiljedomare mellan båda de krigförande parterna, och deras ryktbaraste fältherre hade ju uttalat sin önskan att av konungen få lära vad som ännu återstod honom i krigskonsten. I sanning, den 24-årige envåldshärskaren skulle varit mer än människa, om han utan att förhävas kunnat bära alla sina framgångar från första stund, då han drog ut i kriget, all denna hyllning och allt detta smicker. Med kall tillbakadragenhet åhörde han alla de lovord som ägnades honom.

Till det yttre var Karl XII alltjämt samme enkle soldatkonung. Med sitt orubbliga lugn och sitt ständiga småleende föreföll han utomstående ganska obetydlig. Men till häst tog han sig "märkvärdigt brav ut", då han i sin vanliga blå dräkt red omkring bland trupperna för att förvissa sig om att ingenting fattades dem. De skådelystna, som samlades i Altranstädt, fingo för övrigt ej se mycket av den glans, varmed en segrande fält-

[1] E. Carlson: Sveriges historia under konungarna av Pfalziska huset, VIII, sid. 56 o. f.

herre plägade omgiva sig. Vid den ståtlige och vackre konung Augusts sida eller inför främmande sändebud gjorde den svenske konungen ett oansenligt, nästan skyggt intryck. Han föreföll att vara blyg.

Men inom sig bar Karl XII nu mera än någonsin den fasta övertygelsen, att hans vapen voro oövervinneliga och att han icke behövde taga hänsyn till andras råd eller vad som försiggick omkring honom, så länge han kämpade för en rättvis sak och följde en högre makts ingivelser. Han hade ju fått bekräftelse härpå, då han trots människopåfund utfört straffdomen över August och tvungit polackerna att hylla den konung han utsett åt dem. Att han härigenom sårat polackernas medfödda nationella självkänsla och med sitt hårda gissel i hög grad skadat deras materiella intressen, därvid fäste han intet avseende.

Ej heller tyckes Karl XII tagit rimlig hänsyn till, att om han hittills ensam förmått utföra sitt verk i Polen, så hade detta skett på bekostnad av försvaret av hans egna länder i öster och hans undersåtars oerhörda lidanden där. Men det kunde ju inte hjälpas, att sköna provinser härjats, att idoga undersåtar omkommit av nöd och elände eller bortförts i träldom. Det var ju så krigets sed att icke akta människoliv och människolycka. Och utan krig till det yttersta ingen varaktig fred, förrän hans sista fiende blivit slagen till jorden. Varför skulle han icke mäkta att gå i land även med denna uppgift och utföra straffdomen också över den trolöse tsar Peter samt tillsätta en vasallkonung i Ryssland, liksom han, trots alla onda spådomar, gjort det i Polen? Och nu, under vistelsen i Sachsen, var Karl XII som sagt mer än någonsin av den fasta övertygelsen, att hans vapen voro oemotståndliga.

Men den lysande ställningen hade sina svagheter, icke minst i den alltmera tilltagande utmattningen i Sverige. När det därför klagas över slappheten och oredan i förvaltningen hemma,

bör man komma ihåg, att för hemmavarande militära och civila tjänstemän innehölls hälften av lönen nu på sjunde året alltsedan krigets början. Det var dock icke så märkvärdigt, om ämbetsmännen tröttnade vid de ständiga uppoffringarna för ett krig i Polen, som av alla ogillades, och om de då i en tid av nöd och svåra pålagor sökte någon ersättning på annat håll. På rådets tillstyrkan förordnade emellertid konungen en utomordentlig kommission att rannsaka och döma över klagomålen mot ämbetsmännen. Och utledsen vid alla klagoskrifter befallde han slutligen att alla ämbetsmän från början av år 1707 och framgent skulle utbekomma sina fulla löner. Men denna befallning kunde icke genomföras på grund av statsverkets dåvarande tillstånd.

Liknande var förhållandet med andra av konungens påbud. I juni 1707 befalldes Lewenhaupt att för sin härs underhåll upptaga kontributioner i Kurland och där förfara med stränghet. "I måsten taga exempel av Oss, huru Vi på alla orter taga Oss fram", skrev konungen. Men generalen, som förut erhållit sådana order, påvisade för konungen omöjligheten av befallningens verkställande till följd av landets utblottade tillstånd efter de svenska truppernas underhåll där, ryssarnas och polackernas härjningar, "ehuru man dem ock bränt, exequerat och plågat". Slutet blev, att konungen måste anbefalla statskontoret att skaffa medel till underhåll åt Lewenhaupts trupper i Riga.

Samma öde som övriga rustningar utom till den kungliga hären delade flottans utrustning, då även denna förlamades av den allmänna penningebristen. Amiralitetskollegium hade icke kunnat sätta i sjön så starka eskadrar, som det velat. Med stigande bekymmer såg Wachtmeister, som förut förgäves sökt klargöra flottans ställning för konungen, omöjligheten av att uppehålla dess stridsvärde, och han anhöll i slutet av 1706 genom Piper att till Sachsen få utsända amiralitetssekreteraren[1] för att denne

[1] Nils Kanterhielm, kallas även kollegiisekreterare.

skulle utförligt redogöra för flottans tillstånd. Detta avböjdes, emedan konungen vore för mycket upptagen av andra viktiga ärenden, men redogörelsen kunde ju, svarade Piper, utsändas skriftligen.

Wachtmeister avfärdade då, i januari 1707, tvenne skrivelser till konungen. Den ena är ett utförligt memorial om flottans tillstånd, vad beträffar den levande och döda materielen, sjökastellen m. m., undertecknat av amiralitetskollegii samtliga ledamöter och kontrasignerat av dess sekreterare (14 jan.). Den andra skrivelsen är från amiralitetsstats- och kammarkontoret,[1] undertecknad av Wachtmeister och kontrasignerad av överkommissarien (16 jan.). I denna senare skrivelse, som rör de ekonomiska förhållandena, påvisas orsakerna till amiralitetsverkets iråkade skuld. Så hade amiralitetskollegium ännu 1707 icke gottgjorts för de medel, som år 1700 av amiralitetets ordinarie anslag förskjutits till arméns överskeppning från Karlshamn och Karlskrona till Livland. Dessutom hade kollegium att fordra av tullmedel och lanträntor m. m., om vilkas utbetalande Kungl. Maj:t visserligen för flera år sedan givit befallning till statskontoret, men varpå kollegium "ännu ej kunnat förmärka någon verklig effekt". Slutligen erinrade Wachtmeister om att allt sedan 1702 samma summa, som förut varit anslagen enbart till flottans underhåll (90.000 dlr. s:mt) måste användas också till skeppsbyggeriets fortsättande, vadan det var "en pur omöjlighet" att därmed både underhålla flottan och bygga nya skepp.

Karl XII hade förut icke mycket bekymrat sig om flottan, blott den kunde utföra de krävande transporterna för arméns räkning. Men efter föredragning av dessa båda skrivelser blev han så

[1] En vid denna tid (1692—1715) med amiralitetskollegium sidoordnad myndighet för amiralitetsmedlens indrivande, förvaltning och disposition under en särskild chef, överkommissarien — den bekante Salomon von Otter — men även ställd direkt under generalamiralen.

uppbragt, att han avlät ett ampert brev till statskontoret, vari det bl. a. hette, att Kungl. Maj:t, som förmodat sig äga en färdig och väl rustad flotta att lita på, hade i stället med största missnöje förnummit, att den inte kunde gå till sjöss. De medel som hittills bestått till flottans underhåll och nybyggnad hade varit alldeles för ringa, varför statskontoret förständigades att utom de av kontoret anvisade medel med allra första låta utanordna 150.000 daler silvermynt — det minsta som amiralitetskollegium ansåg sig nödvändigt behöva (26 febr. 1707).

Denna befallning hade långt förut varit av behovet påkallad, men nu hade den liksom ordern om ämbetsmännens löner bara det emot sig, att den var omöjlig att verkställa, ty tillgångar saknades; statskontoret svarade, att det var en "ren ogörlighet". För att skaffa nya tillgångar var det icke nog med en kunglig befallning.

Av ovanstående torde framgå, att Wachtmeister — i stället för klander — förtjänar erkännande för att han lyckades upprätthålla flottans stridsduglighet i den grad som skedde.

Vilken skillnad är det icke i detta fall mellan Karl XII och hans företrädare! Både hans far och farfar och framför allt Gustaf Adolf, för att ej tala om Gustaf Wasa, ombesörjde anskaffandet av medel till flottan. Karl XII endast befallde.

Det finansiella trångmålet hemma var mycket stort. Drätselns befann sig i en ständigt stigande förlägenhet, och de lån som av riksbanken lämnades utgjorde efter sju års krig nästan enda medlet att hålla statsverket uppe. Även för år 1707 måste rådet besluta att kontribution och durchåtgärd skulle utgå.

Under sådana förhållanden och i ovisshet om åt vilket håll konungen efter uppbrottet ur Sachsen ämnade ställa marschen — om han ämnade söka befria Östersjöprovinserna eller tåga till det inre av Ryssland — var det många hemma, som icke läto sig bländas av konungens för tillfället lysande ställning, utan med oro bidade utgången av vad komma skulle.

Emellertid hade myndigheterna hemma fått befallning att på allt sätt påskynda utrustningen för det blivande fälttåget. Rekryterna och det nyvärvade manskapet, vilka beräknades till bortåt 10.000 man, skulle vid första islossning hållas i beredskap att överskeppas till Pommern. Manskapet skulle hemma i Sverige förses med fullständig mundering och beväpning. Förutom nu nämnda utgifter kom underhållet åt konung Stanislaus, hans drottning och deras hov, vartill statskontoret från hösten 1706 till början av sommaren 1707 anbefalldes utbetala 40.000 riksdaler banko. Stanislaus' drottning slog sig efter en tids vistelse i Sachsen ned i Stettin, men Stanislaus själv stannade hela tiden kvar i Sachsen i närheten av det svenska högkvarteret. Han längtade visst icke tillbaka till sitt rike, där partistriderna alltjämt rasade, trots de officiellt avslutade frederna både med Polen och konung August.

Den senare gjorde också invändningar vid fredsvillkorens noggranna uppfyllande, sedan han av Karl XII förgäves sökt utverka lindring i desamma. Han fasthöll vid polska titeln och vapnet, vilka alltjämt prydde hans mynt och skrivelser till utlandet, och endast steg för steg kunde han förmås att lämna de penningar som erfordrades till svenska härens underhåll; ej heller sökte han utverka sjömakternas garanti av fredsslutet. Först fram på våren 1707 lyckades det Karl XII, tack vare hans starka militära ställning i Augusts arvland, att tvinga denne att fullgöra de viktigaste av fredsbestämmelserna.

Under tiden hade den svenska hären i Sachsen genom värvningar betydligt ökats, och utrustningen, som skett på landets bekostnad, var i bästa skick. I slutet av april voro värvningarna genomförda, och hären syntes stå färdig att bryta upp för att gå i fält mot Ryssland. Tiden att gå i fält ansågs också vara inne. Hertigen av Marlborough hade efter mötet med Karl XII skyndat till den belgiska krigsskådeplatsen, och marskalk Villars' armé var i rörelse.

Men svenska hären blev kvar. Tiden gick, utan att några åtgärder vidtogos för dess uppbrott. I lägret vid Altranstädt började man nästan tro att konungen slagit det ryska fälttåget ur hågen och i stället välvde andra planer. Hela förmiddagarna kunde han sitta i kansliet, tyst, ogenomtränglig, och rita fullt det ena pappersarket efter det andra med egendomliga stridsformeringar, men ingen visste vad han grubblade över. Dess emellan red han omkring för att mönstra trupperna och inspektera deras övningar. Frankrike och Preussen hade tidigare erkänt Stanislaus såsom Polens konung, och i slutet av februari hade kejsaren funnit för gott att göra detsamma. Vad var då anledningen till svenska härens kvarblivande i Sachsen?

Det är möjligt att Karl XII avsiktligt förlängde vistelsen där dels för att genom landets utmattning hindra August att med en ny här falla sig i ryggen, dels på grund av de militärgeografiska förhållandena i Polen, där en framryckning vintertid skulle vara lättare än på sommaren. Mot detta senare antagande kan dock ställas vad som var att vänta — och vad som även inträffade — nämligen att tsaren under sommaren skulle få ytterligare tid att skövla Polen och därigenom försvåra svenskarnas frammarsch.

Andra orsaker måste således hava bidragit till, om ej föranlett, svenska härens kvardröjande i Sachsen över sommaren. Dessa voro tvister med kejsaren, från början om småsaker, men vilka förstorades och uppblåstes till krigsanledningar. En av dem var Karl XII:s fordran på utlämnandet av omkring 1.500 ryska soldater — återstoden av den ryska hjälphären, som räddat sig till Sachsen — vilka genom fredsslutet blivit krigsfångar men sedan gått i kejsarens tjänst. Då Wienhovet, som icke ville stöta sig med tsaren genom utlämnandet av hans soldater, lät dem rymma till Ryssland, hemkallade Karl XII sin minister i Wien. Han fordrade "reell satisfaktion" för de förlupna ryssarna och, då kejsaren i hög ton nekade, hotade han att rycka

in i dennes arvländer. Det var vid denna tid, i slutet av maj, som Villars i spetsen för en segrande här ryckte in i Baden och uppfordrade Karl XII till samverkan för att bryta kejsarens makt. Från en annan sida hotade Rakoczy, från ett håll Turkiet, och i Ungern var kejsar Josef I avsatt. Han måste slutligen falla undan. Men med sådana och andra i sig själva obetydliga tvister förnöttes tiden till långt fram på sommaren.

Så blev den hittills undanskjutna schlesiska religionsfrågan akut, vilket var så mycket betänkligare som denna fråga intimt sammanhängde med Sveriges maktställning i Tyskland. Att Karl XII skulle ingripa till den beträngda protestantismens förmån, kom icke såsom en överraskning, ty detta hade man väntat av bäraren av Gustaf Adolfs krona, då han ryckte in i Sachsen. Ej heller för Wienhovet var Karl XII:s intresse för den schlesiska religionsfrågan någon hemlighet, men det dröjde med att tillmötesgå satisfaktionskravet, trots påtryckningar från sjömakterna, som fruktade att den svenske konungen, om förvecklingar uppstode med kejsaren, skulle stanna kvar i Tyskland. Då fordrade Karl XII, den 23 juli, att kejsaren, innan svenska hären ryckte in i Schlesien, skulle utfärda en förklaring, varigenom detta lands protestanter tillförsäkrades alla de kyrkliga rättigheter, som tillkommo dem enligt westfaliska freden, men varifrån de länge varit hindrade av det katolska prästerskapet. Därmed hade religionsfrågan blivit en tvistefråga av allvarsammaste slag, ty kejsaren kunde ej utan yttersta nödtvång medgiva en främmande monark att ingripa i förhållandet mellan honom och hans undersåtar. Det såg nästan ut som om det skulle bliva krig med Österrike.

Den franska diplomatien önskade naturligtvis ingenting hellre, ty då vore ett svenskt-franskt förbund en självskriven sak och Frankrikes övervikt gentemot de allierade säker. Den krigsmakt kejsaren hade till hands förslog nämligen icke mot Karl XII:s färdigrustade armé, och tsarens hjälp, som han visserligen kunde

påräkna, var ej mycket att bygga på. Men råkade Karl XII väl i krig med kejsaren, skulle han nog icke sluta så snart, och under tiden finge tsaren tillfälle att ytterligare befästa sitt välde både i Polen och Östersjöprovinserna. Den allvarliga konflikten mellan Karl XII och kejsar Josef kunde alltså medföra en helt ny maktställning i Europa. Av så stor betydelse var Sveriges militära makt sommaren 1707.

Under sådana förhållanden yrkade kejsarens bundsförvanter på att han skulle giva efter för Karl XII:s fordringar, vilket han slutligen också gjorde. Den 22 augusti undertecknades i Altranstädt ett fördrag, enligt vilket lutheranerna i Schlesien tillförsäkrades sina kyrkliga rättigheter enligt westfaliska fredens bestämmelser. Karl XII hade på ett glänsande sätt hävdat Sveriges ställning som protestantismens ledande makt. Hans välde tycktes stå på sin höjdpunkt. Ungefär samtidigt förklarade Englands och Hollands ministrar, att deras regeringar gingo i borgen för Altranstädtska fredens upprätthållande.[1]

Samma dag, som fördraget med kejsaren undertecknades, bröt Karl XII upp för den avgörande kampen mot tsar Peter.

2.

Nyttan för Sverige av ett starkt förbund med Preussen. Nyenska eskadern och dess uppgift år 1707.

Huru skulle det gå med Stanislaus' välde i Polen, när konung Karl lämnade landet, ty där voro partierna långt ifrån eniga? Sådan var den fråga som många gjorde sig. Det var tydligt att Stanislaus behövde understöd av någon annan makt. Under

[1] Som skäl för sitt dröjsmål hade de anfört, att tsaren hotat att lägga beslag på engelska och holländska köpmäns varor, om de gjorde Karl XII till viljes.

Karl XII:s krig i Polen hade intet hov så ihärdigt sökt förbund med honom som det preussiska, och efter defensivalliansen 1703 hade det ena sändebudet efter det andra avfärdats till hans läger, men utan resultat. Ett av dessa sändebud var geheimerådet von Printzen. Han hade vid tiden för Stanislaus' kröning (september 1705) varit i det svenska högkvarteret vid Blonie och då han återvände till Berlin medförde han ett svenskt traktatsförslag till intim samverkan mellan de båda makterna.

Enligt detta förslag skulle konungen av Preussen offentligen erkänna Stanislaus och i förening med Karl XII upprätthålla hans välde i Polen. Så länge tsaren understödde August, skulle Preussen bestrida försvaret av Polens västgräns, medan Karl XII åtoge sig försvaret av övriga delar av riket; dock skulle Preussen ej förrän från ingången av år 1706 behöva uppträda med vapenmakt. Till gengäld härför skulle Preussen erhålla Elbing, Ermeland och en strategisk förbindelselinje mellan Ostpreussen och Brandenburg, varjämte polska republikens hemfallsrätt till Ostpreussen skulle upphävas. Det ålåge Karl XII att till dessa avträdelser vid fredsunderhandlingarna i Warschau utverka republikens samtycke.[1]

Men av fruktan för tsaren och även för ett sachsiskt angrepp på Brandenburg vågade Fredrik I ännu ej öppet uppträda vid Sveriges sida, varom svenskarna erhöllo underrättelse i mitten av oktober. Karl XII, som icke ville pruta det minsta av sina fordringar, brydde sig då ej om att utverka republikens samtycke till någon landavträdelse åt Preussen. Han lovade i stället i fredsfördraget i Warschau att aldrig tillåta någon förminskning av det polska väldet.

Fredrik I släppte dock icke tanken på ett närmande till Sverige. Printzen mötte svenska hären omedelbart efter dess in-

[1] Herlitz: Karl XII:s polska politik, sid. 186 (Bringska samlingsverket).

marsch i Sachsen, och han återkom, sedan freden i Altranstädt blivit kungjord. Konungen av Preussen var då villig att erkänna Stanislaus som konung och söka förmå andra makter att göra detsamma samt bistå med ett visst antal trupper för hans upprätthållande på tronen, när Karl XII lämnade Polen. Men han fordrade därför naturligtvis vissa fördelar för Preussen på Polens bekostnad. Framför allt önskade han staden Elbing, som Karl XII låtit besätta 1703 och ännu höll besatt, samt dess område under full suveränitet, ty denna besittning omgavs på alla sidor av preussiska länder.

Ett värdefullare understöd än Preussens kunde ej gärna erbjudas för Sveriges politik. Ty stora och viktiga delar av Polen hade ej ännu erkänt Stanislaus, utan yrkade i stället på nytt konungaval. Och Preussen var en betydande militärmakt, vars intressen i flera fall sammanhängde med Sveriges. Det kunde binda händerna på August och hindra Danmark att anfalla Sverige samt det viktigaste f. n., det kunde stödja Stanislaus' välde i Polen, när Karl XII med sin här måste lämna landet för sitt stora företag mot Ryssland. Ett förbund med Preussen borde alltså bliva av stor nytta för Sverige. Det var för övrigt en gammal tanke, som omfattats av Karl Gustaf, att söka förvärva sig vänner genom att avstå någon del av Polen.

Men Karl XII hade som sagt lovat att aldrig tillåta någon förminskning av det polska väldet, visserligen till fördel för Polen, men till ringa båtnad för hans eget land. Och därvid förblev det. Ehuru konungen av Preussen nu visade sig allt angelägnare om en kraftig sammanslutning med Karl XII och underhandlingar härom fortgingo under vintern och sommaren, blev resultatet mycket magert.

I maj 1707 återkom von Printzen för tredje gången till Altranstädt. Man trodde då i Berlin att svenska härens avtåg var nära förestående och ville ännu en gång försöka, om icke Karl XII:s samtycke stode att vinna till en närmare förbindelse.

På Elbing höll Fredrik I nu bestämt, men han lade mindre vikt vid de övriga fordringarna. Underhandlingarna härom gingo emellertid långsamt, och det enda Piper och Hermelin lyckades utverka var Karl XII:s medgivande i allmänna ordalag att ett förbund skulle avslutas med Preussen och att Elbing efter krigets slut skulle få överlämnas. Ett närmare förslag skulle utarbetas. Men detta drog ut på tiden, och von Printzen återvände utan att något verkligt resultat uppnåtts. Ty det förbund mellan Sverige och Preussen, som slutligen avslöts den 6 augusti 1707, innehöll endast en utsträckning till evärdelig tid (!) av defensivalliansen 1703 jämte en överenskommelse att understödja den evangeliska saken i Tyska riket och kringliggande länder. Men detta fördrag var något helt annat än vad det kunde ha blivit. Ett kraftigt förbund med Preussen skulle som sagt ha varit till stor nytta för Karl XII under hans tåg mot Ryssland, och det kunde måhända ha givit kriget i Norden en för Sverige mindre olycklig utgång än det slutligen fick.

Men Karl XII var så övertygad om, att då han ensam och trots alla olycksprofetior förmått uppsätta Stanislaus på Polens tron, så skulle han också ensam utan någon annan makts hjälp mäkta att hålla honom kvar där. Karl hade dock icke ägnat nog uppmärksamhet åt förhållandena i Polen, där partierna fortfarande stodo rustade mot varandra, där kalmucker och kosacker nu härjade vilt i de östra delarna av landet och där även Stanislaus' gods hemsöktes.

Det måste beklagas, att konungen icke, innan han vände sig mot Ryssland, på ett varaktigt sätt förvissade sig om Preussens vänskap. Och ej heller med någon annan makt knöt han förbund under sin årslånga vistelse i Sachsen. Alla de lysande utsikter, som erbjödo sig härtill, lät han ligga obegagnade. Att han icke ville inblanda sig i den västeuropeiska striden var naturligt. Men att icke något för Sverige fördelaktigt resultat uppnåddes av underhandlingarna med de makter, vilka

genom sina sändebud sökte hans vänskap, detta tyder icke på någon statsmannaklokhet hos konung Karl XII.

Verkningarna av hans vistelse i Sachsen sträckte sig dock till en stor del av Europa. Det spanska successionskriget blev därigenom i avsevärd grad förlamat under sommaren 1707. Ty närvaron inom Tyska riket av den slagfärdiga svenska hären föranledde de flesta tyska furstarna att behålla sina trupper hemma, i stället för att låta dem förstärka de allierades härar. Detta var anledningen till att de förbundna önskade se Karl XII så snart som möjligt lämna Sachsen, medan Frankrike önskade att han skulle stanna kvar. Genom sin hållning bidrog Karl XII sålunda att hejda de allierade i deras framgångar och giva Ludvig XIV luft, ehuru han själv icke torde avsett en sådan hjälp åt den franske konungen, som en gång spelat hans faders förmyndare.[1] Men av allt detta fick Sverige ingen verklig nytta. Och under tiden gingo våren och sommaren, utan att hären bröt upp.

Det har sagts, att Karl XII, om han avmarscherat från Sachsen våren 1707, icke hade i februari 1708 varit ett steg längre, än vad han i verkligheten kom att vara.[2] Men häri ligger icke frågans kärnpunkt, utan i sättet huru tsaren använde den tidsfrist av ytterligare några månader som gavs honom. Förutom de redan omnämnda härjningarna i östra Polen, som företogos under sommaren, och de dryga kontributioner, som här och var utkrävdes, lät tsaren på det förskräckligaste skövla trakterna intill schlesiska gränsen; städerna Lissa och Rawitz — där Karl XII så länge haft sitt högkvarter — nedbrändes, brunnarna

[1] Det roade Karl XII att låta prägla en skådepenning, föreställande den galliska tuppen skyddad av det svenska lejonet, till återtjänst för Ludvig XIV:s minnespenning 1679, på vilken Sverige föreställdes skyddat av samma tupp.

[2] Bennedich: Karl XII:s krigföring 1707—1709 och krigsskådeplatsens natur och kultur, sid. 52 (Karol. förb:s årsb. 1911).

förgiftades, och alla kvarnar förstördes. Härigenom blev Polen än mera utarmat och mindre lämpligt såsom bas för den svenska hären. Slutligen fick tsaren ytterligare tid att förstärka de gamla befästningarna i Kiev, Smolensk och andra ryska gränsorter samt uppföra nya verk; utmed Dnjepr anlades på flera ställen skansar och pallisaderingar. Detta i Polen och vid gränsen mot Ryssland.

Härtill kom, att svenskarnas kvarblivande i Sachsen på sommaren underlättade tsarens truppsändningar för att nedslå det uppror, som redan 1706 utbrutit bland kosackerna vid nedre Don, och som år 1707 antog en mycket farlig karaktär under ledning av amtmannen i Baku Konrad Bulavin. Oaktat tsaren ditsände furst Dolgoruki med en betydande styrka, blev såväl denna som anföraren själv i grund nedgjord av Bulavin i oktober 1707. Visserligen måste Bulavin, ansatt av kosacker, som förblivit tsaren trogna, för en tid fly, men han återkom snart och fick då, vädjande till den religiösa fanatismen, ökat anhang av tatarer och saporogiska skaror. Upproret i södra Ryssland vållade tsaren mycken oro. Det torde kunnat medföra vittgående följder, om det i tid understötts av svenska härens marsch mot Ryssland, ty Bulavin stod i förbindelse med Mazepa, och i Ryssland var missnöjet inom breda lager av folket vid denna tid mycket stort med tsarens reformsträvanden och oerhört tryckande pålagor. Detta uppror, ett av de farligaste av de många mot tsaren, undertrycktes först fram på sommaren 1708.

*

Hittills hade Nyenska eskadern fyllt sin uppgift att skydda "de finn- och estländska kusterna" i Finska viken; de hade varit förskonade från fiendens härjningar. Den ryska flottan hade icke vågat sig bortom Retusaari med undantag av en och annan kortare färd av roddfartygen, som dock icke åstadkom någon skada. Men eskadern hade ju också en annan uppgift: att hindra handeln på de av ryssarna intagna orterna, och här-

vid hotade som nämnt diplomatiska förvecklingar att uppstå. Men ehuru det språk, som å ömse sidor fördes, var ganska skarpt, kom det ännu så länge icke till några allvarligare förvecklingar vare sig med England eller Danmark. England hade icke något intresse av att intaga en mot Sverige stridig ståndpunkt, och tsar Peters upprepade framställningar att engelsmännen skulle — trots den svenska blockaden — öppna handel på Petersburg och Narva ledde ännu på flera år icke till något resultat. Danmark åter sänkte snart tonen om handelns frihet under intrycket av den svenska maktställningen i Sachsen. Under dessa förhållanden tyckes den Nyenska eskadern utan svårighet kunnat genomföra handelsblockaden för åren 1707 och 1708.

Eskadern bestod år 1707 av 7 linjeskepp, 8 fregatter, 5 brigantiner, 8 proviantfartyg, 1 sjukfartyg och 1 galjot. På skeppen voro kommenderade — förutom chefen, som var kapten — 2 högst 3 officerare och på fregatterna högst 2 officerare jämte chefen, även där en kapten; på brigantinerna var icke någon officer utom chefen, en överlöjtnant. Även besättningsstyrkan var, i jämförelse med vad i en senare tid brukades, i ögonen fallande svag; i denna ingingo 450 soldater jämte underbefäl, men icke någon officer av lanthären. Divisionschefer voro förutom Ankarstierna vice amiral de Prou och schoutbynacht Gustaf Wattrang.

Ankarstiernas uppgift var enligt hans instruktion tvåfaldig: att hålla den ryska flottan instängd och betäcka de svenska kusterna samt hämma tillförseln till de av fienden inkräktade orterna. För detta ändamål skulle han ständigt låta fartyg kryssa mellan Styrsudden i norr och Harjevalla i söder (just där Finska viken avsmalnar till Kronstadtviken) och på så vis avskära förbindelsen mellan Narva och Retusaari. Mellan Kaspervik på estländska kusten och Hogland skulle en fregatt och en brigantin kryssa för att stoppa till Narva destinerade handelsfartyg. Eskaderns huvudstation var Björkösund med dess präktiga ankargrund;

i Björkö var god tillgång på dricksvatten och ved. Slutligen borde Ankarstierna i samråd med landshövding Lybecker i Viborg — Lindhjelm hade dött 1705 — se till om icke Trångsund, det smala inloppet till Viborg, kunde befästas med batterier på östra sidan (Uransaari).

Eskaderchefen var alltför mycket bunden i sina operationer genom föreskrifter från olika myndigheter. Han stod direkt under amiralitetskollegium, men defensionskommissionen gav honom även order, såsom att skydda en transport av trupper, som kommissionen sjöledes skulle sända till Viborg, och från rådet fick han direktiv angående sitt förhållande till neutrala makter.

Bland sjöofficerarna i Karlskrona fortforo klagomålen över att deras löner icke utbetalades. Wachtmeister hade härom gjort upprepade framställningar till statskontoret och hemställt, att åtminstone en del av lönen måtte utdelas till de officerare, som nu voro kommenderade på eskadern till Finska viken, så att de kunde någorlunda ekipera sig. Från statskontoret kommo verkligen assignationerna, i sista stund, men det visade sig, att de voro ställda på inkomster — som först efter flera månader kunde utfalla. Officerarna måste alltså utgå på en lång och ansträngande expedition, utan att deras klagomål blivit avhjälpta. Omkring den 10 april avseglade kapten Lillie med 7 fartyg och återstoden av eskadern under Ankarstierna själv den 26, sedan han i mer än en vecka väntat på vind. Han seglade direkt till Seeskär, 20 naut. mil från Kronstadtviken, men till följd av stiltje och motiga vindar kunde han ej slå sig fram dit förrän den 14 maj. Här tillkallade han nu Lillie, som den 9 maj anlänt till Björkö. Ryska östersjöeskadern låg sedan slutet av april bakom Kronslott, där Cruys av alla krafter exercerade sina besättningar. Den bestod av samma antal större fartyg som föregående år, men de mindre hade ökats med 10 nya galjoter, lika

många brigantiner och ett antal "italienska halvgalärer" (byggda av Botzis efter venetiansk modell).

Den svenska eskadern ankom för sent till Finska viken. Redan i slutet av april hade ryska fartyg visat sig vid Hogland, och i de första dagarna av maj företogo 9 brigantiner en expedition till de bortom Hogland belägna estländska småöarna, varvid några byar brändes och fångar togos. Fartygen återkommo med sitt byte till Kronslott den 9 maj, samma dag som Lillie anlände till Björkö. Härefter höllo sig ryssarna bakom Kronslott, men man kunde se huru de hela tiden flitigt exercerade med segel.

Av den ryska östersjöeskadern hade alltså en avdelning lätta fartyg vågat sig ut i Finska viken, innan den svenska eskadern anlänt dit. Dessa expeditioner tydde på en begynnande självtillit hos Cruys och hans officerare, som var ägnad att ingiva farhågor för framtiden. Man kunde vänta att fienden vid lägligt tillfälle skulle på ett mera kännbart sätt hemsöka de svenska kusterna i Finska viken. Även i Ladoga, där sedan 1702 intet svenskt fartyg fanns, härjade ryssarna, på den karelska kusten.

Ankarstiernas förhoppning att Cruys skulle lämna sitt skyddade läge gäckades; den senare kvarlåg hela sommaren bakom Kronslott, och även tsaren uppehöll sig en tid på flottan.[1] I oktober utsände Ankarstierna några skepp för att möta den av defensionskommissionen till Viborg avsända trupptransporten, varjämte han lämnade fregatten Delfin att konvojera handelsfartyg från Reval till Viborg. Fregatten grundstötte utanför

[1] Cruys begärde av Ankarstierna att för sig och sina officerare få i Viborg uppköpa några oxhuvuden vin och brännvin, vilken anhållan Ankarstierna hänsköt till rådet. Men det finska överbefälet visade någon gång tillmötesgående mot fienden och tillät finska köpmän att göra affärer med de ryska officerarna. Det omtalas även att mellan Reval och Narva var (1708) en ganska livlig handelsförbindelse — samtidigt som svenskarna hindrade neutrala makters handel på de av fienden inkräktade orterna.

Reval och blev vrak, men besättningen och, som det vill synas, även kanonerna bärgades. Detta var det enda svenska fartyg som förliste under kryssningarna i Finska viken åren 1703—1707. Sedan ryska flottan återvänt till Kronverkskanalen och avtacklats, hemseglade Ankarstierna i november till Karlskrona.

Det har anmärkts, att Ankarstierna, sedan ryska flottan på hösten återgått till Petersburg, skulle begagnat sig av detta gynnsamma tillfälle för att anfalla Retusaari och Kronslott. En dylik anmärkning ligger ju nära till hands, ty eskadern hade från Björkö — om ej vinden varit alltför ogynnsam — fortare kunnat komma fram till Retusaari än den ryska flottan, vars större fartyg för att passera banken utanför Nevamynningen ju måste uttaga barlasten och kanonerna, därest ej dessa kvarlämnats på Retusaari. Men erfarenheten hade visat amiralen, att de svenska skeppen icke kunde komma nog nära ön för en verksam beskjutning, och att passagen till Kronslott var spärrad. Därmed förfaller den nämnda anmärkningen.

Behovet av en maritim bas i närheten av svenska flottans operationsområde framträdde allt starkare. Under intrycket av faran för det egentliga Sverige, om Viborg fölle, hade defensionskommissionen också hösten 1706 varit allvarligt betänkt på att låta några fregatter och mindre fartyg övervintra i någon hamn i närheten av Stockholm. Saken hänsköts till amiralitetskollegium, som avrådde från en sådan åtgärd, dels därför att skeppen måste överses och förses med nya tackel och tåg, dels för nödvändigheten att till vintern hemförlova besättningarna för att de av sina rotebönder skulle förses med nya kläder m. m.; dessutom vore Karlskrona isfritt tidigare än de mellansvenska skärgårdshamnarna, där det även vore svårt att inlöpa sent på hösten. Amiralitetskollegium lovade att göra allt vad i dess makt stode för att eskadern tidigt skulle bliva färdig, b l o t t m e d e l u t a n o r d n a d e s. Men att penningar icke i tid ankommo, därför kan icke kollegium göras ansvarigt.

De anförda skälen synas visserligen talande, men det var icke dess mindre en stor olycka, att ej åtgärder långt förut vidtagits för att bereda vinterhamn åt den Nyenska eskadern, så att denna lika tidigt som den ryska kunnat vara på sitt operationsområde.[1]

[1] Sjöexp. Ryska kriget 1703—1713. Am.koll. till K. M:t 1704—1709. Def.kom. reg. och inkomna brev till def.kom. 1707. Hjelmquist, anf. arb., sid. 52—57, 117—118.

XIII.

Krigshändelser från hösten 1707 t. o. m. den karolinska härens undergång den 1 juli 1709. Den finska hären räddas av flottan.

1.

Svårigheter att i Sachsen förbereda ett tåg till det inre av Ryssland. Händelser på huvudkrigsskådeplatsen våren och sommaren 1708.

Under sin årslånga vistelse i Sachsen hade Karl XII haft god tid att grundligt övertänka sin ställning och om de medel, varöver han förfogade, verkligen voro tillräckliga för ett så väldigt företag som ett framträngande mot hjärtat av Ryssland, sedan han givit tsaren 7 års förberedelsetid att utbilda sin här och stärka sitt försvar. Den lysande ställning, som konungen intog i Sachsen, då han stod färdig att bryta upp mot Ryssland, hade, som vi sett, sina svagheter. Till den redan nämnda alltmera tilltagande utmattningen i Sverige kommo Östersjöprovinsernas förhärjande, förlusten av Dorpat, Narva m. fl. fästningar och hela Ingermanland, tsarens fasta position i Nevamynningen och hans där bakom uppväxande sjömakt samt slutligen bristen på bundsförvanter för Sverige.

Avsikten med Karl XII:s långvariga krig i Polen och uppe-

hållet i Sachsen skall ju ha varit att utdriva det sachsiska inflytandet i Polen samt att upprätta ett enigt och så vitt möjligt starkt Polen för att med detta land som bundsförvant och omfattande bas kunna upptaga den avgörande kampen mot tsaren.[1] Ett enigt Polen utgjorde alltså, som flera gånger omnämnts, förutsättningen för fälttågets lyckliga genomförande. Denna förutsättning fanns icke, som visat är, då Karl XII hösten 1707 lämnade Sachsen för att öppna det ryska fälttåget.

I stället hade Ryssland fått allt större insteg i Polen, och det sachsiska inflytandet där hade Karl XII aldrig lyckats utdriva. Det polsk-sachsisk-ryska partiet inom Polen fortfor, utan att Karl kunnat hindra det, med sin upproriska verksamhet mot konung Stanislaus. Den polska kronarmén hade blott till en del underkastat sig Stanislaus; dess befälhavare voivoden Sieniawski, som av August utnämnts till kronfältherre, stod i intim förbindelse med tsaren och understöddes med ryska pengar och kosackiska hjälptrupper. Slutligen hade Mensjikov under sommaren sitt högkvarter i Warschau, där även tsaren befann sig; den senare lämnade icke huvudstaden förrän i början av september. Vidare var Polen genom det långa kriget ganska utsuget och delvis skövlat. Dock var det egentligen inbördeskriget, som lade hinder i vägen för förbundets realiserande och Polens användning som omfattande bas.[2]

Beträffande konungens plan för det ryska fälttåget innehålla källorna som bekant olika uppgifter. I Ryssland antogs, att

---

[1] Herlitz hävdar delvis en annan åsikt (sid. 1—2, förra delen).

[2] En helt annan åsikt uttalas av förf. till *Karl XII på slagfältet*, III, sid. 552. Beträffande nyttan av Polen som bundsförvant och bas säger han: "I ett slag skulle vinnas en omfattande operationsbas, ett område, som grep omkring det moskovitiska riket ända ned till kosackernas land, och från vilken punkt som helst på denna båge kunde sedan företaget mot tsaren utgå. Nu var allt detta i huvudsak klart".

konungen först skulle återtaga Ingermanland och därefter gå på Moskva för att, som det hette, sluta fred på "sachsiskt sätt", d. v. s. avsätta tsar Peter och i hans ställe uppsätta sin kandidat Johan Sobieski på tsarernas tron. Att det senare ingått i Karl XII:s plan, är visst icke otroligt. Vi kunna emellertid utgå från, att planen avsåg ett framträngande mot Moskva, för att förmå tsaren att till skydd för Rysslands heliga stad leverera en huvudbatalj, vilket den ryska härledningen måhända eljest icke skulle frivilligt våga. Konungens mål torde alltså varit att, om ej förr, i närheten av Moskva tillfoga fienden ett förkrossande nederlag för att därefter diktera freden. För att vinna detta mål var det nödvändigt, att den svenska hären framkomme med obrutna krafter. Funnos utsikter härtill?

Under vistelsen i Sachsen hade Karl XII sökt att göra vad där göras kunde för att förbereda det ryska fälttåget med hänsyn till den blivande krigsskådeplatsens natur och kultur. Härens utrustning var i bästa skick och underhållet tillsvidare betryggat genom fullastade förplägnadskolonner och upplagda magasin innanför polska gränsen. En träng var bildad och väl anspänd; för att öka rörligheten medfördes en del av arméns behov på packdjur, såväl hästar som, enligt några uppgifter, även kameler. Slutligen förde regementena med sig på vagnar handkvarnar för att själva mala sin säd. Anskaffandet av sådana kvarnar torde hava föranletts därav att ryssarna hade förstört en mängd kvarnar i Polen, i synnerhet i trakterna intill schlesiska gränsen.

Men kunde dessa förberedelser vara tillfyllest för ett tåg mot Moskva? Ersättningsväsendet från Pommern — under frammarschen — hade nog kunnat ordnas bättre, om det planerats i god tid, och underhållsväsendet bättre tillgodosetts genom en hjälpbas i Litauen. Operationslinjens längd enbart till ryska gränsen utgjorde som nämnt 1.500 km.

Av svårigheterna att skaffa föda åt sina trupper hade Karl XII

fått en dyrköpt erfarenhet under vinterfälttåget i Litauen 1706. Då hade svenskarna som nämnt med pikar och värjor måst söka reda på varest bönderna i jorden nedgrävt sin spannmål och andra förråd. Och det var att vänta att vidrigheterna nu skulle bliva ändå större, då tsaren naturligtvis skulle genom ödeläggelser göra allt för att försvåra svenskarnas framryckning och underhåll. Och vägarna i Ryssland voro de sämsta möjliga. Nu förde trupperna med sig särskilda instrument av järn med hullingar i ändan för att tillrättaskaffa i jorden undangömd föda.

Väl är det sant, att Karl XII var en mästare i konsten att kunna livnära en här under pågående krigsrörelser, att det sätt han använt i Polen, att sprida sina trupper för att skaffa dem underhåll och hastigt samla dem åter till strid, stod långt före den tidens härförarekonst. Men den operation, som nu förestod i ett halvbarbariskt land, där man hade att vänta ett systematiskt motstånd av en numerärt överlägsen fiende, som förhärjade de landsdelar, där hären drog fram, fordrade särskilt omfattande åtgärder.

Före landstigningen på Själland hade Karl XII satt sin stora nyskapade flotta på ett kort, då han beordrade Wachtmeister att segla upp genom Flintrännan, där ännu aldrig ett större fartyg gått fram. Slaget vid Narva får väl även anses som ett djärvt spel, men med Rehnskölds goda rekognoscering och dispositioner synes företaget dock ej varit alltför vågat, i betraktande av den ryska härens ringa utbildning och det trånga utrymmet i skansarna. Och om slaget förlorats och kanske både Estland och Livland för en tid varit hemfallna åt ryssarnas härjningar, hade detta kunnat hjälpas, tack vare Sveriges starka militära organisation, när förstärkningar väl hunnit anlända från Sverige och de tyska biländerna, där ett stort antal trupper var under uppsättning. Då skulle sjömakterna ej heller tillåtit Danmark att bryta freden och falla Sverige i ryggen.

Annorlunda var förhållandet nu vid den avgörande kampen

mot Ryssland. Ty efter tvisten med kejsaren, sedan ett kraftigt förbund med Preussen gått om intet och sedan England och Holland, därigenom att de tyska furstarna för en tid behöllo sina trupper hemma, hejdats i sitt segerlopp av Karl XII:s förlängda vistelse i Sachsen, ansågo dessa makter sig icke hava något intresse av att stödja Sverige. Nu stod Karl XII utan bundsförvanter, sedan han försmått alla tillfällen att skaffa sig sådana. Han litade uteslutande på hären. Men om det oerhört krävande företaget skulle misslyckas! Skulle han även nu sätta allt på ett kort?

När Karl XII i slutet av augusti 1707 bröt upp från Sachsen utgjordes hans armé av omkring 35.000 man, säkerligen den bästa här som en svensk konung någonsin kommenderat. Under marschen förstärktes hären (i slutet av oktober) med 9.000 man, huvudsakligen svenska rekryter, "vackert och kärnfriskt folk", som ankommit över Pommern; i Polen kvarlämnades sedan 8.000 man (inberäknat besättningen i Elbing, omkring 2.000 man) under generalmajor von Krassow för att uppehålla Stanislaus' välde, men denne själv åtföljde den kungliga hären med ett antal polska trupper. Vid årsskiftet 1707—1708 funnos på östra krigsskådeplatsen dessutom följande stridskrafter: I Kurland 3.000 man, vid Riga Lewenhaupts häravdelning, 11.400 man; i Livland och Estland, fästnings- och fälttrupper, tillsammans 13.000 man; i Finland 14.000 man under Lybecker. För kriget mot Ryssland förfogade Karl XII sålunda över omkring 75.000 man. I det egentliga Sverige kvarstodo samtidigt 17.000 man och i de tyska besittningarna nära 12.000 man.[1] Härtill kom Stanislaus' polska-litauska här, som på våren torde uppgått till omkring 16.000 man.

[1] Sammanlagda antalet av Sveriges alla lanttrupper, inberäknat von Krassows häravdelning i Polen, utgjorde vid årsskiftet 1707—1708 omkring 111,000 man.

Den kungliga härens marsch från Sachsen gick genom Schlesien in i Polen, där hären från mitten av september förlades, först vid Warthe och sedan vid Weichsel, söder om Thorn, för att invänta vinterns inbrott.

Under tiden hade det ryska kavalleriet skövlat landet öster om Weichsel, vars broar upprivits. Den 30 december gick svenska armén över den isbelagda Weichseln, varefter marschen fortsattes längs ostpreussiska gränsen öster ut genom öde trakter ända långt in i Litauen. Bristen på furage och den begynnande tjällossningen hindrade emellertid Karl XII:s vidare framryckning. Den 8 februari 1708 ankom han till Smorgon, nordväst om Minsk, där hären förlades inom ett vidsträckt område. Något söder därom förlades den polska hären under Stanislaus, som framryckt en sydligare väg. Efter 5 veckors uppehåll vid Smorgon, sedan livsmedlen börjat tryta, flyttades det svenska förläggningsområdet något längre söderut med högkvarteret i Radoschkovitji; här kvarlåg hären i mer än $2^1/_2$ månader för att invänta snösmältningsperiodens slut och gräsbetet för det talrika kavalleriet. Den ryska huvudhären stod bakom Ullafloden. Denna hade i det hela taget endast gjort passivt motstånd och där så medhunnits skövlat landet, upprivit broarna och förstört vägarna för svenskarna.

Under uppehållet i trakten av Minsk erhöll general Lewenhaupt, som kallats från Kurland, muntliga order att, efter återkomsten till Mitau, göra sin häravdelning marschfärdig, med tre månaders proviant för varje regemente jämte en del förråd för den kungliga härens räkning samt vara beredd att på vidare order snarast kunna anträda marschen. Men något mera fick han icke veta under sitt långa uppehåll i det kungliga högkvarteret (25/3—6/5), oaktat honom var tillämnad en högst viktig uppgift i det förestående sommarfälttåget. Bekant är att Karl XII i fråga om sina planer brukade iakttaga den största förbehållsamhet gentemot sina generaler, på vilkas tystlåtenhet han

ansåg sig icke kunna lita. Men Lewenhaupt hade ju i flera år lett ett fälttåg, segrat i 3 bataljer och var ännu "general en chef" för den kurländska hären. Det förefaller egendomligt att Karl XII icke vågade lita på hans tystlåtenhet. Konungen begagnade sig alltså icke av det tillfälle som erbjöd sig att med den beprövade generalen, som mer än andra haft tillfälle att vinna erfarenhet om tsar Peters krigföringssätt, överlägga om tjänliga mått och steg för det stundande fälttåget, vilket dock var ämnat att avgöra hela kriget. Den definitiva ordern till Lewenhaupt, som ankom till Kurland den 3 juni, var daterad den 26 maj och lärer innehållit, att Lewenhaupt skulle marschera österut över Berezina-Pasowska (125 km. norr om Minsk). Meningen torde ej varit, att Lewenhaupts träng skulle utgöra en "rörlig" bas för den kungliga hären.

Ett ej mindre viktigt beslut fattades något senare rörande konung Stanislaus och hans nu till nära 16.000 man uppgående polska här.[1] Det befanns nödvändigt att låta denna här återvända till Polen för att tillsammans med von Krassows där kvarlämnade svenska häravdelning (8.000 man) nedslå upprorsrörelsen inom landet; i första hand gällde det att betvinga den polske kronstorfältherren Sieniawski, som utnämnts av—konung August. Sedan lugnet återställts i Polen, skulle de båda härarna vara beredda att inrycka i Ukraina. Avsikten härmed torde varit att de i förening med de upproriska kosackerna söderifrån skulle understödja svenska huvudhärens framryckning mot Moskva. Efter detta beslut återvände den polska hären och marscherade mot Storpolen i stället för mot tsaren.

Men huru skulle den svage Stanislaus förmå att återställa lugnet i Polen? Karl XII hade ju under de $6^1/_2$ år, han med järnhand

[1] Denna här utgjordes nu, förutom av Potockis kår, av trupper, tillhörande husen Sapieha och Wiesnowiecki, sedan det äntligen lyckats Stanislaus att i Litauen förlika de båda mäktiga släktena.

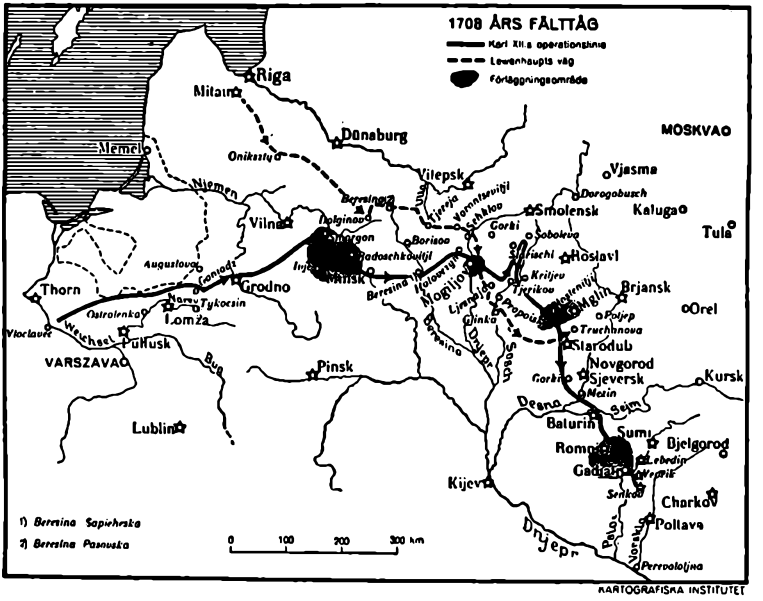

Tatarsk, som ej är utsatt å skissen, ligger 4 km. nordost om *Starischi*.

Ur J. G. Wikanders Översikt över Sveriges krig under 1700-talet.

huserade i Polen-Sachsen, icke ens lyckats ena polackerna! Konungen gick emellertid miste om det direkta krafttillskott till sin här, vilket enligt förbundstraktaten med Polen (1705) tillförsäkrats honom. Ej nog härmed. Förrän lugnet i Polen blivit fullt återställt, kunde Polen icke bliva en användbar omfattande bas mot öster, enär avsedda förstärkningar därifrån icke kunde avgå till svenska hären, utan att hotas av polska ryssvänliga trupper i sin rygg. Icke desto mindre var det på dessa osäkra faktorer, som Karl XII byggt ett framträngande mot Moskva.

Slutligen återupptogos de av det svensk-polska partiet förut inledda men för tillfället avbrutna underhandlingarna med Ma-

zepa, vilka sedermera skola hava lett till ett förbund om överlämnandet till Karl av alla fästningarna i Severien och provinsens upplåtande till svenska hären för vinterkvarter. Huruvida Karl XII även utfärdat direktiv för generalmajor Lybecker i Finland att från Viborg rycka in i Ingermanland och bemäktiga sig de ryska anläggningarna i Nevamynningen, känner man icke; några föreskrifter härom hava i alla händelser icke kommit Lybecker tillhanda, och det är icke troligt att sådana utfärdats.[1]

Man var nu i början av juni. Något verkligt strategiskt resultat av fälttåget hade Karl XII ännu icke vunnit, och till Moskva var avståndet bortåt 800 km. Då de ryska trupperna, som vikit tillbaka och skövlat landet, enligt ryska meddelanden haft att utstå oerhörda umbäranden, kunna förhållandena på svenska sidan under tåget i Litauen anses ha varit ännu värre.

Den enda av de hjälpkällor, på vilka Karl XII räknade och som han kunde befalla över, var nu Lewenhaupts förrådstrång. Den borde därför vara den säkraste. Men organisationen av denna trång och dess framförande krävde rundlig tid, och det fanns fiender i dess norra flank. Vad åter beträffar de tre övriga hjälpmedlen, Stanislaus' polsk-litauska här, Krassows svenska häravdelning och Mazepas kosacker, så var deras ingripande i striden beroende av inre politiska faktorer så ömtåliga och så oberäkneliga, att varken Karl XII eller någon av de tre nämnda befälhavarna var herre över desamma. De läto sig alltså icke kommenderas av konungens maktspråk.

Vi vända oss nu till tsar Peter. Under de två första månaderna av året 1708 hade han befunnit sig vid armén. Men då Karl XII genom huvudhärens ställning i februari lämnat honom i full-

[1] I generalkrigsrättens dödsdom över Lybecker, som avkunnades i Lund den 13 aug. 1717, lades honom även till last att han företagit 1708 års fälttåg utan order.

komlig ovisshet om de tillämnade operationerna, hade han därefter förlagt sitt högkvarter till Bjeschenkovitji vid Düna. Här rådgjorde han med sina generaler om krigsläget och lät dem under den 3—10 mars skriftligen framlägga sina åsikter om huru de tänkte sig, att man bäst skulle möta Karl XII:s offensiv, i fem olika fall. Av de ryska redogörelserna och av tsarens åtgärder synes det oss framgå, att man väntade sig — och sannolikt också mest fruktade — att Karl XII efter verkställd förening med Lewenhaupt skulle vända sig mot Pskov och Novgorod för att därigenom avskära förbindelsen mellan Ingermanland och Ryssland och sedan söka återerövra de inkräktade landsdelarna; därefter skulle konungen måhända försöka framtränga längs operationslinjen Novgorod—Twer—Moskva. I detta fall ansåg man nödvändigt att tillgripa en mera aktiv krigföring och med samlad kraft gå emot den svenske konungen. För att försvåra den svenska härens framryckning anbefallde tsaren ytterligare härjningståg i Livland, som nu hunnit något repa sig. Meningen var att alldeles utblotta landet på livsmedel, boskap och hästar; särskilt blevo de delar av Livland, genom vilka man antog att Lewenhaupts marsch skulle gå (från Riga till Pskov och till Dorpat) grundligt förhärjade. Dorpats invånare fördes till det inre av Ryssland, fästningsverken demolerades och slutligen nedbrändes staden. Även Narva stad undergick ett liknande öde, ty man befarade även ett angrepp mot Petersburg. Däremot emotsåg man jämförelsevis lugnt den möjligheten, att konungen skulle från Litauen gå direkt mot Moskva eller mot Ukraina, ty i sådant fall litade man på sin med framgång prövade mera passiva krigföringsmetod, på svenskarnas indragande i förhärjade trakter, där deras underhåll skulle försvåras och de så småningom utmattas, på deras uppehåll vid belägringar och framförallt i passen; på "passtrider", det viktigaste, yrkade tsaren i olikhet med generalerna, och här framträder bäst hans militära skarpblick. I det senare fallet — om Karl XII från Litauen

sökte framtränga mot Moskva — skulle man, menade tsaren, undvika en huvudbatalj, i vilken allt kunde förloras på en timme. Efter dessa överläggningar och sedan vidsträckt kavallerispaning m. m. anbefallts åt "generalernas råd" (vid huvudarmén), företog tsaren en inspektionsresa till Petersburg.

Från svensk synpunkt måste man beklaga, att icke en uppfattning av krigsläget, motsvarande tsarens här omtalade, kunde vinna insteg hos Karl XII.

I början av juni 1708 uppgick den kungliga härens styrka till 38.000 man, och Lewenhaupts häravdelning, som skulle stöta till vid Dnjepr, beräknades till 11.500 man, alltså tillsammans 49.500 man.

Den ryska fälthären vid floderna Ulla, Berezina och Dnjepr utgjorde 57.000 man (därav 5.500 man irreguljära trupper), och general Bauers häravdelning, som från Livland skulle marschera österut och iakttaga Lewenhaupt, till 16.000; i allt 73.000 man. Den svenska fälthären var i alla avseenden bättre utbildad än den ryska, särskilt vad kavalleriet angår. Men tsar Peter hade en stor fördel framför Karl XII icke blott däri, att han lättare än denne kunde underhålla sin här; han kunde även förnya den, vilket Karl XII icke kunde med sin här, men varpå han räknat. Det ryska infanteriet var i ett gott tillstånd och lätt att rekrytera. Karl XII:s baserings- och ersättningsväsende kunde ej vara annat än svagt, så länge lugnet i Polen icke var återställt.

Sammanlagda antalet av Sveriges alla lanttrupper utgjorde omkring 114.500 man, av vilka dock ej ens halva antalet avmarscherade mot ryska gränsen. Rysslands hela lantmakt torde kunnat uppskattas till bortåt 200.000 man, men av dem var en stor del av mindre militärt värde. Detta uppvägdes emellertid av tsarens ovannämnda fördelar i hans baserings- och ersättningsväsende.

Vid denna tid, i början av juni, uppbröt Karl XII — efter 4 månaders uppehåll i sin offensiv — från förläggningsorterna i

trakten av Minsk och marscherade österut för att tillkämpa sig besittningen av Dnjeprlinjen. Vägen dit öppnades för svenskarna i strategiskt hänseende genom den vackra segern vid Holovczyn den 4 juli, den sista av Karl XII:s segrar i ett verkligt fältslag under hans nära nittonåriga krigarbana. Förlusterna stannade vid nära 1.300 man i döda och sårade, av vilka dock en tiondel voro officerare. Den 8 juli intågade Karl XII i Mohilev efter en månads ytterligt ansträngande marsch, varunder det regnat nästan dagligen och varit kallt som sent på hösten. Det skulle gå bra långt, när Karl XII själv skrev till prinsessan Ulrika Eleonora, att "marschen har hela denna sommar varit tämligen besvärlig både utav väderlek och elaka vägar". Och gardeschefen översten friherre C. M. Posse skrev hem: "Gud vet vad vi i denna marschen fått utstå. Och ingen människa hemma i husen; jag kan försäkra dig, att ingen fått köpa en beta bröd eller dricka något... Om icke Gud hjälper, är det ute med oss. Det är ingen afton, som jag inte själv måst taga ut orderna, och H. M:t ger icke ut orderna förrän kl. 12 på natten; och bittida upp i regn och slagg hela dagen".

Två dagar efter Karls intåg i Mohilev ankom tsaren till sin armé, och snart börja ryssarna att med konsekvens och stigande självkänsla tillämpa ett riktigt utnötningssystem mot den svenska huvudhären. Utsikterna för denna att med obrutna krafter kunna leverera en huvudbatalj på operationslinjen Smolensk—Moskva synas redan nu icke varit stora.[1]

Detta har framhållits av de flesta militärförfattare, som ägnat nog uppmärksamhet åt fälttåget, för ett par år sedan av general *Tingsten*. Med fullt erkännande av Karl XII:s krigaregenskaper, påpekar förf. till en början, att krigsläget, om icke förr, så under

[1] Wikander: Översikt över Sveriges krig under 1700-talet, sid. 96—105. Hammarskiöld: Den ryska fälttågsplanen 1708. Från ryskan (Hist. tidskr. 1902, sid. 75 o. f.). Petreli, anf. arb., sid. 113 o. f.

år 1703 hade krävt en kraftig anfallsoperation mot tsar Peter, och att det varit önskvärt, att konungen, då han ej själv begav sig till Ingermanland, åtminstone ditsänt sin bäste general såsom högste befälhavare med den fullmakt och de maktmedel som den hotande situationen krävde. Därefter erinrar förf. om, att konungen efter uppbrottet från Sachsen icke hade kunnat tåga till Ingermanland från trakten av Grodno—Kovno (över Dünaburg—Pskov) utan att först ha kastat ryssarna bakom Dnjepr, enär han annars hotats i sin högra flank. Men sedan konungen genom slaget vid Holovczyn trängt ryssarna bakom Dnjepr, hade han kunnat avbryta offensiven, anträda operationen mot Ingermanland, förena sig med Lewenhaupt och basera sig på Riga. "Läget var sådant att ett avbrytande av operationen på det allvarligaste bort tagas i övervägande. Utsikterna till seger hade förmörkats. Moskva kunde med all sannolikhet icke nås på vare sig den ena eller andra operationsriktningen."[1]

2.

Tsar Peter och ryska flottan vid Kronslott. Lybeckers fälttåg i Ingermanland och huru hans här räddas från undergång av amiral Ankarstierna.

År 1705 hade Georg Lybecker efter Lindhjelm utnämnts till landshövding i Viborgs och Nyslotts län; han var då överste-

[1] Tingsten: Några ord om de viktigaste data i Karl XII:s krigföring 1700—1708 (Kr.vet.akad:s tidskr. jan. 1923). I sammanhang härmed erinrar T. om, att Gustaf Adolf efter Nürnbergerkampanjen sommaren 1632 avbröt sin operation mot den österrikiske kejsarens arvländer i oktober på grund av Wallensteins operation och satte sig i marsch mot Sachsen, och detta nya beslut fattade han i sista minuten.

löjtnant och hade ännu ej fyllt 50 år. Följande år blev han generalmajor och i mars 1707 utsågs han av defensionskommissionen att efterträda Maijdel, vilken begärt avsked, såsom högste befälhavare i Finland, och Karl XII lät det därvid bero; samma år erhöll han friherrlig värdighet. Det var en hastig befordran till chef för en hel armékår på en ansvarsfull och krävande post, och den torde också varit enastående. Som fältherre var Lybecker ännu ett oskrivet blad.

I likhet med andra antog Lybecker, att motgångarna i Finland och Östersjöprovinserna nu skulle förbytas i framgångar, då Karl XII äntligen upptagit den avgörande kampen med tsar Peter, ty att i denna även skulle ingå återerövringen av de inkräktade landsdelarna, detta ville man här i det längsta tro. För att kunna stödja konungen började Lybecker sina rustningar till fälttåget redan på sommaren 1707, och sedan han, antagligen i slutet av februari 1708, fått kännedom om var konungen befann sig, tillskrev han denne flera gånger om sina planer. Under väntan på instruktioner från konungen och svar från Lewenhaupt, till vilken han också skrivit, fortsatte han sina förberedelser till fälttåget och sin skriftväxling med defensionskommissionen, som han inlett långt tidigare. Styrkan av Lybeckers här uppgick till 11.600 man. I Ingermanland stodo 24.500 man ryska trupper under generalamiral Apraxins befäl.

Men Lybecker erhöll intet meddelande vare sig från konungen eller Lewenhaupt, och då han sporde defensionskommissionen, om det ansågs rådligt för honom att "agera med den hazard (!), som med Kungl. Maj:ts trupper är brukligt", fick han ett undvikande svar. Kommissionen gav honom sedan i försiktiga ordalag fria händer att handla efter omständigheterna, endast Finlands säkerhet icke blottställdes.

Under sådana förhållanden och då Lybecker, i saknad av belägringsartilleri, icke kunde tänka på en erövring av Petersburg,

blev hans egen plan att från Viborg rycka in i Ingermanland, övergå Neva och därefter marschera västerut utefter kusten för att förena sig med den estländska kåren, omkring 1.500 man, vilken under generalguvernören Nils Stromberg väntades framrycka över Narovafloden och gå honom till mötes. Avsikten var att hindra fienden att draga förstärkningar från Ingermanland till huvudhären och på samma gång söka föda trupperna på fiendens område. Genom operationernas förläggning längs ingermanländska kusten kunde förbindelsen med Viborg och det övriga Finland upprätthållas medelst flottan, vilken även skulle kunna lätta underhållet för armén, ifall detta komme att tryta i fiendeland. Denna plan förutsatte, att de svenska skeppen skulle operera längst in i Finska viken. Det blev ett provianteringsfälttåg. Vi vända oss nu till flottan.

Nyenska eskadern, som till detta år ytterligare förstärkts, utgjordes av 9 linjeskepp, 8 fregatter och 7 brigantiner samt 8 proviantfartyg, 1 sjukfartyg och 1 galjot. Av dessa blevo dock 2 linjeskepp och 1 brigantin icke färdiga förrän långt fram på sommaren, då de avgingo till Finska viken under befäl av kapten Karl Wachtmeister. Eskaderchef och chef för första divisionen var fortfarande Ankarstierna, och under honom kommenderade schoutbynachten Klas Sparre och den förutnämnde kaptenen Lillie såsom chefer för andra och tredje divisionerna. Eskadern avseglade från Karlskrona den 26 april, men råkade ut för stormar, varunder flera skepp skingrades och blevo efter. Med huvudstyrkan ankom Ankarstierna den 30 till Reval, varifrån han utsände fartyg att kryssa mellan Hogland och Kaspervik. Det vill tyckas, att eskadern denna gång skulle ankommit i tid, ty ännu den 1 maj låg isen kvar i skären, och inne i vikarna på finska sidan var isen så stark, att man kunde åka däröver.

I Neva gick isen som sagt alltid upp tidigare än i Finska viken, vanligen i andra veckan av april, och i tredje veckan kom drivis

från Ladoga ner i floden. Men sådana småsaker hindrade icke tsar Peter. Redan den 28 mars hade han på sin förut omtalade inspektionsresa ankommit till Petersburg för att övervaka försvarsanordningarna i Ingermanland och pådriva rustandet av flottan; denna befalldes utlöpa, så snart Nevamynningen var farbar. Den 20 april, då flottan i det närmaste var färdig, avreste tsaren till Schlüsselburg (Nöteborg) för att hämta sin familj, som väntades dit från Moskva, och föra den på Neva till Petersburg; återkomsten dit skedde med 9 små fartyg i de sista dagarna av april. Segelrännan från Nevas sydliga mynningsarm hölls då öppen till Kronslott, dit största delen av flottan nu tagit sig fram. Den 3 maj förde tsaren sin familj ut till Kronslott, där han stannade i tre dagar, till dess hela flottan ankommit, och återvände därpå till Petersburg. Det var den 6 maj.

Dagen förut hade Ankarstierna avseglat från Reval för att slå sig fram till Björkö. Men knappast utkommen, möttes han av tjocka och nödgades ankra under Wulfsö, 8 naut. mil norr om Reval. Här kvarhölls eskadern av tjocka och hård ostlig vind ända till den 15 maj. Det är under dessa dagar som olyckan inträffar.

Den hårda ostliga vinden rev hastigt upp isen i det inre av Finska viken, och med den förliga vinden kommo också de ryska galärerna. Ordern om deras expedition torde ha givits av tsaren själv, innan han lämnade Kronslott, ty fartygen avseglade därifrån den 7 maj. En mindre del gick till Björkösund, där överste Tolbukin landsteg med några hundra man och brände Koivisto kyrka på karelska sidan jämte några byar vid stranden. Huvudstyrkan åter, bestående av 7 brigantiner, 9 halvgalärer eller "skampovier" och ett antal båtar under schoutbynachten Botsis' befäl seglade ända till Borgå, som till stor del lades i aska tillika med alla därvarande handelsfartyg söndagen den 11 maj, oaktat ett tappert motstånd av borgerskapet mot fiendens landsatta 500 man. Förutom Borgå brändes åtskilliga säterier och

byar vid kusten jämte en hel del skutor. Efter väl förrättat värv återvände Botsis till Kronslott, dit han anlände den 16.

Dagen därpå ankom Ankarstierna till Björkö. Han hade sålunda icke kunnat hindra ryssarnas härjningar på finska kusten. Att amiralens uppehåll vid Wulfsö varit betingat av vind och väderlek, har man intet skäl att betvivla, ty Ankarstierna var en både djärv och skicklig sjöman. Den 22 maj finna vi honom vid Retusaari och kort därpå utanför Harjevalla på ingermanländska kusten, vid ingången till Kronstadtviken. En landstigning på Retusaari ansåg han nu vara omöjlig, även om han haft både bombskepp och brännare jämte ett större antal lätta fartyg. Vid och i närhet av Kronslott låg nu den ryska flottan i följande ordning. Närmast Petersburg voro 20 halvgalärer förlagda. Därefter följde en linje av något större fartyg av samma typ och så de 8 stora kraftigt bestyckade galärerna. Så kommo 20 brigantiner med 4 små kanoner och 10 till 12 par åror och därefter 10 snauer med 14 till 16 lätta kanoner. Vid Kronslott lågo 10 fregatter och Cruys' amiralsskepp. Söder om fästningen voro förankrade 2 stora bestyckade prâmar och på andra sidan 6 brännare och 4 bombskepp. Dessutom funnos ett dussin galjoter som förde proviant till flottan. Redan i maj hade ryssarna 140 "italienska halvgalärer", men av dem torde en del ha varit kvar i Petersburg.

Den 21 juni kom tsaren åter ut till Kronslott, då han under två dagar inspekterade sin stora flotta och befästningarna på Retusaari. Efter underrättelsen att Karl XII fortsatte marschen åt öster lämnade tsaren Petersburg den 26 och begav sig till huvudarmén.

Den ryska styrkan i Ingermanland stod som nämnt under befäl av generalamiralen Apraxin. För att icke befolkningen i detta landskap skulle kunna hjälpa svenskarna i händelse av ett svenskt infall hade flertalet ståndspersoner av svensk eller finsk härkomst, särskilt prästerna, som ännu funnos kvar i Ingerman-

land, redan på våren 1708 bortförts inåt Ryssland, och på sommaren lät Apraxin även undanföra allmogen av finsk härkomst. I slutet av juni, innan tsaren lämnade Petersburg, hade han kännedom om Lybeckers tillämnade infall i Ingermanland och gav då Apraxin de sista orderna beträffande försvaret. Vi återvända nu till Lybecker.

Den 11 juli kom ett rykte till Viborg, att den ryska huvudhären lidit ett stort nederlag och att förstärkningar därför begärts från Ingermanland — detta har antagligen syftat på slaget vid Holovczyn. Mot slutet av juli bör Lybecker ha känt till svenskarnas seger och även att general Bauer i Livland, som skulle iakttaga Lewenhaupts rörelser, satt sig i marsch. Tidpunkten för ett infall i Ingermanland kunde alltså anses lämplig. I de sista dagarna av juli var också den finska armén sammandragen till Viborg, färdig till uppbrott, men munderingarna och skodonen hade ännu ej ankommit från Stockholm, och en del fordon med hästar från länen läto även vänta på sig. När munderingarna med transportfartygen i början av augusti kommo in i Viborgska viken, hindrades fartygen av motvind att fortsätta upp genom Trångsund, så att beklädnaden måste avhämtas med roddbåtar, varvid eskadern, som nu låg i Björkösund, var behjälplig. Äntligen den 10 augusti satte sig de sista avdelningarna av hären i marsch. Trupperna hade sålunda stått marschfärdiga i två veckor.

Styrkan av Lybeckers här uppgick till 11.600 man "stridande", vartill kom trossen. Men till denna hade det beräknade antalet hästar, som skulle anskaffas genom landshövdingarnas försorg, icke kommit fram. Hären kunde därför ej medföra mer än en månads proviant, men livsmedel hoppades man ju finna på fiendens område. För säkerhets skull lät Lybecker emellertid inlasta proviant på transportfartyg i Viborg. Dessa skulle föras utefter kusten, medan härens ena kolonn tågade strandvägen ned

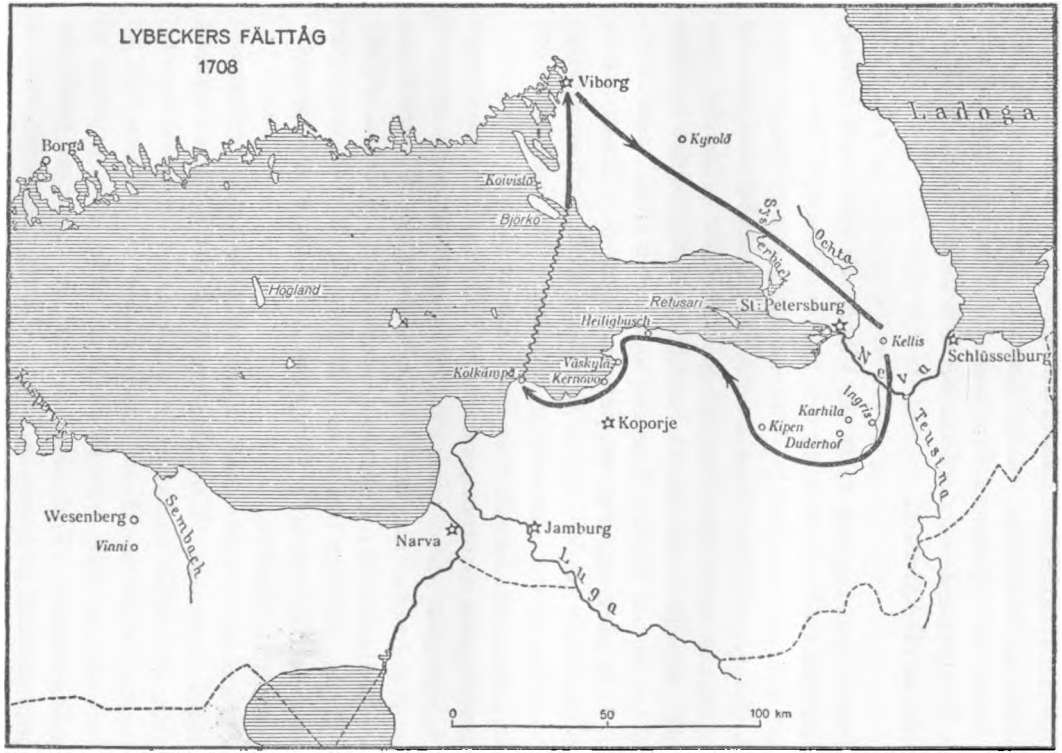

Ur J. G. Wikanders Översikt över Sveriges krig under 1700-talet.

mot Systerbäck; den andra kolonnen följde den inre, den s. k. stora vägen.

Samtidigt med att den finska hären ryckte ned mot Ingermanland, avseglade Ankarstierna med eskadern från Björkö och närmade sig Retusaari "för att tvinga fienden att där hålla sin makt tillsammans". Då ryska flottan vid Kronslott icke visade något tecken att röra på sig, ankrade Ankarstierna i bukten väster om Systerbäck (vid Vammelshuk) på 8 naut. mils avstånd från Retusaari. Här kunde han dels iakttaga ryska flottan, dels skydda de nämnda transportfartygen, vilka från Viborg skulle tillföra hären livsmedel under dess marsch mot Neva. Denna marsch gick mycket långsamt till följd av ett ihållande regnväder, vilket åter fördärvade en del av den medförda knappa provianten, och i de trakter, där hären tågade fram, fanns litet att få. Redan under framryckningen mot Neva gjorde sig livsmedelsbristen kännbar. För att avhjälpa denna sändes starka rytteripartier till Vammelshuk, vilka hämtade nya förråd dels från proviantfartygen, dels från eskadern.

Övergången av Neva verkställdes nästan mitt emellan Nöteborg och Nyen vid flodens sydligaste båghörn, något nedanför där Teusinafloden rinner ut i Neva. Strax öster därom hade Botsis varit posterad med ett antal galärer. Företaget, som tog sin början den 30 augusti, hade föregåtts av skenmanövrer, vilka lockat Botsis att draga sina galärer från Teusina upp mot Nöteborg. Visserligen öppnade några ryska brigantiner eld mot pontonerna, men när det svenska artilleriet hann besvara elden, lade pontonerna ut och togo sig lyckligen över till andra stranden. Först när 1.100 man kommit över, hade Apraxin fått tillräckligt manskap samlat för att gå till anfall, men det blev modigt tillbakaslaget. Den 7 september var hela hären över på södra stranden av Neva.

Att företaget lyckades berodde av flera omständigheter. Det vore orätt att här frånkänna Lybecker god ledning; likaså är

det tydligt, att trupperna lade i dagen en "desperat" stridslust, i förhoppning att på andra sidan av Neva få bättre underhåll. Att Lybecker kunnat missleda Botsis rörande stället för övergången, har naturligtvis väsentligen medverkat till framgången. Hade de ryska galärerna varit till hands, är det tvivelaktigt om hären kunnat komma över floden.

Närvaron av den svenska hären söder om Neva väckte förskräckelse i Petersburg, och efteråt talades ej litet om, huru invånarna i förstäderna flydde därifrån till citadellet, till fartygen, ja ända ut till Retusaari. För en belägring av Petersburg fruktade dock ej Apraxin, då han visste huru ringa artilleri svenskarna medförde. Han beslöt att gå försvarsvis till väga och, om så bleve nödvändigt, än mer ödelägga landet samt framför allt söka hålla fästningarna. Under sådana förhållanden blevo underhållssvårigheterna för svenskarna värre än förut, ty efter flodövergången kunde man ej hämta proviant från fartygen. I krigsråd beslöts att fortsätta till Estland. Efter ett försök att bemäktiga sig ett stort ryskt proviantmagasin vid Duderhof, som av fienden själv antändes, ställdes marschen åt sjökanten, och då man till sin glädje fick sikte på en del av den svenska eskadern, som Ankarstierna låtit förlägga utanför Heiligbusch, fortsattes utefter strandvägen till denna ort. Här, i åsynen av flottan, kamperade hären den 19—21 september. Under dessa dagar hämtades proviant från fartygen, och de utmattade trupperna fingo nu en jämförelsevis god förplägnad och någon vila. Lybecker tyckes tagit sitt högkvarter alldeles nere vid stranden (vid Yhämäggi). Förbindelse med flottan var sålunda åter öppnad.

Av fångar, bl. a. Lybeckers sekreterare, hade Apraxin erfarit, att svenskarna planlade ett kombinerat anfall mot Retusaari, vilket skulle sättas i verket, så snart några tusen man anlänt från Estland. Den svenska härens och eskaderns ställning i närheten av ön tycktes också göra ett sådant anfall sannolikt för Apraxin, och han begav sig själv dit för att leda försvaret. Men

svårigheterna för en landstigning voro, som vi sett, hart när oövervinneliga till följd av det grunda vattnet kring Retusaari, som förhindrade de svenska skeppen att komma på skjutavstånd, för att nu ej tala om att hela ryska östersjöflottan låg vid Kronslott. Apraxin har ej heller mest fruktat för en landstigning på Retusaari utan för ett vinterfälttåg med alla dess följder, om svenskarna kunde hålla sig kvar så länge.

Ej heller hade Lybecker numera, efter allt vad hären fått utstå, några offensiva planer. Hans strävan gick ut på att rädda hären. Fortfarande hade han inga underrättelser från konungen, och om Lewenhaupt visste han endast att denne avmarscherat från Kurland för att söka förening med den kungliga hären, men varest kunde han icke veta, då Lewenhaupt själv ej visste detta. Och från Stromberg i Reval, med vilkens trupper han skulle förena sig — de hade lidit ett nederlag — tyckes han icke hört någonting, sedan han lämnade Viborg. Till Stromberg avsände han emellertid en officer med en skrivelse, vari han utförligt redogjorde för ställningen, men innan svar på denna ingått fortsattes enligt krigsrådets beslut (20 sept.) marschen mot Estland till Väskylä. Här stannade hären i fem dagar till den 29, varunder ny utdelning av livsmedel skedde dels från proviantfartygen, dels från eskaderns egna fartyg.

Det är sannolikt under dessa dagar som Lybecker anhåller, att Ankarstierna skall låta överskeppa hela hären till Finland. Detta vore, menade generalen, enda sättet att frälsa hären, enär han inte kunde föda den, många voro sjuka och deserteringar förekommo dagligen. Såsom lämpliga embarkeringsorter föreslår Lybecker trakterna vid Luga- och Narovaflodernas utlopp. Båda platserna voro synnerligen olämpliga för att ombordtaga hela hären. Utanför den förra ligga två stora grundflak och till den senare var avståndet från Heiligbusch, där ju en del av eskadern låg, nära 100 naut. mil, enär en kringsegling av Seeskär och Lavensaari den tiden skulle varit nödvändig. Ami-

ralen inlät sig emellertid icke på någon närmare motivering om platsernas olämplighet såsom embarkeringsorter, utan svarade, att han icke så sent på hösten ville "hazardera" sina skepp vid så besvärliga platser. Men till Kolkämpä udde skulle han försöka komma. Dit skulle nu hären tåga.

Efter en ytterst besvärlig marsch på usla vägar kommo trupperna den 8 oktober fram till Kolkämpä. Dagen förut hade svar ingått från Stromberg, som under vissa villkor tillrådde marschens fortsättande till Estland, men tanken härpå hade Lybecker nu alldeles övergivit.

Då Ankarstierna, genom överste Hastfehr, emottog Lybeckers anhållan, låg han med huvudstyrkan av eskadern vid Björkö. Det var icke något lätt företag att sent på året föra hela armén över till Finland, tätt förbi den ryska örlogsbasen, varifrån i stiltje framgångsrika anfall med galärflottan lätt kunde igångsättas, och särskilt misströstade amiralen om att i en hast kunna anskaffa lämpliga fartyg för transporterandet av de 6.000 hästarna. Men han insåg fullväl, att om armén ginge under skulle Viborg, där blott en ringa garnison kvarlämnats, och hela Finland vara i största fara. Den 2 oktober avseglade han från Björkösund, medtagande de kofferdifartyg, han kunnat komma över i Viborg, och anlände på aftonen till Seeskär. Här kvarhölls eskadern av motvind och stormar till den 8, då kurs sattes på Kolkämpä; på aftonen ankrade man utanför nämnda udde, alltså samma dag som hären framkom dit. Redan samma kväll ingick en skrivelse från Lybecker, vari denne ännu en gång föreställde amiralen transportens nödvändighet, emedan hären "till den extremiteten kommit, att allt vad som därigenom icke kunde salveras vore en pur undergång och förödande underkastat".[1]

[1] Ankarstierna till def.kom. den 20 okt. 1708.

Morgonen därpå kom Lybecker själv ombord för att träffa överenskommelse om ordningen vid truppernas inskeppning. Han begärde, att amiralen skulle överföra 11.279 personer och dessutom artilleriet, det bästa bagaget och så många hästar som möjligt. Inskeppningen började redan vid middagstiden samma dag (9 okt.) och fortgick oavbrutet natt och dag till den 12, då storm hindrade all transport med båtarna. Först den 14 kunde man fortsätta, men följande dag måste inskeppningen åter avbrytas tills på aftonen, då man åter kunde taga itu med densamma. Efter hand som skeppen blevo fullastade, avseglade de — ett par tre i sänder — till Björkö och återkommo för att hämta ny last. Den 16 på förmiddagen hade allt befäl och manskap lyckligen tagits ombord; endast 800 man (högst) återstodo ännu, och dessa utgjordes till stor del av sachsiska fångar, som värvats i Sverige. Dessutom voro en del artilleripersedlar och bagage inskeppade. Men för hästarna hade man ej kunnat anskaffa lämpliga transportfartyg, varför de allra flesta på Lybeckers order dödats. Då, f. m. den 16, återkom stormen och omöjliggjorde all vidare embarkering för den dagen, men under natten mojnade det något, och morgonen därpå lyckades man föra ombord omkring 300 man. Sådan var ställningen f. m. den 17, då vid tiotiden de på stranden kvarvarande, 400 till 500 man, anföllos av den överlägsna fienden.

Vid underrättelsen om svenska härens marsch mot kusten hade Apraxin den 9 eller 10 oktober skyndat från Petersburg till Narva. Då han här erhöll visshet om att svenskarna höllo på att inskeppa sig, bröt han den 13 upp med 6 bataljoner infanteri, 2.000 dragoner jämte irreguljära trupper; till på andra orter förlagda regementen sändes order att skynda efter. Den 17 tidigt på morgonen ryckte han fram mot Kolkämpä, där en skans av fällda träd i hast uppkastats av de fåtaliga svenskarna. Då dessa nekade att giva sig, gingo ryssarna till storms och ned-

gjorde efter ett hjältemodigt försvar den lilla styrkan.[1] Under ryssarnas framryckning hade de skepp, som ännu lågo kvar utanför embarkeringsorten, beskjutit fientliga avdelningar i land. Efter stridens slut avseglade Ankarstierna till Björkö, varifrån trupperna tågade till Viborg. Så ändades den finska härens fälttåg, som av dess befälhavare företagits i bästa mening men — utan order.

Lybecker hade sålunda blott under två månader (10 aug.— 8 okt.) förmått binda fiendens stridskrafter vid Ingermanland. Redan på hösten kunde tsaren därifrån överföra åtskilliga regementen till huvudhärens förstärkning, i stället för att generalens diversion, om den varit nog kraftig, bort föranleda avsändandet av ryska förstärkningar från huvudhären till Ingermanland, till lättnad för Karl XII:s uppgift i ryska fälttåget. Lybeckers infall i Ingermanland var den sista militära händelsen därstädes under kriget.[2]

Flottan hade emellertid från "en pur undergång" — enligt Lybeckers egna ord — räddat hela den finska härens vad beträffar befäl och manskap, utom några få hundra man jämte en del av trossen. Och under hela fälttåget hade

[1] Förutom denna mindre strid hade under sista månaden blott en utkämpats, vid Koporje den 29 sept.

[2] Lybeckers största fel synes ha legat i ofullständig planläggning av det ingermanländska fälttåget, i bristen på ett bestämt operationsföremål och däri, att han icke vidtagit alla de anordningar, som krävdes för en planmässig proviantering av trupperna. Man får dock ej frånse härens försenade utrustning, som han ej var skulden till, och de svårigheter under vilka han opererade i ett av fienden skövlat land samt de yttre ogynnsamma omständigheterna, såsom det häftiga och ihållande regnandet, som fördröjde marschen till Neva, så att då trupperna stodo på södra stranden voro de från Viborg medförda förråden redan slut. Dödsdomen över Lybecker 9 år senare — då man behövde en syndabock — tyckes varit alltför hård, och han blev som bekant benådad av Karl XII.

Ankarstierna på allt möjligt sätt lämnat hären sitt värdefulla stöd.[1]

Det kan synas egendomligt, att ryska flottan vid Kronslott, som låg endast 40 naut. mil från embarkeringsorten, icke gjorde något försök att störa de svenska transporterna. Men dessa verkställdes till största delen på eskaderns linjeskepp och fregatter, d. v. s. de egentliga stridsfartygen, och mot en avdelning av dem vågade sig ej ännu de ryska segelfartygen. Av den ryska roddflottan däremot kunde amiralen alltid riskerat ett anfall, för den händelse hans fartyg hade råkat ut för stiltje eller tjocka under överfärden med trupperna. Att Ankarstierna efter sina resoluta anfall på Retusaari sommaren 1705 ingivit ryssarna respekt, är emellertid tydligt. Det vill för övrigt synas som om åtminstone en del av ryska flottan redan under andra veckan av oktober varit på återvägen till Petersburg. Den 4 november skriver nämligen Ankarstierna till defensionskommissionen, att ryska flottan för fjorton dagar sedan lagt upp (i vinterläget i Kronverkskanalen).

Alla vikar och småsund voro nu tillfrusna, men amiralen hoppades att kunna hemsegla. Den 12 november lämnade eskadern Björkö och ankom efter en stormig resa den 7 december till Karlskrona.[2] Liksom förra året måste dock några av skeppen

---

[1] Wikander, anf. arb., sid. 131. Den aktade generalen-författaren har alltså i Militärlitteraturföreningens egen årsskrift, 1922, vitsordat flottans goda samarbete med hären. Icke desto mindre får man från annat militärt håll ännu höra flottan klandras för dåligt samarbete med armén under dessa år.

Det är sant att flottans ledning — liksom härens — begått missgrepp, men de tillhöra en senare period, och jag skall ej söka dölja dem.

[2] Under denna hemsegling råkade Nils Ehrensköld med skeppet Norrköping i lägervall på kusten av Dagö och måste, sedan alla segel slitits i trasor, sätta på land, där besättningen nödgades uthärda 2½ dygn på vraket (Arnold Munthe: Svenska sjöhjältar, IV, Nils Ehrensköld).

för den infallande vintern bli kvar i Reval och ett par av brigantinerna i Helsingfors.[1]

*

När man tar i betraktande dels den förskräckelse som Lybecker åstadkom i Petersburg och att hans lilla här kunde nästan utan förlust — förrän vid embarkeringsorten — genomtåga så gott som hela Ingermanland, dels vad Nyenska eskadern uträttade, då den under en svår årstid räddade denna här, måste man beklaga, att icke Karl XII insett vad som borde kunnat åstadkommas, om den finska hären varit några få tusen man starkare, väl utrustad med proviant, försedd med belägringsartilleri och anförts av en verkligt dugande general. Hären skulle ju haft, förutom det ännu nästan orörda Finland som bas, hela havet som behärskades av flottan, vilken kunnat oberoende av flankhot från den ryska armén landsätta trupper icke blott i Viborg utan även i Reval för att angripa ryssarnas jämförelsevis svaga stridskrafter i Ingermanland och Estland från två håll. Ett väl planlagt och kraftigt utfört anfall mot Petersburg och därvarande ryska örlogsbas av den finska hären från det närbelägna Viborg, understött av flottan, hade som sagt kunnat förväntas utöva ett mycket stort politiskt inflytande på tsar Peter, som därigenom sett sitt så gott som redan vunna krigsmål glida sig ur händerna, och skulle måhända gjort det stora tåget mot Ryssland onödigt. Innan detta företag satts igång, borde i alla händelser Petersburg med dess stationsanläggningar hava förstörts och tsaren tillbakaträngts från havet, då man fått se vad verkan en sådan motgång skulle medfört på hans lust att ensam fortsätta kriget.

Karl XII hade emellertid, delvis på grund av sina på lant-

[1] Hjelmquist, anf. arb., sid. 166—213. Wikander, anf. arb., sid. 128—131. Ankarstiernas rapporter till def.kom., m. fl.

kriget ensidigt inriktade studier under uppväxtåren, i motsats till sina stora företrädare, endast ringa förståelse för sjömaktens betydelse i krigföringen, och han lät därför de möjligheter havet erbjöd ligga obegagnade.

Som det nu var, opererade konungen på sitt håll och Lybecker på sitt, och detta samtidigt mot samma fiende, utan att den ene visste vad den andre företog sig. En sådan krigsledning kunde ej gärna medföra ett lyckligt resultat. Vi återgå nu till den kungliga hären.

3.

Fortsättning av händelserna på huvudkrigsskådeplatsen.

Efter en månads uppehåll i kvarteren vid Dnjepr hade den kungliga hären brutit upp från Mohilev under första veckan av augusti 1708 och stod den 11 september vid Tatarsk, 70 km. söder om Smolensk. Emellan dessa platser stod tsaren med den ryska huvudhären. Fienden brände i hela trakten. Utan att invänta Lewenhaupts här, och som det vill synas, även innan uppgörelse träffats med Mazepa om tidpunkten för ändrad marschriktning, bröt Karl XII upp från Tatarsk (15 sept.) och tågade till Severien. Det blev en oerhört svår marsch. Därmed omlade han operationslinjen från en framryckning mot Moskva å Smolenskvägen i nordostlig riktning till en marsch i nästan sydlig riktning. Motivet härför känner man ej fullt. Men sannolikt har svårigheten att underhålla hären vid Smolenskvägen spelat en viktig roll; konungen har då velat överraskande omlägga operationslinjen till Kalugavägen och före fienden besätta passet vid Potjep i Severien. Det var ett ödesdigert steg och det blev i verkligheten vändpunkten i hela fälttåget. Ty härigenom kom konungen att gå miste om de båda tilltänkta hjälp-

källorna: Lewenhaupts medförda förråd och Severiens användande såsom hjälpbas för en framryckning mot Moskva å Kalugavägen. Lewenhaupt blev som bekant av ryssarna anfallen vid Liesna (29 sept.) och förlorade en stor del av hären jämte hela trossen.[1]

På av regnet uppblötta vägar hade Lewenhaupt släpat med en tross av mer än 2.000 bondvagnar m. m.; även kameler användes såsom lastdjur. Någon verklig förbindelse mellan hans häravdelning och det kungliga högkvarteret existerade icke, men från det lätta kavalleriet (valackerna) hade efter den 8 september två olika rapporter ingått, av vilka konungen ansåg sig kunna sluta till, att Lewenhaupt var i säkerhet. Från generalen själv däremot hade ingen som helst rapport ingått, att han nått målet för sin långa marsch, vilket i ett så ytterst viktigt fall bort vara det avgörande. I verkligheten befann han sig, då konungen den 15 september avtågade från Tatarsk i sydlig riktning, 45 km. väster om Dnjepr (vid Vorontsevitji), och mottog där den 17—18 september av tre ilbud konungens order att fortsätta marschen till Severien, men någon orientering om fienden fanns icke i denna order. Valackernas rapporter hade varit falska, och Karl XII hade, då han lämnade Lewenhaupt åt sitt öde, sålunda handlat under väsentligen falska betingelser, ett allvarligt gravemen för varje ledning med känsla av ansvar.

Till Severien kommo ryssarna först, besatte det viktiga Potjeppasset och brände landet; det svenska avantgardet under generalmajor Lagercrona hade gått vilse i den stora skogen. Mazepa hade icke infunnit sig i det svenska högkvarteret, och inga severiska fästningar hade överlämnats till konungen. Visserligen lyckades Lewenhaupt (10 okt.) efter en marsch på nära 800 km.

[1] Vad hunger svenska armén led (under huvudhärens tåg till Severien) "är obeskrivligt och otroligt", för kavalleriets hästar fanns endast "trädens löv" att livnära sig med, skriva deltagare.

att tillföra den kungliga hären 6.000 man — hälften av sin här — men utan ammunition, materiel och proviant. Då Severien sålunda ej kunde användas som bas för operationernas fullföljande mot Moskva å Kalugavägen och Lewenhaupt ej medfört det beräknade krafttillskottet, den stora förrådsträngen, kunde en offensiv mot Moskva icke utföras. Omläggningen av operationslinjen hade fullständigt misslyckats och hoppet stod nu till — Ukraina.

Från alla håll omgiven av fiender tågade den svenska hären söderut. Först när man nalkades Desnafloden tillstötte Mazepa (27 okt.) men med endast 4.000 man — som genom rymningar snart nedgingo till halva antalet. Desna övergicks i början av november, och marschen fortsattes förbi de rykande ruinerna av Mazepas huvudstad Baturin med dess stora upplag av krigsmateriel, avsett för svenskarna. Vid årets slut stod den kungliga hären 100 km. norr om Poltava med ryska huvudstyrkan 50 km. i nordost och ryska garnisoner inlagda i flera fästen ända ned till Poltava.

Det strategiska läget var i hög grad försämrat. Efter oerhörda strapatser och umbäranden befann sig den decimerade svenska hären nu 500 km. söder om sin ursprungliga marschriktning via Smolenskvägen mot Moskva. Förbindelsen med Polen var osäker och möjligheten till undsättning från detta land, där inbördeskriget fortfor, högst ringa. Genom Baturins nedbrännande hade utsikten till det lillryska folkets resning mot tsaren väsentligen förminskats. Om det verkliga läget i Ingermanland och Lybeckers misslyckade försök att där binda de ryska stridskrafterna torde Karl XII icke haft något meddelande.

De åtgärder som konungen vidtagit för erhållande av nödig ersättning, vare sig av folk eller materiel, från Turkiet, Polen och Wismar blevo alla utan resultat. Men avstånden voro stora, till Wismar 1.500 km. (fågelvägen). Konungen blev alltmer

isolerad, då han nu befann sig nära Asiens gräns. Annorlunda var förhållandet med tsar Peter.[1]

I olikhet med Karl XII var tsaren varken taktiker eller truppförare i egentlig mening, men han ledde klokt och energiskt k r i g e t i d e s s h e l h e t och han övervakade personligen försvarsanordningarna på hela fronten från Finska viken till Svarta havet. Den 4 februari 1709 tillkännagav han i ett manifest för sin armé, att det tillbakavikande, som hittills skett, varit föranlett i avsikt att t r ö t t a de svenska trupperna genom marscher och partier, men att han icke skulle rygga tillbaka för en drabbning vid lämpligt tillfälle. "Det är tungt att våga sitt rikes lycka och välstånd genom en huvudbatalj", säger han, "men med Guds hjälp skola vi v i d p a s s a n d e t i d o c h p l a t s ej undandraga oss en sådan." (I Sumi, 150 km. norr om Poltava.) I mitten av februari begav sig tsaren till skeppsvarvet vid Voronesch, som han lät befästa, och fortsatte därifrån på en flottilj utför Don till Asovska sjön för att utöva tryck på den krimske tatarkanen Devlet Geraj. Han lyckades nu också att korsa Karl XII:s turkiska politik.

I de sista dagarna av mars 1709 övergingo de saporogiska kosackerna vid Dnjepr på svenskarnas sida, men samtidigt fick man i högkvarteret underrättelse om att den ryske fältmarskalklöjtnanten Goltz, som med en kår överskridit floden, nu gått in i Polen för att försvåra den svenska härens förbindelser med detta land.[2] I april inträffade händelser som fingo både strategisk och politisk betydelse. Ryssarna trängde då nedför Djnepr

[1] Poltava ansågs vid denna tid ligga 8 sv. mil från gränsen till Asien.

[2] Goltz hade av tsaren avsänts redan vid jultiden, trots den oerhörda köld som då rådde, över Kiev icke blott för att försvåra svenskarnas förbindelser, utan även för att samverka med den upproriske polske kronstorfältherren Sieniawski. Styrkan av Goltz' kår uppgives olika, fr. o. m. 6 t. o. m. 15 regementen.

och förstörde Perevolotjna (19 april) vid Vorsklas utlopp i Dnjepr samt brände saporogernas i Dnjepr samlade stora flottilj av småfartyg och båtar. Det var just denna flottilj som skolat underlätta förbindelsen med de väntade polska förstärkningarna. Och den svenska hären själv hade förlorat de till dess disposition stående transportmedlen vid Dnjeprövergångsstället. Underrättelsen om denna händelse väckte också "en stor konsternation i det svenska högkvarteret". Vi se alltså sjömaktens inflytande här långt ner i Ryssland på händelserna vid huvudarmén. Även andra orter vid Dnjepr förstördes av fienden, och slutligen (15 maj) saporogernas gamla borg Setj, i närheten av det redan förstörda Perevolotjna. Att dessa förluster för saporogerna skulle minska deras anslutning till svenskarna, är tydligt, så mycket mera som Karl XII hade lovat dem sitt beskydd.

Huru händelserna sedan utvecklade sig, är allmänt bekant. På sin födelsedag den 17 juni blev Karl XII under en rekognoscering sårad i foten, som hindrade honom att sitta till häst. Styrkan av hären, som i början av fälttåget (1708) utgjorde nära 50.000 man (Lewenhaupts kår medräknad), hade nu nedgått till icke halva antalet, därav minst ett par tusen sjuka och skadfrusna. I slaget vid Poltava förmiddagen den 28 juni voro ryssarna nära fyrdubbelt överlägsna i infanteri och mångdubbelt i artilleri på slagfältet; i kavalleri var överlägsenheten på fiendens sida icke stor. Men svenskarna hade varit i rörelse nästan hela natten, medan ryssarna voro utvilade. Och slaget utkämpades under så taktiskt ogynnsamma förhållanden för den svenska hären, att Karl XII själv måste giva erkännande åt alla fiendens fördelar — ryssarna hade ju bl. a. fått med 10 redutter befästa vägen till slagfältet, där svenskarna skulle tåga fram. Och när så till sist det förkrossande nederlaget — mer än hälften av den stridande styrkan hade förlorats — efterföljdes av kapitulationen vid Perevolotjna (90 km. söder

om Poltava) den 1 juli, fanns ej längre något truppförband kvar av den karolinska hären i Ryssland — utom i fångenskapen. Nära 50.000 man av Sveriges bästa trupper, den största och bästa här som någon svensk befälhavare någonsin kommenderat, hade förbrukats under loppet av ett enda år. Detta var resultatet av den så länge emotsedda kraftmätningen mellan Karl XII och tsar Peter, som skulle sluta med den ryska härens förintande.

Beträffande slaget vid Poltava säger Karl XII i sin skrivelse till defensionskommissionen från Otjakov, vid Svarta havet, den 11 juli 1709, att *själva orten och lägenheten har varit så fördelaktig för fienden samt befäst, så att därigenom de svenske haft förlust*. Härtill kommer, att hären led brist på krut och proviant. Man kan då fråga sig om icke konungen i ovannämnda yttrande fällt domen över sig själv, åtminstone som strateg. Med strategi menas ju konsten att veta *när* och *var* man skall strida. I verkligheten voro även de taktiska anordningarna på ryssarnas sida. Tsar Peters önskan att få utkämpa slaget på en för honom "passande tid och plats" hade gått i uppfyllelse.

Det var i alla fall ett oerhört kraftprov, som Karl XII och den svenska hären då utförde genom marschen från Sachsen över Tatarsk till Ukraina — operationslinjens längd var omkring 240 svenska mil — men det var ur krigföringens synpunkt ett sällsynt olyckligt företag, som undergrävde huvudhärens motståndskraft och slutade med dess totala förintelse.

Bland flera orsaker till det stora företagets misslyckande och den stolta karolinska härens undergång under ett års fälttåg mot tsar Peter har icke minst svagheten i de vidtagna förberedelserna för fälttåget bidragit. Förutsättningen var ju ett *enigt Polen* som förbundsstat och bas. Denna förutsättning fanns som nämnt icke, då Karl XII lämnade Polen, och redan våren 1708 nödgades han ju återsända Stanislaus med

den polska hären för att kväva det sig alltmer utbredande upproret där. I verkligheten blev läget sådant, att när Karl XII och hans decimerade här vid Poltava som ivrigast hoppades på förstärkning från Polen, befann sig von Krassows häravdelning ännu på 900 km:s avstånd från slagfältet. Ej heller var baseringen i övrigt tillräcklig för en operation mot Moskva, vare sig med hänsyn till den svenska operationslinjens längd eller till ryssarnas ödeläggande krigföring. Att några mil söder om Smolensk (vid Tatarsk) helt och hållet omlägga operationslinjen var ett högst riskabelt företag, för att ej säga ett spel, då Karl XII icke var säker på att få de severiska fästningarna i sin hand och sålunda icke att omedelbart erhålla en tryggad hjälpbas i Severien. Och samtidigt uppgavs den kortaste förbindelsen med hemorten. Vid tiden för slaget vid Poltava var ställningen sådan, att alla förstärkningar, vare sig i folk eller krigsförnödenheter, som Karl XII räknat på, hade i stort sett uteblivit. Och de taktiska förhållandena voro, som vi sett, om möjligt ännu ogynnsammare.

"Vid planläggningen av ett större fälttåg måste en fältherre se både framåt och bakåt", skriver general *Wikander*.[1] "Den tappraste armé i världen med den viljekraftigaste befälhavare i täten, blir i längden uppsliten, om det icke är tillräckligt sörjt för härens ikrafthållande under fälttågets lopp, icke allenast beträffande proviant för folket och furage för hästarna, utan även för arméns förnyelse efter lidna förluster i folk, hästar, vapen, ammunition och materiel, eller med andra ord, om den saknar tillgång till säkra hjälpkällor genom ett väl ordnat baserings-, förbindelse- och ersättningsväsende."

---

[1] Översikt över Sveriges krig under 1700-talet, sid. 136, vilket arbete huvudsakligen har följts i detta sammanhang.

Men även om Karl XII hade tillräckligt sörjt för härens ikrafthållande under fälttåget genom ett välordnat baserings-, förbindelse- och ersättningsväsende, är det mycket tvivelaktigt, att han skulle lyckats i en operation mot Moskva för att krossa tsarens makt, sedan denne fått sju hela års förberedelsetid att utbilda sin här, stärka sitt försvar och icke tvekade att ödelägga de områden, där den svenska hären trängde fram.

De närmaste följderna av den svenska huvudhärens undergång blevo som bekant, att både konung August och konung Fredrik av Danmark förklarade Sverige krig. Den förre inryckte i Polen till förening med den österifrån kommande ryska hären, då von Krassow med sin svenska häravdelning retirerade till Pommern, åtföljd av konung Stanislaus och några av dennes anhängare. Tsar Peters ställning var nu sådan, att han genom sitt blotta maktspråk återuppsatte August II på Polens tron. I november landsteg danska hären i Skåne.

4.

Den karolinska härens undergång.

När Karl XII i lägret vid Bender den 2 augusti erhöll kännedom om kapitulationen vid Perevolotjna den 1 juli — han hade natten till den 1 låtit föra sig över Dnjepr och därefter som bekant över sydryska steppen fortsatt till Turkiet — lät han sin harm gå ut över Lewenhaupt, vilken han påstod icke haft tillåtelse att träffa ackord med ryssarna; åtminstone kavalleriet borde, menade konungen, kunnat räddas, och själv skulle han aldrig ha lämnat sin här, om han kunnat förutse något dylikt. Han ansåg att Lewenhaupt handlat mot order.[1]

[1] Von Müllerns brev från Bender till Rehnsköld den 9 aug. 1709; v. M. hade efterträtt den fångne Piper såsom chef för kansliet.

Men om konungen verkligen trott att armén kunnat räddas, varför lämnade han den då? Det vanliga argumentet att konungen, om han färdades i förväg till Otjakov, borde kunna ordna för härens mottagande och snarast träda i förbindelse med Polen och Sverige, skulle en Karl XII aldrig ansett vara anledning nog för att övergiva sin trogna här, för så vitt han trott, att den kunnat räddas. Att konungen själv, som i en månad svävade i okunnighet om arméns öde, uttalat förhoppningar om dess räddning och under denna förutsättning även anbefallt åtgärder för krigets fortsättande, kan icke åberopas som bevis för att verkliga utsikter förelegat för att den i upplösning varande hären, nästan utan krut och proviant, kunnat räddas in på krimske kanens område för att enligt konungens avsikt sedermera följa honom till Polen.

Ehuru enväldig konung, erkänner Karl XII icke sin andel i skulden för arméns undergång, knappast sitt nederlag vid Poltava. Och dock hade han i slaget förlorat mer än hälften av den stridande styrkan, förnämsta delen av sitt fältkansli, en hel generalstab, 136 fanor och standar, för att ej tala om att många av de svårast sårade icke kunnat medtagas på tåget till Perevolotjna, utan fingo ligga kvar på slagfältet, där de gingo ett ohyggligt öde till mötes. Detta nederlag skildras av konungen i brev hem såsom en obetydlighet. Och även e f t e r vissheten om att hela armén var förlorad talar han i brev till sin syster som förut. "Här har allt gått väl till. Allenast på slutet är, allenast utav en särdeles händelse, hänt en olycka, att armén haver haft förlust, vilket jag hoppas inom kort bliva förbättrat" (P. S. till Ulrika Eleonora 9 aug. 1709).

Några år senare upprepar konungen i brev till sin syster, att Lewenhaupt handlat mot order, men förebrår då sig själv, att han icke givit alla generalerna och överstarna del av sina befallningar utan endast till Lewenhaupt och Creutz, ty om han det gjort skulle "aldrig någonsin det kunnat hända, som skett

är — — — och det var ett stort fel av mig". Här medger dock konungen, att Lewenhaupt "alltid visat sig berömlig och väl tillförene", men var nu "modfälld och oförsvarligt försagd" (14 dec. 1712).

Föreställningen att skulden för kapitulationen egentligen vilade på Lewenhaupt förblev sålunda orubbligt fast hos konungen, liksom hans en gång fattade föreställningar i allmänhet.[1] Men i denna fråga är konungen icke alldeles opartisk, och han har knappast kunnat vara det.

Bland armén vid Perevolotjna befunno sig 3 generalspersoner, nära 50 regementsofficerare och omkring 900 kompani- och subalternofficerare; av hela armén, omkring 14.000 man (därav en tredjedel sjuka och sårade), som till största delen bestod av kavalleri, utgjordes mer än hälften av svenska och finska indelta regementen. Att följa denna här, om den kunnat räddas, skulle för den sårade konungen varit mindre ansträngande, vida mindre äventyrligt och farligt än flykten över de sydryska stepperna undan de förföljande ryssarna. Konungen skulle haft det bättre hos sin här, där han för övrigt, om än sjuk, visste sig vara den sammanhållande kraften, nu nödvändigare än någonsin. När konungen det oaktat lät sig övertalas att sätta sig i säkerhet, vill det synas som om han själv då sett fångenskapen såsom en nära möjlighet och arméns undergång tämligen given. Härtill bidrog naturligtvis, att Rehnsköld var fången, han själv ur stånd att sitta till häst och anföra armén samt att inga förberedelser vidtagits för ett återtåg. Huru stora konungens kroppsliga smärtor och andliga lidanden än voro, var han dock, sedan den sårade foten blivit omskött vid Perevolotjna, vid fullt medvetande.

Att skylla dagtingan uteslutande på försagdhet eller klenmodig-

[1] Oaktat sin farmors och systers förböner motsatte sig konungen Lewenhaupts utväxling ur fångenskapen. L. dog 1719.

het hos Lewenhaupt och Creutz, som fingo det smärtsamma uppdraget att söka rädda återstoden av den slagna hären, är icke rättvist. Med andligt och kroppsligt fullkomligt utslitna människor återstod, sedan armén kommit till Perevolotjna, knappast annat än dagtingan. Det hade ju varit önskligt för Lewenhaupts minne, att han icke låtit överstarna tillfråga trupperna, om de ville fäkta, utan tagit ansvaret för vad han själv ansåg oundvikligt. Men det var dock ganska naturligt, att han inför det ödesdigra avgörandet sökte stöd hos de närvarande generalerna och överstarna, som bättre än han borde känna tillståndet och stämningen inom de olika regementena.[1] Det är också möjligt, att Mensjikovs kavallerikår, som förmådde svenska armén till dagtingan, varit den senare underlägsen. Men armén stod ju inklämd i vinkeln mellan Dnjepr och Vorskla; från höjderna kunde fienden med sitt artilleri behärska stranden och enligt flera uppgifter skjuta kärnskott på trupperna; några mil i väster

[1] Lewenhaupt hade ju ända sedan oktober 1708 — då återstoden av hans trupper uppdelades på de andra regementena — icke haft något befäl förrän i slaget vid Poltava; han hade åtföljt den kungliga hären som "volontär", icke haft någon del i ledningen och han kände icke mycket till trupperna, för vilka han själv var en främling. Slutligen hade han ju först natten förut, vid konungens avfärd, fått högsta befälet och kunde alltså icke göras ansvarig för de bristande anstalterna till en flodövergång eller för den allmänna anda av upplösning, som vid underrättelsen om konungens flykt hastigt utbredde sig inom hären. Också betyga trovärdiga svenska ögonvittnen samstämmigt att, såsom förhållandena utvecklat sig, katastrofen var oundviklig och detta utan att rikta någon förebråelse mot Lewenhaupt. Att samtiden tänkte helt annorlunda om Lewenhaupt än Karl XII, framgår bl. a. av den för honom efter konungens död utfärdade kallelsen till riksråd.

En från samtidens avvikande mening om L:s förhållande vid Perevolotjna finnes i "En karolins berättelse" införd bl. a. i "Karl XII i Ukraina" av Hallendorff, men berättarens namn är fortfarande — okänt.

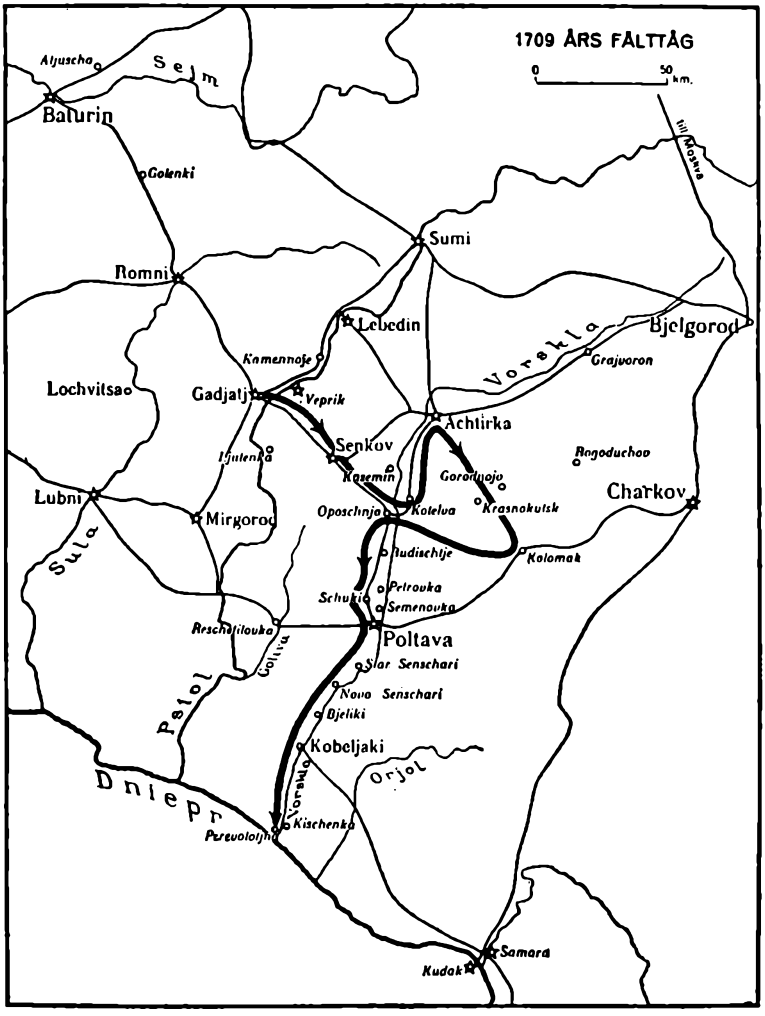

Ur J. G. Wikanders Översikt över Sveriges krig under 1700-talet.

hade man Dnjeprs andra biflod Psiol, och bakom svenskarna stod tsarens segerstolta med nödiga förråd försedda armé, av vilken en del redan var i antågande. Även om Lewenhaupt kunnat driva undan Mensjikovs kår och, med kvarlämnande av infanteriet och de nära 5.000 sjuka och sårade, föra kavalleriet över Vorskla vid Kischenka, helt nära utloppet i Dnjepr, så hade en dylik övergång icke fått ske utan en blodig strid med de förföljande ryssarna, vilken säkerligen skulle medfört ytterligare förlust för svenskarna.

Och huru skulle det sedan gått återstoden, när den nästan utan proviant och krut kommit ut på steppen? Att spillrorna av den karolinska hären skulle i frid och ro fått genomvandra de vida sträckorna på andra sidan om Vorskla för att slutligen övergå Dnjepr, är högst osannolikt. Ett upptagande av kampen med ryssarna den 1 juli för att vinna övergången över Vorskla och sedan fortsätta till Otjakov, vilar på den förutsättningen, att armén fortfarande var stridsduglig. Det är dock omöjligt att vederlägga Lewenhaupts och andra högre befälhavares uppgifter om upplösningen inom hären efter konungens flykt, även om från enstaka håll, särskilt från sådana trupper som icke deltagit i slaget, svarades, att de ville fäkta. Gränsen för uthållighet och motståndskraft var överskriden. Svenskarnas moraliska mod var brutet. "Om vi fäkta", hade överste Dücker sagt, "lägga bussarna ta mig fanen ned vapnen." Och den ofta omtalade gardeschefen C. M. Posse förklarade på Lewenhaupts tillfrågan, att hans folk ville giva sig, enär de voro för få att slåss.

Olycksmåttet rågades därför att icke den högsta krigsledningen träffat förberedelser, låt vara i hemlighet, för ett eventuellt återtåg, vartill man haft god tid. Att så ej skett, sedan ryssarna i april förstört flottiljen i Dnjepr, kan, i betraktande av allt vad som stod på spel, ej gärna betecknas på annat sätt än som en försummelse, men däri hade Lewenhaupt ingen andel, ty han tillhörde icke ledningen. Om denna

försummelse, som i första hand drabbar konungen, vilja de stränga bedömarna av Lewenhaupt ej alls höra talas, och dock förminskade den i hög grad utsikterna för arméns räddning.

Mellan Poltava och Perevolotjna funnos flera övergångsställen över Vorskla, vilka voro besatta av svenska detachement, som icke deltagit i slaget. Men dessa övergångsställen tågade hären förbi på sin marsch utmed Vorsklas västra strand till Perevolotjna, omkring 90 km. från Poltava. Att så kunde ske, förklaras därav, att konungen icke före slaget utsett efterträdare åt Rehnsköld, i händelse denne bleve urståndsatt att föra befälet, att han själv var för svag att fatta ett beslut och att ingen i ledningen tänkt på möjligheten av ett nederlag och därför ej heller övervägt åt vilket håll man skulle retirera. Ingen i hela armén kände konungens planer.

Hade så varit fallet, torde åtminstone kavalleriet kunnat övergå Vorskla på flera ställen, ty ryssarna voro så häpna över sin stora seger, att de i förstone glömde att förfölja. Omkring 30 km. söder om Poltava, vid Novo Senschari, var vattnet så grunt, att floden kunde övervadas. Hit hade konungen och hären framkommit natten efter slaget, och här stod generalmajor Meijerfelts dragonregemente, som icke deltagit i bataljen. Mindre detachement stodo vid Bjeliki och Kobeljaki. Om något av dessa övergångsställen använts, är det möjligt, att kavalleriet, sedan Vorskla passerats, kunnat förse sig med proviant ur kosackernas städer och tågat genom stepperna till krimska tatarernas land; på vägen låg dock det turkiska fästet Samara. I stället kom tåget att fortsättas söderut, utan att någon hade en klar föreställning om slutmålet för marschen — till Perevolotjna, där dagtingan, som nämnt, ägde rum den 1 juli.

Dagtingan och kapitulationen vid Perevolotjna var icke en fristående händelse. Den utgjorde avslutningen på ett krigstillstånd med ändlösa marscher, utan ersättningsväsende, utan till-

räckligt underhåll, utan samband med övriga stridskrafter — Stanislaus' trupper, Krassows här, Lybeckers armé och Lewenhaupts kolonn — ett krigstillstånd, som efter den föregående höstens och vinterns ödeläggande krigföring blivit allt mera olidligt, som slitit ut människorna och andligen bragt befälhavarna i ett tillstånd av oförmåga till handling. Med nederlaget vid Poltava hade Karl XII till sist förbrukat återstoden av den ovanliga motståndskraften hos sina svenskar, som med sin hjälte i spetsen tågat fram över Europas slagfält och så länge gjort hans och Sveriges namn fruktade. Med sin flykt från härен hade han berövat den tilltron till en lycklig utgång, då han icke träffat förberedelser till ett återtåg för härens räddning undan den segrande fienden.

Alla utom några hundra man, därav många officerare, som åtföljt konungen till Turkiet, fördes tillbaka till Poltava. Men våra bundsförvanter, saporogerna, som Karl XII lovat taga i sitt beskydd, blevo, oaktat de voro inbegripna i kapitulationsakten, på det förskräckligaste prisgivna åt tsarens hämnd. Från Poltava fortsattes sedermera det sorgliga tåget till olika trakter av Ryssland. Men i december fördes en stor mängd svenska krigsfångar, särskilt över- och underbefäl, till Moskva, där de, med ett 80-tal artilleripjäser och mer än 300 fanor m. m., till fots nödgades deltaga i tsarens triumftåg. Och bland dem befunno sig excellensen Piper och fältmarskalken Rehnsköld, vilka båda gingo omedelbart framför den jättestore tsaren till häst. Fångenskapen blev för de flesta mycket hård, för många grym. Blott ett ringa antal återsåg fäderneslandet, en del först flera år efter fredsslutet. I alla bygder, ja nära nog inom varje större släkt drabbade slaget tungt genom saknaden av någon kär anförvant.

Och envåldskonungen själv! Har han insett sin skuld i det lidande hans trogna här nu gick till mötes? Månne han inom sig erkände att hans krigföring hade lett till den olycka, som

nu övergick hans land? Knappast. Den 4 augusti hade konungen flyttat sitt läger — hans följeslagare hade nu ökats med en del svenska flyktingar och kosacker som lyckats undkomma ryssarna — från östra stranden av Dnjestr till den västra, där staden Bender är belägen. Två dagar därefter, söndagen den 6 augusti — det var fyra dagar efter underrättelsen om kapitulationen vid Perevolotjna — firade konungen i sitt läger allmän bot- och bönedag, då predikan förrättades i det kungliga tältet av den lärde magister Eneman,[1] vilken i likhet med de flesta i lägret ännu icke kände till kapitulationen. Han talade om 51 kap. i Syrachs bok. Efter en utläggning av texten framhöll han, att Gud borde prisas därför att han bevarat konungen med den återstående delen av hären i slaget vid Poltava. Så uppdrog han orsakerna till nederlaget — lämnande åt fackmännen att dryfta de militära och politiska faktorerna —, vilka han sammanfattade huvudsakligen i följande punkter: De svenska lutheranernas otyglade liv och det stora överdådet hos lutheranerna i Sachsen, som alltför mycket gladde sig över de svenskes ankomst. Svenskarnas förmätenhet att, sedan de avsatt konung August, även vilja avsätta en annan regent (tsar Peter). Deras grymhet vid utpressningarna hos sina allierade i Polen, som var så stor, att många av invånarna, som icke ville yppa varest de gömt sina ägodelar, kanske därför att de icke vidare ägde något, måste löpa fara till liv och hälsa genom tillfogade sår eller förvridna huvuden, ja, t. o. m. ögonens utslitande ur sina hålor. Svenskarnas ingrodda vana att förakta en fiende, om denne vore än så mäktig, och deras alltför stora förtröstan på egna krafter, vilket mycket förringar Guds ära, alla segrars givare. Vissa

[1] Denne Eneman kallas stundom hovpredikant, men var egentligen predikant för de kungliga drabanterna. Sedan han en tid varit legationspredikant i Konstantinopel företog han på konungens befallning sin bekanta resa till Österlandet åren 1711—1713. Han utnämndes till professor i österländska språk vid Uppsala universitet.

svenskars i lägret begångna rysliga synder, som inte kunnat förhindras genom kungliga edikt, såsom hädelse, svordomar, skörlevnad, liderliga sånger, ja även några i dödskampen bekända sodomi. Till detta strafftal över de tappra karolinernas förvillelser fogade predikanten en uppmaning till svenskarna att erkänna sina synder och bättra sitt leverne samt förtrösta på Gud, som vore beredd att, sedan han sett det svenska folkets ånger, förklara det sin nåd.

När magister Eneman slutat, tillfrågade konungen de närstående om huru denna predikan behagat dem. De tego, och man får ej förvåna sig däröver. Konungen berömde då högeligen predikanten och förklarade, att han talat sant och ej kunnat göra annorlunda än slå ned på både storas och smås synder, på det att de borde erinra sig hans kungliga förmaningar. Men — tillade konungen — om än den gudomliga hämnden måst utgjuta sin vrede över de ogudaktiga, skulle dock Gud, såsom en rättvis domare, mitt i sin vrede underbart bevara sina fromma och trogna, vilka än dessa voro, och rycka dem ur de närvarande farorna, som han förut hade gjort.[1]

När konungen, ännu sängliggande till följd av sitt sår, åhörde denna predikan, som prisade Gud för att han bevarat honom och den efter Poltava återstående delen av hären, visste han att hela hans armé hade gått under. De övriga åhörarna, med undantag troligen av Müllern, några av de högre officerarna och generalmajor Meijerfelt, som den 2 augusti överbragt underrättelsen om kapitulationen, kände däremot ännu icke till slutakten vid Perevolotjna. Att döma av det gillande, med vilket konungen mottog magister Enemans utläggningar av predikotexten, har han betraktat förlusten av sin armé, icke såsom en följd av hans egen krigsledning utan såsom en av Gud sänd prövning för honom själv, och allt det lidande hans tappra offi-

[1] E. Carlson, anf. arb., sid. 89.

cerare och soldater nu gingo till mötes såsom ett straff åt dem för deras syndiga leverne. När denna straffdom nu var avkunnad, hoppades konungen åter på Försynens hjälp mot den trolöse tsaren. Han ändrade icke en enda av sina stora planer.

Det förtjänar påpekas, att ordet "Perevolotjna" icke förekommer i 1700-talets litteratur. Då och ända till mot slutet av 1800-talet ansåg man, att huvudaffären stått vid Poltava och att kapitulationen var en följd av nederlaget. Det är först senare man velat förlägga huvudaffären till Perevolotjna, i det trånga hörnet vid Vorsklas sammanflöde med Dnjepr.

Sitt mest pregnanta uttryck har denna åsikt fått i *"Karl XII på slagfältet"*, där det heter: "Av nederlaget (vid Poltava) märktes i truppernas hållning intet" — under avmarschen från Poltava — "Blott leden voro glesnade". Och vidare. "Den (kapitulationen) ägde icke något nödvändigt samband med slaget den 28 juni" — — — "Den är en händelse för sig" — — — "När segern (vid Poltava) uteblev, gick Karl XII följdriktigt tillbaka på sin Krimska bas, dit vägen var klar (!) och där tatarerna väntade." (Del III, sid. 874, 876, 877).

Jag vågar hysa en annan uppfattning om läget. Det är ej svårt att förstå huru truppernas hållning skulle vara i en armé, som hade förlorat hälften av sin styrka. Vad åter det senare påståendet beträffar, så borde hoppet att få undsättning söder ifrån varit förbi redan 6 dagar före slaget vid Poltava. Den 22 juni hade nämligen den till Valakiet och Bender avsände översten Sandul återvänt med det budskap, att varken sultanen eller tatarkanen för närvarande ville börja krig med Ryssland. Då nu ingen som helst anstalt för ett återtåg blivit vidtagen och saporogernas flottilj i Dnjepr var förstörd, är det svårt att fatta huru vägen till Karl XII:s "Krimska bas" kunde vara "klar" och ännu obegripligare varför tatarerna "väntade" Karl XII, när deras kan, redan innan svenskarnas nederlag var känt, hade

sagt ifrån, att han för närvarande icke ville börja krig med Ryssland.

Förutsättningen för kosackernas, turkarnas och tatarernas ingripande mot Ryssland var ju, att Karl XII under fälttåget skulle hemfört en verkligt avgörande seger över tsar Peter, som kunnat giva dem väckelse och mod till en allmännare resning.[1] Men nu hade motsatsen inträffat. Att tatarerna då skulle utan vidare varit redo att hjälpa Karl XII, är väl mycket begärt. Om de tatariska ryttarskarorna, som från ett par håll påstås, verkligen "suttit upp", skulle de nog lika lätt ha suttit av, när de fått se, att den svenske konungen var utan armé.

*

Slutakten vid Perevolotjna och det föregående nederlaget vid Poltava är en av de mest ingripande händelserna i vår historia. Härigenom nedsjönk Sveriges maktställning med ens från den höga position det intog ett par år tidigare, då konungen med sin segerrika armé stod i hjärtat av Europa och föreskrev lagar för själve kejsaren. Men så omedelbart avgörande, som man i allmänhet föreställt sig olyckan i Ukraina, var den dock icke. Finland med dess gränsfästningar Viborg och Kexholm var ännu i behåll, likaså de viktigaste fästningarna i Livland, Reval i Estland, Bremen-Verden och hela Pommern. Det berodde nu av konungen att träffa åtgärder för ett kraftigt försvar med de medel varpå han säkert kunde räkna, d. v. s. Sveriges ovanligt starka militära organisation, sedan det visat sig, att hans förhoppningar om hjälp av Polen, av kosacker och tatarer icke var att bygga på. Detta var så mycket nödvändigare, som konung August och Danmark ånyo förklarade krig och då man kunde

[1] Saporogernas övergång till svenskarna hade skett på eggelse av Mazepa. Ehuru med egen krigsöverste, som de själva valde, lydde de till namnet under kosackhetmannen i Ukraina.

vänta, att tsar Peter icke skulle dröja att draga största möjliga nytta av sin seger för att fullborda Östersjöprovinsernas erövring, utveckla och trygga sin sjömakt.

5.

Var ett framträngande mot Moskva nödvändigt för erhållande av en tryggad gräns mot Ryssland? Jämförelse mellan Karl XII:s ryska fälttåg och Napoleons.

Mycket har ordats om, huruvida icke slaget vid Poltava kunnat bliva en taktisk seger, därest Karl XII icke varit sårad utan själv anfört sin här. Detta är möjligt. Karl XII var — för att tala med den ofta klandrade F. F. Carlson — "stor i striden". Den 58-årige Rehnsköld var visserligen en utmärkt fältherre, men det är förklarligt, att han, som kände tyngden av det fruktansvärda ansvaret vila på sig, icke vid Poltava var samme man som vid Fraustadt; och då nu även konungen under bataljen gav sina order, fanns det på sätt och vis två befälhavare i slaget vid Poltava, och det är sällan lyckligt. Dessutom ägde Rehnsköld icke den auktoritet över de andra generalerna som konungen, och som vid Poltava var nödvändigare än någonsin. Det var konungen som höll ihop allt och alla, sedan såväl befäl som manskap för länge sedan hade tröttnat på den uppslitande krigföringen med alla dess umbäranden och mödor, på vilka man icke såg något slut. Slutligen var ryska arméns ställning i händelse av ett nederlag ganska farlig, ty även för den skulle ett återtåg på grund av terrängens beskaffenhet varit förenat med stora svårigheter. Ett avgörande nederlag för ryssarna hade nog kunnat förbättra Karl XII:s ställning, men ett sådant nederlag synes mig föga sannolikt. Det kan ju förtjäna påpekas, att Fredrik den store ansåg, att ryssarnas ställning ej kunde tagas av 100.000 man.

Ett intressantare och mera realt problem — än huru det skulle gått vid Poltava, om Karl XII själv kunnat anföra sin här — synes vara, huruvida ett framträngande mot Moskva verkligen kan anses som den lämpligaste planen för 1708 års fälttåg. Utan att vilja påstå, att en annan operationsplan skulle varit ändamålsenligare, kan man ju tänka sig mer eller mindre rika möjligheter som stodo konungen till buds för att förmå tsar Peter till fred, mer eller mindre sannolika fall, som kunnat inträffa, om han avstått från sin stora plan mot öster och i stället inskränkt sig till att återtaga Östersjöprovinserna. Och man har rätt att fråga sig, om icke den oerhörda kraftutveckling, som konungen och svenskarna presterade under 1708—1709 årens fälttåg hade kunnat användas på ändamålsenligare sätt. Icke därför att erfarenheten visat, att detta Sveriges största militära företag även är det olyckligaste, utan därför att utsikter torde funnits för konungen att på lättare sätt bringa tsaren att uppgiva kampen och måhända även att erhålla en fördelaktig gränsreglering med Ryssland. För att visa att även andra synpunkter kunna anläggas än dem man är van att finna beträffande Karl XII:s stora operationsplan mot Ryssland må det tillåtas mig att anföra följande.

Härvid skall jag söka återgiva den fälttågsplan, som redan i Sachsen uppgjorts av generalkvartermästaren Axel Gyllenkrok, såsom jag föreställer mig att den i huvudsak skulle tett sig, därest Karl XII följt densamma efter uppbrottet från kvarteren i Litauen sommaren 1708. Gyllenkrok har haft öppen blick för att tsar Peters krigsmål borde undanryckas honom, och att detta borde vara konungens strategiska mål. Hans plan gick också ut på, att S:t Petersburg med dess stationsanläggningar skulle förstöras och de viktiga östersjöfästningarna återerövras, innan något företag mot det inre av Ryssland sattes i verket. Planen var byggd på en noggrann beräkning av tillgängliga stridsmedel och på fullföljandet av den norra vägen genom

Polen. Frammarschen genom Litauen i riktning mot Smolensk var, enligt denna plan, egentligen avsedd att tjäna såsom en demonstration mot ryssarna för att avleda deras uppmärksamhet från anfallet på Petersburg och Pskov, som jämte återerövringen av östersjöfästningarna, särskilt Narva, borde utgöra det närmaste målet för fälttåget. I Pskov, som borde bliva en förmur för det svenska väldet i sydost, skulle ett värdefullt stöd för ytterligare framträngande vinnas, om ett angrepp mot det inre av Ryssland skulle visa sig nödvändigt. Dessförinnan skulle man dock söka tvinga ryssarna till avgörande batalj på stora vägen från Pskov till Novgorod. Tanken på ett tåg mot Moskva ställdes enligt Gyllenkroks plan i bakgrunden såsom en sista utväg, en nödfallsutväg, om tsaren icke på annat sätt kunde bringas till fred, vilket senare Gyllenkrok dock tyckes ansett som sannolikt, därest Nevapositionen hade förstörts och Pskov erövrats.

Gyllenkroks plan avsåg visserligen, att den kungliga hären skulle taga vinterkvarter i Polen och att man först därefter, sedan hären tågat fram genom öppningen mellan övre Düna och övre Dnjepr och där tagit nya kvarter, skulle rikta anfallen mot Pskov och Petersburg; men då konungen i verkligheten redan våren 1708 befann sig i de litauska kvarteren (nordväst om Minsk) och han där, om än flyktigt, tyckes hava övervägt Gyllenkroks fälttågsplan, har jag med hänsyn härtill sökt återgiva densamma.

I betraktande av det inre tillståndet i Polen, det stora avståndet till Moskva, tsar Peters krigsmål och att Karl XII ej gärna kunde vara oviss om vad August innerst bar i skölden, torde det varit mera överensstämmande med det politiska läget om han sökt betvinga tsaren med de medel, på vilka han säkert kunde räkna, för att därigenom återvinna sina inkräktade landsdelar och förstärka sin gräns mot Ryssland.

Ryssland var då Sveriges enda fiende. Att Danmark eller

August av Sachsen skulle brutit freden, så länge Karl XII stod obesegrad, kan anses som uteslutet.[1] Någon fiende på havet fanns icke, ty efter Nyenska eskaderns ankomst till sin station i Finska viken vågade sig ryska flottan icke utanför Kronslott.

Jag har sökt visa, att den ryska positionen i Nevamynningen borde kunnat förstöras genom ett kraftigt och väl lett anfall från Viborg, och vi ha sett den förskräckelse som Lybeckers övergång av Neva utövade på invånarna i Petersburg.

Men sommaren 1708 torde den ryska makten kunnat anfallas från tre håll samtidigt: från Viborg mot Petersburg, från Riga mot Pskov, och från Polen mot den ryska huvudarmén i Litauen, utan att någon av de tre härarna hade behövt släppa förbindelserna med Sverige. Detta under förutsättning att konungen uppgjort planen härför i Sachsen och där vidtagit nödiga åtgärder för planens genomförande.

Målet skulle då varit att först återtaga Östersjöprovinserna och befästa dem. Sedan kunde man tänka på att besegra tsaren, om medlen tilläte det.

För anfallet på Petersburg hade den finska armén kunnat förstärkas med några regementen så att den uppgått till omkring 20.000 man.

Medan den finska hären organiserades, skulle Lewenhaupt färdigställt sin förplägnadsträng, vilken nu icke behövt vara så stor. Hans basering på Riga och anskaffning av fordon hade bort ordnas från Sachsen.

Det är sant, att tsaren med hänsynslös konsekvens träffade anordningar till Ingermanlands försvar. Men detta skedde mot ett befarat anfall söderifrån, icke norrifrån, från Viborg; hade det senare varit fallet, skulle Lybeckers här icke kunnat

[1] De gjorde det icke, oaktat Karl XII:s motgångar under hösten 1708, under vintern 1708—1709 och våren och sommaren 1709, förrän efter vissheten om svenska härens undergång och konungens flykt till Turkiet.

marschera rätt igenom Ingermanland. I Livland däremot förstördes som sagt grundligt just de trakter, genom vilka Lewenhaupts marsch skulle gå, när han, som tsaren antog, skulle tåga mot Pskov och d ä r i f r å n, alltså söderifrån, mot Ingermanland. Dorpats fästning hade underminerats och befolkningen bortförts; i juni demolerades fästningen och staden nedbrändes. Men då Lewenhaupt 1708 under de svåraste förhållanden lyckades föra sin stora tross ända till Liesna, en sträcka av bortåt 700 km., borde en mindre sådan kunnat föras den hälften så långa vägen till Pskov.

Tsar Peter hade befallt, att fästningsverken vid Pskov skulle förstärkas, men garnisonen var svag, och han kände sig icke säkrare, än att han gav order om organiserandet av ett folkuppbåd i trakten. Liknande var förhållandet beträffande Novgorod.

Rörande de ryska stridskrafternas gruppering för sommaren 1708 erinra vi om, att den ryska huvudarmén, 52.000 man under högsta befäl av tsaren själv, stod i Litauen, general Bauers häravdelning 16.000 man stod i Livland mellan Dorpat och Pskovsjön, under det generalamiralen Apraxins "ingermanländska armé" stod i Ingermanland.

Den s. k. ingermanländska armén utgjorde visserligen på papperet 24.500 man, därav endast 4.500 kavalleri (dragoner), men i verkligheten var antalet betydligt mindre, enär de ingermanländska regementena i allmänhet endast kunde uppvisa halva styrkan.[1] Denna armé stod s ö d e r om Neva ända fram till Narva, ty tsaren väntade som sagt icke ett kraftigt utfört anfall norrifrån på Petersburg. Men väl svävade han i det längsta i ovisshet om, huruvida Karl XII ämnade söka framtränga på den gamla polsk-ryska operationslinjen Smolensk—Moskva, eller om han ämnade inskränka sig till att genom anfall söderifrån söka befria Östersjöprovinserna. Den ingermanländska armén

[1] H j e l m q u i s t, anf. arb., sid. 86.

var emellertid långt ifrån tillräcklig att möta ett kraftigt svenskt angrepp i fältet. Den hade sannolikt dragit sig innanför befästningarna kring Petersburg, men dessa voro icke starka nog att motstå en beskjutning av belägringsartilleri.

Under en insiktsfull ledning skulle — ha vi sagt — den finska hären, väl utbildad och utrustad, kunnat åstadkomma storverk. Vi ha sett, att Lybeckers illa utbildade och utrustade här under hans svaga ledning tågade genom hela Ingermanland, utan någon förlust att tala om, icke ens övergången av Neva kunde ryssarna förhindra. Det var en marsch på mer än 300 km. Men Stenbock skulle — om han nu blivit befälhavare — som sagt icke behövt marschera mer än hälften av denna väglängd, för att komma till det ställe där han skulle övergå Nevas knappast 300 m. breda nordliga mynningsarm. Det är som sagt att beklaga, att icke konungen insåg vikten av att förstöra de ryska anläggningarna i Nevamynningen, i n n a n han företog sitt stora tåg mot Moskva och att han icke för detta ändamål utrustade t. ex. general Stenbock med vidsträckt myndighet att organisera den finska hären. Stenbocks hälsa var visserligen en tid försvagad, men efter den brunnskur han genomgick i Karlsbad våren 1707 var han efter återkomsten till Sverige i början av juni frisk och färdig till nya ansträngningar, vilket han ju också visade. Det är visst icke osannolikt att han kunnat giva kriget en helt annat vändning.

Förutsättningen för de svenska operationernas genomförande skulle alltså varit, att beslutet därom fattats i Sachsen, och att ingen av de tre härarna, den finska hären, Lewenhaupts häravdelning och huvudhären, behövt släppa förbindelsen med Sverige, ty flottan hade kunnat föra förstärkningar och förråd både till Viborg och Östersjöprovinserna.

På den norra, finska, härens (Stenbock) styrka och ledning är utgången av det hela väsentligen beroende.

Vi antaga, att Stenbock kunnat börja sin offensiv försomma-

ren 1708 och att Lewenhaupts träng då varit organiserad. När Stenbock framryckte mot Petersburg, skulle Lewenhaupt, i förening med tillgängliga trupper i Livland och Estland, neutraliserat Bauers kår.

Sedan Stenbock upprivit den ingermanländska häravdelningen och erövrat positionen i Nevamynningen, hade han att i förening med den Nyenska eskadern anordna inneslutningen av Narva. Därefter är hans andra mål en operation mot Novgorod, medan Lewenhaupt, som skolat tåga mot Pskov, belägrade denna fästning, och Karl XII fasthölle den ryska huvudarmén i Litauen.

Fördelarna av den begränsade planen skulle varit, att alla våra krafter, från Sverige, Finland, Pommern och delvis Polen, kunnat tagas i anspråk, och att ingen risk förelegat för härens undergång. Och även om Pskov och Novgorod ej kunnat tagas, borde Östersjöprovinserna kunnat befrias och hela Sveriges område stannat i svenskarnas händer.

Sedan Östersjöprovinserna återtagits och Polen blivit en enhetlig stat, kunde man tänka på att besegra tsaren genom att "krossa" den ryska hären.

Men om Stenbock efter Petersburgs erövring hotat Novgorod, om Lewenhaupt efter Bauers neutralisering kunnat innesluta Pskov (som kanske kunnat uthungras) och Karl XII, efter att hava kastat ryska huvudhären bakom Dnjepr, då nått fram till linjen Mohilev—Vitebsk — som han gjorde sommaren 1708 — (där en hjälpbas bort anordnas), är det sannolikt att tsaren — om ej redan efter förlusten av Nevapositionen — hade misströstat om en lycklig utgång av kriget, som han gjort flera gånger förut, då han trodde sig hotad av ett kraftigt svenskt anfall, och inskränkt sig till försvaret av det i handelspolitiskt avseende så viktiga Novgorod och att söka hindra den svenska huvudhärens vidare framryckning.

Karl XII skulle då kunnat insätta tillräckliga krafter för eröv-

ringen av Pskov och Augdov, vilka han i fredsslutet behållit, varigenom ryssarna varit utestängda från gränssjöarna Pejpus och Pskovsjön, och Sverige sålunda erhållit en fördelaktig strategisk gräns mot Ryssland, vilket för en svensk konung bort vara det viktigaste målet. Därefter kunde de svenska fästningarna gjorts ointagliga.

*

Man har jämfört Karl XII:s ryska fälttåg med Napoleons tåg till Moskva 1812 och sagt, att det slutade icke bättre för den senare, världens störste fältherre, ty även hans armé gick utan nytta alldeles förlorad. Skillnaden är dock stor. Väl är det sant, att även Napoleon missräknade sig på sin Moskvaoperation, men han hade mindre att förlora därpå än vad Karl XII hade med sin operation, enär Ryssland var avlägset från Frankrike och icke hade besatt något område av hans välde. Karl XII däremot hade i händelse av ett misslyckande oerhört mycket att förlora, ty hans välde gränsade ju intill Ryssland, som redan hade erövrat delar därav. Napoleon förlorade aldrig förbindelsen med sin bas, vilket däremot Karl XII gjorde; den senare var redan på ett jämförelsevis tidigt stadium utan tryggad förbindelse såväl med Sverige och Östersjöprovinserna som med Polen och de tyska biländerna samt efter omläggningen av operationslinjen — den kom att gå i stort sett längs Rysslands sydvästra gräns — utan förbindelse med sina egna länder och även med Polen, bundsförvanten och den tillämnade basen. Napoleons armé var inemot tio gånger större än Karl XII:s, vadan svårigheten för den förre att förse sin armé med förråd var vida större än för den senare att förse sin. Och Napoleon återkom efter slutad operation till sin huvudstad; alla hans 10 marskalkar, de mest betydande generalerna samt bortåt 20.000 officerare och underofficerare hemkommo, vilket gjorde det möjligt för kejsaren att bilda en ny armé.[1] Men

[1] Friederich: Geschichte des Herbstfeltzuge 1813 (Berlin 1903).

Karl XII hamnade i Turkiet i andra ändan av Europa, än den där hans huvudstad låg, och inte en man av hans armé kom tillbaka till Sverige — förrän långt senare. Napoleon lämnade icke armén förrän han ansåg, att hans närvaro i huvudstaden var av större betydelse än vid armén; Karl XII lämnade, fast motvilligt, armén, där han dock visste sig vara den enda sammanhållande kraften. Och slutligen. Napoleon framkom till Moskva, han tillfogade Ryssland och den ryska armén betydande skador; Karl XII däremot kom knappast innanför ryska gränsen, och efter katastrofen i Ukraina var den ryska armén starkare och mera stridsduglig än någonsin förut. Efter återkomsten till Paris var Napoleon som sagt i stånd att uppsätta nya arméer, med vilka han efter några månader tvenne gånger slog ryssarna (vid Lützen och Bautzen i maj 1813). Den armé, som kejsaren förlorade i Ryssland, utgjordes icke av hans bästa trupper, ty de kämpade i Spanien; men den karolinska här som gick under, huvudsakligen under marschen till och i Ukraina, var den bästa armé, som Sverige någonsin ägt. Det ovan anförda utgör de väsentligaste skiljaktigheterna mellan Karl XII:s och Napoleons ryska fälttåg.

Att Sverige efter Poltava var i stånd att genomföra Karl XII:s befallningar och flera gånger uppsätta en ny här, berodde, förutom av det svenska folkets offervillighet, av Sveriges ovanligt starka militära organisation, det gamla indelningsverket. Men det var Karl XI:s verk. Det är denna militära organisation, vars styrka väckte våra fienders förvåning och beundran, som efter Poltava har frälsat Sverige från att gå under mot dess många fiender i det nordiska kriget.

XIV.

Karl XII stannar i Turkiet. Tsar Peter fullbordar Östersjöprovinsernas erövring och intar Viborg, 1710.

1.

Funnos utsikter för Karl XII att återvända hem från Turkiet? Neutralitetsfördraget i Haag i mars 1710.

I Sverige hade man en tid svävat i okunnighet om konungen levde eller ej, och ryktet om hans död hade t. o. m. givit näring åt tankarna på möjligheten av en statsvälvning. Men sedan säker underrättelse ingått, att konungen var i livet, tog man för givet, att han snarast möjligt skulle återvända hem och själv taga ledningen av riksförsvaret.

Så trodde man även vid de europeiska hoven, och under denna förutsättning handlade de regeringar, som ännu togo del i konung Karls och Sveriges olyckor. Franska sändebudet Feriol i Konstantinopel ingav tidigt på hösten 1709 ett förslag till storvesiren, att fyra franska örlogsskepp, som lågo i Smyrna, skulle ställas till konungens av Sverige förfogande för att överföra honom till Frankrike. Något senare gjorde Hollands ambassadör hos sultanen ett anbud att med en eskader överföra konungen till sitt rike, och även från engelskt håll ingingo liknande anbud. Slutligen gav kejsaren befallning, att konungen för sin hemresa

skulle erhålla fri passage genom Siebenbürgen men icke Mazepa och dennes följe. Ehuru dessa erbjudanden gjordes *sedan* Karl XII fått full visshet om kapitulationen vid Perevolotjna, avböjdes de alla.

Anledningen härtill var som bekant Karls förhoppning att i spetsen för en turkisk här kunna återvända till Polen — där en svensk här från Pommern samtidigt skulle rycka in —, sedan han av storvesiren i sultan Achmet III:s namn fått löfte om en turkisk eskort av 50.000 man till Polen. Sådana och andra löften av de turkiska myndigheterna avsågo emellertid att genom konungens förlängda vistelse i Turkiet kunna för *deras del* frampressa förmånligare villkor av tsaren rörande förnyelse av den rysk-turkiska freden. Turkarna ville alltså tillsvidare behålla den svenske konungen.

Då nu den turkiska eskorten alltjämt lät vänta på sig, kunde konungen ej gärna återvända genom Polen, ty sedan August förjagat Stanislaus, var vägen till och genom detta land stängd för Karl. Härpå fick han snart bekräftelse genom en av generalkvartermästaren Gyllenkrok från Bender mot polska gränsen företagen rekognosceringsexpedition — av 160 svenskar förutom kosacker —, vilken i september (1709) blev på turkiskt område kringränd av ryssarna och tvungen att giva sig. Och vägen genom Siebenbürgen och norra Ungern var ej säker, enär den mot kejsaren rebelliska fursten Racoczy haft intima förbindelser med tsaren — han hade av denne bland annat varit påtänkt såsom kandidat till den polska kronan — och måhända skulle försökt att bemäktiga sig den svenske konungens person. Huruvida konungen kunnat utan risk taga vägen direkt genom Österrike, är svårt att avgöra, sedan han så grundligt förödmjukat kejsaren i den schlesiska religionsfrågan. Det säkraste sättet för konungen att återvända till sina länder synes ha varit att anlita sjövägen. Då både Frankrike och sjömakterna erbjudit sig att hemföra konungen, får det väl

anses sannolikt, att de icke skulle ha brutit ett sådant löfte, även om de för denna vänskapstjänst sökt öva påtryckning på Sverige för sin egen politik. Och Frankrike var ju en mot Sverige särskilt vänskapligt sinnad makt; om konungen hade anförtrott sig åt Ludvig XIV, borde han på kort tid kunnat komma till någon fransk Medelhavshamn. Att han härunder skulle blivit uppbringad av sjömakternas kapare kan knappast förutsättas, ty färden skulle naturligtvis skett på örlogsfartyg, och för övrigt hade ju även sjömakterna erbjudit sig att hemföra honom. Slutligen fanns intet hinder för att svenska krigsfartyg kunnat föra konungen till någon fransk Medelhavshamn.

Av ovanstående vill det synas, att Karl XII hade kunnat återvända hem, om han verkligen så velat. Anledningen till hans kvarstannande i Turkiet har alltså varit, förutom löftet om eskorten, hans förhoppning att kunna förmå Porten till ett omfattande krig mot Ryssland. Härtill kom, att han icke ville till tsarens hämnd utlämna Mazepa och de kosacker, som åtföljt denne till Bender och vilkas antal sedan ökats. Men Mazepa dog redan i augusti 1709.

Karl XII:s plan lär ha varit att med tre arméer anfalla Ryssland för att fullfölja det senaste målet att krossa tsar Peters makt, ty från den tanken hade han ingalunda avstått; därefter borde de övriga fienderna lätt kunna besegras. Av dessa arméer skulle tatarhären från Krim (den östliga) dirigeras över Poltava mot Voronesch och den turkiska hären från Adrianopel (den mellersta) över Bender mot Kiev; samtidigt skulle en svensk här från Pommern (den västliga) under Stanislaus' befäl genom Polen och Litauen rycka fram till Minsk; alla tre härarna alltså i riktning mot Moskva. Tanken var storartad det medgives gärna, men olyckan var, att Karl XII nu mera än vid den förra kraftmätningen med Ryssland räknade med faktorer, vilka han icke närmelsevis behärskade.

Under tiden kom ledningen av det svenska lokalförsvaret —

på tre fronter mot starka ryska, sachsiska och danska härar — att utövas av två regeringar, av rådet i Stockholm och av konungen i Turkiet. Förutom att dessa regeringar hade motsatt uppfattning om det militärpolitiska läget, var avståndet mellan dem oerhört stort, från 1.500 till 2.000 km. — med dåtida kommunikationer —, vilket försvårade ett samarbete och omöjliggjorde ett hastigt avgörande, som krigsläget ofta fordrade.

Hade Karl XII i stället — efter underrättelsen om att han icke kunde med återstoden av svenska armén återvända till Polen — velat begagna sig av de utvägar, som stodo honom till buds och kommit tillbaka till sitt land, så skulle han med sin närvaro i hög grad underlättat krigsrustningarna och hos främmande makter höjt Sveriges sjunkna anseende. När han så icke gjorde, handlade sjömakterna och Hanover honom förutan. De befarade nämligen, att om Karl XII med en stor turkisk eskort återvände till Polen och där förenade sig med en svensk här från Pommern, skulle kriget förflyttas till Tyskland och till Frankrikes förmån inverka på utgången av dess krig mot den stora alliansen. Därför ingingo de ett neutralitetsfördrag i Haag i mars 1710, varigenom Sveriges och Danmarks besittningar i Tyskland — ävensom Slesvig och Jylland — tillförsäkrades full neutralitet, med villkor att de svenska och danska trupperna inom de neutraliserade områdena icke finge använda dessa områden såsom utgångspunkt för operationer inom eller utom tyska riket. Till detta fördrag anslöto sig Preussen och i vissa delar även kejsaren och det svenska rådet.

Men då i Karl XII:s turkiska politik ingick en offensiv av en svensk här från Pommern genom Polen mot Ryssland, förkastade han hela fördraget och lät rådet erfara sitt kungliga misshag för dess anslutning till detsamma. I stället fordrade konungen att sjömakterna, som garanterat de brutna Traventhal- och Altranstädtfrederna, skulle med kraft ingripa mot konungarna i Danmark och Polen. Denna fordran var teoretiskt sett

riktig, men f. n. icke politiskt berättigad, ty på något stöd av sjömakterna kunde Karl XII naturligtvis icke räkna, sedan han förbjudit all handel på de av tsaren erövrade östersjöhamnarna och därtill gynnade kapareväsendet. Några månader därefter (febr. 1711) varnade konungen rådet för att köpa en neslig fred medelst några provinsers avstående, "vartill Vi aldrig lära samtycka, hurudana konjunkturerna nu ock (än) lära bliva". Under sådana förhållanden blev Sverige alltmera isolerat, med sin konung i andra ändan av Europa, och utan förhoppning om hjälp av andra än — turkarna. Deras hjälp i kriget mot Ryssland var nu — liksom tidigare konung Augusts avsättning — den tanke som främst behärskade Karl XII.

Har konungen verkligen trott, att han med ett turkiskt anfall och med en svensk här från Pommern — som icke kunde bliva synnerligen stark — skulle kunna tvinga tsaren att återställa alla dennes erövringar och befästade nyanläggningar: Nöteborg, Petersburg, Retusaari, Kronslott, Narva och Dorpat med flera samt utlämna eller bränna hela sin flotta? Det borde dock varit att befara, att Turkiet — efter att hava besegrat Ryssland — skulle i första hand tänka på *egen* fördel, och man kunde även vänta att tsaren, huru stora eftergifter han än lovade åt Sverige, skulle söka slingra sig undan dessa sina löften, sedan han väl uppfyllt turkarnas fordringar. Att märka är, att något *förbund* existerade icke mellan Sverige och Turkiet och att Karl XII icke hade några *maktmedel* att stödja sig på. Han var även utan penningar och själv en låntagare hos turkarna. Slutligen kunde sjömakterna och än mindre Österrike ej gärna tillåta, att Ryssland, som var en motvikt mot Turkiet, besegrades av denna makt. Det var ju icke 30 år sedan turkarna stodo utanför Wiens portar.

Men medan Karl XII genom underhandlingar sökte förmå sultanen till krigsförklaring — eskorten uteblev alldeles — handlade tsar Peter. Vi skola nu följa honom.

2.

Tsar Peter erövrar Riga, Dünamünde, Pernau och Reval. Belägringen av Viborg och dess fall.

Medan det stora dramat utspelades i Ukraina våren och sommaren 1709 var det jämförelsevis lugnt såväl i Östersjöprovinserna som i Finland; de smärre infall över gränsen, som tid efter annan å ömse håll gjordes, hade ingen betydelse för kriget i dess helhet. Mellan Nyenska eskadern, som även detta år kommenderades av Ankarstierna, och ryska flottan föreföllo inga strider, ty den senare höll sig i skydd av Kronslott och befästningarna på Retusaari. En mindre svensk landstigning gjordes dock på ingermanländska kusten, varvid något byte togs. Annorlunda blev förhållandet på landfronten, sedan tsar Peter efter den svenska huvudhärens undergång fått full operationsfrihet för sin armé. Med orubblig konsekvens fullföljde han nu sitt mål att befästa och utvidga sitt nyskapade östersjövälde.

Ett par veckor efter kapitulationen vid Perevolotjna bröt ryska armén upp, och en del av armén under fältmarskalken Sjeremetjev tågade mot Riga, den viktigaste orten i Östersjöprovinserna, som ännu var i Sveriges våld. Hit skyndade, efter vidtagna försvarsanstalter i Pernau, generalguvernören i Livland Nils Stromberg för att enligt defensionskommissionens uppdrag övertaga ledningen av försvaret; han ankom till Riga den 24 september 1709. Med en garnison, som från början uppgick till 10.000 man, motstod Stromberg i det längsta ryssarnas inneslutning och belägring, oaktat pesten härjade inom fästningen och skördade talrika offer. Det var dock icke lätt för Stromberg att, då borgarna voro ovilliga, livsmedlen började tryta och bomber inslungades i staden, uppehålla de belägrades mod med förespeg-

lingar om att konung Karl, när tid bleve, nog skulle komma sina beträngda undersåtar till hjälp. Ty å andra sidan erinrade Sjeremetjev borgarna om, att deras konung sedan åtta år övergivit både livlänningarna och estlänningarna blott för att tillfredsställa sin ärelystnad och sitt personliga hämndbegär, då han icke velat antaga de honom upprepade gånger gjorde erbjudandena om fred — argument, vilka Stromberg hade svårt att gendriva. Hela landet blev också svenskarna "mycket vidrigt", och endast de beprövade karolinernas trohet och blinda tillit förblevo orubbade.

I april 1710 erhöll Stromberg emellertid en del livsmedel av några lastdragare från Karlskrona. Men i juni voro krafterna uttömda. Sedan garnisonen sammansmält till hälften, därav mer än 2.000 man sjuka, pesten länge rasat samt omkring 7.000 bomber inkastats och hela Riga börjat att förvandlas till en grushög, såg sig Stromberg efter 9 månaders ärofullt försvar slutligen tvungen att kapitulera, med villkor om fritt avtåg för besättningen. Den 5 juli besatte ryssarna citadellet och den 11 uttågade den svenska garnisonen ur fästningen. Men som vanligt bröt tsaren den gjorda överenskommelsen, och många, däribland Stromberg själv, blevo krigsfångar.

En vecka därefter måste Dünamünde giva sig. Pernau föll den 21 augusti. Till sist, den 30 september, överlämnades på hederliga villkor Revals fästning, som längst tillhört Sverige — ett och ett halvt århundrade. Enligt kapitulationsvillkoren skulle kvarlevorna av Revals garnison — 400 man av 4.000 — och den svenska befolkningen få överföras till Sverige. De upptogos av kapten Ankarstierna, som med skeppet Öland och 9 små kofferdifartyg förde dem till Stockholm.[1] Sedan ovannämnda 4 fasta

[1] Enligt W. Greiffenhagen: Belagerung und Kapitulation Revals im Jahre 1710, skola 15.000 man av Revals befolkning ha bortryckts av pesten intill början av år 1711.

platser erövrats av ryssarna, voro Livland och Estland liksom tidigare Ingermanland nu förlorade, alltså Östersjöprovinserna i sin helhet.[1]

Efter segern vid Poltava hade tsar Peter skrivit till generalamiralen Apraxin de historiskt bekanta orden: "Nu ligger Sankt Petersburgs grundval fast och orubblig". Så alldeles säker var tsaren dock icke på sin sak. Staden var visserligen skyddad för anfall, söderifrån av Narva, från sjösidan av Kronslott och befästningarna på Retusaari; ett angrepp österifrån var uteslutet. Men från norra sidan kunde Petersburg som nämnt anfallas, så länge Viborg var i svenskarnas händer, och tsaren hade efter sitt misslyckade anfall 1706 mot denna fästning ständigt haft dess erövring i tankarna, vilket skulle ske, så snart tillfälle därtill erbjöde sig. Nu var den stunden kommen. Den 21 februari 1710 anlände tsaren till Petersburg och här rådgjorde han nu med Apraxin om lämpligaste sättet att intaga Viborg. Av Karl XII:s tidigare krigföring hade båda lärt sig vilka fördelar en överraskning kunde medföra, och denna metod ville man nu tillämpa på Viborg. Man visste, att Lybecker förlagt sin här i vidsträckta kvarter och att i Viborg kvarlämnats en garnison av blott 4.000 man. För att icke Lybecker skulle hinna undsätta staden beslöt tsaren att plötsligt anfalla den och, för att i det längsta hemlighålla planen, att ditföra trupperna över isen.

Till befälhavare för detta företag utsågs generalamiralen Apraxin. Hans kår av 13.000 man samlades på Retusaari.[2] Förberedelserna till expeditionen måste hava vidtagits tidigt, ty redan

---

[1] I glädjen häröver lät tsaren prägla en medalj med inskrift: Plenus successibus MDCCX (Fullt av framgångar var året 1710).

[2] Juul: En Rejse til Rusland under tsar Peter, sid. 206, uppgiver att tsaren mönstrat 13.000 man på Retusaari för expeditionen till Viborg.

den 12 mars satte sig avantgardet, 4.000 man, under general Peter Apraxin, en broder till generalamiralen, i rörelse. Vägen togs väster om Björköarna. Efter 130 km:s marsch på isen landsteg kåren 10 km. väster om staden den 21 mars. Den 23 öppnade ryssarna sina löpgravar under mycket stark köld och blåst från sjön, men trots detta och den bergiga och hårt tillfrusna marken omgavs fästningen efter en vecka med batterier och approcher. Redan den 2 april sköts slottets stolta torn "Långe Herman" i brand, men man lyckades släcka elden, sedan dock en del av slottet nedbrunnit, och till ryssarnas förvåning öppnade svenskarna snart åter eld från tornet. Försvaret utfördes verksamt av översten M. Stjernstråhle med 4.000 man, sedan Lybecker avrest från fästningen för att samla den finska armén. Staden led dock mycket av fiendens eld, men ännu var svenskarnas synnerligen väl skötta artillerield överlägsen — "vådligt skarp och välriktad" enligt Apraxins egna ord till tsaren — ty fienden hade ej medfört grövre kanoner än 12-pundingar. Någon gångbar bräsch kunde därför ej skjutas, och oaktat anfallsarbetena utvidgades och förstärktes, skred belägringen endast långsamt framåt. Apraxin erkände sin oförmåga och skrev till tsaren: "Våra kanoner hjälpa oss föga, emedan de äro lätta och skjuta illa; då vi börja skjuta, svarar fienden med tio mot ett".

Mot slutet av april började ryssarnas förråd att tryta, och Apraxin vände sig åter till tsaren, bedjande honom tillgripa alla åtgärder för att avvärja den hotande nöden. Man hade nämligen beräknat, att Viborg snart skulle falla eller också att vid öppet vatten erhålla transporter sjöledes. Läget blev med var dag allt värre och kunde ej längre hemlighållas för soldaterna. Den 7 maj skrev Apraxin ånyo till tsaren: "Av provianten återstår nu nästan ingenting. Vi hoppas på Eders Majestäts snara ankomst".

Inom fästningen hade man däremot i det längsta hållit modet uppe, utan dröjsmål lagat de skador, som den fientliga beskjutningen förorsakat, och då och då friskat upp sig med ett utfall,

allt under det man även där hoppades på våren, som skulle göra sjövägen fri och bringa undsättning. Men det vart alltmer tydligt för kommendanten, att någon undsättning från sjön ej var att vänta, ty en svensk eskaders försök att segla upp till Viborg skulle avvisas av de ryska batteriernas eld, och landvägen hindrade fientliga verk och linjer framryckandet. Stjernstråhle blev sålunda hänvisad till sig själv, och för att hindra fästningens fall vidtog han en rad med åtgärder, för vilka utrymmet dock hindrar oss att redogöra. Slottet hade emellertid överallt undergrävts, och det hade t. o. m. varit fråga om en order till Stjernstråhle att i nödfall "låta Viborg springa med stycken och allt".

Huru olika var ej ställningen nu mot för nio år sedan! Då stod Karl XII med en segerrik här i Livland, medan den ryska makten ännu var bedövad av katastrofen vid Narva och tsar Peter själv full av oro för utgången av det krig han halvt oförberedd kastat sig i. Nu åter var Karl XII en flykting i Turkiet, utan maktmedel, utan möjlighet att ens följa den sista förtvivlade försvarskampen i de provinser, där hans undersåtar år efter år gäckats av hoppet om hans hjälp, medan tsaren nu som förut var rastlöst verksam för att komma de sina till hjälp. Han skulle ej heller denna gång svika dem.

Den ryska undsättningsflottan hade redan den 21 april avgått från Petersburg och genom drivisen tagit sig fram till Kronslott. Men här måste man låta besättningarna vila ett par dagar och invänta drägliga väderleksförhållanden. Äntligen den 1 maj kunde flottan avsegla, men knappast utkommen, möttes hon av sammanpackad is. Tsar Peter begav sig då ut på en snau och spejade ett helt dygn efter någon ränna i issörjan, där man kunde leta sig fram, men förgäves. Han underrättade Apraxin, att naturen lagt sådana hinder i vägen, som han icke kunde övervinna. Först den 4 maj blev det möjligt att röra sig framåt, den 6 kom man till Björkösund, och slutligen lyckades

det tsaren efter oerhörda ansträngningar att under sitt personliga befäl föra galärerna och lastfartygen fram till Viborg. Den 9 maj kunde man från Viborg skönja flottan, och å ömse håll undrade man om den var svensk eller rysk. Stor blev missräkningen hos svenskarna, då det visade sig, att flottan var rysk; men i fiendelägret blev jublet så mycket större, när tsaren själv nu kom sitt folk till hjälp med proviant, artilleri och ammunition, allt lika nödvändigt för den hungrande och bristfälligt utrustade belägringshären. Tsaren bestämde nu huru belägringen skulle fortsättas, och stormningen förbereddes med biträde av galärerna. Efter en grundlig inspektion återvände han den 14 till Kronslott.

Belägringshären hade nu ökats till 15.000 man, och den förstärktes snart ytterligare med 30 st. 24-pundiga och 18-pundiga kanoner samt 26 mörsare, vartill kom galäreskadern med sin bestyckning under Botsis' befäl. Den 1 juni voro alla de ryska batterierna färdigbyggda och fullt bestyckade. Då Stjernstråhle, som förut uppmanats att giva sig, nu besvarade en förnyad uppmaning nekade, öppnade ryssarna samma dag kl. 6 em. en förödande eld. Stadsmuren besköts med 40 kanoner på muskötskotts avstånd, 13 kanoner avgåvo eld mot "Pantsarlaks samt enfilerade sjöfronten", och 26 stora mörsare inslungade en mängd bomber i fästningen. Genom de eldsvådor, som ånyo utbröto i staden, förvandlades denna småningom till en "enda stor grushög, i vilken ej ens gatorna kunde upptäckas". Den 10 juni hade en 400 meter lång bräsch skjutits i "Pantsarlaks' mur", 8.000 bomber hade å slottet och i staden utfört sitt förstörelseverk till det yttersta, och besättningen, som nedgått till 1.640 man, var "av sjukdom, arbete och fiendens hårda tillsättande försvagad och — avsigkommen". Då även ammunitionen var slut, ansåg sig Stjernstråhle hava gjort nog, och han begärde på aftonen samma dag att få ackord. Detta beviljades, sedan tsaren natten till den 12 ankommit till lägret; han medgav bl. a. att besättningen skulle få fritt avtåga under gevär. Men även denna

gång bröts överenskommelsen. Både officerare, manskap och civilbetjänte blevo krigsfångar, och av borgerskapet tvingades flertalet att överflytta till Petersburg.

Den 15 juni höll Apraxin den första stora paraden, då tsaren själv stod vid högvakten och gjorde honnör för honom. Överste Stjernstråhle överlämnade till Apraxin fästningens nycklar på ett silverfat, och på det 400 år gamla svenska tornet "Långe Herman" hissades den kejserliga ryska standerten. I flera dagar pågingo fester i det ryska lägret, och hela Viborg bestänktes med vigvatten. De tagna svenska fanorna fördes av preobraschenska gardesbataljonen till S:t Petersburg, dit även tsaren begav sig.

Tsar Peter tillade med rätta denna framgång en ofantlig betydelse. Han såg i Viborgs erövring "S:t Petersburgs slutliga frälsning från fara" och han hade den viktigaste av de två fästningsnycklarna till Finland i sina händer. Därmed hade han också ett säkert flankstöd mot nordväst för sin sjömakt. De ryska stationsanläggningarna i Nevas mynning voro nu försvarade av säkra utposter åt alla väderstreck.

Den andra fästningsnyckeln till Finland, Kexholm, överlämnades i början av september efter två månaders belägring. Den finska gränsbevakningen förlades därpå till trakten av Kymmeneälv och Saimas vattenområde.[1] Vi återgå till flottan.

3.

Viceamiral Wattrangs expedition.

Huru ofta har man icke hört "rådet" klandras för att det icke kunde uppfylla Karl XII:s befallningar. Det har ju t. o. m.

[1] L. Munthe, anf. arb., sid. 528—556. Petrellis referat, sid. 133—145. A. Buchholtz: Zur Geschichte der Belagrung und Kapitulation der Stadt Riga 1709—1710, sid. 220—334.

sagts att Karl XII skulle behövt "en Karl XII hemma" för att få sina befallningar omsatta i verklighet. Huru mycket som då blivit kvar av det gamla Sverige, lämnar jag därhän. Att de kungliga råden mer än en gång kände bekymren med överväldigande tyngd falla över sig, bör dock ej väcka förvåning. Detta var förhållandet särskilt efter slaget vid Poltava, huvudhärens totala undergång och konungens flykt till Turkiet. Rådet var utan tydlig fullmakt och utan stöd av envåldskonungen, från vilken det ej ens på flera månader haft någon underrättelse. Under sådana förhållanden utgjorde de kungliga råden en alltför svag regering för att i landets högsta nöd uppbjuda dess yttersta krafter. Och den högsta nöden tycktes stå för dörren i början av år 1710, då Riga, Östersjöprovinsernas huvudstad, redan var av tsaren belägrad och Skåne översvämmat av danskarna efter deras landstigning strax söder om Hälsingborg. Om Magnus Stenbocks ännu icke samövade och till en del oövade trupper bleve slagna, och Karlskrona fölle i danskarnas händer, så syntes Sveriges undergång nära. Fienden hade ju besatt Karlshamn och stod sålunda endast några mil från Karlskrona. Ett av de kungliga råden var den nu 68-årige generalamiralen Hans Wachtmeister; han förklarade sig skola försvara staden och gjorde allt vad på honom ankom för att sätta den i försvarstillstånd. Men därigenom blevo arbetena på flottans utrustning fördröjda. De upptogos så snart faran var över.

Det gällde icke blott eskadern till Finska viken utan hela flottan, ty det var tydligt att denna måste rustas, även sedan danskarna blivit slagna vid Hälsingborg och måst lämna Skåne. Av de skepp, som skulle ingå i eskadern, lågo emellertid 4 i Kalmar, där de av Ankarstierna under hemseglingen hösten 1709 av flera orsaker kvarlämnats. Återstoden, 3 skepp, 3 fregatter, 1 brännare och 1 sjukfartyg utrustades i Karlskrona. Viceamiralen Gustaf Wattrang, som förut tjänstgjort som divisionschef under Ankarstierna, var nu eskaderchef. Han av-

reste till Kalmar i mitten av april, men fartygens klargöring och proviantering tog rundlig tid, och när skeppen väl lagt ut på redden och övriga fartyg under Ehrensköld och Lillie tillstött, hindrades eskadern av motvind att avsegla till den 26.

Efter en långsam segling ankom Wattrang den 4 maj till Reval. På redden lågo då 27 holländska handelsfartyg färdiga att avgå till Helsingfors och Viborg för att enligt skepparnas uppgift där intaga last av tjära och trävirke. Fartygen hade kvarhållits av ett skepp från föregående års eskader, som varit vinterliggare i Reval. De förbjödos nu att avsegla, ty man befarade att de kunde ha undangömt krigskontraband för att därmed vid tillfälle söka smuggla sig in till Narva, och Ehrensköld beordrades att undersöka deras pass och konnossementer; han fann emellertid ingenting särskilt. Av viceguvernören i Reval generalmajor D. F. Patkull sökte Wattrang nu att få upplysning om krigsläget, men denne var sjuk och visste ej mer än att ryssarna belägrade Viborg. Liksom tidigare Ankarstierna, kvarhölls nu även Wattrang i Reval av storm och motvind. Den 13 maj kom man äntligen till segels, och de holländska fartygen följde med; av dessa fördes de flesta till Helsingfors, medan de, som skulle till Viborg, befalldes lämna Finska viken, då Viborg var en belägrad stad. Till följd av laber motvind kom eskadern icke fram till Björkösund förrän den 19. Utanför inloppet kvarlämnade Wattrang ett par fartyg på bevakning och fortsatte själv med huvudstyrkan in i Kronstadtviken, som noga rekognoscerades; vid Kronslott lågo endast de större fartygen av ryska flottan, vadan återstoden borde befinna sig vid Viborg. Den 22 på eftermiddagen ankrade eskadern utanför inloppet till Björkösund. Sedan alla espingar och slupar under aftonen rekognoscerat Viborgska viken upp mot batterierna vid Trångsund utan att hava funnit någon fiende, beordrade Wattrang följande dag 5 skepp till Rödhäll, sydväst om Trångsund för att instänga de vid Viborg liggande ryska fartygen.

Under de närmast följande dagarna sökte amiralen dels genom länsmannen på Björkö, dels genom utskickade bönder komma i förbindelse med Lybecker och Stjernstråhle. Från den förre mottog han den 11 juni ett brev med underrättelse om tillståndet i Finland och en förfrågan om Viborg kunde undsättas med folk och livsmedel från eskadern. Inloppet till Viborg, det s. k. Trångsund var knappast 200 m. brett och mycket krokigt. Här skulle fartyg med lotsning av "kända män" kunnat taga sig fram, men de kunde icke segla genom sundet utan måste bogseras av sina båtar eller dragas längs stranden. Men denna väg var som nämnt stängd för svenskarna av de ryska batterierna. Lybecker hade därför föreslagit ett annat inlopp, öster om Trångsund, som endast var känt av ortsbefolkningen och aldrig passerats av andra fartyg än "finnskutor" och båtar. Att icke styrmännen på svenska eskadern vågade taga på sitt ansvar att föra fartygen denna väg, borde icke väcka förvåning. Hela förslaget var för övrigt outförbart av andra skäl, då detta inlopp gick alldeles utmed den inre Viborgska vikens östra strand, som var besatt av ryska trupper. En forcering denna väg skulle varit omöjlig.

Allt detta oaktat får man i svenska författares omnämnanden av Viborgs belägring ofta läsa uttalanden av klander mot det svenska sjöbefälet för att det icke ägde "säker" kännedom om "farvattnet". Ej nog härmed. Det uppgives även, att man på amiralsskeppet icke hade någon hydrografisk karta över Viborgska viken. En sådan karta, dock endast över en del av viken, hade år 1707 ritats av den förutnämnde styrman Eldberg — han fick sedan löjtnants titel — men denna karta var hemlig. Efter mottagandet av Lybeckers brev den 11 juni och sedan Wattrang utfrågat kvarvarande av kustbefolkningen och fiskare om möjligheten av en uppsegling genom det av generalen föreslagna inloppet, kallade han divisionschefer och fartygschefer ombord på amiralsskeppet. Då en uppsegling genom Trångsund till följd

av de ryska batterierna ansågs outförbar, tillkallade han eskaderns alla överstyrmän. Vi skola nu se vad amiralen själv säger härom i sin journal för den 13 juni. "Eljest framvistes en kopia av den karta, som löjtnant Eldberg för några år sedan över merbemälde farvatten, då han det utpejlade, förfärdigat, men ingen av styrmännen ville eller kunde på ytterligare tillfrågan påtaga sig att lotsa något fartyg därigenom."[1]

Härav framgår dels att amiralen hade en hydrografisk karta över Viborgska viken till sitt förfogande, dels att man icke får lägga vare sig de svenska sjöofficerarna eller styrmännen till last, att de icke ägde säker kännedom om "farvattnet". För övrigt var ju tiden försutten, då Viborg kapitulerade samma dag, den 13; någon åtgärd för dess undsättning, innan en sådan påkallats, hade amiralen naturligtvis icke haft anledning vidtaga.

Efter några dagar erhöll Wattrang underrättelse från befälhavaren för de vid Rödhäll posterade skeppen, kapten Bluhm, att denne hade av Stjernstråhle anmodats mottaga de sjuka och sårade av Viborgs garnison, vilka fingo föras till Helsingfors. Amiralen uppsände då Ehrensköld med eskaderns espingar till Viborg för att övervaka transporten, och under de närmaste dagarna fördes 877 man, officerare och manskap, samt 169 hustrur och "en hop barn" till Björkö. Härifrån transporterades de till Helsingfors och en del därefter till Stockholm.

I oktober, sedan ryska flottan gått i vinterhamn, hemsände Wattrang sina lättaste fartyg, men kvarlåg med huvudstyrkan i Björkösund ända till den 29 november, då han avseglade. Även nu förföljde honom oturen. I nära 4 veckor låg han och slog under Hogland för västliga vindar, omväxlande med stiltje och stormväder, varunder en del haverier gjordes, dock ej större än att fartygen kunde fortsätta, och när han äntligen kom ut i Östersjön, var provianten starkt på upphållningen. Med 6 av sina skepp ankom han till Kalmar den 2 januari 1711. Här nöd-

[1] Viceamiral Gustaf Wattrangs journal på skeppet Estland 1710.

gades han lägga fartygen i vinterhamn och avmönstra besättningarna, ty ombord fanns ingenting att äta och ingen proviant i Kalmars magasin. De övriga skeppen hade för proviantbrist måst söka sig in till andra hamnar under vägen.[1]

*

Erövringen av Viborg tryggade icke blott tsarens stationsanläggningar i Nevamynningen och på Retusaari, utan förskaffade honom även en lämplig mellanstation för hans skärgårdsflotta. Av Finska viken innehade han nu den östra delen samt hela södra kusten med fästningarna Narva och Reval såsom utposter för sin sjömakt. Härigenom försvårades i hög grad den svenska eskaderns uppgift i Finska viken. Efter förlusten av hamnarna i Livland och Estland tillkom ännu en uppgift för vår flotta, nämligen blockaden av dessa hamnar. Slutligen skullle — efter Danmarks krigsförklaring — svenska flottan skydda trupptransporterna till Pommern mot danska flottan samt vara beredd att leverera batalj med denna. Att vår slitna flotta var i stånd att upptaga strid med den jämnstarka och hittills orörda danska flottan, visar att amiralitetskollegium lyckats hålla flottans stridsvärde uppe, trots expeditioner åt olika håll, blockadtjänst och krävande transporter m. m. Detta måste, i betraktande av den allt kännbarare penningbristen, anses såsom ett ganska vackert resultat av kollegii verksamhet.

Vad åter beträffar dess verksamhet under de närmast följande åren, har Wachtmeister utsatts för mycket klander, i det han icke skulle nog kraftigt ha pådrivit flottans rustande och ej skyddat trupptransporterna till Pommern. Sant är, att flottan i det senare avseendet en gång icke fyllde sin uppgift, men man glömmer gärna, att hon flera andra gånger överförde både trupper och krigsmateriel till Pommern, och detta på ett sätt, som av framstående danska krigshistoriker sättes mycket högt.

[1] Wattrangs journal. Hans rapporter till def.kom., amir.koll. och till rådet, april 1710—jan. 1711. (Sjöexp. Ryska kriget, 1703—1713).

XV.

Återblick och betraktelser.

I Polen upptogs de 7 första månaderna av året 1705 av Karl XII:s vaktgöring vid schlesiska gränsen, och därefter låg huvudhären stilla vid Blonie, varunder ryssarna hunno fram till Grodno och fingo tillfälle att där befästa sin ställning. Under tiden försiggick Stanislaus' kröning, dock först efter mycket besvär, ty ingen ärkebiskop ville förrätta akten, och August II hade låtit föra regalierna till Sachsen; fred avslöts med polska republiken och ett förbund mot Ryssland, vilket till följd av Polens splittring och utmattning icke utgjorde något krafttillskott för Sverige. Från den svenska krigföringens synpunkt måste man som sagt anse hela året 1705 förlorat.

När Karl XII i mitten av januari 1706 kom fram till Grodno, hade Ogilvie hunnit så iståndsätta fästningsverken, att en stormning ansågs omöjlig. Ej bättre lyckades Karls försök att uthungra fienden, ty i saknad av bas nödgades han för sin egen härs underhåll flytta kvarteren så långt bort, att bevakningen av fästningen försvårades. Härunder passade Ogilvie på att föra infanteriet ut ur fästningen (25 mars), varefter han i ilmarscher över Brest-Litovsk och Lutsk fortsatte till Kiew, medan Karl fruktlöst sökte upphinna honom genom en marsch över Polesiens sumptrakter; det ryska kavalleriet och Augusts sachsiska kavallerikår hade undkommit redan vid inneslutningens början.

Det militära målet med vinterfälttåget 1706, den ryska fälthärens förstörande, hade konungen icke vunnit. Vad han

vunnit var Stanislaus' erkännande som konung i Polens östra delar, en vinst av tvivelaktigt värde, då den framtvungits med eld och svärd. Men Rehnsköld hade korsat de förbundnas plan, att från två håll omsluta konungen, genom sin stora seger över den sachsisk-ryska hären vid Fraustadt den 3 februari, ett verkligt förintelseslag.

Från Lutsk i Volynien ställde Karl marschen västerut och inryckte med sin av oerhörda strapatser och umbäranden starkt decimerade här i Sachsen, där fred slöts i Altranstädt den 14 september med ombud från sachsiska regeringen i Dresden.

Men ännu en gång skulle den nu verkligen avsatte konung August spela Karl XII ett spratt. Han förenade sin sachsiska kavallerikår som sluppit undan från Grodno med den ryska hären under Mensjikov, vilken genom Volynien följt efter Karl, och slog Mardefelts i Polen kvarlämnade lilla kår (vid Kalisz 19 okt.), varefter han som segrare åter gjorde sitt intåg i Warschau.

Vid samma tid gjorde tsar Peter, som insåg den utomordentliga betydelsen för svenskarna av Viborg i och för ett kraftigt anfall på Petersburg, förgäves stora ansträngningar för att erövra fästningen. Det är att beklaga, att icke Karl XII i likhet med fienden insåg platsens vikt och betydelse för ett sådant anfall.

Vid nyårstiden 1707 kom tsar Peter till Polen och härskade där ända till hösten i vida högre grad än Karl XII gjort, ty i Polen, som förut haft två konungar, fanns nu ingen konung, sedan Stanislaus, som icke vågade stanna i sitt rike, åtföljt Karl till Sachsen och August äntligen tvungits att avsäga sig kronan. Under tiden utbjöd tsaren polska kronan än åt den ene än åt den andre, allt efter som han antog det skulle behaga stormakterna. Men utledsen på kriget och bävande för att vid den slutliga uppgörelsen stå ensam mot sin fruktade motståndare, sökte han ivrigt efter en medlande makt för att komma i under-

handling med Karl, vartill denne inte kunde lyssna, då tsaren som villkor för fred med Sverige fordrade att få behålla Neva-positionen, det sista vittnesbördet han i ord gav Europa om vad denna position betydde för honom och Ryssland.

Peter hade också hunnit långt. Han hade en örlogsbas, som i verkligheten sträckte sig från Nevamynningen genom hela Neva ända till östra och södra Ladoga, till varven i vikarna och floderna där, ja genom Svir ända bort till Onega. Stationsort för denna väldiga bas var Petersburg, med dess nya varv, amiralitet och andra byggnader. Och utanför, låset Retusaari-Kronslott. Det hela var tryggat för anfall från alla håll utom från Viborg, som tsaren förgäves sökt att bemäktiga sig. Han kunde sätta i sjön närmare 200 fartyg, de flesta visserligen roddfartyg, men även ett antal fregatter och andra segelfartyg, och bland roddfartygen funnos fullt moderna både stora galärer och halvgalärer. Hela denna svärm var att räkna med i trakterna vid Finska viken.

Ankarstiernas försök till en landstigning på Retusaari 1705 hade misslyckats, emedan skeppen till följd av det ringa vattendjupet kring ön icke kunde komma på skjutavstånd för att med sin eld betäcka landstigningstruppen, vilken för övrigt icke var tillräckligt stark. Hans förslag till amiralitetskollegium att bygga lätta fartyg (som även kunde framdrivas med rodd) var nog vad beträffar själva tanken riktigt, men det kom för sent, för att svenskarna skulle kunnat hinna i fatt ryssarna på detta område. Dessutom fattades folk för att bemanna så stora galärer, att de skulle kunnat upptaga striden med de stora ryska, som förde 500 mans besättning.

Mot Ankarstiernas förslag anförde Wachtmeister som nämnt, att även om lätta fartyg byggdes och flottan med deras tillhjälp skulle lyckas återtaga Retusaari och förstöra Kronslott, måste svenskarna för att kunna b e h å l l a ön varaktigt besätta den med några tusen man, men därtill fordrades uppförandet av

bostäder, magasin med spannmål och krigsförnödenheter m. m. Det var ju också klart att ryssarna, det första isen lade sig, skulle från Ingermanland komma tillbaka till Retusaari, dit de icke behövde mer än 1 timmes färd och därpå återtaga ön. Då nu både folk och förråd fattades, såvida de icke skulle tagas från de redan otillräckliga och illa försedda stridskrafterna i Estland och Finland, avstyrkte han — med rätta — hela förslaget. Ett tillstyrkande skulle även inneburit att övergiva det flottbyggnadsprogram han hade order att följa, vilket avsåg att uppehålla linjeskeppsflottans stridsvärde så, att denna flotta trots den slitning den utsattes för — genom konvojeringarna, blockadtjänsten, razziorna efter kapare, de åt olika håll utsända eskadrarna och i synnerhet de krävande transporterna för härens räkning — skulle kunna upptaga striden med danska flottan, som i motsats till den svenska år efter år legat stilla och icke slitits.

Vad beträffar styrkan av den årliga till Finska viken utsända eskadern, den s. k. Nyenska eskadern, är det ett faktum att amiralitetskollegium velat sätta i sjön starkare eskadrar än som skedde men icke kunnat. Man måste komma ihåg att det var defensionskommissionen, som hade avgörandet vid bestämmandet av eskaderns storlek. År 1704 hade kommissionen avslagit de Prous anhållan om förstärkning av 1 linjeskepp och 3 fregatter, men Wachtmeister, inseende behovet, påtog sig ansvaret och lät utrusta fartygen, varvid han sålunda handlade utöver sin befogenhet, och kommissionen fann sig nödsakad att godkänna åtgärden samt ombesörja anskaffandet av medel till skeppens utredning. Det är alltså oriktigt att giva Wachtmeister skulden för att Nyenska eskadern icke var så stark, som den borde varit. Orsaken härtill var naturligtvis brist på medel, enär övriga uppgifter, som ålågo flottan — vilka knappast syntes för allmänheten — krävde stora summor, främst de dyrbara transporterna till och från Polen. Då den vid Thorns erövring

fångna sachsiska häravdelningen jämte ett stort antal sjuka svenska soldater, hundratals kanoner och en mängd annat krigsbyte, skulle överskeppas till Sverige, nödgades Wachtmeister härtill använda 8 av flottans rangskepp och 10 andra krigsfartyg. Transporten skedde vintertid, varunder flottan råkade ut för snöstormar och skingrades, ett skepp förliste och övriga gjorde haverier, så att de, då de slutligen återkommo till Karlskrona, där måste undergå en dyrbar reparation.

Jag har sagt, att flottans ekonomiska ställning var undergrävd redan från krigets början, och även visat de ansträngningar Wachtmeister gjorde för att hålla verket uppe. De skrivelser han i sådant syfte avlåtit till konungen, rådet, statskontoret och andra myndigheter äro som nämnt legio.

Skulden drabbar icke Wachtmeister eller eskadercheferna, icke myndigheterna hemma eller befälhavarna i Östersjöprovinserna, att Ryssland, som vid krigsutbrottet icke ägde en båt i Finska viken, 7 år därefter, på svenskt område innehade den ypperligaste örlogsbas och därifrån kunde sätta en hel flotta i havet. Ty även om man utgår därifrån, att Karl XII handlade både politiskt och militärt riktigt, då han efter Dünaslaget beslöt att med samlad kraft avsätta August och krossa dennes sachsiska här och sålunda, i stället för att söka skilja sina båda fiender åt, än fastare tillknöt förbundet mellan dem, även om man anser att detta var riktigt, så är Karls krigföring, sedan han tillintetgjort nämnda här, icke desto mindre, enligt förf:s mening, hart när oförklarlig, då han stannar i Polen och invänntar att August skall uppsätta nya härar i Sachsen, i stället för att genom en inmarsch i detta land sätta honom ur spelet. Under de nära 6 år, som Karl XII uppehöll sig i Polen och Sachsen, låg huvudhären i läger mer än halva tiden. De oerhörda ansträngningar, för vilka trupperna under mellantiderna utsattes, nödgade Karl i viss mån till dessa långa uppehåll. Ett sådant krigföringssätt föranledde emellertid uppskov med avgörandet,

och fienden fick rundlig tid att organisera och öva sig. Under denna långa tid utkämpades i Polen endast två verkliga fältslag: av konungen själv vid Kliszov (1702) och 3 1/2 år därefter av Rehnsköld vid Fraustadt, båda mot Augusts sachsiska härar.

Av övriga krigshändelser erinra vi om Lybeckers ingermanländska fälttåg, vilket, ehuru det misslyckades, är väl värt att ihågkommas. Vi ha sett den förskräckelse som den finska härens övergång av Neva åstadkom i Petersburg, att invånarna flydde till citadellet, ja ända till Retusaari. Hade den finska hären då anförts av en verkligt dugande general och varit några tusen man starkare, väl utrustad med proviant och försedd med belägringsartilleri, är det som nämnt troligt att Petersburg och övriga anläggningar i Nevamynningen hade kunnat förstöras. I alla händelser skulle ett kraftigt angrepp mot dem nödgat tsar Peter att från huvudarmén sända avsevärda förstärkningar till Ingermanland, och man kan taga för givet, att tsaren själv skyndat dit, vilket naturligtvis skulle i hög grad underlättat Karl XII:s företag i hans ryska fälttåg.

Men Lybeckers ingermanländska fälttåg visar oss även ett vackert prov på samarbete mellan här och flotta. Ankarstierna hade ju under hela fälttåget på allt möjligt sätt lämnat hären sitt värdefulla stöd. Och till sist räddade han under en svår årstid och i närheten av den ryska örlogsbasen hela den finska armén från total undergång, så när som på hästarna — av dem voro dock många utslitna —, vilka i brist av transportfartyg icke kunde tagas ombord.

*

Förgäves lär man i krigshistorien få söka efter ett större fälttåg, vars närmare planläggning är så föga känd och om vilket åsikterna äro så motsatta, som Karl XII:s ryska fälttåg 1708—1709. Och dock är ju detta Sveriges största och på

samma gång olyckligaste militära företag. Den storstrategiska plan, som i början av 1890-talet tillades Karl XII och vilken skulle avsett ett samlat anfall mot Ryssland från en båge över halva Europa, vars vänstra ändpunkt låg vid Finska viken (Lybeckers finska armé) och den högra i kosackernas land vid nedre Don, under det att konungen själv med huvudhären framgick i mitten, saknar allt stöd i urkunderna och skulle för övrigt varit otänkbar med den tidens vägnät och dåliga kommunikationer med därav följande outvecklade underrättelseväsende. Vi lämna denna plan, som haft så många eftersägare, ur räkningen.

Vad nu särskilt Lybecker angår, har han som sagt icke mottagit någon order från Karl XII rörande sitt ingermanländska fälttåg utan gjort upp sin egen plan och på eget initiativ infallit i Ingermanland, vilket ju även lades honom till last vid den generalkrigsrätt som nio år därefter dömde honom till döden. Ej heller har Lybeckers fälttåg stått i något som helst samband med Lewenhaupts företag, ty när den senare tågade inåt Litauen måste Lybecker uppgiva hoppet även om en samverkan med den livländska hären, vilken han trott skulle dirigeras mot Ingermanland. Lybeckers fälttåg var ett isolerat företag, ett företag för sig. Karl XII:s ryska fälttåg sommaren och hösten 1708 står alltså icke vare sig direkt eller genom Lewenhaupt i något samband med Lybeckers fälttåg i Ingermanland, ehuru alla tre arméerna opererade samtidigt och mot samma fiende. Vi kunna alltså även lämna den olycklige Lybecker åt sitt öde.

Under Karl XII:s uppehåll i kvarteren nordväst om Minsk våren 1708 ha i hans militära omgivning, särskilt av generalkvartermästaren Gyllenkrok, vilken bäst kände till vägarna, och Lewenhaupt, som ju var förtrogen med ryssarnas ödeläggande krigföring, och även av Piper dryftats planer av annat slag än en direkt framryckning över Smolensk mot Moskva. Däremot torde fältmarskalken Rehnsköld med sin blinda tro på konungens lycka icke uttalat sig mot den äventyrliga planen, åtminstone ej

sedan han förstått att konungen bestämt sig för densamma. Enligt Gyllenkroks plan skulle frammarschen genom Litauen i riktning mot Smolensk som nämnt egentligen vara avsedd att tjäna såsom en demonstration mot ryssarna för att avleda deras uppmärksamhet från ett väl förberett anfall på Pskov och Petersburg, som jämte återerövringen av de viktiga fästningarna i Östersjöprovinserna borde utgöra det närmaste målet.

Till denna och andra planer, vilka gingo ut på en återerövring av det förlorade i Östersjöprovinserna, har konungen lånat sitt öra, men de ha alla undanträngts av den vida djärvare och mera ovanliga planen att gå rakt på Moskva. Där har Karl XII tänkt sig det stora slutmålet, fiendens militära krossande och politiska kuvande. Grunddragen av denna jättelika anfallsplan torde mognat till utförande våren 1708 i kvarteren i närheten av Minsk. Själv skulle ju konungen med huvudhären över Smolensk tåga direkt på den ryska huvudstaden, och Lewenhaupt under marschen genom Litauen stöta till honom med sin kolonn jämte stora förråd. Och längre söderut skulle Stanislaus med den polska hären och Krassows kår rycka in i Ukraina för att där söka förening med kosackerna. Meningen var alltså att från Polen, Livland—Kurland och Ukraina tre arméer av sammanlagt omkring 70.000 man svenska och polska trupper skulle marschera mot det inre av Ryssland. Där borde, hoppades man, upprorslågan riktigt flamma upp vid svenskarnas ankomst. Förhoppningar torde även hysts i högkvarteret på hjälp av turkarna, vilka ju borde begagna sig av tillfället att kunna återtaga Asov. Denna plan var i sig själv både enkel och storslagen. Men vid vid dess uppgörande hade Karl XII tyvärr räknat med faktorer, som han icke behärskade eller som icke läto sig kommenderas av hans kungliga vilja.

Stanislaus, som från Litauen återvänt till Polen för att tillsammans med Krassows kår nedslå upprorsrörelsen, lyckades icke häri. Hans armé blev i stället på hösten slagen av den polska

kronfältherren Sieniawski, och sedan denne följande vår förenat sig med den ryska kåren under Goltz led Stanislaus' här ett allvarsamt nederlag på gränsen mellan Podolien och Galizien. Därmed var all utsikt till samverkan med den polska krigsmakten utesluten. I själva verket hade någon sådan utsikt knappast funnits, då ju Karl XII själv icke lyckats ena polackerna. Det hör till den myckna tragiken i Karl XII:s strävanden, att grundtanken i hans polska politik, en sammanslutning mellan Sverige och Polen mot Ryssland aldrig blev till verklighet. Vi kunna alltså lämna både Stanislaus och hans här samt Krassow och dennes kår såsom hjälpmedel åt Karl XII för hans tåg mot Moskva. Den planen strandade redan innan den skulle sättas i verket. Därmed var Karl XII berövad det krafttillskott av omkring 20.000 man, varpå han räknat.

Det andra krafttillskottet, de stora förråd, som av Lewenhaupt skulle tillföras huvudhären, berövades som sagt denna därigenom att Karl XII vid Tatarsk omlade sin operationslinje, från en framryckning i nordostlig riktning till en marsch i nästan sydlig, utan att invänta Lewenhaupt, varigenom ryssarna fingo tillfälle att anfalla generalen, som såg sig tvungen att förstöra de medförda förråden för att de icke skulle hindra hans egen marsch eller tillfalla fienden.

Lewenhaupt har som bekant mycket klandrats för sin långsamma marsch; påtagligt är också att hans framryckning försiggått synnerligen långsamt. Men att härvid kasta all skuld på generalen är icke rättvist. Vid ett bedömande av förhållandet mellan Karl XII och Lewenhaupt bör man ej utgå allenast från den unge konungens ståndpunkt, utan även åtminstone i någon mån söka att sätta sig in i den underlydandes ställning. Sedan Karl XII i januari 1702 lämnat Kurland, då Lewenhaupt ännu innehade ett underordnat befäl, hade denne icke sammanträffat med konungen förrän i Smorgon i mars 1708. Under tiden hade Lewenhaupt på ett utmärkt sätt lett ett flerårigt fälttåg i Kurland,

vunnit tre segrar och en gång räddat ställningen på hela krigsskådeplatsen. Han hade framställt sina välbetänkta och på noggrann kännedom om ryssarnas krigföringssätt grundade åsikter om huru kriget skulle kunna upptagas med Ryssland, och han såg sig kallad att spela en viktig roll i detta krig. Han var nu general och generalguvernör i Riga. Under dessa förhållanden var det helt naturligt, om han både väntat och hoppats att få någon inblick i konungens avsikter. Men han återvände från konungen i maj lika okunnig om dennes förestående rörelser som den simplaste soldat. Att detta måste gräma en person i Lewenhaupts ställning är givet.

De hängivna beundrarna av allt vad Karl XII gjort hava — säger general *Nordensvan* — uttryckt sin förtjusning över denne konungs tystlåtenhet och däri sett en medverkande orsak till hans framgångar. Men illa skulle det stå till i en armé, där talträngdheten vore så utpräglad, att högste befälhavaren ej vågade anförtro sina tankar åt sina närmaste medhjälpare, i synnerhet när dessa voro prövade och i krigets konst erfarna män. Och i detta fall var det ingen som bättre än Lewenhaupt hade erfarenhet av tsarens krigföringssätt.

Den brist på förtroende, som konungen visat en man med Lewenhaupts förtjänster genom att icke meddela honom ändamålet med det lämnade uppdraget, måste menligt inverka på dess igångsättande och på dess ledning. Generalen hade ju ej ens fått veta så mycket om riktningen av den marsch han skulle företaga, att han kunnat jämföra sina kartor med högkvarterets, vilket också åstadkom en rubbning av marschen. Han fick för sent vetskap om sin uppgift och kom därför för sent i väg, vartill även bidrog, att samlandet av de stora förråd han skulle medföra och utrustningen av transportmedel till dessa förråd krävde längre tid, än den konungen hade beräknat; i Stockholm trodde man icke att han i det utblottade Livland skulle kunna anskaffa vad som där erfordrades. Penningar tröto och den från Sverige

väntade transporten av förnödenheter dröjde. Många officerare vid de regementen, som voro avsedda att deltaga i tåget, sökte — fast förgäves — avsked eller tjänstledighet, ett tecken till krigsleda. Att marschen sedan gick långsamt var en naturlig följd av de dåliga vägarna, som genom det ständiga regnandet voro sämre än vanligt, i förening med den stora mängd slaktboskap och bräckliga fordon som medfördes.[1] Han skulle ju transportera 3 månaders proviant för varje regemente i sin egen här och en del förnödenheter för den kungliga hären, huru mycket omtalas icke. Slutligen hade tillräckligt antal trosskuskar ej kunnat anskaffas, utan en stor skara, enligt uppgift 1.500 soldater, av Lewenhaupts armé måste kommenderas att köra trossvagnarna.[2] Alldeles obefogat är klandret mot Lewenhaupt för att han lät sina underbefälhavare marschera självständigt var för sig, ty denna åtgärd förestavades av den nya av konungen påbjudna förplägnadsordningen, som överlät åt varje överste att under marschen sörja för sitt regemente, vilken åtgärd emellertid visade sig högst besvärlig för den gemensamma ledningen. Ty generalen kunde icke äga konungens auktoritet över de ofta självrådiga överstarna[3] och ägde ej heller — det medgives gärna — dennes ovanliga förmåga att släppa underlydande befälhavare på fri hand och likväl, då strid väntades, genast hava dem samlade för att bryta lös mot fienden.

Enligt ett par författare skulle Lewenhaupts kolonn varit avsedd att utgöra "en rörlig bas" för huvudhären, huru länge säges icke, ett senare påstående. Någon urkund som bestyrker

[1] "Det är intet nytt", skriver Lewenhaupt i sin berättelse, "att vid ett endaste regemente över 100 hjul om dagen gingo sönder" (på de hårt lastade proviantvagnarna); seldon brusto oupphörligen och hästar stupade.

[2] Hallendorff: Karl XII och Lewenhaupt 1708, sid. 100.

[3] Att några av dem gjort sig saker till pliktförsummelse och ränker, torde vara säkert.

att detta skulle varit konungens avsikt — själva uttrycket fanns icke då — har jag icke lyckats finna, och en sådan torde bli svår att framlägga, ty till "en rörlig bas" — även om den icke skulle räckt mera än några få veckor — för en armé av 38.000 man hade erfordrats oerhörda förråd, som Lewenhaupt icke hade kunnat anskaffa, än mindre framföra en sträcka av omkring 700 km. på de eländiga vägar, som stodo till hans förfogande. Och om konungen verkligen ämnat använda Lewenhaupts kolonn som en rörlig bas för sin egen armé, då är det ännu obegripligare, att han gick ifrån denna bas, innan han emottagit någon rapport från generalen själv, att denne var i säkerhet; i ett så viktigt fall och då konungen ämnade slå in på en alldeles ny väg och därmed ökade avståndet mellan sin egen här och en väntad hjälphär, borde uteblivandet av Lewenhaupts rapport varit avgörande. Måhända har uppgiften tillkommit för att förstora betydelsen av de förlorade förråden och sålunda på Lewenhaupt vältra skulden för fälttågets olyckliga utgång. Förlusten var i alla händelser mycket stor, och ännu en av Karl XII:s beräkningar hade slagit fel.

Återstår Mazepa. Ehuru polack till födsel och sympatier och oaktat polackerna i ännu högre grad än ryssarna hatades av kosackerna i Ukraina hade han genom en rad intriger för omkring tjugo år tillbaka lyckats bli vald till de senares hetman, och han hade förstått att under hela denna tid, trots åtskilliga angivelser för trolöshet, vinna och än mer behålla tsar Peters synnerliga tillit och bevågenhet. Kort efter sin kröning hade Stanislaus sökt vinna Mazepa, men det var först efter freden i Altranstädt som den senare försiktigt började närma sig Stanislaus, och under Karl XII:s marsch genom Polen hade underhandlingar i största hemlighet förts mellan hans utskickade och Stanislaus' parti.

Samtidigt har Mazepa till tsaren inberättat vad han erfarit om svenskarnas planer. Inför Stanislaus har han låtsat vilja

återförena Ukraina, Severien och övriga randstater med Polen, mot löfte om att få ett par polska voivodskap och furstetitel, för honom det viktigaste; och inför kosackerna, som icke ville lyda under polackerna, har han antagit rollen av den nationelle frihetshjälten. Av sina personliga fiender blev Mazepa emellertid angiven för tsaren att stå i förbindelse med konung Stanislaus och trakta efter tsarens sin rätte härskares liv, men även denna gång lyckades han lura en så skarpsynt man som Peter; han fick angivarna utlämnade och lät hänga dem.

Gent emot underhandlingarna med Mazepa, som egentligen fördes av konung Stanislaus' parti, tyckes Karl XII, van att uteslutande lita på sin egen kraft, till en början förhållit sig tämligen likgiltig. Att de i nämnvärd grad skulle hava inverkat på hans fälttågsplan, sådan den torde utformats våren 1708, är icke troligt. Det är först sedan Karl vid Tatarsk funnit, att han icke mäktar över Smolensk framtränga direkt mot Moskva, som han börjar allvarligt lyssna till Mazepas förespeglingar om hjälp. Men ej ens då tänker han sig ett tåg till det egentliga Ukraina. Det är Severien det gäller. Å andra sidan låter Mazepa, som blir alltmer ängslig över vad som skall inträffa vid svenska härens annalkande, i kyrkorna bedja, att Gud måtte bevara hans länder för de svenska kättarna, och han lyckönskar tsaren till dennes senaste framgångar.

Vi ha nu sett hurudan den man var, som Karl XII kom att taga i sitt beskydd och vilkens inflytande på hans krigföring blev allt utom lyckligt. Mazepa var en ovanligt stor skälm, ännu opålitligare än August II och vida överträffande denne i karaktärens låghet och framför allt i grymhet.

Det var i Tatarsk som Karl XII, dittills van att trotsa omständigheterna, helt oförmodat befann sig stå inför hinder som han icke kunde övervinna. Efter många ansträngningar och umbäranden hade han lyckats föra fram sin här nästan intill ryska gränsen, och detta under vidriga naturförhållanden, i san-

ning ett storartat bevis på truppförarekonst. Men ett stycke på andra sidan gränsen hade tsaren intagit en fördelaktig ställning bakom en liten ströms sumpiga stränder, och genom förhärjande även av sitt eget land sökte han nu förhindra svenskarnas vidare anmarsch. Den under sommaren ogynnsamma väderleken hade fortfarit, och vad som av de knappa förråden ej redan uppätits förstördes av det ideliga regnandet. Hungersnöd hotade, och soldaterna av de värvade regementena började löpa över till fienden. Till Smolensk var avståndet visserligen ej mer än 80 km., men till Moskva hade man ännu omkring 500, och på andra sidan gränsen voro vägarna i grund förstörda och alla broar uppbrutna; något underhåll för hären var ej att påräkna, ty så långt ögat kunde nå, syntes hela gränstrakten stå i lågor. Att under dessa förhållanden konungen kände sig rådvill om vad han nu skulle företaga sig, är sannerligen ej att undra över; motsatsen vore att tillskriva Karl XII en alltför långt driven sorglöshet. Ty, även om man vill söka skildra läget så litet bekymmersamt som möjligt, lär det svårligen kunna förnekas, att konungen var isolerad och utan känning med någon som helst operationsbas, att han var utan säkra underrättelser från Lewenhaupt med dennes kår och likaså från Stanislaus med den polska hjälphären och från Krassow med dennes kår.

Konungen måste ändra sin plan, men åt vilket håll? För första gången i sitt liv kände sig Karl XII tveksam. Han gick till generalkvartermästaren Gyllenkrok, som bäst borde känna vägarna och landet, för att höra dennes mening om åt vilket håll armén nu borde vända sig. Då Gyllenkrok, som mest av alla velat avstyra det äventyrliga företaget att utan stöd av en säker operationsbas tränga djupt in i Ryssland, fann sig ha svårt att yttra något, i synnerhet som han ju icke kände konungens plan, skall konungen (enligt G:s uppgift) ha svarat: "Jag har ingen dessein". Gyllenkrok uppsökte då Rehnsköld och Piper, men någon gemensam överläggning kunde ej äga rum, ty ovänskapen

mellan konungens två främsta män hade nu gått så långt, att de ej ens ville tala vid varandra. Båda voro emellertid ense med Gyllenkrok däri, att då vägen över Smolensk mot Moskva till följd av ryssarnas förskansningar och ödeläggelser var oframkomlig, och då man visste att konungen aldrig skulle låta förmå sig till ett återtåg över Dnjepr, enda utvägen vore att söka komma fram till Severien för att i det bördiga och av kriget oberörda landet förlägga hären i vinterkvarter och sedan, när armén vilat ut och samlat tillräckliga förråd, återupptaga operationerna. Gyllenkrok bad emellertid konungen att invänta Lewenhaupts ankomst, innan tåget till Severien anträddes, och åtog sig även, enligt egen uppgift, att trots alla svårigheter skaffa underhåll åt hären i åtta dagar, blott konungen ville vänta, men förgäves. Lewenhaupt blev alltså lämnad åt sitt öde, vilket av Mankell betecknas som en "obegriplig förblindelse". Beslutet om tåget till Severien fattades av konungen den 14 september. Därpå bröt avantgardet upp under natten och huvudhären följande dag.

Ännu dröjde Mazepa att taga det avgörande steget. Först då han erfor, att Mensjikov — som anat oråd — var på väg att uppsöka honom, lämnade han sin huvudstad Baturin. Han mottogs i högtidlig audiens av Karl XII i Gorki den 29 oktober, men icke i spetsen för en talrik här utan som en flykting åtföljd av endast ett par tusen kosacker, ty de andra hade rymt, då de fått veta att Mazepa ämnade föra dem mot ryssarna. Men det oaktat fattade konungen snart tycke för den livlige gubben — han var omkring 70 år — som med sitt latinska hälsningstal, utan att på minsta sätt hänsyfta på svenskarnas motgångar, utbad sig deras mäktige konungs beskydd för sina lidande och av tsaren förtryckta undersåtar. Och då han sedermera efter audiensens slut inbjöds till den kungliga taffeln, nedlade han inför konungens fötter insignierna av hetmansvärdigheten, till

tecken att han ville troget tjäna honom intill det sista, vilket mycket smickrade Karl XII.

Men detta trohetsbevis var, som vi sett, av ringa värde. Fem dagar därefter intog den på högra sidan av Karl XII framtågande Mensjikov Mazepas huvudstad, som blev fullständigt skövlad och därefter nedbränd, till stor skada för Karl XII, som ju räknat på att få förfoga över de förråd av livsmedel och krigsförnödenheter, vilka Mazepa där hade samlat. Det var, som Stille påpekar (i Karl XII:s fälttågsplaner), en försummelse av konungen, att han, efter erhållen underrättelse om olyckan vid Liesna och sedan han ställt sig på Mazepas sida, icke så skyndsamt som möjligt ryckte fram för att sätta sig i besittning av kosacklandets huvudstad. Baturin kunde sålunda ej användas såsom stödjepunkt. Då därtill kom att flera av Mazepas förnämsta anhängare genast blevo avrättade och många av invånarna massakrerade, hade det lillryska folkets avfall till den svensk-polska sidan ögonblickligen drabbats av en fruktansvärd vedergällning från den storryska. Att hetmannens residens omedelbart efter hans förening med svenskarna mot storryssarna träffats av en sådan hämnd och förödelse, måste givetvis göra det kraftigaste intryck på befolkningen i Ukraina. Till yttermera visso lät tsaren bannlysa den avfällige Mazepa och bränna honom "in effigie" samt utkora en ny hetman, Skoropadski, densamme som överlämnat det viktiga Starodub.

Tsar Peter hade nu först omöjliggjort Severiens användande såsom operationsbas för Karl XII. Därpå hade han och Mensjikov i förening genom energiskt ingripande redan före Karls ankomst till Ukraina nära nog oskadliggjort följderna av Mazepas avfall, varigenom den hotande inre fara för Ryssland, varpå Karl XII räknat, åtminstone tillsvidare avvändes. Härtill kom att tsarens krigföring i Ukraina underlättades och Karls försvårades.

Förhållandena i Ukraina voro nu likartade med dem i Polen, ehuru ännu värre. Mot Mazepa stod Skoropadski, liksom storkronfältherren Sieniawski stod mot konung Stanislaus i Polen.

Det är sant, att en fältherre även måste räkna med oförutsedda omständigheter, krigshasard, ett oblitt öde, ogynnsam väderlek m. m. Men att en fältherres alla beräkningar i vad de gälla väntade hjälpkällor eller krafttillskott slå fel eller alldeles utebli, är dock något mindre vanligt. Att så inträffade i Karl XII:s ryska fälttåg, berodde som nämnt i första hand på det osäkra i hans beräkningar, delvis en följd av det osäkra politiska läget i Polen och Mazepas dubbelspel. Den enda hjälpkälla, som konungen oavsett ovissa politiska händelser kunde fritt förfoga över vid fälttågets början 1708 och vilken därför också borde varit den säkraste, var Lewenhaupts stora förråd, men även de uteblevo som vi sett alldeles, och de voro för övrigt icke tillräckliga för härens hållande i kraft under hela fälttåget. Att som på vissa håll gjorts, söka fritaga ledningen från all skuld till de inträffade missödena och vältra över skulden på konungens underbefälhavare, är i hög grad orättvist, ty missödena hängde samman med krigslägets bedömande, förberedelsernas vidtagande och stabstjänstens utförande i högkvarteret. Om man än aldrig så mycket beaktar, att en fältherre vid planläggningen av ett fälttåg ofta måste räkna med sannolikheter, synes det som de av Karl XII vidtagna förberedelserna till en operation mot hjärtat av Ryssland varit alltför svaga för att berättiga till framgång, icke minst beträffande själva grundvalen för fälttågets genomförande, ett enigt Polen, som ju Karl XII aldrig lyckats åvägabringa.

Men även om tsaren icke hade ödelagt de trakter i Ryssland, där den svenska hären skulle framgå, utan nöjt sig med att på annat sätt söka förhindra dess framryckning, återstår alltid spörsmålet: huru har Karl XII tänkt sig

att kunna föda armén under tåget från ryska gränsen till Moskva? Någon mellanbas hade han icke; tåget till Severien var en nödfallsutväg, som icke ingick i den ursprungliga operationsplanen, en framryckning över Smolensk till Moskva. Vi nödgas då antaga, att konungen verkligen tilltrott sig om att kunna föda sin här i Ryssland på samma sätt som han gjort i Polen under de vidsträckta marscherna i detta land. Men i Polen hade konungen kunnat operera efter behag, därför att segern vid Kliszov gav honom full operationsfrihet, underhållet var lätt att ordna och härens ersättningsväsende betryggat från Sverige. Vid tåget till Ryssland däremot voro förhållandena helt olika. Där hade något slag, som i ovanberörda avseende kunde jämföras med Kliszov, icke utkämpats under härens marsch till ryska gränsen, underhållet var i hög grad försvårat och på härens förnyelse kunde konungen icke räkna. Huru man än söker tänka sig in i Karl XII:s ryska fälttågsplan, kommer man till det resultat att, även om förberedelserna rörande härens underhålls- och ersättningsväsende kunde under gynnsamma omständigheter anses vara tillräckliga för ett tåg till ryska gränsen, voro de för en operation mot Moskva icke tillfyllest för målets vinnande.

Längre än till Tatarsk gick det inte. Och när omläggningen av operationslinjen där skedde genom Severien, förändrades läget. En dylik omläggning av operationslinjen för en armé av några och 30.000 man är visst icke något lätt företag. Den kräver i regel tidsödande nya baserings- och förbindelseanordningar för hären. Den består icke blott i ett ombyte av marschriktning, icke i en avböjning i en hastig "rockad".[1]

Följderna av operationslinjens omläggning några mil söder om Smolensk blevo som sagt förlusten av Lewenhaupts träng, att den kortaste förbindelsen med hemorten uppgavs, att ersätt-

[1] Karl XII på slagfältet, sid. 626.

ningsmöjligheterna för hären minskades och att det strategiska läget försämrades.

"Ryssarna fingo" — säger *Wikander* — "en fördelaktig flankställning mot konungens avsedda operationslinje öster ut, liksom även mot hans förbindelselinje väster ut, varav de ej voro sena att begagna sig. De avklippte den förra linjen vid Potjeppasset och gjorde efter hand förbindelsen med Polen så osäker, att det slutligen blott återstod för den nordiska hären att förlägga sin reträttväg söder ut mot Svarta havet."[1]

Tar man i betraktande att Karl XII:s mål var Moskva, förefaller onekligen hans marsch rätt egendomlig.

I mitten av september stod Karl som sagt vid Tatarsk *500 km.* från Moskva (Smolenskvägen).

Den 25 september—16 oktober var hären förlagd kring fästet Mglin med högkvarteret i Kostenitji *560 km.* från Moskva (Brijansk-Kalugavägen, som var stängd, sedan fienden besatt Potjeppasset) för att invänta det vilsekomna avantgardet och Lewenhaupts efterblivna kolonn.

Den 18 november framkom hären till Romny nära *1.000 km.* från Moskva (över Kursk—Orel—Tula, och något längre väg över Bjelgorod—Voronesch—Tula), d. v. s. dubbelt så långt från målet som för något mer än 2 månader tillbaka. Hela arméns styrka hade nu nedgått från 49.500 man till något över 30.000.[2]

Här i trakten blev armén förlagd i goda kvarter under en månads tid, men den var nära nog instängd av ryssarna, som

---

[1] Anf. arb., sid. 135. Spärr. här.

[2] E. Carlson: Slaget vid Poltava (i Hist. stud. tillegn. C. G. Malmström), vilken siffra godtagits av Stille i Carl XII:s fälttågsplaner 1707—1709, sid. 133.

Lewenhaupts här hade förlorat omkring 5.500 man, den kungliga hären nära 14.000 man, en stor procent, då endast ett verkligt fältslag utkämpats av denna här.

på parallellvägar åtföljt svenskarna, och dess förbindelser voro så gott som avbrutna. I söder och öster omgåvos svenskarna av en rad fästen, på östra sidan stod ryska armén i en obehaglig närhet, och dess kavalleri, reguljära och irreguljära trupper, omfattade nära nog svenskarna både i norr och söder. Tillförsel av krigsförnödenheter till hären var utesluten. Och till övriga svårigheter kom nu en ovanligt skarp köld, mot vilken svenskarna med sina slitna persedlar och i saknad av tillräckliga vinterplagg hade svårt att reda sig. Efter de upprivande striderna[1] och tröttande marscherna under vintermånaderna sammandrogs hären så småningom mellan de båda parallellfloderna Vorskla och Psiol.

Orsakerna till det ryska fälttågets totala misslyckande äro, förutom det redan omnämnda uteblivandet av de av Karl XII påräknade hjälpkällorna och krafttillskotten, dels vidriga naturförhållanden och dels strategiska missgrepp av den högsta ledningen. Sommaren 1708 var ovanligt kall och regnig, vilket senare i hög grad fördröjde marschen både för den kungliga hären och Lewenhaupts kolonn; men samma väderlek försvårade också fiendens rörelser. Kom så den tidiga vintern med snöstormarna på Ukrainas öppna slätter, vilka voro värre än vanligt, ty vintern 1708—1709 var i hela Europa skarpare än någon föregående i mannaminne. Hela Östersjön låg frusen, och man kunde köra över både Öresund och Bälten. Då nu svenska hären i Ukraina icke var rustad för den oerhört stränga kölden, fröso tusentals soldater ihjäl eller fingo händer och fötter förfrusna.

[1] Vid stormningen av Viprek (7 jan. 1709) blevo 6 av arméns bästa infanteriregementen så till befäl som manskap alldeles upprivna, 3 av härens bästa överstar stupade jämte en mängd andra officerare, 1.100 man förlorades. Bland de flera hundra sårade voro fältmarskalken Rehnsköld och 1 generalmajor.

I den vackra rytteristriden vid Krasnotkursk (11 febr.) förlorade fienden omkring 1.000 man.

Den på våren hastigt inträffade värmen åstadkom vid snösmältningen stora översvämningar — vida sträckor av det öppna landet sattes under vatten — som i förening med den tryckande värmen alstrade sjukdomar. Ej bättre blev det på sommaren, ty då var värmen rent av olidlig — nätterna voro kalla — i synnerhet lär detta varit fallet vid Poltavaslaget och dagarna därefter, då svenskarna i tre dygn voro nästan hela tiden i rörelse.

Liksom Karl XII hade fört krig icke mot Polen men i Polen, förde han krig icke mot Ukraina men i Ukraina och blev även småningom allt djupare invecklad i landets inre förhållanden, till ännu större skada för de folkslag han ville hjälpa. När de saporogiska kosackerna på Mazepas inrådan äntligen (30 mars) övergingo på svenskarnas sida, lovade konungen dem att icke ingå fred med tsaren utan att därvid deras frigörelse från Ryssland erkändes.[1] Deras öde blev det tänkbarast grymma.

Vad slutligen angår de strategiska missgreppen så var tåget från Tatarsk genom de vilda och ovägade stora skogstrakterna till Severien förenat med mödor och umbäranden, om vilka vi icke kunna göra oss en föreställning samt med oerhörd uppoffring av manskap, hästar och tross.[2] Enligt flera uppgifter skall nära $^1/_3$ av hären förlorats under denna marsch. Att åt gunstlingen Lagercrona hade anförtrotts befälet över avantgardet var även ett missgrepp, ty förutom att han gick vilse, visade det sig att han icke förstod sin uppgift. Han skulle slå broar, laga vägar och besätta några platser i Severien framför allt passet vid

[1] Av deras krigarskara, omkring 15.000 man söder om Dnjepr, tyckes endast ⅓ tagits i anspråk.

[2] Den 19 sept. hade Karl XII med huvudhären vid Kryczew utan något motstånd från ryssarnas sida gått över floden Soz, men på andra sidan vidtog ett 200 km. brett skogsbälte som hären måste genomtåga, innan den efter att ha överskridit ännu en flod (Iput) nådde Severiens fruktbara slättbygd (i närheten av Mglin), varifrån inbyggarna dock överallt flytt från sina hem, ty ryssarna hade redan börjat bränna landet.

Potjep. Men att skjuta skulden på honom för att svenska armén icke kunde taga vinterkvarter i Severien är dock väl starkt, då hela hans styrka utgjorde allra högst 4.000 man och 4 kanoner — enligt andra uppgifter 3.000 man[1] — och de ryska generalerna voro synnerligen påpassliga. Betänklig är även konungens uraktlåtenhet att icke, medan det ännu var tid och trupperna voro fullt marschdugliga, genom ett beslutsamt återtåg till Litauen rädda armén ur ett läge, som blev allt svårare. Ett återtåg borde väl icke varit en skam, det hade många stora fältherrar gjort ända från antikens krig och bland svenskar Gustaf Adolf, Banér, Torstenson och Karl X Gustaf.

I Ukraina kunde Karl XII icke utan från Polen eller Turkiet tillförda avsevärda förstärkningar av trupper, utrustningsföremål och krigsförnödenheter upptaga anfallsrörelsen mot Moskva. Att inledningen till en sådan operation skulle varit de under vintern företagna anfallsstötarna österut, är ej gärna möjligt, ty de därtill använda styrkorna voro ej nog stora. Men dessa företag och de upprivande marscherna under den stränga kölden utmattade hären och bidrog i väsentlig mån att minska dess styrka och stridbarhet. Under vintertåget från Romny till Gadjatj och Veprik (70 km.) samt vid stormningen av det senare fästet hade Karl XII enligt flera samtida uppgifter, förutom sjuka och skadade i stort antal, förlorat över 4.000 man,[2] och av dem hade flertalet frusit ihjäl vid kamperingen under bar himmel. Att konungen icke gjorde allt för att spara en här, på vars förnyelse han ej säkert kunde räkna, kan ej gärna förklaras på annat sätt än att han icke anade, att det avgörande

[1] E. Munthe, anf. arb. sid. 480, uppger 1.000 man kavalleri och 2.000 man infanteri.

[2] Poniatowski skattar förlusten till 6.000 man. (Hist. tidskr. 1890, sid. 202.) Enligt andra uppgifter skall hela förlusten på detta tåg av dem som dött, blivit krymplingar eller för framtida tjänst odugliga, hustrur, barn och drängar inberäknade, uppgått till 8.000 personer.

som skulle bestämma över hans och Sveriges öde verkligen var så nära förestående. Men sedan ledningen, dock först i slutet av mars, fått kännedom om att general Goltz redan vid jultiden detacherats för att övergå Dnjepr, i tydlig avsikt att förhindra svenskarnas förbindelser med Polen, med konung Stanislaus och Krassow, samt om möjligt avskära återtågsvägen för svenska armén, sedan ryssarna lämnats tillfälle att i april förstöra saporogernas stora flottilj av farkoster och båtar på Dnjepr, och sedan fienden börjat hopa truppmassor omkring den svenska hären, borde tillräckliga tecken givit vid handen att avgörandet närmade sig.

Ända sedan i mitten av september vid Tatarsk, då Karl XII uppgav hoppet att kunna framtränga över Smolenskvägen till Moskva, ja ändå tidigare, hade ryssarna gått omkring och förekommit svenskarna, de hade hunnit före dem till viktigare platser och förstört livsmedelstillgångarna. Till slut stängde de fullständigt in återstoden av den tappra karolinska hären mellan floderna Dnjepr, Vorskla och Psiol.

Det väcker förvåning att Karl XII, som ju väntade förstärkningar från Polen och därtill hoppades på hjälp av tatarer och turkar, icke utsträckte sitt förläggningsområde ned till Dnjepr, även om han därigenom dragit armén längre söderut. Han hade då icke behövt utsätta sig för att bliva avskuren från sina möjliga bundsförvanter och ej heller från en reträttväg, vare sig denna nu skulle gått över Dnjepr eller Vorskla.

I alla händelser borde väl någonting hava gjorts från den svenska ledningens sida för att hjälpa saporogerna att skydda flottiljen i Dnjepr. Ty denna var nödvändig i och för förbindelsens uppehållande över floden, och konungen hade ju ingått allians med saporogerna just i avsikt att trygga sin förbindelse med Dnjeprlinjen. Icke desto mindre har man litat på att denna krigarstam ensam kunnat försvara sig mot ryssarna, så vida man ens tänkt härpå i det svenska högkvarteret. Det borde dock, vill

det synas, legat nära till hands att vänta att ryssarna icke skulle dröja att hämnas på de saporogiska kosackerna, liksom de hade gjort på de ukrainska, då de förstörde deras hetmans residensstad och massakrerade dennes anhängare. Nedbrännandet av saporogernas huvudort Setj och förstörandet av dess fasta borg jämte andra orter vid och i Dnjepr var också ett motstycke, om än i mindre skala, till den ryska ödeläggelsen av Baturin. I båda fallen hade Karl XII:s bundsförvanter kort efter deras avfall från tsaren drabbats av ett fruktansvärt slag. Förstörandet av Dnjeprflottiljen visar oss sjömaktens ödesdigra inflytande på svensk krigföring till lands i södra Europa. Dessa händelser voro icke blott av strategisk betydelse utan även av politisk. De minskade naturligtvis lusten hos tatarerna och andra folk att ansluta sig till den svenske konungen mot den ryske tsaren.

Vi kunna gärna medgiva, att tsar Peter — och även ett par av hans generaler — vid flera tillfällen visat god strategisk blick för vad som borde göras jämte enhet i beslut och handling. Att den för svenskarna olyckliga utgången av fälttåget "i väsentligaste grad förorsakats mera av oförutsedda omständigheter, olyckliga tillfälligheter och över huvud ogynnsam krigshasard än av någon framträdande militärisk skicklighet hos den ryska armén och dess ledning" (Bring, sid. 343), synes oss vara ett bedömande, som icke är rättvist mot denna armés ledning, vad angår perioden efter mitten av september 1708 intill fälttågets slut.

Natten till den 16 juni gick en rysk kår, utan att hindras av svenskarna, över Vorskla vid Petrovka 12 km. norr om Poltava, där den på västra stranden uppförde ett brohuvud av 7 redutter. Den 17 juni, på sin födelsedag, blev konungen sårad i foten. Då icke något anfall gjordes av svenskarna mot den överkomna ryska styrkan, lät tsaren, som sannolikt visste att konungen var sårad, den 21 juni hela sin armé vid Petrovka gå över till Vorsklas västra strand. Dagen därpå erhöll Karl XII dels ett — tre

månader gammalt — besked om att konung Stanislaus och Krassow, hindrade av Goltz och Sieniawski, ännu stodo i trakten av Lemberg, 1.000 km. från Poltava, dels svar från Bender och Krim, att varken sultanen eller tatarkanen för närvarande ville börja krig med Ryssland.[1] Alla Karl XII:s beräkningar vad angår de från början väntade krafttillskotten och hjälpkällorna hade sålunda intill det sista slagit fel.

Då beslöt Karl XII att våga ett huvudanfall mot den flerdubbelt större ryska hären, som under tiden lämnats tillfälle att starkt befästa sin ställning. Konungen hade knappast något annat val, såvida han ej ville se sin här utan strid förgås av svält och detta mitt i fiendens åsyn. Vid Poltava kunde hären enligt Rehnskölds utsago omöjligt längre bli stående. Armén led nöd. Bristen på krut var så stor, att det var förbjudet att tala därom.[2] Tillståndet hade blivit så outhärdligt, att budskapet om att man nu skulle slåss riktigt på allvar torde för mången kommit nära nog som en lättnad. Stämningen synes dock varit föga förhoppningsfull. Gud måste göra underverk med oss om det denna gången väl skall avlöpa för oss, yttrade Piper omedelbart före slaget till Hermelin.[3]

En omständighet, som av samtida påstås menligt inverkat på slagets utgång, skulle varit att terrängförhållandena på stridsplatsen ej voro tillräckligt kända av svenskarna. Måhända hade Rehnsköld kunnat förskaffa sig bättre kännedom om terrängen och om fiendens ställning, i stället för att tilltro sig om

[1] Underrättelsen härom hemlighölls, och för att liva trupperna utspreds ryktet, att konung Stanislaus och en stor här tatarer voro i annalkande.

[2] Det mesta hade blivit vått av det ständiga regnandet, redan innan man kom fram till ryska gränsen, och sedan många gånger torkats men var nu nästan odugligt.

[3] C. Pipers dagbok den 28 juni 1709. Hist. handl., del 21, n:r 1, sid. 1.

att sedan bataljen börjat kunna lita på sin egen blick i allt. Armén hade, ehuru förgäves, flera gånger varit uppställd till slagordning. Den 26 juni flyttade tsaren sitt läger närmare Poltava, och den av svenskarna följande natt verkställda spaningen tyckes ha lämnat goda resultat. Den 27 på eftermiddagen gav konungen befallning att oförtövat göra förberedelser att följande morgon angripa fienden i hans förskansade ställning. Därefter föll mörkret hastigt på, och vid 11-tiden på natten gav fältmarskalken befallning om uppbrott. Att Rehnsköld efter de många förtretligheter som mött honom varit mer än vanligt retlig och kort om huvudet, är mänskligt, men påståendet att hans strama och högdragna förhållande till Lewenhaupt skulle inverkat på slagets utgång är alltför orimlig för att förtjäna tilltro.

"I Poltavaslaget brast", säger en militär författare, "från början och alltigenom just det, som varit utmärkande för svenskarnas alla föregående drabbningar, vare sig de varit ledda av konungen eller någon av hans underbefälhavare, den noggranna ordningen vid uppställningen till strid och den mönstergilla ledningen under striden. Här skulle Rehnsköld utöva ledningen, men hans framstående egenskaper kunde icke göra sig gällande i konungens närvaro, fingo kanske ej heller göra det. Lewenhaupt var, efter den behandling han rönt, bragt ur fattningen, något som i betraktande av läget säkerligen var förhållandet med de flesta underbefälhavarna. Karl XII:s underbefälhavare kunde var för sig föra arméer, men de förmådde icke tillsammans göra det utan konungen. Här saknades, såsom nämndes, den överlägsna ledningen, och genom dess frånvaro gick det hela sönder och det just i det ögonblick, då armén genom sin litenhet, genom sina truppers slitning och genom bristen på ammunition mer än någonsin hade haft behov av en kraftig ledning."[1]

---

[1] Nordensvan: Karl XII. Synpunkter och betraktelser, sid. 205—206.

"Intagandet av utgångsställningen", säger en annan militär författare, "drog i mörkret alltför långt ut på tiden, och den högre ledningen fungerade ej väl. Överraskningens moment gick därigenom förlorat."[1]

Till dessa omständigheter, som mer eller mindre bidrogo till det förkrossande nederlaget, måste läggas den förut nämnda, av konungen i hans brev till defensionskommissionen angivna orsaken, nämligen att själva orten och lägenheten "varit fördelaktig" för fienden samt "befäst". Härigenom — ryssarna hade ju fått befästa svenskarnas väg till slagfältet med 10 redutter — uppkom splittring i infanteriet redan i början av bataljen; denna splittring vållade oro hos ledningen och föranledde slagordningens förflyttning fram och åter. Genom det trånga utrymmet på "själva orten" med dess moras, d. v. s. på *slagfältet,* kunde kavalleriet icke i rätt tid och nog kraftigt understödja det i förhållande till fienden ytterst svaga infanteriet; det utgjorde vid 4:e uppställningen kl. 10 fm. (sedan kl. 11 på natten) 4.000 svenskar mot 20.000 ryssar med 50 kanoner.

Karl XII hade sålunda levererat en huvudbatalj under för hans egen armé högst ogynnsamma förhållanden, medan de taktiska fördelarna avgjort voro på fiendens sida. Att konungen öppet omtalar detta i sitt brev till defensionskommissionen, synes visa, att han icke betänkt att hans krigföring lett därhän. Men Karl XII har nu liksom så ofta underskattat svårigheterna. Han älskade icke att inrätta sitt handlingssätt efter omständigheterna utan hellre att trotsa dessa, då de ej länkade sig efter hans vilja. Vid Poltava har han velat draga den ryska armén på sig; men han har väntat så länge att anfalla denna, att tsaren kunde välja en för sig passande tid och plats för den avgörande bataljen. Det är tydligt, att Karl XII ej insett att vad han själv angivit såsom orsak till nederlaget — alla fiendens fördelar — innebär

[1] Wikander, anf. arb., sid. 121.

en allvarlig kritik som drabbar ledningen och sålunda i första rummet honom själv.

Karl XII:s förhoppning att kunna tillfoga den ryska fälthären ett "förintelseslag" hade slutat med att hans egen här ej längre existerade, en här, som troget följt honom från trakten av Finska viken, till hjärtat av Europa, från Elbe till Dnjepr, till ryska gränsen och slutligen ned mot Svarta havet. Men de av strapatser och lidanden utmärglade karolinerna hade alla gjort sin plikt till det yttersta i slaget den 28 juni 1709, vilket tsar Peter också erkände vid festmåltiden efter slaget, då han drack för svenskarna såsom sina läromästare i krigskonsten. Det var som sagt ett grymt öde för denna återstod av en av de präktigaste härar, som hävderna haft att omtala, att nödgas deltaga i tsarens triumftåg, och sedan kringspridas i det vida Ryssland för att slutligen, de allra flesta, ända sitt liv i en ohygglig fångenskap.

Bland de många omdömen, som blivit fällda om Karl XII och hans krigföringssätt, måste Fredrik II:s av Preussen lugna och sansade och på en lång och rik livserfarenhet grundade "Réflexions sur les talents militaires et sur le caractère de Charles XII, Roi de Suède" (1786) vara förtjänta av särskild uppmärksamhet. I likhet med flera krigare i Karl XII:s omgivning uttalar han som sin mening, att rätta utvägen för konungen, sedan han måst uppgiva planen på ett tåg rakt på Moskva, varit att gå tillbaka till Litauen och att avvägen till kosackernas land i själva verket berett den svenska härens undergång. Han påvisar även, att Poltavaslaget och kapitulationen vid Dnjepr (Perevolotjna) innebära en avgörande dom över den krigföring med ändlösa marscher och utan samverkan med övriga stridskrafter men ofta avbruten av långa uppehåll och stillastående, som Karl XII utvecklat i Polen och fortsatt till Ukraina, en krigföring som tog alltför litet hänsyn till ställningens krav. — Om Fredrik

II — av eftervärlden kallad "Den store" — icke kunde överblicka alla de omständigheter, under vilka Karl XII verkade, kunde han i stället döma med uppfattningen hos en tid, som låg hjältekonungen ganska nära, en ej ringa fördel, som vår tids bedömare sakna.

I åsidosättande av de gynnsamma tillfällen att vinna något på underhandlingens väg, som, särskilt i Sachsen, gång på gång yppade sig för konungen, ligger, kanske lika mycket som i de militära motgångarna, förklaringen till att Sveriges olycka nu blev så stor. Ty då konungen uteslutande litade på sitt goda svärd, då allt vilade på armén, var det givet, att med dennas undergång Sveriges dåvarande höga maktställning skulle gå förlorad.

Ej nog härmed. Karl XII:s stolta plan att "krossa den ryska makten" — som så ofta framhållits såsom varande den naturligaste sak i världen — förbyttes till raka motsatsen. Ty den närmaste följden av den svenska härens förintande var, att Ukraina gick under såsom självständig statsorganisation — "Moskva besegrade Kiev" — och just härigenom skapades en av de förnämsta betingelserna för den ryska statens utveckling till en stormakt. Ja, Ryssland, som några år förut var en halvbarbarisk stat, vars främsta intressen borde ha blivit riktade mot Svarta havet och Bosporen, begagnade nu det gynnsamma tillfället att inträngа i den västeuropeiska kulturvärlden. Genom erövringen av de svenska hamnarna i Livland och Estland kunde Ryssland nästan omedelbart träda i förbindelse med västra Europas länder.

Men även Polen, som Karl XII velat återupprätta ur dess förfall, rycktes bort från förbindelsen med Sverige, ty konung August hade naturligtvis inte avstått från tanken att återvinna sin förlorade polska krona. Redan före Poltavaslaget hade August och Fredrik IV av Danmark, anande en olycklig utgång

för Karl XII, slutit ett fördrag, som skulle förbereda deras anfall mot Sverige; och Preussen, som före Karls avtåg från Sachsen förgäves strävat efter ett kraftigt förbund med Sverige, hade närmat sig denna sammanslutning. Vid underrättelsen om Karl XII:s flykt till Turkiet ryckte August som sagt omedelbart in i Polen, under det en kår av den ryska hären marscherade in från andra hållet. Konung Stanislaus lämnade sitt rike och åtföljde till en början Krassow som räddade den svenska häravdelningen till Pommern. Därmed hade det svensk-polska förbund, som Karl XII med så stora uppoffringar för en kort tid lyckats bringa till stånd, blivit förbytt i ett svenskt-polskt krig. Men den verklige maktinnehavaren i Polen var tsar Peter, där det moskovitiska elementet nu utbredde sig om än i mindre grad än över Ukraina.

Och samtidigt som faran för Rysslands växande makt — som Karl XII, efter vad det påstås, skall ha insett förr än någon av sina samtida — nu uppenbart trädde i dagen och den "östeuropeiska frågan", som han strävat efter att lösa till Sveriges fördel, sålunda tog en helt annan vändning än den han beräknat, rullades Sveriges äldre stora fråga ånyo upp. Danmark-Norge, som numera kunde påräkna verksamt stöd av Ryssland, begagnade tillfället att anfalla Sverige. Detta anfall var en given följd av de ryska framgångarna. Men först sedan konung August tagit Polen i besittning och de ryska härarna ryckt fram i Östersjöprovinserna, först då vågade Danmark förklara Sverige krig. Det var $3\,^1/_2$ månader efter det Karl XII lämnat armén på sin flykt till Turkiet. Preussen dröjde ännu i flera år, innan det övergick till Sveriges fiender, och detta skedde först sedan dess konung kraftigt bearbetats av tsaren och de ryska framgångarna ytterligare hade ökats, genom Finlands erövring.

Jag återkommer nu till det vanliga påståendet, att Karl XII, sedan han hösten 1703 hade övervunnit August II och i stort sett uttömt dennes militära maktmedel, detta oaktat icke kunde

lämna Polen utan måste stanna kvar där på grund av faran för ett danskt-preussiskt fredsbrott, eller, såsom det även heter, för att "utöva kontroll över Danmark och Preussen". Men huru länge skulle denna kontroll fortsättas? Varför upphörde den just i början av år 1708, då Karl äntligen lämnade Polen för att gå mot Ryssland? Faran för att Danmark och Preussen skulle bryta freden berodde ju av Rysslands framgångar på Sveriges bekostnad! I samma mån som dessa växte närmade sig denna fara. Men någon sådan fanns icke hösten 1703 eller vintern 1703—1704, då de ryska framgångarna ännu lätt kunnat stäckas, då Karl XII stod som obestridd segrare i Polen, och då August II var "övervunnen". Först efter Narvas fall i augusti 1704 och svenskarnas misslyckade försök att förstöra de ryska stationsanläggningarna i Nevamynningen och på Retusaari samt Karl XII:s fruktlösa ansträngningar vintern 1706 att komma åt den ryska fälthären i Grodno, började man i Köpenhamn fråga sig huru konung Karl skulle gå till väga för att i de skövlade Östersjöprovinserna återvinna allt det förlorade. Den lysande ställning som konungen intog i Sachsen nedtystade väl för en tid hämndtankarna, men när det så spordes att han, kommen till ryska gränsen, därifrån marscherade söderut, då började man att — hoppas. Vid underrättelsen om att den svenska hären vänt sig åt söder sjöngs "Te Deum" i Moskva och på det gamla Kreml lossades kanonerna till glädjesalut. Men huru försiktig och litet rustad man än var i Danmark att angripa Sverige, som var utan hjälp av sin konung, framgår ju därav, att anfallet på Skåne skedde först mer än $^1/_3$ år efter slaget vid Poltava. Det förefaller högst osannolikt, att Karl XII, medan han var segrare, skulle riskerat något fredsbrott från Danmark och ännu mindre från Preussen, om han hade lämnat Polen långt tidigare än som skedde.

Med Danmark-Norges inträde i kriget fick den hemmavarande regeringen sig ålagt att avvärja anfall på 3 fronter. Vad särskilt flottan beträffar, skulle den uppehålla förbindelsen i öster med Finland och de belägrade fästningarna i Livland och Estland, i söder med Pommern och Wismar, och i Västersjön skulle den hindra förbindelsen mellan Danmark och Norge. Samtidigt skulle den slitna svenska flottan hålla en stark eskader i Finska viken och vara beredd att leverera batalj med den starka och utvilade danska flottan. Under dessa förhållanden försvårades regeringens uppgift att genom flottan i det avgörande ögonblicket bringa undsättning till de belägrade fästningarna i öster. "Sällan har någon regering varit", skriver Lagermark, "försatt i större svårigheter än den svenska var under sommaren 1710. Oupphörligen ankom begäran om penningar, proviant och trupper från många håll, från Finland, Reval, Pernau och Dünamünde för att ej nämna, vad amiralitetet i Karlskrona och Stenbock ansågo sig behöva."[1]

Man har anfört den upprörda tonen i konungens brev till rådet, då han erfor att Riga och Viborg fallit m. m. Men konungen kunde icke i Turkiet överblicka de många vidrigheter med vilka man hemma hade att kämpa. Konungens turkiska politik avsåg som sagt, att han skulle i spetsen för en turkisk armé rycka in i Polen och där mötas av en svensk armé från Pommern. Till denna Karl XII:s stora plan har på senare tiden även lagts en annan, att han räknat med, att fästningarna i öster skulle kunna så undsättas att de förmådde härda ut intill de båda operationsarméerna, från Turkiet och Sverige, kunnat förena sig i Polen. Längre kan man ej gärna gå i att tillägga Karl XII "djupsinniga strategiska planer" och i tron, att allt vad han ville, också var praktiskt utförbart. Om Karl XII som det påstås har räknat härmed, då man hemma hade att avvärja en dansk in-

[1] J. A. Lagermark: Försvaret av det egentliga Sveriges Östersjökust 1710 (Karol.förb:s årsb. 1924, sid. 184).

vasion i Skåne och då pesten härjade inom de belägrade fästningarna, visar det endast huru föga han i sina beräkningar tog hänsyn till de verkliga förhållandena.

*

Under det ryska fälttåget har Karl XII mer än någonsin visat prov på sin enastående förmåga såsom förare av en här. Att föra fram en armé av omkring 35.000 man från Elbe till Dnjepr, utan att arméns slagkraft i nämnvärd grad nedgår, oaktat fiendens ödeläggelser och oaktat den ovanligt regniga och kalla sommar som rådde år 1708, måste betecknas såsom en utomordentligt hög prestation. Det var först efter operationslinjens omläggning vid Tatarsk som de stora marschförlusterna började. Men fram kom Karl XII, om än med en decimerad och i hög grad sliten här. Hans operationslinje från Elbe (sept. 1707) hade gått i en båge över floderna Oder, Weichsel, Njemen, Beresina, Dnjepr (juli 1708), Sosch, Iput, Desna, Semj och Psiol (vid årsskiftet 1708—1709) samt slutat vid Vorskla. Längden av denna ofantliga operationslinje, på vilken den svenska hären tågat fram, var nära 2.500 km., och framryckningen hade försiggått genom ödelagda förhärjade trakter, under de ogynnsammaste väderleksförhållanden, ständigt med fienden i närheten, som på allt sätt sökt att läga hinder i vägen.

Det hela var — ha vi sagt — ett oerhört kraftprov av den svenska hären och dess ledare, som icke har sin like i historien, ett jätteföretag av Karl XII, som ingen annan fältherre skulle mäktat utföra och ej heller ansett lämpligt att utföra. Att konung Karl, trots truppernas strapatser och lidanden därunder, förmådde bevara deras tillgivenhet och tro på oemotståndligheten av hans vapen — åtminstone inom de lägre graderna — visar vilken förvånande makt han ägde över sina krigare. Det är att beklaga att denna för en dåtida fältherre utomordentligt viktiga egenskap jämte andra Karl XII:s stora egenskaper — här hans oer-

hörda kraft och viljestyrka — drevo honom att söka nå oupphinneliga mål, för vilka hans till det yttersta ansträngda redskap slutligen brusto, varigenom övermåttet av hans egen kraft också gick förlorat.

Jag har framhållit Karl XII:s utmärkta egenskaper såsom arméchef. "Han gav liv åt de eljest stela formerna på slagfältet", säger Wikander, "och förmådde frigöra sig från magasinssystemets snävt begränsade operationer, en frigörelse, som dock stundom drevs för långt. Den offensiva anda han ingöt i sin här, det sätt på vilket han tillgodogjorde sig krigsortens tillgångar för underhållet och de förkrossande hugg han tillfogade sina fiender i striden, gjorde honom till en fruktad motståndare. Med ett sällsynt kraftigt initiativ, förenade konungen en god taktisk blick för fiendens svagheter och var mästare i att åstadkomma olika avdelningars taktiska samverkan på slagfältet. Överraskning och djärvhet voro oftast kännetecknande för Karl XII:s angrepp."[1]

En annan framstående krigshistoriker, den danske generalen *Tuxen,* lovordar också Karl XII:s offensiva krigföring. Han påpekar den stora tanken att vilja uppsöka och krossa den fientliga hären i stället för att utmanövrera eller genom belägringar utmatta honom. — Under senare delen av 1708 års fälttåg var det dock fienden som följde efter och uppsökte Karl XII. — Men Tuxen framhåller även den karolinska slagledningens svaga punkt. Konungen underlät icke blott, säger han, att inhämta sina högre underbefälhavares mening med hänsyn till slagplanen, denna blev ej ens i sina huvuddrag satt på papperet. Ingen kände konungens planer i deras fulla omfattning; liknande var förhållandet beträffande härens förande. Det var ett fel, som hämnade sig vid Poltava och ännu mera vid Perevolotjna.[2]

[1] Anf. arb., sid. 210.

[2] Dansk milit. tidskr. 1920, sid. 101 och ff. Tuxen är förf. till det allra mesta av danska generalstabens stora arbete om kriget.

Såsom arméchef var konungen säkerligen den främste av sin tid. Hans orubbliga lugn, uthållighet och kraft, och icke minst hans dödsförakt äro allmänt kända. Den sistnämnda egenskapen drev honom dock för långt, ty han uppskattade icke nog fältherrens betydelse för armén och för krigsledningen, så mycket farligare som ju ingen fullständigt kände hans planer. Karl XII var stor i striden. Mycket har också skrivits om hans egenskaper på "slagfältet" och som "slagledare" m. m. d. Men fäster man sig uteslutande vid dessa hans egenskaper, undgår man icke att se fältherrebegreppet i inskränkt bemärkelse. Med andra ord, fältherren såsom truppförare och taktiker undanskymmer fältherren såsom strateg. Är då denna fältherre tillika högste befälhavare, åligger det honom att leda kriget i dess helhet.

Det återstår nu att yttra några ord om Karl XII:s intresse för sin egen armé, och i vad förhållande detta stod till hans intresse för ledningen av kriget i dess helhet. Han gjorde allt vad på honom ankom för att trupperna, då de lågo i kvarter, skulle bliva väl förplägade, och aldrig var han så missnöjd, som när någonting i den vägen fattades, även om det måste indrivas med de skoningslösaste medel.

Men trupperna voro ingalunda sysslolösa under de långa uppehållen mellan operationerna. I lägren bedrevos täta övningar såväl i större som mindre förband, ofta under konungens eget befäl. Han fann ett stort nöje i att själv inöva de snabba, kraftiga anfall, som särskilt utmärkte det svenska kavalleriet, och ej sällan sågs han då i spetsen även för obetydliga avdelningar, vilka på ett eller annat sätt behövde ryckas upp. Han mönstrade själv alla till hären ankommande rekryter, även de minsta kontingenter. Därjämte deltog han personligen i utarbetandet av flera exercisreglementen, av vilka i synnerhet det i Rawitz den 1 maj 1705 och det i Altranstädt den 2 juni 1707 utgivna för

kavalleriets manövrer m. m. giva en bild av huru högt vårt kavalleri stod och hur konungen trängt in i alla detaljer, som rörde exercis och truppföring. Dessa handskrivna reglementen äro försedda med hundratals figurer, vilka liksom hela texten äro utförda med den största noggrannhet och omsorg. Vid ett närmare studium har man dock svårt att värja sig från den föreställningen, att mycken tid nedlagts även på övningar av ringa praktisk betydelse, såsom till mönstring, paradering och uppvisning m. m. d. Att en Karl XII sysslat med dylikt mitt under brinnande krig, skulle man icke hava väntat.[1]

Av konungens egenhändiga brev finner man, huru ivrigt han själv sörjde för allt som hörde till hans egen armé, såsom anskaffandet av spannmål, mjöl, krut, fyrsaker och bakugnar m. m., för rätta användandet av taget byte, såsom saffian, kläde och boskap, huru han noga följde mindre partiers företag och fröjdade sig var gång hans krigare "klappat upp" fienden eller tagit några fångar m. m.

Konungen ingrep p e r s o n l i g e n i en mångfald taktiska och administrativa detaljer, även de obetydligaste, som de flesta

[1] För själva eldgivningen har reglementet av år 1707 en mångfald variationer med ej mindre än 467 fortlöpande kommandoord, ett förhållande som måste väcka förvåning. Ty någon omladdning till häst omnämnes icke, någon eldgivning på slagfältet förekom sällan från hästryggen, och konungen själv hotade ju sina ryttare att ta ifrån dem skjutvapnet, om de begagnade det i striden. Karl XII:s storverk med kavalleriet utfördes "med värjan i näven" i fullt fyrsprång. Under sådana förhållanden måste bestämmelserna i 1707 års reglemente vara avsedda icke för strid utan för mönstringar, uppvisningar och paraderingar. Dylika övningar, naturligtvis jämte många nyttiga, synas hava bedrivits under vistelsen i Sachsen, där man levde så gott som på fredsfot — obekymrad om det olyckliga kriget på den andra fronten. Det svenska kavallerivapnet, som av Gustaf Adolf lyfts till en förut oanad höjd, hade under de tre Karlarna, alla skickliga ryttare, sin glansperiod, som genom den store kavallerigeneralen Karl XII nådde sin höjdpunkt. Men rytteriets utveckling hade skett till stor

härförare lämna åt andra. Man frågar sig hur konungen, som var satt att länka ett helt folks öden och leda ett stort krig på två fronter, hur han kunde ha tid med allt detta. Att övervaka detaljerna är en sak, att oupphörligen sysselsätta sig med dem är en annan sak.

Man får det intrycket, att konungens största intresse varit riktat på hans egen armé, och att ledningen av kriget i dess helhet intresserat honom mindre, och detta ehuru han mellan operationerna arbetade flitigt i sitt kansli. Häri har man måhända att söka en av orsakerna till att förhållandena i Östersjöprovinserna kommo att utveckla sig så som de gjorde från den dag, då konungen, medveten om Schlippenbachs nederlag, tågade in i Polen och till dess han stod färdig att bryta upp från Sachsen.

* *
*

I förra delen av detta arbete har jag med exempel sökt visa, att Karl XII:s karaktärsdaning torde i hög grad hava påverkats

---

del på bekostnad av övriga vapen, i synnerhet artilleriet. Vad som gjorde Karl XII:s kavalleri så fruktansvärt var icke blott dess framrusning i fullt fyrsprång utan även den täta anslutningen mellan rotarna, i det att varje ryttare skulle hålla sitt vänstra knä bakom sidokamratens högra knäveck. Det enda av Karl XII:s reglementen, som torde blivit tryckt under hans livstid, är det i högkvarteret i Lais den 7 mars 1701 utgivna omfattande exercis- och tjänstgöringsreglementet, vilket tryckts i Reval. Alla övriga reglementen kopierades av fortifikationsofficerare, kanslister m. fl. under de långa uppehållen mellan operationerna. I sistnämnda reglemente fingo grenadjärerna sina handgrepp ökade från 60 till 79. (Cyrus: Anteckningar om våra äldre och nyare exercisreglementen.)

Det kan förtjäna omtalas, att i Karl XII:s ovannämnda i Lais utgivna reglemente äro stora stycken ordagrant upptagna i den instruktion som Magnus Stenbock året förut (maj 1700) utfärdade i Eksjö för sitt där sammandragna Dalregemente, utan att något motsvarande finnes i det äldre reglementet av år 1693.

av hans trägna studium såsom barn av Gamla testamentet, att i de 23 böcker han läste det ofta talas om krig och att 6 av dem handla nästan uteslutande om krig och Guds straffdomar. Det är, har jag sagt, vedergällningsprincipen — i sin mest koncisa form buren av den mosaiska lagstiftningens "liv för liv, öga för öga, tand för tand" o. s. v. — vilken såsom en röd, blodig tråd går genom hela Gamla testamentet. Synden i varje dess gestalt måste obevekligen drabbas av ett rättvist straff. De avgudiska konungar och folk, som gåvos i Israels hand, skulle utrotas o. s. v.

Man vill som sagt gärna tro, att Karl XII i sin hårda, ofta grymma framfart i Polen och Ryssland missleddes av Gamla testamentets berättelser om de blodbad, som israeliterna anställde på sina fiender, även på dem som icke tillhörde krigshären. Det är då lättare att förstå konungens om skoningslös hårdhet vittnande påbud, då han ännu var knappast mer än en yngling. Ty även om invånarna i flera trakter av Polen icke efterkommo — eller ej kunde efterkomma — det svenska krigskommissariatets obönhörliga fordringar och även om de överföllo mindre svenska partier, så låta dock Karl XII:s påbud till Rehnsköld m. fl., som förut är nämnt (sid. 344), rent av ohyggliga.

Huru Karl XII:s uppträdande i Polen tedde sig från polsk synpunkt framgår av ett nyligen utkommet arbete av en framstående polsk vetenskapsman. "Karls strategiska politik pressade hela landet", skriver denne, "under ett ok av outhärdliga kontributioner... Godsägarna plågas i stocken. Gång på gång dömes av krigsdomstol någon som har förgripit sig på en svensk drabant. Brandskyarna stiga mot himlen... På detta sätt skapas den polsk-svenska vänskapen. Den som tror att detta var ett verk av den förvildade soldatesken, utfört mot ledningens vilja, behöver blott studera Rehnskölds dagbok och där räkna huru många gånger det talas om galge, fusiljering och brandstiftning... Den drakoniska andan i Karls befallningar kan

endast jämföras med Peters uppträdande i Storpolen år 1707, då hans kalmucker brände polska barn levande... Karl XII visade sig själv vara sin värste fiende, trots alla ansträngningar från nutida svenska historieskrivares sida, med Harald Hjärne i spetsen, att söka rättfärdiga hans beteende."[1]

Några år därefter, under det besvärliga vintertåget genom Masuriens vidsträckta skogar och moras, vittna befallningarna om möjligt om ännu större hårdhet. Det är givet, att konungen var nödsakad till de strängaste åtgärder mot den nästan halvvilda befolkningen här, som visade sig i hög grad fientlig och med våld sökte hindra svenskarnas genomtåg, eller ville ackordera om villkoren därför. Man kan också förstå, att en Karl XII, van att alla underkastade sig hans vilja, icke lät dagtinga med sig, utan i stället ville med våld nedslå motståndet. Men icke var det storsint handlat av konungen, då han lät nedskjuta en av de masuriska böndernas anförare, som utan krus inlåtit sig i samtal med honom om sina landsmäns fordringar för att medgiva den svenska härens genomtåg. Om den frie hövdingen — inbyggarna här voro ju föga berörda av sin överhet — i stället ödmjukat sig inför Karl XII, hade han säkerligen fått röna en annan behandling, men han kände icke den svenske konungens sinnelag, och han och hans folk voro alldeles främmande för den tanken, att en krigshär skulle utan vidare få genomtåga deras land. Att de motspänstigas byar, där livsmedel ej lämnades, antändes, att inbyggarna ihjälslogos eller hängdes, att deras boskap, som av hären icke kunde medföras, kördes in i husen och brändes m. m. d. hörde icke till ovanligheterna under den kungliga härens marsch mot Ryssland. I Masurien sändes strövpartier före hären genom skogen med befallning att ned-

[1] "Karl XII och Polen" av professor Wladyslaw Konopczynski. Karol. förb:s årsb. 1924, sid. 73, 81. (Uppsatsen är ett utdrag ur förf:s stora arbete: Polskaa Szwecja od pokoju Oliwskiego do upadku Rzeczypospolitij 1660—1795. Warszawa 1924.)

hugga allt manskap som påträffades; detta var måhända nödvändigt. Men då sådana partier, som utkommenderades på den så kallade röda skogen fingo befallning att slå ihjäl allt mankön intill 15 års ålder, så påminner detta väl mycket om Gamla testamentets krigsskildringar.[1]

Vi hava omtalat den lärde magister Enemans predikan i det kungliga tältet vid Bender kort efter ankomsten dit och huru han, som i motsats till konungen icke kände till kapitulationen vid Perevolotjna, framhöll att Gud borde prisas, som vid Poltava bevarat konungen och den återstående armén. Vi hava även sett, huru predikanten sammanfattade orsakerna till nederlaget (sid. 428).

De första momenten i denna märkliga predikan äro riktade även till konungen, och det är visst inte den enda gång som han från predikstolen fått höra sanningen. I Polen, när underrättelserna från Östersjöprovinserna läto som hemskast, predikade hans fältpredikant med stor frimodighet om den kristliga plikten att vara försonlig mot sina fiender och komma de lidande (Livlands olyckliga befolkning) till hjälp. Den tidens präster voro minsann inte rädda av sig. De senare momenten i predikan åter äro egentligen ett strafftal över de tappra karolinernas synder och förvillelser i Sachsen, där för övrigt, enligt samtidas brev, officerarnas liv, efter de många försakelserna under 1706 års fälttåg, lärer varit ganska tygellöst, då de under permissionstiden förlustade sig i Leipzig och andra tyska städer.

Beträffande svenskarnas av predikanten omnämnda grymheter vid utpressningarna i Polen, har det visats hur Karl XII ställde sig till dem i hans egenhändiga brev till Rehnsköld m. fl. Konungen ansåg skoningslös hårdhet icke blott berättigad i ett

[1] E. Carlson, anf. arb., sid. N. 41—42, som hänför till Quennerstedt, Karolinska krigares dagböcker III, Floderus Handl. I, Hultman anteckn., Kanslitidn. från Kovno jan. 1708, Agrells dagbok och Handl. rörande nordiska kriget, XIII, Sv. riksarkivet.

land, som han icke var i krig med, utan som en statsklok handling. Lika ödmjuk som han — i överensstämmelse med Gamla testamentets anda — var inför Gud, lika hård ansåg han sig kunna vara mot människor. Ej heller torde predikantens påpekande av svenskarnas förmätenhet att, sedan de avsatt konung August, även vilja avsätta tsar Peter, gått konungen till sinnes, och minst av allt "svenskarnas vana att förakta en fiende, vore denne än så mäktig".

Sedan konungen vid Perevolotjna kommit över Dnjepr och kunnat unna sinnet någon vila, återkom hans gamla förakt för ryssarna.[1] Han trodde nu, att de icke skulle våga att följa efter den slagna hären. Hans sinne var oberört av nederlaget, och under flykten till Bender invaggade han sig i förhoppningen, att återstoden av hären verkligen hade räddats, vari han även stärktes av sin omgivning. Underrättelsen om kapitulationen grep honom djupt, men skulden därtill ansåg han som nämnt vara Lewenhaupts.

Att Karl XII i sin krigsledning icke såg någon anledning till fälttågets olyckliga utgång kan nog förklaras. Hans förberedelser i Sachsen hade varit grundliga, och han hade i militärt hänseende gjort vad d ä r göras kunde för en marsch till r y s k a g r ä n s e n med undantag möjligen beträffande ersättningsväsendet från Pommern, vilket torde kunnat bättre ordnas. Det gick ju också till Tatarsk. Huru Karl XII sedan tänkt sig att utan en säker mellanbas kunna underhålla hären, är som sagt svårt att rätt förstå, ty de förråd, som av Lewenhaupt skulle framföras, kunde ju icke räcka länge. Men sannolikt har Karl, i betraktande av jäsningen i Ryssland, aldrig trott, att tsaren skulle våga att skövla sitt eget land. För ett

[1] Konungen åkte i en vagn tillsammans med den likaledes sårade översten vid drabanterna Karl Gustaf Hårdh.

sådant antagande hade Lewenhaupt säkerligen varnat honom, om han blott velat lyssna till vad generalen haft att säga.

Att Karl XII sedan, då alla de väntade krafttillskotten uteblevo, icke lät modet falla, är beundransvärt, liksom att hans förtröstan förblev orubbad, trots den otur och den ogynnsamma väderlek, som ständigt förföljde honom. Han uppbjöd hela sin oerhörda kraft för att icke det stora maskineriet skulle gå sönder. Under de svåra marscherna i regn och köld, genom ovägade skogar och sumptrakter, var han ständigt den siste att unna sig någon vila, och vid första hanegället satt han i sina våta kläder åter i sadeln, uppmuntrande och ordnande överallt. Närvaron av en sådan fältherre och konung, vilken som Karl XII personligen i nöd och lust delade den gemene soldatens lott, hindrade också misstämningen bland trupperna att ge sig luft annat än i de förtroliga breven till hemmet.

När Karl XII i Turkiet gick till rätta med sig själv, kunde han därför säga sig att han icke sparat sin höga person, utan i stället gjort vida mer än någon annan i armén för att hålla ihop det hela på den av honom — mot andras råd — inslagna vägen i ändamål att krossa den ryska makten. De påräknade hjälpkällornas uteblivande tillskrev han bristande kraft hos befälhavarna. Att han därvid räknat med faktorer, som han icke behärskade, torde han knappast hava medgivit för sig själv, och ej heller att de av honom i Sachsen och sedan under våruppehållet i Litauen vidtagna förberedelserna till en Moskvaoperation, såsom förhållandena utvecklat sig i Polen, icke voro tillräckliga för att berättiga till framgång. Än mindre har han insett, att han begärt för mycket av sin trogna här. Karl XII, som alltifrån pojkåren älskade strapatser och umbäranden, och fann ett nöje i att trotsa faran, kunde ej fatta att icke alla tänkte och kände såsom han; han ansåg t. o. m., att den

ohyggliga vintern i Ukraina varit "en rolig vinter".[1] Att många av hans personliga vänner och tusentals andra krigare stupat vid Poltava, ansåg han vara den skönaste död som kunnat beskäras dem.

Under dessa förhållanden har Karl XII sannolikt icke insett att huvudanledningen till katastrofen i Ukraina var att söka i hans egen krigföring, som lett till Poltava, och i uraktlåtenheten att vidtaga någon som helst åtgärd för att i händelse av ett förlorat slag kunna rädda armén genom ett återtåg. Konungen har som sagt fast mera betraktat olyckan i Ukraina såsom en prövning för honom själv, och det lidande hans fångna krigare nu gingo till mötes såsom ett straff för deras många synder, särskilt deras skörlevnad i Sachsen, som icke kunnat förhindras genom hans kungliga förmaningar. Men när straffdomen nu var avkunnad, hoppades konungen åter på Försynens underbara ingripande, denna gång genom turkarnas hjälp mot den trolöse tsar Peter.

Tron på slutlig seger övergav icke Karl XII, ej ens sedan han fått visshet om att hans armé, som vid fälttågets början räknade nära 50.000 man, ej längre existerade. Han uppgav, som sagt, icke en enda av sina förra planer. Det var ju icke han, som börjat kriget. Lömskt överfallen av tsaren och sina två kusiner, skulle han fortsätta att kämpa för sin rättvisa sak mot orättfärdiga och trolösa fiender, och då Gud var rättvis, kunde han, om han i ödmjukhet bure den honom pålagda prövningen, såsom förut räkna på Försynens synnerliga bevågenhet. Måhända var det ett Guds finger, som fört honom till Turkiet, för att han med dess hjälp skulle kunna riktigt krossa den gemensamme fienden, den trolöse och grymme tsaren, vilken nu som värst skövlade hans bundsförvanters land, det olyckliga Ukraina. Den

[1] Konungen till prinsessan Ulrika Eleonora den 30 mars 1709. Karl XII:s egenh. brev.

motgång som drabbat hans vapen var övergående, och den skulle aldrig hava inträffat, om han vid Poltava själv kunnat anföra sina bussar.

Allt detta kunde Karl XII intala sig, och det är som sagt också möjligt, att svenskarna hade vunnit en tillfällig seger, om konungen icke varit sårad. Men just det att konungen blev sårad[1] — på själva sin födelsedag — och omedelbart före det avgörande ögonblicket, då allt berodde av honom, borde, vill det synas, givit honom åtskilligt att fundera över under de $2\,^1/_2$ månader som förflöto, innan såret blivit fullständigt läkt. Månne han besvärats av den tanken, att han genom att onödigt blottställa sig undandragit sin trogna här första villkoret för en seger. Sannolikt icke. Karl XII var fatalist, och enligt hans livsåskådning betydde det ingenting om han blottställde sig mer eller mindre för fiendens kulor. Om de skulle träffa honom eller förfela sitt mål bestämdes av Högre makter. Han hade ju också dittills deltagit i väl hundra strider, större och mindre, och liksom genom ett under själv gått fri från skott, medan den ene efter den andre fallit i hans omedelbara närhet.

Ungefär samtidigt som Karl XII blev sårad hade underrättelse ankommit, att hans mest älskade syster, änkehertiginnan av Holstein Hedvig Sofia, lämnat det jordiska. Då man velat spara honom intrycket av sorgebudskapet till dess han blivit något så när återställd, hade han först i Otjakow fått kännedom om dödsfallet — som inträffat i december 1708, alltså 7 månader tidigare. Denna familjesorg grep konungen mer än förlusten av hela hans armé. Utan att ändra en min hade han fördragit de senaste veckornas oerhörda motgångar och lidanden, men nu blev han så uppskakad att han stängde in sig i sitt tält och

[1] En kosackkula träffade konungen i vänstra foten kl. ½ 9 fm., men han fortsatte att till häst utdela sina order och återkom icke till sitt kvarter förrän vid 11-tiden, då han måste lyftas ur sadeln och inbars avsvimmad, varpå läkare eftersändes.

grät som ett barn, den enda gång, säges det, man sett honom fälla tårar. Bland mycket annat är detta ett vittnesbörd om det personliga i hans åskådningssätt.

Liksom Karl XII ville tillämpa sedelagen i all dess stränghet på statskonsten, hade han genom sina edikt i lägren i Polen och Sachsen sökt tillämpa densamma även på livet i fält för att hos befäl och manskap höja moralen i sedligt hänseende. Frånsett de många bot- och bönedagarna, de trägna gudstjänsterna (tre om söndagarna) och nattvardsgångarna, hade de sederegler konungen själv så strängt följde icke så noga efterlevats av hans krigare, när de någon gång varit lössläppta. Då konungens förmaningar sålunda ej synnerligen påverkat hans krigare, var det sannolikt en tröst för honom att höra huru predikanten betecknade deras synder såsom en av orsakerna till nederlaget.

Karl XII:s livsåskådning, som i medgången visat sig genom hans tacksamhet mot Gud, vilkens redskap han ansåg sig vara, framträder måhända klarast i motgången, då han i sina böner[1] erkänner de hopade olyckorna såsom ett rättvist straff, då han icke låter modet falla, utan med undergivenhet och förtröstan hoppas att Försynen skall ordna allt till det bästa för honom. Men på sina undersåtar ställer han allt större fordringar, av sina krigare kräver han de största uppoffringar,[2] å sina fiender vill han utkräva de hårdaste straff.

Utan denna förtröstan på Försynens underbara ingripande skulle Karl XII icke kunnat, så som han gjorde, bära alla miss-

[1] Vi återkomma till dem i en senare del.

[2] När Karl XII från Bender utsände Gyllenkrok på den ovannämnda rekognosceringsexpeditionen var det utan tvivel i akt och mening att ryssarna skulle anfalla Gyllenkrok och dennes folk på turkiskt område för att därigenom framkalla ett fredsbrott från ryssarnas sida, vilket åter skulle föranleda en turkisk krigsförklaring. Det första målet vanns. Gyllenkrok och hans folk fingo vandra i rysk fångenskap, och Gyllen-

räkningarna i Turkiet. Han var ju som nämnt utan maktmedel i Turkiet, en sak som ofta icke tages nog hänsyn till, han hade inga penningar, utan var ju själv en låntagare hos sultanen, och något förbund mellan Sverige och Turkiet existerade icke; slutligen var konungen de första åren till hälften gäst, till hälften gisslan, och under de två sista åren en fånge hos kristenhetens fiender.

Huru annorlunda torde icke förhållandena gestaltat sig, om konungen, innan han satte sin stora plan mot Ryssland i verket, hade riktat ett kraftigt anfall mot Petersburg och den ryska örlogsbasen där, som var hans fiendes ömmaste punkt, ty tillträdet till havet hade ju hela tiden utgjort det centrala i tsarens strävanden. Men det olyckliga i Karl XII:s krigföring i stort var, att han icke tog hänsyn till sina fienders krigsmål utan endast till vad han själv ville genomföra. Av tsarens egenskaper uppfattade han knappast mer än vad som rörde denne personligen, alltså tsarens sämre sidor. Så hade förhållandet varit även med hans uppfattning av Augusts karaktär. I olikhet med sin farfader saknade han förmågan att uppskatta sina fienders regentegenskaper och deras syften, eller, rättare sagt, han tog alltför liten hänsyn härtill. Men även detta kan nog förklaras. Den i gudsfruktan och dygd uppfostrade ynglingen hade ju från hovets ungdomsnöjen plötsligen blivit kastad mitt in i den hårda verkligheten. Han fick höra talas om kusinen Augusts laster och Peters djuriska utsvävningar, på samma gång som han personligen fick erfara bådas falskhet. Han greps

---

krok blev längre fram av tsaren utsatt för en så hård behandling, att han för en tid förlorade förståndet; de Gyllenkrok åtföljande kosackerna, Karl XII:s bundsförvanter, gingo ett fruktansvärt öde till mötes. Det andra målet, den turkiska krigsförklaringen, vanns däremot icke. L. Munthe, anf. arb., III, sid. 509—510, vari påpekas att Gyllenkroks styrka var alldeles för liten för att den skulle kunnat rekognoscera fram mot polska gränsen.

från första stund av förakt och avsky för båda, ett intryck, som följde honom livet igenom och blev en väsentlig orsak till riktningen av hans politik, ty denna politik var i hög grad personligt betonad.

Däremot är det svårt att förstå att konungen kunde så grundligt missräkna sig på Stanislaus och Mazepa och på sina egna generaler, Lybecker och Lagercrona m. fl. Och ödesdigra blevo hans misstag att icke följa Stuarts och Pipers råd och att icke lyssna till Lewenhaupts och Gyllenkroks föreställningar. De fingo alla rätt.

Huru bittert måste konungen då icke hava känt underrättelsen om Augusts återuppstigande på Polens tron och de upprepade sorgebudskapen om de östra fästningarnas erövring av ryssarna, om pestens härjningar och missväxten hemma. Den enda ljusglimten — och den var stor — var budskapet om att Magnus Stenbock kastat danskarna i sjön vid Hälsingborg, en underrättelse som i Sverige mottogs med större glädje än någon annan under hela kriget och som borde gjort ett djupt intryck på konungen. Men så kommo till Bender budskapen om den ryska flottans tillväxt. Nu kunde Karl XII ej längre tvivla på att tsarens på svenskt område upprättade sjömakt var en verklighet.

Efter slaget vid Poltava och Danmarks krigsförklaring, då amiralitetskollegium måste hava sin främsta uppmärksamhet riktad på danska flottan, började nämligen en ny period i den ryska flottans kraftiga utveckling. Denna skedde till stor del genom uppköp och beställningar av fartyg i utlandet men även genom skeppsbyggande inom Ryssland och avsändandet av fartyg från Vita havet till norska hamnar och Köpenhamn, där de vid behov blevo reparerade och varifrån de sedan fördes till de ryska hamnarna. Dessa fartyg, som seglade under olika nationers handelsflaggor, hade god hjälp av danskarna. Fartygen från utlandet, vanligen England och Holland, köptes färdiga, somliga nya,

andra ordentligt inredda, till mycket olika pris, beroende på storleken, åldern och styrkan m. m. De i utlandet uppköpta skeppen voro naturligtvis handelsfartyg, men handelsfartygen den tiden — och långt senare — voro bestyckade, och de större skilde sig föga från de egentliga krigsskeppen. Detta förklarar den ryska örlogsflottans hastiga tillväxt under dess andra utvecklingsperiod, från och med år 1710.

Vad åter angår de inom Ryssland tillkomna fartygen så överflyttades efter slaget vid Poltava byggandet av större fartyg från varven vid Ladoga till det nya varvet i Petersburg. På de förra varven hade man emellertid då stapelsatt 3 skepp om 50 kanoner, vilka sjösattes under åren 1710 och 1711. Av dem fingo två namn efter våra starkaste fästningar, "Riga" och "Viborg". Ej långt därefter löpte tre andra, större, skepp av stapeln i Petersburg: "Katharina", "Pernau" och — "Poltava".

Den ryska örlogsflottan leddes av viceamiral Cruys, om vilken vi talat i förra delen av detta arbete. Hans uppgift var svår, ty ryssarna lämpade sig mindre till besättning på de seglande fartygen än på roddfartygen (skärgårdsflottan). Såsom en tekniskt och taktiskt utbildad stridskraft var den ryska örlogsflottan ännu mycket svag. Men den hade ett gott stöd i skärgårdsflottan, till vilken svenskarna icke ägde någon motsvarighet. Denna leddes fortfarande av den i rysk tjänst sedan tio år anställde, nyligen till konteramiral befordrade greken Botsis, för vilkens verksamhet vi även redogjort. Fullt kompetent i alla frågor rörande galärflottan, hade han utarbetat ett reglemente för flottans taktik, vilket lades till grund för vidare åtgärder i detta avseende.

Till följd av de besvärligheter, som alltid åtföljde de större ryska fartygens förflyttning mellan Petersburg och Kronslott, beslöt tsaren efter återkomsten från Poltava till Petersburg hösten 1709 att låta bygga en hamn på själva Retusaari, där flottan kunde uppläggas under vintern. Ett stort antal svenska

fångar uttogos att samla sten m. m. till den nya hamnen, som dock av flera skäl icke började utbyggas förr än senare och då på östra sidan av Retusaari. Den kallades, liksom den stad som växte upp på den lilla ön, under hela kriget för "Kronslott"; först ett par år efter krigets slut fick den namn av *Kronstadt,* då grunden även lades till den fästning där, som skulle försvara inloppet till Petersburg. Men sedan ryssarna erövrat Finska vikens båda stränder sökte tsaren efter en mera lämplig plats för sin flotta och fann Reval därtill passande. Arbetena på den nya hamnen där började medan Karl XII ännu var kvar i Turkiet.

I en följande del skola vi skildra den ryska flottans vidare utveckling och dess första längre färd, till Köpenhamn, varifrån ett kombinerat anfall tillämnas mot Sverige, det största militära företag som varit planlagt mot vårt land.

RÄTTELSER OCH TILLÄGG:

Sid.	326,	rad	3	nedifrån	står:	tyckes	skall vara:	tyckas
»	339,	»	8	uppifrån	»	han	» »	honom
»	343,	»	4	nedifrån	»	Volyninen	» »	Volynien
»	363,	»	3	uppifrån	»	livmedelsträng	» »	livsmedelsträng
»	441,	»	1	»	»	om konungen	» »	om, huruvida konungen
»	444,	»	14	»	»	Hanover	» »	Hannover
»	451,	»	18	»	»	nekade	» »	nekande
»	465,	»	6	nedifrån	»	vid	» utgå	
»	479,	not	1		»	E. Munthe	» vara:	L. Munthe
»	490,	rad	11	nedifrån	»	läga	» »	lägga.